

ANUARIO

DEL

SEMINARIO DE FILOLOGIA VASCA

«JULIO DE URQUIJO»

XX - 1

1986

Excma. Diputación Foral de Guipúzcoa

DONOSTIA - SAN SEBASTIAN

ANUARIO

DEL

SEMINARIO DE FILOGIA VASCA

«JULIO DE URQUIJO»

XX - 1

1986

Excma. Diputación Foral de Guipúzcoa

DONOSTIA - SAN SEBASTIAN

CIENCIA

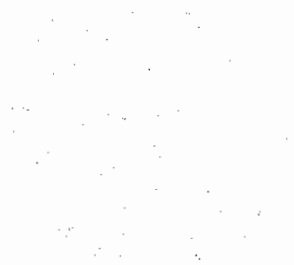
de

la Universidad de San Sebastián

1986

1986

1986

ISBN: 84-600-2992-1

Depósito Legal S. S. 400 - 1967

Impreso en Gráficas Echeverría - Easo, 47 - San Sebastián 1986

LUZAIDKO ECHEVERRIREN DOTRINARI OHARRAK

JOSE M. SATRUSTEGI

Azken aldi honetan agertzen ari diren euskal testu zaharren artean, oraintxe eman berria du Iñaki Seguroiak arretaz irakurri dudana hau: «Etxeberri Luzaideko bikarioaren dotrina argitaragabea»¹. Nere interesa, bai egilearen nahiz izkribuaren aldetik sortua da.

Zilegi bezait haste-hastetik, *Echeverri*, egileak berak idatzi ohi zuen eran idaztea, ba-baitira Luzaiden *Etcheverri* eta *Etcheverry*-tarrak ere elkarrekin zerikusirik ez dutenak, *Echeverria*-z bestalde. Nahasmendu haundia sor lezake grafia gaurkotuaz denak zaku berean sartzeak.

Luzaideko bikario hau, Echeverri bazterretxeko semea zen, herriko hamalau etxerik zaharrenetakoa, noski². Pekotxeta auzoan, Andikoberri eta Arnegizahar bazterretxe bien erdian ezagutu nuen nik, duela hogeiren bat urte bidea zabaltzeko bota zuten etxea. Sahetsean zituen alor eta pentzeak, ibairako lasterbide baliagarriarekin. Aurrez-aurre, berriz, bere oihan estua gaztain eta aritzez hornitua.

Abizen hau oso ezaguna eta ugaria da Luzaideko paper zaharretan. XVIII.mendean, adibidez, Echeverri bazterretxearen auzo-

1. ASJU, XIX-1 (1985) 130-197.or.

2. «Acta de Juicio de Conciliacion. En la Villa de Valcarlos á tres de febrero de 1846, el Sr. D. Beltran Echeverria Al(calde) Constitucional de esta Villa celebros el juicio de Conciliación sigte».

Comparecio D.ª Joaquina Aguirre acompañada de D. Martin Barcelona su hombre bueno y dijo Juan Perez de Zestau, su hijo y nuera por esc(ritu)ra en forma otorgada en 11 de Marzo de 1590, vendieron por una insignificante cantidad á los Amos de 14 casas de esta Villa entre las cuales se encuentra la de Echeverri la mitad del Molino de Zestau que hoy posee la demandante, pero con la obligacion de que ellos en su tiempo y sus sucesores en el suyo eran obligados de acudir á moler sus granos al indicado Molino segun se hace constar pr. la copia q^a. en devida forma presenta, Que Pedro Echeverri dueño de la indicada casa no cumple con esta obligacion, y pide se le condene á que lo verifique». (Arch. J.M.S. doc. «Marimaite», 8 bis).

ko Yacquésenean Echeverritar bat zen nagusia, izengoitiz «Sancho» esaten ziotena³. Mende horren hasieran bada bataio-agirietan Sancho de Echeverri izeneko bat⁴, eta behar bada, hortik dator Sanchotarren lotura.

Iruñeko agintarien zerga-zerrenda zibiletan ere aipu da etxe hau. 1644eko zergalariek Frantziako mugatik hasi zuten beren lana eta Echeverri bigarren etxea da lerrokadan. Kasu honetan, *Echeberria* deitzen diote hiriko jaunek⁵. Berrehun urte lehenago, 1428an, Ibañetatik behera joan ziren erret-kontulariak izenak hartzen eta, hala dagokionez, azken aurrekoa da Micheto Echeverri, baina etxearen izena «Alegria» zela ipiniz⁶.

Luzaiden bikario

Echeverri apaizak Luzaideko bataio liburuetan izenpetutako lehen agiria, 1824eko maiatzaren 6koa da. Azkenekoa, bestalde, 1858ko ekainaren 3an egin zuen, hil zen urte berean. Hogeita hamalau urtez, beraz, bere herriko bikario izan zen. Horrek ez du esan nahi, noski, ofizialki bikario izan aurretik apaizlagun bertan egon ez zatekeenik. Luzaiden nengoelarik ez zitzaidan bururatu bere jaiot-agiria jasotzerik.

3. «Miguel de Echeverri... hijo legitimo de Juan de Echeverri Sancho». Sahetseko oharrean dionez, «nacido en casa Yacques» (Arch. Par. Valcarlos. Lib. 2.º Baut., 1427, n.º 2, 1778) *Sancho* eta *Juan* elkarrekin parekatzen ziren une honetan Luzaiden. Pertsona bera bi eratan ikus daiteke: «En veinte y tres de abril del año mil setecientos y treinta Baptice a Gracian de Cajen hijo legitimo de Juan Cajen y María de Vidart, los aguelos paternos JUAN de Cajen y Juana de Ainziburu» (Arch. Par. Valcarlos, Lib. I. de Baut. f. 241, n.º 3, 1730).

Beste anaia baten bataio-agirian, hitzez-hitz, honela dator: «En quatro de Abril del año mil setecientos treinta y quatro Baptice Juana de Cajen hija legitima de Juan de Cajen y María de Vidart: aguelos paternos SANCHO de Cajen y Juana de Anciburu» (Ibid. Lib. I Baut., f. 258, n.º 4, 1734).

4. «Sancho de Echeverri, hijo legítimo de Pedro de Echeverri y Catalina Hualde. (Arch. Par. Valcarlos. Lib. I. Baut., fol. 222, n.º 3, 1725).

5. Zerrenda honela hasten da: «Pedro de Egues, llamada Arraneguiçar. Pedro de Echeberria, llamada Echeberria...» (Arch. Gen. de Navarra. Fuegos, 1644).

6. Herriko etxeen amaieran, esaten da: «... Johan Doinati, Androqui (actual Andikoberri), Johan Coixe, Androqui el Viejo (actual Andikozahar), Micheto Echeverri, casa Alegría; Domingo Arranegui (actual Arneguizahar)». Arch. Gen. de Navarra. Fuegos 1428).

Ikus: J. M. SATRUSTEGUI, *La Puerta de España en el Camino de Santiago* (Iruñea, 1962), 63 orrialde.

Urte txarrak gertatu zitzaizkion eta muga-arazo nahasiak izan zituen denbora guzian. Frantziako adarka gogorraren atzetik, Espainiako ostikoa. Gertaera hauen berri jakiteko bi iturri nagusi erabili ditut: neuk Orreagan jaso nituen bere eskuizkribuak, eta Luzaideko eliz-liburuetan utzi zituen ohar baliagarriak.

Frantziako arazoak. Bikario zeneko bigarren urtean, Baionako apezpikuak bere elizbarrutiko kristauak mugaz beste aldeko apaizekin aitortzako sakramentua egitera joatea debekatu zuen. Hori dela eta, istilu larriak sortu ziren konzientzietan eta harreman luzeak izan zituen Echeverri bere nagusiekin. Gutun horien guzian kopiak egin zituen nik dudana bilduma batean.

Frantziako bigarren eztabaida, Ondarrolaren legezko egoeratik zetorkion. Baionako apezpikuaren aginduz, Arnegiko Fagalde erretoreak Ondarrola bereganatu nahi izan zuen 1826an. Agindu bera jaso zuen geroago Iriart apaizak.

Gotzaiarekin batera, aginte militarra eta Frantziako herri-agingin-tariak elkartu ziren indarkeriaz erasotzeko Luzaideko apaiza.

Eliz-gizonen bidea Sakramentuena izan zen, eta Arnegiko apaizak Ondarrolako bi bikote bere elizan ezkontzea lortu zuen. Eskomunione zigorra eman zien lauei Iruñeko gotzaiak⁷.

Baionako apezpikuak, bestalde, sendotzako sakramendua eman zien, Donibane Garazin, Ondarrolako bi haurtxori, lehen esandakoen umeak izanki⁸.

7. «El Gobernador de la Mitra paso un mandato al Vicario de Valcarlos en 19 de mayo de 1842, para que los mal casados se separasen y se subsanasen el defecto cometido, pero como se resistieron a ello se publico de misa popular la indignidad de ellos para recibir los Santos Sacramentos y, a causa de su obstinacion se fulmino excomunion Maior el 14 de agosto del mismo año contra los cuatro casados, declarando que sus padres no entrasen en la Yglesia durante sus hijos permaneciesen en aquel estado de concuinage por haber cooperado, que sus hijos contragesen semejantes matrimonios nulos. Y que lo propio sucediera con los acompañantes, siempre que estos no cooperasen de su parte á que se separasen de este enlace incestuoso».

8. «El Sr. Obispo de Bayona no paro en las dos dispensas indicadas, sino que tambien confirmo á dos de Ondarrola en San Juan Pie de Puerto en 27 de junio de 1842 y son los mismos de los dispensados, pues ninguno de los demás se le presentó».

Nahaste-borraste hauen ondoren, Juan Echeverri eta Catalina Minondo, Ashi bazterretzeko nagusi gazteak, 1843ko ekainaren 7an itzuli ziren Luzaideko elizara. Hauen aurretik ezkontutako Juan Bonetpels eta Maria Echeverri gehiago luzatu zuten eta ez ziren 1845eko apirilaren 3 arte beren elizara itzuli (l.c.)

Arnegiko apaizak denbora berean, Ondarroako bost haur baitaiatu zituen bere parrokian.

Militarren parte hartzea ez zen hitz-jario eta izkribu dotoretan gelditu. Harizpe, ospe haundiko agintariarengana jo zuten eliztarrek eta, horrela, Bernateneko etxekoandereari elizakoak ematera deitua izan zen batez, mugako baimen eta agiri guziak legez egon arren, preso hartu zuten guardiek. Frantziako mugarik inola ere ez igarotzen uzteko agindua hartu zuela, jakinerazi zion guda-laburuak. Baina, biharamonean bertan kendu zituen apaizarentzat eragozpen guziak eta sakramentuekin Ondarroalara joan behar izan zuenean, Frantziako bi guardia lagun zituela ibili zen baserrietan, aurreko gertakizuna zuritu nahiez⁹.

Auzi honetan parte hartu zuen hirugarren indarra, Arnegiko herriagintariena, denetan ausartena gertatu zen. Besteak beste, Txaparreko etxekoandrea hil zenean, familiaren erabakiz Luzaideko Gurutzea ekarri zuten etxera, eta beren hilarrira eramateko bildurik zeudelarik ahaide eta auzoko jendeak, Pevet, Arnegiko alkatea joan zitzaizen beste gizon batzurekin gorpua kentzera. Kutxa berekin hartu eta familiako inoren laguntzarik gabe eraman zuten Arnegira eta han ehortzi.

Bitartean, hildakoaren senarra, aita eta anaiak, beste herritarrekin batera Luzaidera joan ziren gurutzearen atzetik, isil-isila, gorpua berekin eraman balute bezala¹⁰.

9. «Desde el 14 de agosto de 1842, tuvo efecto la orden del General Harizpe hasta el 19 de Noviembre siguiente, porque habiendo sido llamado á administrar los santos Sacramentos á la dueña de Bernatenia de Ondarrola, el 18 de Noviembre fui detenido por la guardia y conducido al Gefe Militar, quien me dixo tenia orden de no dexarme pasar á Ondarrola como funcionario, y aun como particular, y me hizo pasar a España, teniendo mi pasaporte para el extranjero, sin auxiliar a la enferma, amenazandome si volvía sería arrestado y conducido al interior de Francia, y como urgía el estado de la enferma el cura intruso le confeso y le administro la Extrema unción.

Esta Orden del General Harizpe que tanto alarmaba a los habitantes de Ondarrola tuvo efecto hasta el otro día de esta escena (...) pues se revocó y se mando al Gefe de Ondarrola el 19 de Noviembre no se me impusiese estorvo alguno para ejercer mi ministerio, y á su consecuencia el 10 de Marzo de 1843 fui a dar el Santo Viatico á Maria Beretervide dueña de la casa Descansu, escoltado por dos soldados de la guardia francesa, reparando por este acto generoso el agravio causado la vez anterior». (Arch. Par. de Valcarlos. Índice I. 1688tik, 5.or.).

10. Echeverriren hitzetan: «... conduxo el cadaver á Arnegui sin mas acompañamiento y entero en su iglesia (...) pero el marido de la difunta, su Padre, hermanos, interesados y demas vecinos tomando la Cruz vinieron con la maior devocion y como si trajesen el cadaver á la Yglesia de Valcarlos y se hicieron las exequias como cuerpo presente» (Ibid.).

Ondarrolako biztanleek haserre bizioan, agintari goienetara eraman zuten auzia, eta Pabeko Prefetak bere ordezkarien bidez agindu zion Arnegiko auzapezari, Ondarrolako egoera bideratzen ez zen bitartean uzteko bertakoei Luzaideko elizara joaten eta ez sarzteko arazo horietan ¹¹.

Espainiako istilua. Sahetsetik zetorkion Echeverriri uhain berriaren zipristinak. Madrilen sortutako auzia Frantziatik itzulian iritsi zen Luzaidera. Isabel II.aren Jauregian ekaitza sortu zuen Borbondarren alaba kutuna, Cubako legegizon eta olerkari gazte ez-ezagun batekin ezkontzeak. Erret-jatorriko pertsonen ohiturak hala zapaltzen zituen neska hezikaitza, Frantzisko de Paula eta Luisa Karlotia Borbondarren alaba zen, eta amodio desbideratu honen lege zigorrez, maitaleari zegozkion ohore, begiramendu, izen on eta goimailako aipamen guzietaz biluzi zuten agintariek. Hori aski ez zela, beren lurraldean bizitzea eragotzi eta Frantziara jo behar izan zuten senar-emazte gazteek. Ikusia dut gertakizun hau gaitzat duen eleberria *Le roman d'une Infante*, Frantziako Akademiak saritua.

Horrela sortu zen printzesa atzerriratuaren bihotzean, haurdunaren erdiminekin batera herriminaren eragin kilikaria, eta bere haurra Espainiako estatuaren lurraldean izatea nahi zuen.

Luzaideko Agirretarren itzala haundia zen une horretan. Juan Pedro, Korteetan diputatu izana, «Isabel la Católica» Erret-Elkarte Amerikakoaren komendatore, eta «San Fernandoren» lehen mailako zaldun zen, besteak beste.

Luzaideko Agirretarrek bazituzten Bentetan bi etxe: Arnegi aldeko zubi muturrean bat, eta zubiaren Luzaide aldetik jauregi nagusia. Zubiak uztartzen ditu, noski, ibaitxoaren gainetik, Frantzia eta Espainiako lurraldeak.

Borbondarren Josefa Fernanda andere gazteak Arnegiko etxe horretan izan zuen erdi aurretik ostatu, Frantziako lurtean, legez zegokionez; baina Luzaideko Jauregian lagundu zuen emaginak

11. Carta del Subprefecto sobre la decisión de Ondarrola. (...) «Este acto de Autoridad de parte de V. es contrario á las ordenes formales del Sr. Prefecto, quien ha prescrito a V. por mi conducto no se mezcle en la cuestión ni menos impida por ahora al Cura de Valcarlos ejercer su ministerio en Ondarrola». (Arch. Par. de Valcarlos. Índice I, 1688 tik hasita, 5.fol.).

Ikus: J. M. SATRUSTEGUI, «Documentos para la historia religiosa de la frontera de Navarra». *Príncipe de Viana*, 104-105, 1967.

eta egin zizkioten ertermainak, bihotzaren arabera Espainiako erresuman aurki zezan semeak lehen ohea.

Egun berean bataiatu zuen Luzaideko elizan Echeverri bikarioak. Ez du esaten buruz ikasi zituen ala paperetik irakurri baitaio agirian dauden *zortzi* izenak.

Mugaren bi aldetako pertsona ospetsuak etorri ziren eta haundizki egin zuten festa. Herriko «Bolantak» dantzatu ziren plazan eta bazkari eder batekin amaitutzat emango zen gertakizunaren kondakizuna, legez kanpo egina izan ez balitz.

Madriilen jakin zuten berehala denen berri eta apaizarekin sartu ziren zuzenean. Aginte zibilak gotzaiari idatzitako gutunaren edukia jakinerazi zioten Iruñetik Echeverriri, bataio agiri berri bat egiteko aginduz.

Bi akats nagusi leporatzen zizkion bikarioari: emakumearen jatorrizko aipamena egiten zuela, eta senarraren aurretik ezarri zuela bataio agirian emaztearen izena ¹².

Gaur badakigu era berean egina zela udaleko agiri zibila ere ¹³, baina herriko agintariei ez zietan kargurik egin. Echeverri apaizak

12. «El Señor Jefe político de esta Provincia me copia la R. Orden de ocho de los corrientes en la que se reprueban todos los documentos y aun el acta de nacimiento y bautizo que se hayan estendido tributando a la Señora Dña. Josefa Fernanda de Borbón los honores y títulos de Alteza Real de que está privada por el decreto de veinte y ocho de Junio del año último, así como todos los títulos que la pertenecían como Infanta de España».

«Me acompaña asimismo una copia exacta de la partida de bautismo estendida por V. con motivo de su alumbramiento en esa Villa para que se borre y anule del modo que está estendida; manifiesta también que debiendo V. saber las Reales Ordenes vigentes no debió estenderla en aquella forma».

«Por tanto, prevengo a V. que en adelante por lo que pueda ocurrir tenga estos presentes, que inutilice V. la partida estendida, que estienda otra arreglada en un todo al formulario del Excmo. Señor Uriz mi digno Predecesor sin anteponer la Esposa al Esposo, que espese al margen del libro por nota adonde corresponda el número en que aura aquella se hallará, y que añada lo executada en virtud de este mandato, y de todo me dará V. cuenta cuando esté verificado para poder yo contestar al Señor Jefe político».

Dios gue. a V. muchos años. Pamplona veinte de Junio de mil ocho cientos cuarenta y nueve. Severo Obispo de Pamplona. Señor Vicario de la Párrroquia de Valcarlos».

Firmado: Dr. Franco. Echeverri Vic.º»

13. Ikus: J. M. SATRUSTEGUI, «Dos autógrafos ilustres en la historia de Valcarlos», *BAP*, XII-3 (1956), 355-359.or.

bere egunean egindako bataio agiria kendu gabe, jarraian ezarri zituen gotzaiaren gutuna eta bigarren agiria.

Kristau ikasbideak

Oso ezaguna da duela denbora gutxi arte Euskal Herri osoan hain zabaldurik egon den Gaspar Astete aitaren dotrina. Orain ezagutzen den gaztelaniazko argitalpenik zaharrena 1607. urtekoa da, nahiz 1599an argitaratu zelako susmoren bat badagoen¹⁴. Gerroztik, iturri agortezinaren antzera joan da behin eta berriz kaleratzen.

Euskaraz egindako lehen itzulpena noizkoa den ez dakigu. Eskuz idatzitako ugari bada bazterretan eta, ia beti, lekuan lekuko erara aldatuak¹⁵.

Bilketa sakona eta zabala egin behar litzateke, beraz, ikasgai honek izan duen arrakasta ongi neurtzeko.

Luzaideri dagokionez, Iruñeko elizbarrutirako egin izan diren euskal dotrinek ez dute han harrerarik izan. Guk erabiltzen genuena (1955-1964) Baionako Diharce bikario jeneralak 1911an moldatu zuen *Catichima ttipia* zen. Galde-erantzunez burutzen da, baina ez da Astete-ren itzulpen zehatza. «Beharrac oro eta beharrak baharric dire hortan», zioen lehen baimenak¹⁶.

Baionakoaren aurretik, itxura denez, Jose Oliver Hurtado, Iruñeko gotzai zenak 1880an argitaratu zuena erabili ohi zen Luzaiden¹⁷. Asteteren testua oinarritzat harturik beste ikasgai batzurrekin gehitzen du, eraskinak gurutzearekin edo izartxoarekin markatuz. «Icasico da ongui —dio oharretan— Aita Asteten jaquinbideari dagoquiona eta (gurutzea)quin señalaturic dauden erasquinac; izarchoarequin señalaturic daudenac izanen dira obequi erabaquitzeo Aita Astetearena (sic), eta jaquin videaren gañeracoan aitcinatuagoric direnendaco».

14. P. A. PEREZ GOYENA, *Ensayo de bibliografía navarra* (Burgos, 1949), II, 42.or.

15. J. M. SATRUSTEGUI, «Hemeretzigarren mendeko kateximak. I. Neurtitzak». *Egan* I-6, 1966, 67.or.

16. *Catichima Ttipia. Baionako Diosesaco* (Tours, 1935), Maison Mame. 140×90 mm., 58.or.

17. *Cristauaren Icasbidea. Aita Gaspar Astetec eguina, cein centzatu eta berretua, aguertzen da euscarara birtua, Dre. D. José Oliver eta Hurtado, Iruñeco Obispo Choy Arguiaren aguindez, bere menecoen oitzaraco. Iruñan: J. Lordaren moldizteguian. 1880. (125×87 mm.) 68 orrialde.*

Itzultzailearen izenik ez du ematen. Zaharragoko beste dotrina bat ere ba omen zen. Oso zaila gertatu zitzaidan zehaztasunak lortzea, eta azkenean eskuratu nuen ale bakarra larruzko azalekin eskuz josirik zegoen. Zoritxarrez, lehen orriak kenduak ditu eta ezin jakin, beraz, norik egin zuen, ez non argitaratu zen. Horrela egon da orain arte nere gordailuan beste liburuska eta paper zaharrekin batera.

Echeverriren dotrina

Iñaki Seguirolaren lana ikusi bezain laster, susmo baten eraginez neure bilduma ikusten hasi nintzen. Hantxe zegoen larru gorri-oriska eta zimurtuen barruan argitaragabekotzat emandako eskuizkribuaren antzeko liburuska. Oso gauza xumea, noski, eta eskutan ibiliaren poderioz higaturik dago. Sakelako argitalpen txiki honek 100 x 70 mm. besterik ez du, eta Ama Birjinaren latinezko letaniekin mozten da 92. orrialdean testua. Lehenago esan bezala, sarrerako zortzi orrialde falta ditu nere ale honek eta egilearen izenik ez du inun ematen.

Eusko Legebiltzarreko Liburutegian omen dagoen eskuizkribuaren lan bera da, Luzaideko Echeverrirena alegia. Aurkipen interesgarria da paper hauena, izengabeko beste Kristau Ikasbide baten egilea azaltzen bait dute, alde batetik, eta aldaketa ugari izan duelako, bestetik. Hainbat ikutu, gehitze eta zuzenketa jakingarri ikusita esan dezakegu Iparraldean edo Iparraldeko irakurleei buruz egin zela argitalpena. Iruñean aurkeztu eta Goicoa bikario jeneralaren eskuetan gelditutako eskuizkribua argitaragabea dela esatea zilegi da, beraz, beste nonbait argitaratuko zela pentsatuz.

Bi testuen konparaketak hobeki adieraziko du esandakoa.

I. Grafia aldaketak

Era askotako aldaketak daude liburuskan. Hizki edo letraren baten idazkera desberdina aipa daiteke lehenik.

1. Eskuizkribuak *ï* ezartzen duen tokian, *y* inprimatu zuten: *ïautsi/yautsi*, *ïeiqui/yeiqui*, *ïaun/yaun*, *ïabe/yabe*, eta abar. Normalean, beraz, *yuyamendu*, *yanhari*, *bathayoa*, *confesio yenerala*,

yustoa eta antzekoak aurkituko ditugu dotrina honen argitalpenean. Etsaiic dioenean (26,16), *etsayic* ezarri zuten noski.

Joera orokorra denez, askotan gertatzen da aldaketa hau eta ez naiz husketa osoa egiten ahalegindu. Salbuespenak, aldiz, ez dira hainbeste eta azpimarra daitezke. Emango diren adibideen testuak aurkitu ahal izateko, Seguroiak emandako zenbaki eta lerrokadak baliatuko ditut.

Esan bezala, gure *j*-ren ordeztu gehienetan *y* erabiltzen du liburuskak, baina ez beti. Adibidez, *j* agertzen da *juramentu* hitzean, eskuizkribuko hiru idazkera hauen ordeztu: *Juramentu* (18, 13), *iuramentu* (18,14), eta *yuramentu* (18,15). Echeverrik bere eskuz idatzitako «Yateco» (25,24) hitzaren ordeztu *Jateco* inprimatu zuten; era berean, «yaquintasuna» beharrean, *Jaquintasuna* agertzen da (27,22).

Bestelako eredurik ere badago, noski, bi testuen artean. Esate baterako, etsaiic (8,55), *etsaiic* bilakatzen da *y* orokorra baztertuz. Eskuzkoak «Misterioric» dioelarik *i* normalarekin, *Mysterioric* dakar liburuak.

Erakusle eta izenordeetan badira Echeverrik orijinalean idatzi ez zituen formak, hala nola, hetaz (21,25)/*heyetaz*; hetan (18,19)/*heyetan*; horien (25,29)/*hoyen*; eta grafia arruntera itzuliz, heiei (22,11)/*heyei*.

Azenturen bat edo beste agertzen da, bestalde, testu inprimatuan eta *i* letrarekin ia beti. Adibidez, *Haraguia* (26,10), *luxuriaric* (5,24), *dituzuenac* (10,25), *noiz* (13,23; 25,8), *lehenbicoa* (27,11), *Yzpiritu Sainduaren* (29,2), *izanic* (35,4). Kasu hauetaz landa, «próximo» hitzak ere bietan behintzat (25,9; 41,19) azentua badu.

Eta orain artekoekin ikustekorik ez izan arren, *i* letraren istilu puntual batzu aipatuko ditut. Dirudienez, eskuzko paperetan zalantzan dagoen «primu», oinordeko (21,29), *premu* da zehazki inprimategiko alean. Ebakera herrikoia kutsuz edo, *azquenan* dakar liburuak, egileak «azquenean» zioelarik (16,15). Moldiztegiako akatsa izan daiteke edo gaizki ulerturen baten lana, lehen eskuiko iausti hitza (13,10), *hautsi* bihurtzea.

Eta *i* letrari dagokion azken oharra: Echeverrik «Creatzailea» dioen pasarteetan (5,2; 6,23; 11,27; 18,20), argitalpenaren arduradunek *Creatzailea* ezarri zuten. Berdin gertatzen da *Salbatzailea/Salbatzailea* (6,24; 11,29; 12,17; 38,30) eta *Lorificatzailea/Lorificatzailea* hitzekin (6,25; 11,31).

2. *Hitz bukaerako o/u.* «Articulu» hitzarekin aldaketa atipiko samarra gertatzen da. Echeverrik *articulu* idatzi zuen, noski. Moldiztegiko testuan aldiz, galderek *articulo* diote eta erantzunak *articulu*:

G. *Cer gauza dira zuc, eta hare*¹⁸ *dautzcatzuenac eta sinhesten ditutzuenac?*¹⁹

I. *Articulu fedezcoac principalqui, credoan dauden bezala* (10,2; 10,26).

G. *Cer gauza dira Articulo fedezcoac?*

I. *Dira fedearen Mysteriolic principalenac.*

G. *Certaco dira Articulo fedezcoac?* (10,29).

«Fedezko Actan» *Articulu/Arti(cu)lu* diote biek (41,8).

3. *Luzaideko bikarioak «Soberbioa» eta «Abarizioa» hitzak sartzen dituen tokian liburuskak* *Soberbia* eta *Abaricia* dakartza:

G. *Cer da Soberbioa?* (25,14) / *Soberbia.*

G. *Cer da Abaricioa?* (25,16) / *Abaricia.*

Soberbioaren contra, Umiltasuna (25,30) / *Soberbiaren...*

Abiricioaren contra, Largotasuna (25,31) / *Abariciaren.*

4. *Gakotxa.* *Luzaideko bikarioaren izkribuetan «Credo» eta «Salve», izen biak, gakotxarekin daude mugaturiko forma gramatikaletan: Credo'a* (3,19; 9,22; 10,3; 10,26) eta *Salve'a* (4,5; 16,19; 16,23; 16,27). Argitalpenean, alderantziz, *gakotxik* gabe zabaldu ziren.

5. *Leherkari hasperenduna.* *Dotrina honetako grafia-orrazketa nabariena /kh/ leherkari hasperendunarena da. Echeverrik ez zuen kontuan eduki eta izen multzo bati dagokio zuzenketa. Bekhatu bezalako hitzek, bestalde, kristau ikasbidean duten maiztasunarekin ikutuen kopurua asko ugaltzen da. Harrigarri iduritzen zaio Segurolari Luzaideko bikarioak fonema hau inoiz ez markatzea, eta idazleen tradizioa jotzen du hori azaltzeko: «Pentsa daiteke literatur tradizio faltaz, bestetan egiten zenaren berri ez jakinez, ez zutela kezka haundiegirik gauzak behar bezala eta era batera markatzeko». Une honetako ikuspegia hori da, noski; batasuna,*

18. *harc*, eskuizkribuan. Idatz-akatsa dateke.

19. Orijinalean azenturik gabe.

hizkuntz arauak eta euskararen normalizapena lortzea. Echeverriren garaian ere joera batzu nabarmentzen ziren eta, gero ikusiko den bezala, garbizale kutsua nabari du, lexiko aldetik behintzat. Baina, nere kezka zera da, tradizio literario hutsean aurki behar ote da idazkeraren azken arrazoia? Euskal idazleen berri gutxi duten luzaidarren ehundaka gutun badut nik neure gordailuan eta harriturik gelditu izan naiz askotan *h* hasperendunak zein zehatz ezartzen dituzten ikustean. Kontutan hartzekoa da pertsona hauek ez zutela inoiz euskara idazteko araurik ikasi, eta zenbat idazle klasiko irakurriko zuten baserriko aitzur, goldenabar eta ardien inguruan? *Herria* astekaria, batzutan, eta egutegia ilargiaren beharpena kontuan edukitzeko, izango zen irakurketa nagusia. Luzaiden, bestalde, haurtzaroko eskolak ere Espainiako maisu erdal-dunengandik izan dituzte. Nondik datorkie, beraz, hain txukun eta hain zehatz hasperenak markatzeko erreztasuna? Nere ustez, eguneroko mintzairan dute eredia eta berek ahozkatzen duten moduan idazten dute. Bederatzi urtez egon nintzen Luzaiden, bertako hizkuntza mintzo nuen eta egile bakoitzaren mintzaira sumatzen da gutunetan. Hau horrela balitz, Echeverri luzaidarrak agertzen duen idazkeran leherkariaren hasperena ordurako galduxea zela bere sorterrian, esango nuke. Besterik ez, behar bada. Bi dokumentu hauen konparaketa egitean beste ondore bat ere atera daiteke gainera: luzaidarrak Iparraldeko kutsuarekin sumatzen ez duen fonemaz konturatuko ote ziren Hegoaldean? Horrexegatik uste dut Iruñean ez baino Iparraldean argitaratua izan zela liburuska hau.

Argitaratzean egindako zuzenketak hauek dira:

Akhabantza. (11,5). Munduaren akhabantzan (13,24).

Bakhar. Haren seme bakhar (3,22); Jainko bat bakharra (6,19).

Bakharric. (18,3).

Barkha. Barkha zagutzu (3,9); Barkhatcen (3,10); Barkhatceco (22,30); *barkhatcecoz* (23,13); barkhatuac izaiteco (34,3); barkha bitzaut (38,24); bekhatuen barkhamenduan (4,3).

Bekhatu. Hitz hau askotan errepikatzen da. Gure bekhatutic (12,19); guhauren bekhatuac (15,24); bekhatuez (31,31); bekhaturic (32,31).

Bekhataria. (7,5).

Ekharri. Berrionac ekharri (40,23); ekhartcen (16,4).

Erakhuts. (4,12); Erakhuts nola? (8,10); eta hunec erakhusten guri (10,19). Ez daquienari erakhustea (20,15).

Oharra: izenburu batean *h* gabe dator: *ceintan eracusten baitira.* (Eskuizkribuan, *eracusten*), (10,1).

Ikhusi. (9,13); Ikhusi cinduen zuc Jesu-Cristo sortcen? (10,11); Ikhustearequin (17,4); Ikhus dezagun orain (21,9).

Khanbiatu. *Khambiatcen* (33,19).

Kharsu. Izpiritu garbi eta kharsu berarequin (39,21).

Khausitu. «Ceruco Lorian khausiaraz gaitzazu» (40,10); Cer ocasionetan khausitu den (32,13); nahiz indigno khausitcen naicen (39,13).

Khurutce (3,1); Hitz honen grafia aldakorra da Luzaideko apaizaren izkribuan: Curutze (8,7; 8,11; 8,20) eta curutceac (9,4); Curutcearen (8,26); Curutcean (9,7; 9,9). Argitalpenak salbuespenik gabe bateratzen du desberdintasun hori, baina beste aldaketa bat sortzen du denbora berean: *Khurutce* (8,7; 8,11; 8,20) ia beti dakarrena, eta *kurutcearen* (8,26) behin edo beste ikus daitekeena. Christo *Khurutceficatuaren* itchura ceintan erosi baiguintuen (7,31).

Lekhu. (14,28). Lekhu huntan (4,8), lekhu eta gauza gucietan (31,16).

Lekhucotasun. Testiguanza. Jainkoaren Legeko zortzigarren agindua honela emana da Frantziako gisan²⁰:

Lekhucotasunic ez duzu

Ez hitz erranen falsuqui (6,19; 19,16).

Likhitsqui. Lohikeriaz, lizunkeriaz. Hamar Aginduen zerrenda berean, seigarrena:

Paillardiza eguinen ez duzu,

*Obraz ez gogoz likhitsqui*²¹ (6,9; 19,6).

Lokhartu. Gurutzearen seinalea noiz egin behar den esatean, hitz hauekin amaitzen du liburuskak erantzuna. «...Elizan sartcean,

20. Izenburu osoa honela da: «Manamendu berac franciaco guisa(z)» Eskuizkribuak, bestalde, honela zioen: «Manamendu berac bertce guisaz». Azken hitzak bukaerako z tatxa beltzez ezeztatua du.

21. Eskuizkribuan, *liquisqui*.

yatean eta *lokhartceacoan* (8,30). Hasperen gabeko leherkari asko agertzen da dotrina honetan. Adibidez: *urricaltasuna* (25,5); *urri- quimendu* (32,22), *Jaquintasuna* (27,21), *hunquitcea* (27,6), *bakot- chean* (33,18), *baquea* (28,3), *hamecagarrena* (28,12) eta abar. Era berean, gazteleratik sartutako maileguek ez daramate *h*-rik: *Car- itatea* (26,22), *cardinalac* (26,23), *conseilu* (27,24), *occasione* (32,13), *continentcia* (28,7) eta *contcientcia* (32,5). Baina, *Khambiatcen* (33,19).

6. *Horzkari hasperenduna*. Echeverrik ongi erabili zuen /th/ bere izkribuan eta ez dago aldaketa haundirik inprimatutako lan- ean.

Zalantzaren bat edo beste bakarrik. «*Gathiboac errescatatcea*» (20,27) zuzentzeko eskatu zion egileak inprimatzaileari eta, horren arabera, /th/dakar plazaratutako kateximak. Eta ohar horien ze- rrendan ez agertu arren, *borthitz* hitza ere zuzendu zuten argita- ratzaileek: «Da confirmatceco, eta *borthizteco* bathayoan errecibi- tu guinduen fedean» (22,28). Hirugarren zuzenketa, *athera* hitza- rena: «mihia peco ezpainaren gainerat erdi *atheratua*» (38,1). Hi- tzen aldaketari dagokio, lehen zirriborroan ez zegoen beste /th/ hizkiren bat edo beste aurkitzea: «Gure obra onen medioz», zioen luzaidarrak eta «gure obra onen *bithartez*» (22,8) gelditu zen az- kenean, berak parentesi artean eta ezeztaturik utzi bazuen ere. Aditz formaren aldaketak sortzen du oraiko adibidea: «sortzez ecartzen dugun becatu bat» dioenean egileak, «*sortcez datorkhigun* bekhatu bat» (22,17), ipini zuten moldiztegian.

«Acabantza» delako azken oharren atalean, arduraz ahalegin- du zen egilea, *deithcen* aditza hasperenduna zela azpimarratzen. Pare bat aldiz, hala ere, ez zen ohartu edo ez zuen behintzat zuzen- gaietan sartu, eta eskuizkribuko hutsunea liburuskak bideratzen du: «deithcen baita Abrahamen senoa» (13,9); eta beste hau: «mor- talak deithcea» (25,7).

Maite/maitha ongi bereizten ditu gehienez. Biak sartzen dira «Amodiozco Acta» delako otoitzean: «Ene Jaincoa, maite zaitut bihotz guciaz (...) zarelacotz guciz ona, eta osoqui maithagarria» (41,17). Salbuespen gisa bada ere, aldiz. Hamar Manamenduetan «*Jaincoa maitatcea*» (5,19) esaten du liburuskak. Alderantziz, ber- thuten (29,2) dator izkribuan, eta *bertuten* liburuan.

7. *Ezpainkari hasperendunak*. Arazo asko sortzen dizkio Lu- zaideko apaizari. Argitaratutako dotrinan zuzenketa ugari dago,

eta denak jasotzeko asmorik gabe, aldatutako hitzen aipamena egingo dut.

Aphaldu. Beheratu. «Belhaunicaturic, eta beguiac *aphalduac*» (37,31).

Aphezpicua. Egileak berak azken oharretan zuzentzeko agindua emana zuen eta /ph/ dator liburuan. *Aphezpicua* (23,31).

Gorphutz. Eskuizkribuak ez du *h*-rik markatzen eta asko dira argitalpeneko zuzenketak. «Gorphutz bat» (12,29), «Barurtuz eta gorphutz mortificatuz» (26,16). «Gorphutceco eta arimaco erreberentciaric handienaz» (18,3), «gorphutzari zaizconac» (20,14).

Phartea. «Doctrinaren lehenbico phartea» (10,1) Kristau Ikasbidearen lau zatietako izenburuetan era berean errepikatzen da hitz hau.

Phentsamendu (8,14), «hitcez, obraz, eta phentsamenduz» (19,9). «Ofritcen darozquitzut ene phentsamendu, hitz, eta obra guciac» (41,27).

8. *Frikaria.* Euskarazko *x*-en soinua adierazteko joera desberdina sumatzen da egilearen eta argitaratzailearen artean. Eskuzko lanean *s* agertu ohi da batzutan, eta *ch* bihurtzen liburuan: gais-toei (7,14)/*gaichtoei*, gaistoetaric (8,14)/*gaichtoetaric*, tentacione gaistoetan (16,5)/*gaichtoetan*. *c* eta *z* frikariak ere *ch* forma hartzen dute argitalpenean: zucenqui (20,8)/*chuchenqui*, bereci (36,26)/*berechi*. Gaztelaniatik hartutako maileguetan jatorrizko idazkera gordetzen du: proximoa (6,2), examinatu (37,11). Azkeneko hau liburua gehigarria da. Mailegu zaharragoetan bi joera daude: *Mesprechuz* (21,14) forma tradizionala eskuzko lanean, eta erdal kutsuko *Menosprecioz*, plazaratutakoan.

9. *Afrikatua.* Eskuizkribuaren egileak zalantzak ditu afrikatuen idazkeran. Batzutan *ch* erabiltzen du, kontsonante ondoan batez ere, eta bokalen artean *tch*. Bere lana inprimatzean iritzi hauek bateratu egiten dira ia beti *tch* ipiniz, hala nola, bacochean (33,17)/*bakotchcan*, mancha (24,17)/*mantcha*, berechzten (36,24)/*beretchzten*. Lehen eskuko zenbait hitz kendu eta ordezkoa sartu ohi du, batzutan, argitaratzaileak. Horietako batean afrikatua aurki daiteke: «Bertcerena ebatsico ez duzu, ez guardatuco iniustoqui» (19,11) dioen zortzigarren manamenduan, beste hau dio liburuskak: «Bertcerena ebatsico ez duzu, ez *atchiquico* inyustoqui». Esaera hori

bera liburuaren hasieran honela dator: «*ez tchiquico*» (6,10). Moldiztegiko hutsunea, noski, «*ez atchiquico*»-ren orde.

10. *Xixtukaria*. Atal honetako aldaketa multzo bat grafiari huts-hutsean dagokiona da. Izkribuak *c* dakarren tokian, *z* sartzen dute inprimategian: *utci* (2,25), *utzi*; *hitzez* (4,21), *hitzez*; *hiltzea* (5,23), *hiltzea*; *ezagutceco* (10,30), *ezagutzeco*. Aldatu gabe errepikatzen da khurutze hitza. Huts eginik edo, *curutze* (3,1) dio behin Gasteizko izkribuak. Othoitzez, eta humilitatez (26,14), *othoitcac eta humiltasunaz*. Othoitcaz, esan behar luke.

Xixtukari afrikatua idazteko zalantzak oso nabarmenak dira aditzetan. Egileak, adibidez, *ehortcea* (21,1) idazten duenean, *ehorztea* aldatzen du liburuak. Era berean, *uzten* (21,14), *utzten* inprimatu zen.

Gogortasuna azpimarratzeko xedeak honako aditz forma hauek sortzen ditu liburuan: *dauzkanak* (10,22), *dautzcanac*; *dauzcatzuenac* (10,20), *dautzcatzunac*; *dauzcatzuenac* (10,24), *dautzcatzuenac*; *dituzuenac* (10,25), *ditutzuenac*.

Beste batzutan duda-muda Luzaideko paperetan datza, hala nola Echeverrik etzarren (29,21) dioelarik, eta argitaratzaileek *ezartcen*.

Orohar, esan daiteke I. Seguroiak sumatu bezala, afrikariaren joera dela nagusi. Hala, salbuespen gisa eskuizkribuak *zorci* (28,32) frikaria ematen badu ere, liburuak *zortzi* jasotzen du, hala nola *zortzigarrena* (5,25; 19,15; 24,4; 28,9). Era berean afrikari bihurtu zituzten inprimategian, *ethorice* (7,7), *esperantzazco* (41,11), *conciencia* (32,7; 32,11). Hitz amaiera, honako hauetan gogortzen da: *delacotz* (17,5; 28,29; 29,22), *duelacotz* (22,4), *cituelacotz* (9,7).

Oso gutxi dira, alderantziz, frikari bihurtzen diren afrikatuak. Adibidez, *Pontcio* (3,24) eskuzkoetan, eta *Poncio* inprimaturiko orrietan. Konparaketa egiteko modurik gabe, *Francia* dio bi aldiz liburuskak, aurrelanak «bertze guisaz» dioen izenburu hauetan: «Manamendu berac franciaco guisa(z)» (6,3; 20,4). *Lizate*; *Litzateque* (23,14) dio egileak.

Kontsonante hasperenduen artean *arhinqui* (19,18) dakar moldiztegiko testuak, eskuzkoak *h* gabe emana. Baina, adibide bakarra denez, ez dakigu joera zabalago baten eredutzat har daitekeen kasu honetan.

Era berean, ez dut uste adierazgarri izan daitekeenik behin edo beste *gug* hutsean uztea: *egiazkoaren* (6,17), *aingeru* (17,18), joera zabaldueña bestea delarik aztertutako bi dokumentuetan. Moldiztegiko hutsunetzat har nitzake.

Zuzenketa jatortzat daukat, aldiz, egileak deboqui (18,25; 20,4) dioelarik, *debotqui* ipintzea liburuan.

Idatz-akatsik ere bada, bestalde, liburuan: *guehiago/guchia-go* (13,22). Letra honen aldaketak esanahi osoa trukutzen du: «Jainko bezala Aitac bezambat loria duela, eta Guizon bezala bertce *guciec* baino *guchiago*». Doctrinaren/*doctrinarfn* (21,6); *da/ba* (23,4). «Zergatic *ba* mortala?». Hogoï eta bortcean/bortcoan (31,22). Izan bedi/*iza nqedi* (39,7). Erredemtorea (11,1). Yzpiritu Soindua (12,8).

II. *Hiztegia*

Letra soil baten aldaketa baino gehiago esan nahi duen zuzenketarik ere badago aztergai dugun argitalpen honetan. Hitz mailegatuen idazkera desberdina ikusten da batzutan, izena bera trukutzen da beste batzutan izen dotore eta herrikoïaren arteko eztabaida zaharrean.

Hitzen ordena eta joskera gramatikala ere ukitzen dira behin edo beste. Euskara landu eta txukundu nahian egindako ahalegina azaltzen da dokumentu bien konparaketan. Adibidez:

Amorecatic (27,20). *Amorea gatic* dio liburuak.

Benedicioneaz (40,7). *Benedicacioneaz*.

Comunioneco (36,30). *Comuniatceco* disposicionez.

Hartacotz (4,22). *Hortacotz*. «Por eso ruego...».

Ofensatuaz (5,5). *Ofendituaz*.

Paulo (4,19). *Pablo*.

Umiltasun (37,17). *Humilitate*.

Urriquitasuna (28,5). *Urricaltasuna*.

Hitzen aldaketa ugari aurkitzen dugu Luzaideko bi izkribuen artean:

Aguincen (41,29). *Hitzemaiten* dauzut.

Amen (40,2). *Halabiz*.

Artheraino (33,8). *Ondoraino*. «Confesatu ondoraino».

- Ave Maria (40,6). *Agur Maria*.
- bainan beguira (16,7). *baicic libra*.
- bere (37,14). *beren buruen*. «Bere condenacioneco», zioen luzaidarrak eta «*beren buruen condenacioneco*» esaten da liburuan.
- Birgina (31,14). *Andredena* María Saindua.
- Borondate (5,10). *Ontasun*. «Konfidatcen dut zure ontasun eta misericordia finic gabecoan».
- Confesioean (25,29). *Cofesioan*.
- Declaratu. Erran (33,29) dio eskuizkribuak eta *declaratu* aldatzen du liburuak: «Cofesioan declaratu behar du». Declaratceco (33,23) lehenic eta *cofesatceco*, gero: «...uzten bada bekhatu mortal bat cofesatceco». Declaratcea (33,28), *declaratceco*: «ahazten bazaco declaratceco».
- Desira (19,25). *Guticia*.
- ecic (18,1). *ecen*. «ecen Jaincoa ofentsatu».
- Eguiazqui (33,32). *Segurqui*.
- Erran (33,29). *declaratu*.
- Errecibitzen (36,29). *Eguiten*. «Hostia osoa eguiten duenac».
- eta (33,8). *baina*. «... *baina* atricioneac ez».
- Etsecutatcen* (9,11). *Perseguitcen*. «Gure etsayec atacatcen eta perseguitcen baiguituzte».
- Galdeguiteco (16,26). *Escatceco*.
- Garbitasuna (26,1). *Castitatea*. «Luxuriaren contra Castitatea».
- Guardatuco (19,11). *Atchiquico*. Bigarren esaera batean lehen bokala falta duela agertzen da: guardatuco (6,10), (a)*chiquico*.
- Hetaz (21,25) *Heyetaz*.
- izaiteaz (37,9). *egoiteaz*. «Graziazco estatuan egoiteaz».
- medioz (22,8). *bithartez*. «Eta gure obra onen bithartez».
- Mesprechatuz (26,12). *Despreciatuz*.
- Mesprechuz (21,14). *Menosprecioz*.
- Milagroqui (12,26). *Miraculuzqui*. Milagrozc (12,27). *Miraculuzco*. «Nola izan cen obra milagrozc hura?».
- Naturazgoragoaqui (12,26). *Sobrenaturalqui*.
- Ofensatu (18,1). *Ofentsatu*. Echeverrik gehienetan frikaria egiteko ohitura du eta kasu honetan afrikatu bihurtu zuten argitaratzaileek.
- Pater Noster (40,5). *Aita gurea*.

Peil (16,9). *Peligro*. «arimaco eta gorputceco peil, eta gaitz gucieta-ric» (16,9); «*arimaco eta gorphutceco peligro, eta gaitz gucieta-ric*». Peilian (8,28), *peligroan*. «*tentamendu eta peligroan*». Penitencia (34,13). *Penitentiaren*. Berez ez da hitzaren aldaketa-rik gertatzen hemen, genitibo formarena baizik: «Cer bekhatu izanen da penitentiaren ez complitcea?».

Sacrilegio icigarri bat (37,15). *Sacrilegiozco bekhatu icigarri bat*. Umiltasun (37,17). *Humilitate*.

III. Gramatika

Echeverriren dotrina argitaratuak baditu aditzaren erabilke-
ra, gramatika forma eta joskerari dagozkion zuzenketak.

Aditza. Diferentzia xumeak dira batzutan, hala nola, dire (11, 14)/*dirá*; baitire (28,18)/*baitira*. Eskuizkribuak «on litzateque» (23,14), eta liburuak zuzen ala oker, *lizate* aldatzen du. Bataioko hitzetan. «Nic bathaiatcen haut» (22,24), itzuli zuen «yo te bautizo» esaera, eta «*nic bathayatcen zaitut*» dio liburuak gure artean beti erabili izan den moduan.

Aitagurean ere badaude ikuturen batzu: «Ceruetan zarena (16, 11) dio Echeverrik Luzaideko tradizioan geuk ezagututako forman. Liburuak Hegoaldeko bidea hartzen du, *Ceruetan zaudena alegia*²². Liturgiaren azken berritzean nolabait bateratu nahia nagusitu da, Gipuzkoako *zeruetan zerana* onartzean. Garrantzi gutxiko aldaketa da honako hau ere: «hartcen duenean» (16,11), *hartcen duelaric*.

Aditz trinkoaren maiztasuna urria da zuzenketa hauetan, eta aditz sustraia bera aldatzen da behin: «ecartcen dugun» (22,17), *dathorquigun* bilakatzen da argitaratutakoan: «sortcez dathorqui-gun bekhatu bat».

Aditzaren nahiz aditz izenen forma laburrak borobildu ohi di-
tuzte, batzutan, zuzentzaileek: «obligatua da» (33,25), *obligatua guelditcen da*; «Comuniatcean» (37,30), *comuniatceco mementoan*.

Perpaua elkartuetan ulerterrazak diren aditzak falta direla-
rik, liburuaren arduradunek sartu egiten dituzte. Aitortzako Sa-
kramentuan penitentzia noiz bete behar den mugatzean, honela

22. J. M. SATRUSTEGUI, «Euskaraz zenbat Aita-Gure?» *Jaunaren Deia*, 15 (1966), 282-291.or.

zioen Luzaideko bikarioak: «Seinalatcen bada dembora, dembora hartan berean; *bertcela* ahal bezain laster» (34,11). Bigarren atalari dagokio liburuaren osaketa. «*seinalatcen ez bada* ahal bezain laster», dioelarik.

Ergatiboa hiruzpalau aldiz gehitzen du moldiztegiko aleak. «Orenac emaitcan» (40,11)/*orenec emaitcan*. Pertsona izena du arazoa Echeverrik, «Cer erran nahi du Jesus?» (12,16) galdetzean. Argitaratzaileek galdegaia mugatu nahirik, *Cer esan nahi du Jesusec?*, ipintzen dute. Benetazko zehaztapena beranduagoko Kristau dotri-netan egiten da, «zer esan nahi du Jesus izenak?» galderarekin. Azken orrazketak sortzen du «duenak» (37,12) *duenec* bereizketa ere: «Becatu mortaleco estatuan comuniatcen duenac, errecibitcen du Jesu-Christo?» (37,12), zioen eskuizkribuak. Azken testuan beste era honetan dator: *Bekhatu mortaleco estatuan comuniatcen duenec, errecibitcen dute Jesu-Christo?*

Hitzen ordenari dagokionez, zuzenketaren bat edo beste aipatuko dut. Eskuizkribuak: «Yaquitea cer errecibitu behar duen» (36,34). Liburuskak: *Yaquitea cer behar duen errecibitu*. Esk.: «Ceren guizona hartan aisa erortcen baita » (23,23) Lib.: *Ceren hartan guizona aisa erortzen baita*. Esk.: «Dira seinale agueri diren batzu Jesu-Christo gure Jaunac establituac hetaz guri emaitco bere gracia eta berthuteac» (21,25). Lib.: *Dira seinale agueri batzuec Jesu-Christo gure Jaunac establituac, heyetaz emaitco guri bere gracia, eta berthuteac*. «Jaunaren Aingueruac eman dio Mariari berri on bat» (40,15). *Jaunaren Aingueruac berri on bat eman dio Mariari*.

IV. Gehigarriak

Hitz solteak sartzen ditu han-hemenka Echeverriren eskuizkribuan moldiztegiko zuzentzaileak. Azpimarraturik emango dugu eraskina.

- Norc maithatcen du Jaincoa *osoqui?* (17,29).
- Nahiago *izaitea* gauza guciac galdu... (18,1).
- Berthute Cardinalac *edo Moralac* dira laur (24,27).
- Maithatceco *Jaincoa* gauza guciac gainetic (27,19).
- Bat bederac hartu behar du *aurquitcen den* circonstantcien arabera (32,18).
- Behar du cofesatu bekhatu bera *segur guisa* (34,1).
- Eta absolucionea *balidin* conbeni bazaut (35,10).

Izen buruak falta dira bizpahiru ataletan:

Guiristino-Doctrina (7,16). (Maiuskulakin).

Amodiozco Acta (41,17).

Liburuak dakartzan zenbait galdera luzeagoak dira eskuz idatzitakoak baino. Gehiketak hobeki ikusteko bi lerrotan parekatuko ditugu testuak.

Eskuizkribuan:

G. Cofesio ona izanen da bere nahiric gabe ahazten bazaco declarateca becatu mortal bat?

I. Bai, Jauna; bainan hurran cofesioan erran behar du aiticinean nola ahatici citzaion (33,25)

G. Nola behar da cofesatu?

I. Cofesorraren oinetara baino lehen belhaunicaturic eguinen du curutcearen seinalea, eta ahuspezaturic erranen «Ni becataria, P. 4» hau finitu ondoan presentaturen da Cofesorraren oinetan eta erranen du «Laudatua izan bedi Aldareco Sacramendu Saindua» (34,24)

Liburuan:

G. Cofesio ona izanen da, bere nahiric gabe ahazten bazaco declarateco bekhatu mortal bat?

I. Bai, Jauna, bainan orhoitcen delaric lehen cofesioan declaratu behar du nola aiticinean ahaticiric utci zuen bekhatu hura (71.or.)

G. Nola behar da cofesatu?

I. Cofesorraren oinetara baino lehen belhaunicaturic eginen da kurutcearen seinalea, eta ahuspez yarriric erranen «Ni bekhataria», hau finitu ondoan yeiqui eta helitcen delaric Cofesorraren oinetara, erraiten da «Laudatua eta benedicatua izan bedi Aldareco Sacramendu Saindua, edo, Aita benedica nezazu ceren eguin baitut bekhatu (73.or.)

Berez Kristau ikasbidea ez izan arren, Sakramentuen inguruan esan ohi ziren otoitz batzu ekartzen dituzte garai honetako dotrinek. Bi dokumentu hauen artean desberdintasunak badirenez, oso-osorik emango ditugu biak:

Cofesionecco eta Comunionecco othoitzac. Cofesio aiticinecco othoitzza.

Jesu Cristo ene Jauna, salbamendua-
ren esperantza bacarra, othoitzten
zaitut, zure Pasione eta Heriotcea

*Cofesatcecco eta Comuniatcecco
othoitzac. Cofesio aiticinecco
othoitzza.*

*Jesu-Christo ene Jauna, ene salba-
mendua-
ren esperantza bakharra,
othoitzten zaitut zure Pasionea eta*

gatic eman ditzadazun contricionea eta suspiroac nigar eguiteco neure becatuez, Salbatzaile Dibinoa, zure Ama eta bertce Saindu gucien merecimen-
 duen gatic, soizu, ene misera-
 bletasunari, eta emadazu neure fal-
 ten ezagutceco arguia hel nadin zu-
 re gracia Saindura. Damu dut, Jauna,
 Zu ofensatuaz zarelacoz guciz
 ona, eta maithagarria; damu dut ne-
 re bici pasatuan eguin becatuez, eta
 damu dut ez guehiago damu izanaz.
 Aguintcen dauzut, Jauna, osoqui Zu
 ganat bihurtcea, eta ihesguita be-
 catuco bide gucietaric; beraz hala
 othoiztzen zaitut eman dezadazun
 gracia confesio huntaric aiticina, bi-
 ci nadin zure borondatearequin ez
 eguinez, ez erranez, ez pentsatuz zu-
 re Loriaco, eta ene zorioneco denic
 baicen. Amen. (38,4)

*Heriotzea gatic eman ditzadazun
 contricionea, eta auhenac neure be-
 khatuez nigar eguiteco. Munduaren
 Salbatzalea, soizu bekhatari misera-
 ble huni, zure Ama Sainduaren eta
 bertce Saindu gucien merecimen-
 duen gatic, igor dezadazun, Jauna,
 zure arguia erakhuts ditzadan ene
 falta guciac, eta lagunezan zure cer-
 bitzu Saindura helicen. Damu dut,
 Jauna, zu ofendituaz ceren zaren gu-
 ziz ona, eta osoqui maithagarria;
 damu dut hoin disposicione guti
 izanaz neure falten cofesatceco; da-
 mu dut neure bici pasatuan eguin
 bekhatuez, eta damu dut ez damu
 guehiago izanaz. Hitzemaiten dau-
 zut, Jauna, osoqui zu gana bihur-
 tzeaz; eta ihes eguiteaz bekhatuco
 occasione gucietaric; bada hala
 othoiztzen zaitut eman dezadazun
 gracia, Cofesio huntaric aiticina, bi-
 ci nadin zure borondate Sainduare-
 quin ez eguinez, ez erranez, ez eta
 phentsatuz zure Loriaco, eta ene zo-
 rioneco denic baicen. Amen. (80.or.)*

Aitortza ondoko otoi-tza (38,20) bere tokitik kanpo ezarri zuen Echeverrik orijinalean huts eginik, Jauna hartzeari dagokionaren atzetik. Liburuan bideraturik dago akatsa.

Cofesio ondoco othoitza.

Jauna, zure Ama Sainduaren, eta bertce Saindu gucien merecimen-
 duen gatic izan bequizu agradable
 ene cofesio hau, eta barca bitzaut
 zure pietateac huntaco huts guciac,
 eta urrical zaitte ene iduquitceaz he-
 men bezala Ceruan absolutua, eta
 bortiztua ene promesa onen guar-
 datceco bizi zarena, eta erreinatcen
 duzuna Aitarequin, eta Izpiritu Sain-
 duarequin. Amen. (38,20)

Cofesio ondoco othoitza.

*Jauna, zure Ama Sainduaren, eta
 bertce Saindu gucien merecimen-
 duen gatic izan bequizu agradable
 ene Cofesio hau, eta faltatu izan
 zaizquidan gauza guciac barkha bi-
 tzaut zure pietateac, eta haren ara-
 bera urrical zaitte Ceruan ene idu-
 quitceaz absolutua, eta borthizteaz
 ene chede onen guardatceco bici
 zarena, eta erreinatcen duzuna Aita-
 requin, eta Izpiritu-Sainduarequin.
 Amen. (81.or.)*

Comunione aitcineco othoitza.

O Aita guciz botheretsua, ene Jainco eta Creatzaile Saindua, errespetu eta umiltasunic handienarequin hurbiltcen naiz Aldare Saindu hortara, nahiz indigno causitcen naicen, zure Maïestate adoragarriaren errecibitceco. Ene bihotceco hotzetasuna da Jaun soberanoa, indigno eguiten nauena behar den amodioarequin Zu gana hurbiltceco, bainan zure hitz eztiac dira fidantciarequin hurbiltarazten nautenac parthaliar izaitera Aingueruen ianhari saindu hortan. Zure borodatea denaz gueroz, Jesus eztiac, desiratcen dut zure Gorputz Sainduaren errecibitcea Birgina zure Ama Sainduac, eta bertce Sainduac errecibitu cintuzten fede bici, izpiritu garbi, eta carsu berarequin. Amen. (39,10)

Comunione ondoco othoitza.

Esquerrac darozquitut, ene Salbatzaile maitea, Zuc eni eman (38,29) gracia guciez, eta bereciqui ceren nahi izan duzun zure egoitza eguin ene baithan Comunione Saindu hunen berthutez. Emaiten nitzauzu, Jauna, naicen gucia, Zu niri osoqui eman zaren bezala. Othoizten baitut Comunione Saindu hau izan dadin enetzat becatu gucien barcamendua, fedearen defentsa, ene bicio gucien heriotcea, amodio desordenatuen desterrua, eta berthute gucien hazgarria: izan bedi ene izpirituaren sosegua, etsai gucien azotea, eta bacarric zurequilaco unionea, eguiazco Jauna eta Jaincoa. Amen. (39,1)

Comunione aitcineco othoitza.

O Aita guciz botheretsua, ene Jaincoa eta Creatzale Saindua, errespetu eta humiltasunic handienarequin hurbiltcen naiz Aldare Saindu hortara, nahiz indigno khausitcen naizen, zure Mayestate adoragarriaren errecibitceco. Ene bihotceco, hotzetasuna da, Jaun Soberanoa, indigno eguiten nauena behar den amodioarequin Zu gana hurbiltceco, bainan zure hitz eztiac dira fidantciarequin hurbiltarazten nautenac Aingueruen yanhari Saindu hartan parthaliar izaitera. Zure borodatea denaz gueroz, Jesus eztiac, desiratcen dut zure Gorphutz dibinoaren errecibitcea Birgina zure Ama Sainduac, eta bertce Ceruco Sainduac errecibitu cintuzten fede bici, izpiritu garbi eta kharsu berarequin. Amen. (82.or.)

Comunione ondoco othoitza.

Esquerrac darozquitut, ene Salbatzale maitea, zuc eni eman gracia guciez, eta bereciqui certaco nahi izan duzun zure egoitza eguin ene baithan Comunione Saindu huntaz. Emaiten nitzauzu naicen gucia, zu niri osoqui eman zaren bezala. Othoizten zaitut, Jesus ona, Comunione Saindu hau izan dadin enetzat bekhatuen barkhamendua, fedearen defentsa, ene bicio gucien heriotcea, amodio desordenatuen desterrua, eta berthute gucien hazgarria: iza nqedi²³ ene izpirituaren sosegua, etsai gucien azotea, eta bakarric zurequilaco unionea, ene eguiazco Jauna eta Jaincoa. Amen. (83.or.)

23. *Izan bedi.* Moldiztegiko akatsa da bestea.

Izartxo batekin emandako galde-erantzunak Astete-ren gehigarriak izango direla uste dut. Hauetako pare bat ez dator Echeverriren eskuizkribuan:

- G. *Norc bekhatu eguiten du Fedearen contra?*
 I. *Gure Erligioneco eguin guciac sinhesten ez dituenac, edo dudatcen dituenac; edo bere faltaz ikhasten ez dituenac (22,5).*
- G. *Norc bekhatu eguiten du Esperantzaren contra?*
 I. *Jaincoaren baithan esperantza galtcen duenac; Ceruaren irabaztera entseatcen ez denac; eta Jaincoa misericordiosa delacotz bekhatu eguiten duenac.*

Echeverriren eskuizkribuak ez dakarren beste testu bat bada-
 go liburuan. Honela dio:

Contricionezco acta franciaco guisan.

Ene Jainco maitea, barkhamendu esque nagozu humilqui, ene bekhatu guciez, damu dut eta urriqui zure amorea gatic ceren guciz ona zarelaric ofentsatu zaitudan, eta hartcen dut borondate fermu bat ez guehiago bekhatuic eguiteco, zure graciarequin batean; halaber hartcen dut borondate neure bekhatu guciez osoqui cofesatceco, eta emanen zautan penitentciaren complitceco. Amen. (13.or.).

VI. *Laburpenak*

Hasieran esan bezala, neregana iritsitako aleak bere lehen sei orrialdeak falta ditu, atal-aurrea eta sarrera hitzak barne direla. Sarrerako bertsoen lehenengo letrak bakarrik gorde dira eta, otoitzetan, Aita Gurea, Agur Maria eta Kredoak lerroren batzu falta dituzte.

Aurrerago, 31-32 egiten duen orria falta zaio, eskuizkribuaren 14garrena; hala nola 63garrenetik 66-ra, eskuzkoaren 29-tik 31-ra.

Horretaz landa, hitzen bat edo beste baztertu zuten argitaratzaileek. Eskuizkribuko esaera hartuko dut laburpena azpimarratuz:

- Cergatic Jaincoac *hala* errebelatu baitu... (10,18).
- Izpiritu Saindua eguin *cen* guizon? (12,8).
- Gularen contra, *Temperantcia*, edo *Templantza* (26,3).

- Cer becatu eguin duen Manamendu bacochean, eta estatuco obligacionetan *hitzez, obraz, eta pentsamenduz* (32,15).
- Eguinen du sacrilegio *icaragarri* bat (33,25).
- ...sorthu cela *Maria* Birgina ganic (41,1).

Pare bat aldiz edo, eskuizkribuko testuak erdiratuz murrizturik argitaratu ziren.

G. Jesu-Christo cein egunez izan da contcebitua Ama Birginaren sabelean?

G. *Cein egunez contcebitua izan da Jesu-Christo Ama Birginaren Sabelean?*

I. Marchoaren hogoi eta bortcean izan cen contcebitua sorthua Abendoa-ren ogoi eta bortcean; hila Ortcilare Sainduz; phiztua Bazco egunean; igarana Ceruetara Salvatore egunean; eta igorria Izpiritu Saindua Apostoluei Mendecoste egunean. (31,21).

I. *Marchoaren hogoi eta bortcean: hil cen Ortcilare Sainduz: phiztu cen Bazco egunean: eta igorri zuen Izpiritu-Saindua Apostoluei Mendecoste egunean. (67.or.)*

I. Umiltasun eta errespeturequin entzun ondoan Cofesorraren abisuac, errecibituren du penitencia, eta erranen ahuspez iarriric bulharrac ioz «Contrizioneco acta», P.5. edo guisa huntan : «Ene Jainco maitea, barcamendu esque nagotzu umilqui, ene becatu guciez damu dut eta urriqui, zure amorecatic, eta ceren guciz ona zarelatic ofensatu zaitudan. Hartcen dut borondate fermu bat ez guehiago becatu eguico, zure gracia sainduarequin batean; halaber hartcen dut borondate nere becatuen osoqui cofesatceco, eta emanen zaitan penitentciaren complitceco. Halabiz» (35,17)

I. *Humiltasun eta errespeturequin entzun ondoan Cofesorraren abisuac, eta errecibitu penitencia, erraiten da ahuspezaturic bulharrac yoz «Contrizioneco acta». (75.or.)*

Ikuspegi orokorra

Xehetasun ugari aurkeztu ondoren zer argibide atera ote dezakegu lan bi hauen konparaketatik? Besteak beste, Gasteizko Legebiltzarreko izkribua, eta liburuska, egile batenak direla ukatzerik

1. Ez arhiqui proximo legunaz gair-
qui yuyatcea, ez erraittea, ez eta ero-
aditcea haren faltac.

G. *Nore bekhate eguiten da Manamen-
de hunen contrat.*

1. Arrazoinic gaba yuyagendu gairch-
loac eguiten dituenac, sama quent-
cen; segretua aguerteen, eta guezur-
re erraiten.

G. *Cer debecaten da bederatsi eta ha-
margarren Manamenduen?*

J. Haraguzico plazer eta bertoenen da-
tasunen gaiticia gaitchoac.

**ELIZA AMA SAINDUAREN MANAMEN-
DUAC DIEL BORTZ**

Lehenbiticoa: Igandea eta Bortz

Bigarren: Urthean behar behera
lesatcea, alio lehenago bertoko
peligronic uste badu, edo cumula

behar badu. Bazo garzumacoetan
Hirugarrena: Bazo garzumacoetan
comuniatacea.

Laurgarrena: Eliza Ama Sainduac ma-
nateen duenean harurteca.

Bortzgarrena: Dechimat eta Primiciac
Jaincoaren Elizari pagatcea.

Manamendu berac Francisco guisan.

1. Meza Saindua enizun-ezazu,
Besta Igandetan debotqui.

2. Bekhatuac tofesa zazu,
Urthean behin osoqui.

3. Gorphutz Saindua erracibi zazu,
Bazoz beheren humilqui.

4. Gartiac bigiliac bary zazu,
Garizuma ere osoqui.

5. Dechimat eta Primiciac
Elizari chuchemui.

6. *Dechimat eta Primiciac berac?*
Jaincoaren Leguequen nobequi be-
guitchoaco.

dituenac,
G. Car da Esperantzaz?
 I. Esperantzaz Ceruco Loria Jaincoaren gratiaren, eta gure obra onen bitartez.
G. Nore bekhatu eguiten du Esperantzaren contra?
 I. Jaincoaren laithan esperantzaz gaitzen duenac; Ceruaren irabaztera entseatean ez denac; eta Jaincoaren misentordiosoa delacotz bekhatu eguiten duenac.
G. Car da Caritateaz?
 I. Jaincoaren mathatasaz gauza gucien gainetic, eta lagun proximoaz gure huruac bezala; heyei eguinez, hec quat eguites nahi gutun quena.
G. Certaco da Balthayaco Sacramentoz?
 I. Bekhatu originalaren quentacoz, eta bertze ado rein bekhatu arguipuzen direnen bathayatean denaren baitan.
G. Car da bekhatu originalaz?
 I. Da gure Alta Adan, eta Ams Ebates gaitic sortez dathorquigun bekhatu

bal.
G. Normatic bathaya desagues behar corduan?
 I. Bai. Jauna.
G. Car eguin behar da onta bathayacac?
 I. Ur naturala ichuri behar du bathayatu izan behar duenaren buruaren gainera; praitzen delaric dembera berkan. — NIC BATHAYACEN ZAIUTAITAREN, ETA SEMEAREN, ETA IZURITU-SAINDUAREN IGENBAN. HALABIZ.
G. Certaco da Confirmitacionez Sacramentua?
 I. Da confirmitacoz, eta borthitacoz bathayoa arrecibitu gunduen ledean.
G. Certaco da Penitentiacoz Sacramentua?
 I. Bathayatuaz gueroz eguin bekhatuac barkhatacoz.
G. Car bekhatu da e morteo?
 I. Dira mortalic, eta berualac.

ez dago. Alde horretatik Asteteren itzultzaile ezezagunarekin aberasten da zerrenda.

Baina, hainbeste zuzenketarekin nolabaiteko ilundura, kontraesan eta ulerkaitz gertatzen diren zalantzak sortzen dira denbora berean. Neuk ez dut argi ikusten nondik-norako bideak ibili zituen lanak eskuizkribuaren testutik argitalpenaren azken itxura hartu arte. Errazago da Echeverriren eskulana dagoen-dagoenean, bere zalantza eta guzti aztertzea kaleratutako emaitza baino. Nere eritzi apala agertzean eremu arriskugarrian sartzen naizela badakit eta, horrexegatik, susmo hutsaren pare eman nahi dut.

Luzaide Euskal Herriaren bihotzean egon arren, bi erresumaren muga da eta, hizkuntzari dagokionez Nafarroa beherekoa bada ere, legez Nafarroa garaikoa. Eguneroko harreman nagusiak betidanik Arnegi eta Donibane Garazirekin izan ditu eta, dudarik gabe, Hegoaldearekilako arazoetan Ibañeta mendateko eragozpena aski haundia izan da iragan denboretan. Orain bertan, Iruñeak lotura haundiagoa izan arren, urte askoz egon da Luzaide Nafarroako hiri burura heltzeko garraiorik gabe. Hegoaldera joan nahi zuenak bere buruz abiatu behar zuen inongo autobusari itxaro gabe. Alde horretatik, beraz, iduri luke Garazi aldeko mintzaira kutsugabea aurki behar genukeela Manezaundiren herritarren ahoan.

Baina gauzak ez dira beti hain zehatzak gertatzen eta, kasu honetan, geografia eta euskalki loturaz bestalde, legezko bizibidea Iruñean duenez, Hegoaldeko funtzionario, udal-idazkari, irakasle, sendagile eta mugazain izan ohi ditu karrikan. Era berean, Hegoaldeko elizbarrutiko parrokia da eta Ibañetaz beste aldeko apaizak joaten zaizkie edo joaten gatzaizkie, eta ez beti bertakoen hizkuntzaren berri jakinez. Neuk, esate baterako, ez nekien bazenik ere.

Aspaldidanik Iparraldeko elizgizonen eta Hegoaldekoen harremanak gogorrak izanak ziren sinestearekiko ikuspegi desberdinak zirela eta dotrina honen denboran aginte bihurturik agertzen bazaizkigu ere. Echeverriren gutunetan ikusten da nolako eragozpenak zituzten mugaz handiko kristauek elizaz Luzaiden beren egin-kizunak betetzeko. Bada bertako elizgordailuan Iparraldeko baitaiatuen liburu bat ere.

Dotrina bera luzaidar baten itzulpena da, noski, eta bertako mintzairaren lekuko jatorra. Berez, Iruñeko gotzaiaren baimena behar zuen eta Goicoa bikario orokorraren bulegora iritsitako izkribua da I. Segurolak argitaratu duena.

Iruñean argitaragabe gelditu zatekeelako susmoa agertu dut lehenago, bertako seme batek galdua edo ñabartua zuen /kh/ leherkari hasperendunaren grafia ez baitzen ezagunago gertatuko Nafarroa garaiko hiri buruan. Zuzenketa honek Nafarroa behereko tradizioa ekartzen digu gogora. Hiztegi aldaketek ere Ipar aldera isurtzen dute zuzentzailearen eskua, neurri haundi batean. Zortzigarren aginduan, adibidez, eskuizkribuko «ez guardatuko iniustoqui» (19, 11), mugaz handiko joera jatorrez dator liburuan: *ez atchiquico inyustoqui*. Hori bera esan daiteke honako aldaketa hauetaz Amen (40,2), *Halabiz*. Birgina Maria (31,14), *Andredena Maria*. Desira (19,25), *guticia*. Eguiazqui (33,32), *segurqui*²⁴.

Baina, bestelakorik ere badago zuzenketa horietan; Hegoaldeko marka daramaten ikutuak alegia: cofesioan (25,29), *cofesioan*. «Faboreak galdeguiteco» (16,26), *escatceco*. Hitzen aldaketa baino adierazgarriago gerta daiteke esaera honena: «hurran cofesioan erran behar du» (33,29), zioen Luzaideko bikarioak bertako mintzaira garbian, eta hiru hitz aldatu zizkion plazaratutako liburuak: *orhoitcen delaric lehen cofesioan declaratu behar du*²⁵.

Nolabaiteko kontraesana dago idazki bien arteko zuzenketen artean. Beste argitasunik gabe bidea egitea zaila da horrelako oihanean, baina ahaleginduko gara irteera aurkitzen. Dotrinen itzultzaileek eskua sartzerik ez duten arlo batzu badira liburuska horietan: ikasiak diren otoitzak, alegia. Aita Gurea, Agur Maria, Kredo, Salbe eta antzerako otoitz oso erabiliak ez dute ikutu haundirik izaten gehienetan. Bigarren mailako otoitz bildumarik ere bada, noski, hala nola konfesio eta komunioko otoitzak, fedezko, esperantzazko eta maitasunezko aitorten ereduak, eta horietan bada aldakortasun gehiago. Diharce bikario jeneralak Baionako elizbarrutirako egin zuen katexima erakusten genuen guk Luzaiden, eta esan dezaket Agur Maria, Kredo eta Salbea Echeverriren argitalpeneko berak zirela. Fedezko eta esperantzazko aitormenak ez dira berdinak, baina amodiozko aktak ez du aldaketa haundirik.

24. Ez dira horrelako aldaketa bakarrak. *Contricionezco acta franciaco guisan* gehitu beharrik ere ez zegoen Iruñean argitaratua izan balitz. (13.or.) Eskuizkribuan ez dator.

25. Hegoaldeko kutsua nabari da ikutu hauetan: izkribuan, peil (16,9), eta liburuan, *peligro*; peilian (8,28) / *peligroan*. Iparraldeko 'mesprechuz' (21,14) / *menosprecioz*; mesprechatuz (26,12) / *despreciatuz*. Era berean, ofensatuaz (5,5) / *ofendituz*.

Aitagureak dituen zuzenketak esanguratsuk dira. «Ceruetan zarena» (3,6) idatzi zuen bertako ohituran Echeverrik, eta *Ceruetan zaudena* zuzendu zioten liburua arduradunek. Era berean, Iparraldeko «bainan beguira gaitzazu gaitcetic» (16,7), Hegoaldeko usadiora *baicic libra gaitcazu gaitcetic* dakar argitaratutako testuak. Nik esango nuke Frantzia aldeko argitalpena dela, herri batendako bakarrik liburua egitea oso garesti eta baliapen gutxiko nekea izango baitzen. Echeverrik dioen bezala, «Herri huntan, eta bertce hainitcetan guehienic minzatcea costumaten den escuararat» itzuli zuen dotrina eta euskalki bereko jendeentzat plazaratuko zuten. Luzaiden erakusteko baimena, aldiz, Baionatik ez baino Iruñetik jaso behar zuen eta hor ikusten dut Hegoaldeko ikutuen zergatia.

Zer eragin izan zukeen horrelako aldaketa batek Luzaideko ohituretan? Gutxi edo, behar bada, ezer ez. Echeverrik jasotako otoitzak herriak erabiltzen zituenak dira eta, liburuan aldatu arren, berdin jarrai zuket. Apaizek berek ez zioten garrantzi haundirik emango. Adibidez, 1880.eko Oliver eta Hurtadoren *Cristauaren Icasbidea* sartu zelarik Luzaiden, Hegoaldeko Aitagurea bakarrik aurkituko zuten haurrek; baina euren aitamen otoitzarekin jarraitu zuten denek. Guk erabiltzen genituen testuak Baionakoak ziren eta, hitzez-hitz, Echeverriren eskuizkribuak dakarren bezala esaten genuen «Gure Aita», hitz bi hauen ordena bakarrik aldatuz. Gure denboran sartu zen «egin bedi zure *nahia*», borondatea esan beharrean. Herriek ez dituzte errotuak diren eserak goizetik gauera aldatzen. Elizgizonetan datza horrelakoan arrazoi bakarra eta Luzaideko bikarioaren kasuan, Garesko apaiz zaharraren sermoia bezala, bi muturretatik loturik zegoen bere lana. Garesko errotariak, «geroztik tripota duk!» erantzun bazion bere erretoreari, antzeko zerbait esan zezaketen luzaidarrek dotrina honen hegoketa nahasia ikusita.

Baina, denbora berean, badu beste ikuspegi bat oso aipagarria lantxo honek. Ezin ukatua da elizgaien eragina herri hizkuntzaren finkapenean eta herrikoitasunaren eredu zehatzegia ez bada ere, luzarora eragina izan ohi zuen elizgizonen kezka agertzen du. Bi euskalkien nolabaiteko orekak sortutako arazoez bestalde, Luzaideko bikarioa bera gizon ikasia agertzen zaigu eta nolabaiteko garbizale kutsua sumatzen zaio²⁶. Berak aitortzen due-

26. Adibidez, «Naturazgoragoaqui eta milagroqui» (12,26) zioelarik izkribuan, *Sobrenaturalqui* eta *mirakuluzqui* utzi zuten zuzentzaileek.

naz landa, Larramendiren joera nabari du han-hemenka. Alde horretatik, bi dokumentu hauen moduko izkribu asko behar genituzke hizkuntzaren historia zehazten joateko.

Hitzei dagokienez, zahar itxurako zenbait gorde izan da eliz-hizkuntz eta otoitzetan. Dotrina honetan hiru aldiz apaitzen da *ararteko* hitza eta arrunta zatekeen orduan. Duen gaurkotasun erakarriagatik, bere esanahia aipatuko dut. Salbe izeneko goratzarrean, «eia, ergo, advocata nostra», honela esaten zen Luzaiden: *Hea bada, Andrea, gure arartekoa* (4,10). Bigarren esaera Echeverrik galde-erantzunetan sartzen du: «—Eguin behar dugu othoitz Aingueruei eta Sainduei? —*Bai, Jauna, gure arartekoei bezala*» (17,8). Erdaraz «—Sí, como a nuestros medianeros». Azkenekoz, «Esperantzazco acta» delako otoitzean, honela dio: «Zure Seme Jesusen merezimenduac, eta heriotcea *ararteco* ditualaric» (41,13).

Beste ondorerik ere atera daiteke, noski, testu hauen konparaketatik.

XVI. MENDEKO BIZKAIERAZKO ERREFRAUEZ: I. GARIBAIEN BILDUMAK

JOSEBA A. LAKARRA

1. AINTZINEKOAK *

1.1. Garai beretsuko lapurterarenaren tamainara iristen ez bada ere, corpus aski zabala aurkezten digu bizkaiera zaharrak¹; aldameneko euskalkiak baino narago delarik, alde honetatik, testuek damaiguten informazioa haietatikoa baino jori eta ñabarrago ere bada sail gehiagotatik ilkia izanik².

* XVI. mendeko errefrau bildumen gaia zegokion Donostian E.H.U.aren 1985eko Udako Ikastaroan (irailaren 7an) bizkaiera zaharraz irakurri behar nuen txostenaren 2. zatiari. Bertan biz. zah.ak filologiaren aldetik dituen arazoetarik bat erakutsi nahi nuen, adibide praktiko gisa, txostenaren 1.koan hizkuntzaz mintzatu ondoren. Zati hau uste baino gehigo luzaturik, ez nuen filologiaz hitzegiterik izan eta, pentsaturik —agian oker— norbaitek zerbait interesgarririk eriden zezakeela arazo zahar hauetan, zehaztasun batzu erantsirik argitara ematera deliberratu nintzen errefrautegi zaharrei buruzkoa. «Zehaztasun» horiek, ordea, nik uste baino bide eta bidexka gehiagotan barrera eraman naute eta oraingoz ez dut ematerik gai honi buruzko ikerketa zabalago baten lehen hasikinak baizik.

«Bizkaiera zaharra gainerako euskalkien artean» izenarekin ilkiko da aurki aipatu txostenaren 1.ko zatia eta han idoro daiteke nahi ezkerro bibliografia aski xehea hizkera horretaz eta baita segidan aipatuko ditudan testuez ere.

1. Hots, lehendabiziko testuetan hasi eta Larramendirekin amaitzen den biz.ren historiaren garaiak. Aurreko oharrean iragarri laneko 1.ko atalean laburtu ditut Larramendi mugarriztat hartzeko arrazoiak.

2. Araberaren materialeetarako ik. bedi *N. Landuchio. Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562)*ren M. Agud eta K. Mitxelenaren argitalpena (Donostia 1958), Gamizen poesiak —azken argitalpena J. Goikoetxea Maiza zenaren *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo. Un poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*, Gasteiz 1984— eta, agian, TAVen ematen diren 1610eko bertsoak; beren azterketarako ik. K. Mitxelenak Landucciri egin sarrera, bere «Sobre la lengua vasca en Alava» (in *Vitoria en la Edad Media*, Gasteiz 1982, 298-306) eta E. Knörren «Gamizen hizkeraz zertxobait», *Euskera* XIX (1974) 218-230.or. Gipuzkera zahari buruz ez dazagut lan orokorrik; testu garrantzitsuenen erreferentziak aurki daitezke ASJU XIX-1 (1985) 235 eta hur. or. Gainerakoetarako ik. TAV eta I. Sarasolaren «Contribución...»; prestatzen ari naiz guztion argitalpena.

Prosan, halabeharrez, dotrinak eta antzekoak dira nagusi, abondo bait ditugu (nahiz eta, beharbada, ekoiztuak oro ez ezagutu)³ Betolazaren 1596koan hasita⁴: Kapanaga mañariarraren 1656koa, XVII. mendekoa baina fetxagabea dugun *Viva Jesus* deitu ohi dena, 1678ko Amiletaren Antzuola aldekoa, 1691ko Zubia durangarrarena. Hau 1700 artekoari dagokionaz; XVIII. mendean, eta mugatzat hartuko dudan Larramendi heldu arte, beste bi durangarrenak: Arzadunen 1731koa eta Urkizuren 1737koa. Guzti honez gainera baditugu XVI. mendearen hasierako San Frantziskoren ordenako erregelako formula bat eta XVII. mendearen bukaerako bulda labor batzu ere.

Prosa ez-erlijiozkoan, Frai Juan de Zumarraga durangarrak bere arrebari 1537an egindako gutun bat, Iburguen-Cachopin kronikan datozen Andramendiko apokrifoak, Mikoletaren *Modo breue de aprender la lengua vizcaína* (1653) itzuli elkarrizketa atseginak, eta Mendietaen kuadruko zati laburra gordetzen ditugu.

Bertsotan era askotako poesia dugu: 1) Ahozko tradizioetik Garibaik eta bestek bildu herri kanta (Olaso eta Milia Lasturkoarena bezalako eresiak, Arrasate, Sandailia eta Beotibar legezko baladak), 2) poesia liriko landua (Oihenart eta Mikoletaren bitartez ezagutua, adibidez) eta 3) poesia historikoa («Egiaren gorazarrea», «Bertso bizkaitarrak» eta Iturberen lauhoak, guztiak XVII. mendekoak). Bertsotan idatzia da Pedro Ignacio Barrutiaren *Acto para la Nochebuena* antzerkia ere.

Corpusaren aurkezpen honen amaierarako utzi ditut beren hizkuntza eta egituragatik aurreko bi sailen tarteko dugun erre-frauena. Haatik, beren garrantzia berebizikoa da oso hizkuntz eredu zaharkituak bait dituzte, XVI. mendearen bukaerako bildumak izan arren aurreragoko denboretako ezaugarriak gordez. Hori, bidenabar, herri kantekin batera duten tasuna da, biek mantentzen bait dituzte —edota hortan saiatzen bait dira bederen— hitzez hitz etorkizko testuaren perpausak⁵. Aurrerago aipamen zabalagoa

3. Cf. J. Urkixo «Cosas de antaño. Las Sinodales de Calahorra», *RIEV* 14 (1923) 335-52.or., batez ere 335-9.or., eta K. Mitxelenaren *Historia de la literatura vasca* (Minotauro, Madrid 1960) 60-62.or. bibliografiarekin.

4. Honi buruzko azken berriak E. Knörrek aurki aterako duen ohar batean *ASJU*n bertan.

5. Cf. «Bizkaiera zaharra gainerako euskalkien artean» lanaren 2. atalean, non erakutsi nahi izan bait dut egungo zenbait herri kantatan aintzina-goko hizkuntzaren ezaugarriak gordetzen direla.

egiteko asmoa dudanez gero, bego oraingoz beren erreferentzi soila: 1592 baino lehenagoko edo, eta 1592ko Garibairen 63 eta 64 errefracunako bi sorta, eta 1596an Iruñean argitaratutako egile izen-gabea; dakigunez, azken hau da handiena, dagoeneko 560 errefracun ezagutzen bait dizkiogu eta oraindik beste asko ere bazituen, seguru asko⁶.

1.2. Orain arte ikusi dugunaren arabera iturri ezberdinak eta aski ugariak ditugu bizkaiera zaharra ezagutzeko; haatik, ezin esan daiteke ezagunegi denik, eta ezta ere, gehituko nuke, honen ondorio gaiztoak saileko ikerlari urrien eremu txikian pairatzen direla soilik. Benetako dokumentuak miatu gabe beren burutik bizkaiera (eta orobat gainerako euskalkiak) zer den eta zer izan den asmatzen eta erabakitzen saiatu direnak albo batera utziaz⁷, ez dirudi bizkaieraren historia (ez eta gainerako euskalkiena ere seguruenik) aski ikertu denik, nahiz eta agian hortarako materialerik gehien aurkeztu⁸.

Materialeak, ordea, ez dira dena: bildu, landu, txukundu eta behar bezala argitara beharra dago. Hots, filologiazko aurrelan hori premiazkoa da gero hizkuntzalariak (eta halaber literatur ikerlariak) arrisku gutxiagorekin baliatuko badira beren azterketetan. Lehenago ere aipatu izan dut inoiz Meilleten hurrengo pasarte hau baina ez deritzot gehiegi berriz hemen emateari, ongi bait zekien hark zertan ari zen:

Pour les langues anciennes, le linguiste doit recourir à une philologie de précision: on s'est parfois imaginé que le linguiste peut se contenter d'à peu près philologiques; il a besoin tout au contraire de tout ce que les méthodes philologiques les plus exactes permettent de précision et de rigueur⁹.

6. Eta gogora bedi, bestalde, Urkixok (*Los refranes de Garibay, RIEV*² 27, 508.or. oharrean) galdutzat eman zituen *Algunos Refranes castellanos con su correspondencia en vascuence*.

7. «Bizkaiera zaharra...» lanaren atal batean mintzatu naiz —K. Mitxelaren bidetik— «hiperbizkaiera»z (eta baita «hiper-» edo «semi-» gipuzkeraz ere). Laster izango dugu hiperb.ri. buruzko I. Lakaren azterketa sakona ere.

8. Ohar interesgarriak dira Azkueren *Morfologian* eta «Evolución de la lengua vasca»n eta I.koari Altubek jarri zizkion eraskinetan; Lafon eta, batez ere, Mitxelaren lanak ere aurrerapen handiak dira baina oraindik monografia zein sintesi falta nabarmena da.

9. A. Meillet, *La méthode comparative en linguistique historique* (Paris 1970, I.ko argitalpena Oslo 1925) 110.or.

1.3. Corpusa bezain aberats eta zabal bide da filologi arazoan sailkapena ere¹⁰: testu batzu zatika baino ez ditugu ezagutzen (Betolazaren eta Zubiaren dotrinak, Garibaik bildutako kantak, *Refranes y Sentencias*, Egiaren gorazarrea); beste batzu beranduago-ko idazleen aipamenez edota kopia edo edizio berriagoetan (RSen zati batzu, Zumarragaren gutuna, Garibairen errefrau bilduma bata, *Viva Jesus*, Zubia eta Arzadunen dotrinak, «Bertso bizkaitarrak», Foruko Marijesi bilduma); behin baino gehiagotan ez dugu beren datarik ezagutzen (aipatu *Viva Jesus*, Barrutiaren *Actoa*), usu testuak ez daude oraindik ongi ezarririk edota azalpen-zai ditugu; badira, azkenik, gure eskuetara iritsi ere ez direnak (XVIII. mendeko antzerki bat esate baterako)¹¹ edota oraindik —hala nahi genuke, behintzat— eriden ez ditugunak¹²... Badute, beraz, aski lan filologoek nahiz eta garrantzizko urratsak dagoeneko emanak izan^{12 bis}.

Hizkuntzaren historiaz arduratzen direnak ere testuotaz artutuko bide dira zeren eta, Mitxelenak esan izan duen bezala, historia horrek (orok legez) dokumentuetan oinarritu behar bait du:

La idea de que la historia propiamente dicha de una lengua, de la vasca como de cualquier otra, sólo puede edificarse sólidamente sobre documentos fechados y localizados con la mayor precisión posible, no ofrece ninguna novedad. A lo sumo, acaso no esté difundida entre nosotros cuanto fuera necesario... lo demás —gehitu du— no es más que extrapolación, que sólo vale si tiene el firme punto de apoyo de datos seguros y sirve para explicarlos diacrónicamente¹³.

Beharrezko ditugu, beraz, bizkaiera zaharreko testuak euskalki horren historia egin ahal izateko, bere eboluzioaz jabetzeko, aldatuz joan bait da hizkuntza eta hizkera guztiak bezala. Gainera, ahalik eta testurik zaharrenak ditugu beharrezko, soilik haiek eraman bait gaitzaketek urrutienik denboraren katean barrena. Bakarrik testuak ongi miatu ondoren murgil gaitzetzeko ur sakonagoetan,

10. Hemen zerrendatu baino ezin baditut ere, tesirako prestatzen ari naizen biz. zah.aren edizioaren hitzaurrean aztertu gogo ditut xeheki.

11. Cf. Azpiazu'tar J. «Euskera zarraren apurtxoak» in *Bigarren Euskalgunetako itzaldiak Donezteben*, Bermeo 1926.

12. Hau inprimategian zela I. Mozosek biz.ko XVII.mendeko labur baten berrieman du; ik. *Ihauteria euskal literaturan (=Hizkuntza eta Literatura 7, Eusko Ikaskuntza) Zarautz 1986.*

12 bis. Bereziki TAV eta «Contribución...» ditut gogoan.

13. Ik. «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos», *FLV 8* (1971) 149.or.

haietan ikasiaren arabera aitzinagoko garaietan zer zitekeen iker-tzen (asmatzen) saiatuaz:

Para dedicarnos con tranquilidad a la prehistoria, habremos pues de esforzarnos en adquirir el conocimiento más exhaustivo posible de los datos disponibles, sin dejar ninguno de lado y sin ahorrarnos molestias en buscarlos y comprobarlos¹⁴.

1.4. Mitxelenaren azken kontseilu honi jarraiki nahi natzaio lan honetan XVI. mendeko bizkaierazko bi errefrau bildumaren egi-le eta etorkiaz aritzean. Baliteke irakurleak erabat berririk edota ezkutuegirik ez eridetea; ez bide da segurki beste munduko gauza ondorio gisa «Garibairen errefrau bildumak Garibairenak dira» eta «ez dakigu 1596ko bilduma izengabearen egilearen izena» esanaz amaitzea. Alabaina, itxadoten dut zertxobait aurreratzea, alde batetik ez bait dute guztiek beti hori onartu eta, bide batez, besterik ere ikusiko delakoan bait nago; orobat, begibistakoa diru-dienaz mesfidatzean datzala deritzot segurtasunen bat lortzeko lehen baldintza, nahiz eta ikertu ondoren aitzinekora bihurtu. Orduan ere ez zait alferra iruditzen: oinarriak sendoagoak dirateke, behintzat, eta hori ez da gutxi.

1.5. Bidenabar, ia lan osoan zehar Urkixoren kontrakarrean arituarren eta haren ondorioetarik beste erabat ezberdinetara iritsi, adierazi nahi dut nire harenganako ezagutza, horrenbeste eta gehiago ere merezi bait du bere RSen edizioaren 75 urte betetzen direnean; inoiz, orain bezala, harengandik hurruntzen garenean ere, berak bildutako eta guztien eskutan jarritako testu, lanabes eta berriez baliaturik hurrun bait gaitzke: Urkixo izan zen zen-bait (aski gutxi) *amateur* eta *dilettante* (gehienbat aberatsen) jo-las izatetik euskal filologia plazara eraman zuena¹⁵.

14. Ik. *Lenguas y protolenguas* (Salamanca, 1963) 14-15.or.

15. Ik. K. Mitxelenaren «Urquijo y la Sociedad de Estudios Vascos», *ASJU* V (1971) 47-66, batez ere 56 eta 65-66.or.

2. SARRERA GARIBAIAREN ERREFRAUEZ

Esteban de Garibai erregearen kronista famatuak bere oroi-tzapenetan ¹⁶ dioskunez bi errefrau sorta osatu zituen Juan de Idiaquez Felipe II.aren kortisauaren eskariz:

El señor don Juan de Idiaquez, del Consejo de Estado de su Magestad, deseó otros refranes en su lengua vascongada sobre los que le di antes en un quaderno, y en 18 de julio de este año de [15]92 le envié otro dellos á Valladolid con su interpretación interlinear, palabra por palabra, y en el sentido de ellos para su mejor declaración. Recibiólos en Valladolid, yendo en compañía de su Magestad al viaje que se dirá abaxo en suma y respondiome con mucho gusto de su recibo ¹⁷.

Urkixok erakutsi duen bezala, bi bilduma horiek ez dira guginaino eskuizkribaturik heldu, baina bai, aldiz, XVII.mendeko *Refranes en Bascuence compuestos por Esteban de Garibay y Camalloya* bat, Madrilgo Biblioteca Nacionalean G 139 zenbakia daramana ¹⁸; bestalde, Benito Maestrek Francisque Micheli XVI. mendeko kuadernotxo bat erregalatu zion euskal errefrauekin eta hilen eta egunen izenekin eta zenbait aditzekin Michel Madrilen zenean 1846an, eta kuaderno horretaz baliatu zen hau bere Oihenarti buruzko liburuan errefrauak eraskin gisa emateko:

Pag. iv de l'introduction, nous avons parlé d'un recueil de proverbes basques conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque nationale, à Madrid: quelque diligence que nous ayons faite, nous n'avons pu réussir à retrouver le volume qu'on nous avait signalé comme contenant ces témoignages de la sagesse euskarienne; mais un savant espagnol, Don Benito Mestre, dans la compagnie duquel nous avons passé quelques moments agréables pendant notre séjour à Madrid en septembre 1846, nous a fait don d'un cahier in-folio, qui pourrait bien être le recueil tant cherché. C'est un manuscrit sur papier, d'une écriture du XVIe

16. *Memorias de Garibay* in *Memorial histórico español* VII, RAH, Madrid 1854, *apud* Julio Urkixo *El refranero vasco I: los refranes de Garibay* ² 497 eta hur.; ikusi dut Garibairen liburua ere baina orain axola zaigun guttia badator Urkixoren lanetan eta handik aipatuko dut behar dudanean.

17. *Apud* Urkixo, *op. cit.*, 505.or.

18. Id. 505-9.or.

siècle contenant, outre *algunos refranes de la lengua bascongada*, 1.º *Nombres de los meses en la mesma lengua*; 2.º *Los de los días de la semana en ella*; 3.º *Algunos verbos masculinos y femeninos en la mesma*. Il se compose de quatorze feuillets, et sur le premier il porte pour n.º d'ordre Cc. 79. Nous n'avons pas de meilleure occasion pour donner les proverbes qu'il renferme¹⁹.

Urkixok jakin zuenez²⁰ Cc. 79 zen, hain zuzen, Madrilgo BNtik aspaldi falta ziren *Refranes del Vascuence* batzuen zenbakia, eta, nahiz eta hontaz ez dioen ezer F. Michelek —agian ez komeni— handik ilkiak errefrauak.

Dakidanez, orain arte gai hau ukitu duten guztiak ados daude bigarren bilduma Garibairena dela esatean²¹, XVI. mendeko beste biltzailereren izenik ez ezagutzeaz at, Garibaik bere bigarrenaz zioenari ongi bait dagokio. Alabaina, eta lehendabizikoa, hori ere Garibairena ote?

3. URKIXOREN HIPOTESIA

3.0. Julio Urkixo ezezkoetan zegoen. Bi sortak —hemendik aurrera Zubiaur eta Arzamendirekin A eta B deituko ditugunak²²— gonbaratu ondoren 37 errefrau errepikaturik aurkitzen dira bietan²³:

19. Saiatu banaiz ere, ez dut Michelen liburua ikusterik izan eta Urkixoren lanetik (*op. cit.*, 507, oharrean) aipatzen dut. *Postscriptum*. Lortu ahal izan dut azkenik ere liburu horieta baieztatu dezaket Urkixok ez zuela ez errata ez aldaketarik egin.

20. *Op. cit.*, 508.or.

21. Cf. adibidez Mitxelena eta Villasanteren literatur historiak eta Lafonen liburua.

22. Nahiz eta, gero ikusiko ditugun arrazoiengatik, hobe zukeen justu alderantziz deitzea, nahiago izan dugu aurrekoenean mantentzea nahaspilarik ez sortzeko: Beraz, Cc 79=B. G 139=A.

23. *Op. cit.*, 509.or.

A	B	A	B	A	B
1	29	28	5	55	Ø
2	1	29	Ø	56	10
3	7	30	44	57	34
4	17	31	Ø	58	9
5	2	32	56	59	Ø
6	51	33	58	60	Ø
7	41	34	57	61	Ø
8	Ø	35	22	62	53
9	33	36	30	63	Ø
10	21	37	45		
11	Ø	38	Ø		
12	18	39	Ø		
13	32	40	Ø		
14	46	41	40		
15	Ø	42	Ø		
16	52	43	Ø		
17	50	44	47		
18	Ø	45	29		
19	8	46	11		
20	39	47	Ø		
21	28	48	27		
22	Ø	49	Ø		
23	Ø	50	Ø		
24	25	51	Ø		
25	6	52	Ø		
26	Ø	53	31		
27	Ø	54	Ø		

Hara Urkixoren iruzkina:

Hay, por lo tanto, en las dos colecciones un fondo común de 37 refranes: y, si como es probable, la del siglo XVI, es decir la Cc. 79, es la de Garibay, no parece poder admitirse que la G. 139 sea copia exacta de ninguna de las dos enviadas por Garibay a Idiáquez, y mucho menos copia y compilación de las dos. A mi juicio la colección G. 139 podría ser de algún vascófilo muy posterior, el ms. es del siglo XVII, que la compuso teniendo a la vista la de Garibay, pues no parece probable que este enviara a Idiáquez por segunda vez 26 refranes [sic, 37en ordez], que ya le había enviado antes.

Esta razón y las que expuse en mi *Preámbulo a Los Refranes Vascos de Sauguis*, me indujeron a proponer, aunque con gran desconfianza, la hipótesis, de que una de las colecciones de Garibay fuera la anónima de 1596, hipótesis acerca de la cual no me extiendo aquí, pues es más natural vuelva a tratar de ella en mi introducción al comentario del *Unicum* de Darmstadt²⁴.

24. *Op. cit.*, 510.or.

3.1. Damurik ez zuen inoiz atera, RSen ondoren eman nahi zuen «sarrera» hori; bilduma horren argitalpena RIEVen 1933ko alean bukatu zen eta Urkixo lana prestatzen ari bazen ere ez zuen argitaratzerik izan —ez segurki gogo eta datu faltaz—.

Lan horren peitu, hara zer zioen RSen egileaz Zalgizeren erre-frauen argitalpenari jarri zion hitzaurrean:

No se tiene la más remota idea de quien fuera el autor o coleccionador de *Refranes y Sentencias*, ni me consta que nadie haya mostrado vehemente deseo de averiguarlo. La fecha de la impresión, juntamente con algunas otras coincidencias, ha despertado en mí la *sospecha*, (observe bien el lector que no digo el *convencimiento*), de que tal vez no fueran ajenos a dicha publicación D. Esteban de Garibay y Çamalloa o su amigo Don Juan de Idiáquez²⁵.

Uste honen atzetik goian ikusi Urkixoren Garibairen errefrau bildumei buruzko teoria dago, hots, Garibairen bi bildumetarik soilik bat ezagutzen dugula (B), bere izenean dabilen bestea (A) ez bait litzateke berea baina norbaitek haren materialez baliaturik osatua. Beraz, 1596koa izan daiteke —Urkixok oso zuhurki gazti-gatzen du ez duela azken hitza esan nahi— faltatuko litzazigukeen Garibairen bigarrena:

Conocidos son, por haberlos publicado la Real Academia de la Historia, según se ha indicado antes, los *Refranes Vascongados recogidos y ordenados por Esteban de Garibay y Çamalloa, Cronista de S.M.* Claro es que estos son distintos de los contenidos en *Refranes y Sentencias*: pero ¿no envió anteriormente Garibay a Idiáquez otros refranes vascongados, cuyo paradero se ignora? Y si esto es cierto, ¿no serían estos los publicados en 1596?

Confieso ingenuamente que carezco de datos suficientes para contestar afirmativamente a semejante pregunta; mas previa esta aclaración, no creo haya inconveniente en exponer algunas consideraciones que la lectura de *Refranes y Sentencias* y de las *Memorias* de Garibay me ha sugerido; tanto más, cuanto que quizás con esto se anime alguno de mis lectores a poner en claro este asunto²⁶.

25. «Los refranes vascos de Sauguis», RIEV 2 (1908) 682.or.

26. *Op. cit.*, 683.or.

3.2. Bost arrazoi ematen ditu RS Garibaik egindakotzat edukitzearen alde ²⁷:

1) Garibaik 1592an eta urte horren aurretik edo bidali zizkion bere errefrau sortak Idiaquezi eta 1596an argitaratu zen RS; ez da ezinik, beraz, alde honetatik.

2) 1596ko bilduman Bizkaiko eta Gipuzkoako handi-mandiei buruzko errefrauak dira eta ez zen garai hartan Garibai baino genealogista hoberik horrelakoak ezagutzeko; bere beste lanetan ere ezarri zuen, gainera, haiei buruzko zenbait bertso eta esaera.

3) Delako handi-mandiok (Butroe, Muxika, Iburguen, Olaso) Idiaquezen familiakoak ziren eta baita, agian, Garibairenak ere; ez litzateke harrizkeoa horiekiko esaerak bai Garibaik eta baita Idiaquezek ere ezagutzea eta are biltzea.

4) Idiaquez, dakigunez bederen, ez zen Iruñean bizi; bai, ostera, haren semea eta honek hiru liburuxka argitaratu ere zituen.

5) Azken arrazoa RSen hizkerari dagokio. Aurreko ikerlarien iritziak batzen ditu Urkixok berea eman baino lehen: Van Eysek bere 1896ko argitalpenaren hitzaurrean bilduma gipuzkeraz dela dio nahiz eta bizkaieraren eragin nimeñoa ere izan; Vinsonentzat errefrau gehienak gipuzkeraz dira baina badira bizkaierazko hainbat eta baita hegoaldeko eta iparreko goinafarrerazko batzu ere. Larramendirentzat RSetako hizkera gipuzkera eta bizkaieraren nahaste bat litzateke, baina bigarrena nagusi delarik eta Azkuek, azkenik, bizkaiera hutsean direla dio, nahiz eta egun zenbait hitz Bizkaian ez erabili eta bai Lapurdin. Urkixoren aburuz RS Arrasaten XVI. mendean hitzegiten zen legez idatziak izan daitezke:

Ahora bien; dada esta mezcla de ambos [bizk. eta gip., Larramendik esan bezala] dialectos en el texto en cuestión y teniendo en cuenta que aun cuando el pueblo en que nació Garibay forma parte de Guipúzcoa, pertenece por su habla al dialecto vizcaíno, ¿sería temerario suponer que los *Refranes* y *Sentencias* estuvieron redactados en su mayoría en el vascuence que se hablaba en Mondragón en el siglo XVI? Suposición es ésta que a mi entender no debe ser echada en olvido ²⁸.

27. *Op. cit.*, 684-6.or.

28. *Ibidem.*

Eta, berak hori ezin segurtaturik, honela amaitzen zuen:

Nadie está quizás en mejor situación para averiguar lo que en ella pueda haber de cierto, que el genealogista mondragonés y colaborador de esta REVISTA sr. de Guerra ²⁹.

3.3. Guerrak RIEVen hurrengo alean argitaratu zuen gutun batez ihardetsi zion Urkixori, haren hipotesi guztiak goitik behera onartuaz. RSetako errefrauk irakurri ondoren gehienak Oñati, Arrasate, Aramaio, Otxandio, Legutio eta Arratiako inguruetan bilduak lirateke bere ustez, bere bulegora zetozen baserritarren hizkeraren antza bait zuten:

Considero muy plausibles las suposiciones de V. al atribuir a Garibay la colección de *Refranes y Sentencias* impresa en Pamplona en 1596 [...] he formado el juicio de que fueron en su mayor parte recogidos en Oñate, Mondragón, Aramayona, Ochandiano y sus comarcas limítrofes de Arratia y Villarreal, sobre todo en estas dos últimas. El lenguaje no difiere en su general sabor, del que oigo todos los días en mi bufete a los caseros de las comarcas apuntadas ³⁰.

Halaber, Guerraren ustez, Idiaquezen eskariari hobeki erantzuteko Garibaik alde hartako herkiderei eskatuko omen, eta haiek bidali datuez osatuko omen zuen bere sorta (RS):

V. que conoce las *Memorias* de nuestro insigne cronista, sabe las muchas relaciones de amistad y parentesco que el buen D. Esteban contaba en esta región, y la continua correspondencia que con ellas mantenía, como su solícito y eficaz agente en Corte cerca del gobierno de Felipe II. Comprenderá, por lo tanto, que lo sucedido, en cuanto a este particular, fué, sin duda alguna, que D. Juan de Idiaquez pidió los refranes a Garibay, quien a su vez, para complacerle mejor, los solicitó a sus paisanos, y con los datos que estos le remitieron, ordenó su colección; en la que es de notar, que apenas hay dos que se repitan de los *Refranes Vascongados* insertos por la Real Academia en el tomo VII del *Memorial Histórico*. Si las dos colecciones no fuesen de un solo autor, las repeticiones abundarían seguramente ³¹.

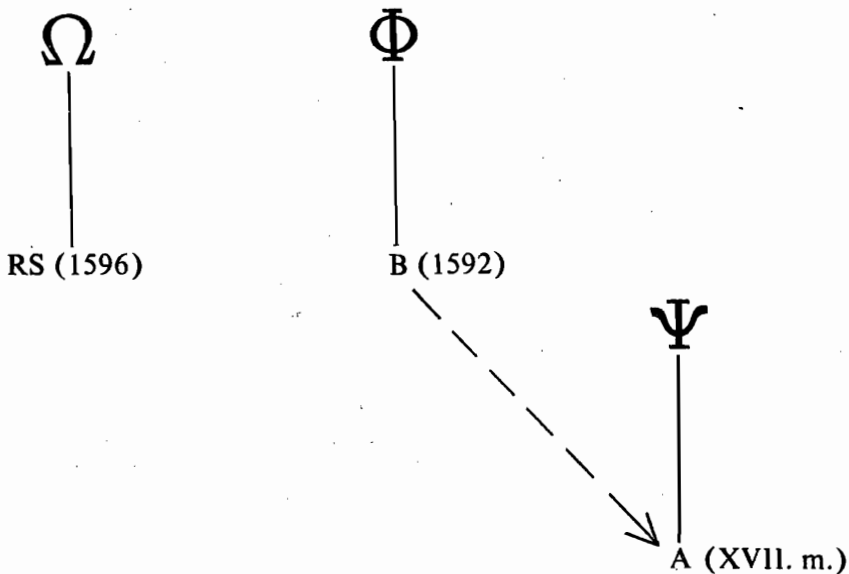
29. *Ibidem*.

30. Ik. Urkixoren «Los refranes vascos de Sauguís (apéndice)», RIEV 3 (1909) 144-5.or.

31. *Op. cit.*, 145.or.

Azkue ere ez zegoen *RS* Garibairi leporatzearen aurka Urkixori beste gutun batean ziotsoenez³²; alabaina, honentzat, geroago Mitxelenarentzat³³ bezala, Arrasateko hizkeraren baino Orozkokoaren antz handiagoa zuen *RSetakoak*; dena den, Urkixok dioenez, zailtasun hori gainditzen omen da alde hartako laguntzaileak erabili zituela suposatuz³⁴. Bestalde, *RSetan* ba omen da Orozkon ez baina Leintz aldean bai erabiltzen den formaren bat, 517.eko *beranquetan* edo *emaiten* bezala³⁵.

3.4. Aurreko gogoeta guztion arabera honako hau genuke, Urkixoren ustez, *RS*, *A* eta *B* bildumak lotzen dituen *stemma*³⁶:

32. *Ibidem*.

33. Cf. «Euskal iztegitilleak XVII-XVIII. mendeetan» *Euskera* VI (1961) 21.or.

34. Cf. *RIEV* 3 (1909) 145.or.

35. *Ibidem*.

36. Neuk eraikia; uler bedi bai Ω eta bai Φ Garibairenak direlarik. A. Blecuari jarraikiz (*Manual de critica textual*, Madrid: Castalia 1983, 61-2 eta 70.or.) letra greziarrek orijinal idealak adierazten dituzte / — — —> / ikurrak kutsadura. Ω eta 1596ko bildumaren artean eta Ψ eta Aren artean testu bat edo gehiago izan zitekeen guk ezagutu ez arren; Φ eta B-ren artean, aldiz, ez dirudi horrelakorik gerta zitekeenik B Garibairen eskutikoa izanik.

4. HIPOTESI BERRI BAT

4.0. Lehendabiziko buruan (§ 4.1. - 4.6.) A —zehazkiago, W, honen orijinala—, eta B Garibairenak direla frogatzen saiatuko naiz. Sei arlotan banatuko ditut ene arrazoibideak: bildumen tamaina (§ 4.1.), A-ko kopiagilearen egileazko lekukotasuna (§ 4.2.), A eta B-ko errefrauen ordena (§ 4.3.), hizkuntza (§ 4.4.), A osatzeko B ez den beste orijinal baten beharra (§ 4.5.) eta A eta B-ren grafiazko lotura (§ 4.6.).

Bigarren buruan (§ 4.7. - 4.9.) RS ez dela Garibairena baina egile ezezagun bat(zur)ena erakutsi gogo dut. Honetarako bi eratako argudioak erabiliko ditut, grafiazkoak (§ 4.8.) eta hizkuntzazkoak (§ 4.9.), aurretiaz Urkixok RSei buruz eraikitako teoriaren ahuleziak agertu ondoren (§ 4.7.). Esan gabe doa, RSei bere aldetik ere frango buruhauste eta galdera sortzen dutela testukritikari dagokionez; haatik, beste lan baterako utziaz RSen azterketa monografikoa, oraingoan soilik Garibairen sortez egin dezakeen argiatatik dakart hona bilduma hori.

Bi atalak dira elkarren osagarri, bateko gogoeta eta ondorioek bestekoak laguntzen eta indartzen dituztelarik; ene ustez bata zein bestea aski litzateke Urkixoren teoria deuseztatzeko. Alabaina biak ukitu nahi izan ditut —irakurlea areago nekatzeko arriskua pairatuz— haren ordezkotzat baten oinarriak sendotzeko.

Segidan azaltzen ditut ene arrazoiak

4.1. «Cuaderno» hitzak ez du egun esanahi bakarra, edota hobe, «orri bilduma ez handiegizat» ulertu ohi bada ere beti, bilduma horren tamaina eta baita orriena ere aski ezberdina izan ohi da batetik bestera. Garibaik osatu zituenak, aldiz, tamaina berekoak edo beretsukoak bide ziren «un quaderno» eta «otro dellos» bidali zituela esateko, bigarren sorta handiagoa edo txikiagoa zen markatu gabe, lerroz-lerroko itzulpena eman zuela markatzen duen bezala. Ez bide zuen horrelako zehaztasunik egiteko beharrik ordea, hitzak berak aski bait zioen garai hartan tamainaz; hots, orain baino askozaz tamaina mugatuagoa zedukan quaderno batek; hara nola azaltzen duen *Diccionario de Autoridades*ek XVIII. mendearen erdialdean:

Quaderno. sim. El conjunto ò agregado de algunos pliegos de papel doblados y cosidos en forma de libro... Llaman también el libro pequeño, ò conjunto de papel, en que se lleva la cuenta

y razón, o en que se escriben algunas noticias, ordenanzas o instrucciones: como el Quaderno de Millones, de la Mesta, &c...Llaman en la Imprenta al compuesto de quatro pliegos metidos uno dentro del otro.

Ez dirudi bigarren adiera dagokionik Garibairen erabilerari, ez dagozkion bezala hemen kopiatu ez ditugun «karta sorta» eta «ikasle zigor»; lehendabizikoaren eta hirugarrenaren arabera «cuaderno» deitzeko bilduma batek lau orri beharko zituzkeen izan, edota ez askoz gehiago (*algunos*) behintzat. Cobarruvias bere 1611ko *Tesoroan* —soilik 20 bat urte beranduago Garibairen hitzetatik— laburragoa da: «se dixo, porque ordinariamente es de quatro pliegos; y así se llaman quaterniones cerca de los impressores»³⁷.

4.1.1. Bada, hamabi orrialde ditu A-k³⁸ eta hogeitazortzi B-k Michelek zioenez³⁹, baina gogora bedi bigarren honetan euskarazko hilen eta egunen izenak eta zenbait aditz ere bazela⁴⁰; bata 64 erretrau ditu eta 63 besteak, biek dituztelarik gaztelerazko lerroz-lerrozko itzulpenak eta oharra hitzen eta erretrauen erabileraz, bidenabar, RSetan behin ere agertzen ez direnak.

Bestalde, RSen orijinala Darmstadt-eko alea baino luzeago ez balitz ere —eta dagoeneko badakigu ba zela—⁴¹, 64 orrialde ditu, 16 pliego beraz; tamaina diferentzi handiegia A eta B-rekin ezer esangabe uzteko eta sorta handiegia «otro quaderno» soilarekin aski izateko.

4.2. Ez zait alferrrikakoa iruditzen A-ren izenburua gogoratzea: *Refranes en Bascuence compuestos por Estewan de Garibay y Çamalloora*. Zergatik jar zezakeen izenburu hau inork baldin eta Garibairena ez balitz? Urkixok nahi bezala Garibairen bilduma batz

37. S.u. Ik., ostera, Larramendiren erabilera aurreraxeago baina gogora bedi jada XVIII.mendearen erdialdekoa dela.

38. Ik. Zubiaur eta Arzamendik beren lanaren eraskinean ematen duten facsimilea.

39. Ik. gorago § 2.

40. Gainera B-ko erretrauen gaztelerazko azalpenak luzeago izan ohi dira.

41. Cf. K. Mitxelenaren *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue* eta gainerako lanak: «RSen zenbait arazo»n arituko naiz hontaz luzeago.

(B-z) baliaturik egina balitz ere ez zukeen horrelakorik jarriko eta bai «urliaren bilduma» edota, zintzoagoa izanik delako urlia hori, «Urliak Garibairi erantsitako errefrauak», «Garibairenetarik atera eta Urliak erantsitako errefrauak» edo antzeko zerbait; zeren eta zer zentzu du Garibairen izenean jartzeak harenak ez diren hainbat, ia sortaren erdia inguru?

4.3. Gainera ez dirudi A osatzeko B erabili zenik, bien gonbaraketarik arinena ere horren kontra mintzatzan bait da bortizki. Ikusi ditugu gorago A eta B-k batera eta bakoitzak bere aldetik dituzten errefrauak. Alabaina, gonbaraketa horrek ezer erakutsiko badu ez da A/B ordenan egin behar, goian Urkixori jarraikiz egin bezala, baizik eta B/A alderantzizkoan, soilik horrela ikus bait daiteke Urkixok arrazoirik izan dezakeen A bilduma B eta beste zerbait materialez baliaturik beranduagoko euskaltzaleren batek egi-na dela esatean. Hara bada egokitasunen zerrenda:

B	A	B	A	B	A
1	2	23	∅	45	37
2	5	24	∅	46	14
3	∅	25	∅	47	44
4	∅	26	∅	48	∅
5	28	27	48	49	∅
6	25	28	21	50	∅
7	3	29	1	51	6
8	19	30	36	52	16
9	58	31	53	53	62
10	56	32	13	54	∅
11	46	33	9	55	∅
12	∅	34	57	56	32
13	∅	35	24	57	34
14	∅	36	∅	58	33
15	∅	37	∅	59	∅
16	∅	38	∅	60	17
17	4	39	20	61	∅
18	12	40	41	62	∅
19	45	41	7	63	∅
20	∅	42	∅	64	∅
21	10	43	∅		
22	35	44	30		

4.3.1. Datu hauen arabera, A-ren egileak B erabili zuela suposatuz oso gertaera bitxia agitzen da, zeharo azalduezina hipotesi

horren barruan: A-ren egileak 37 errefrau hartuko lituzke B-tik baina *behin ere bi segituan hartu gabe* nahiz eta inoiz sorta hartatik bederatzita bata bestearen atzetik eman eta usu hiruzpalau. Jauziak gainera handiak dira B-tik hartuak omen ziratekeen artean: 2-5, 28-25-3-19-58-56-46, 4-12-45...

4.3.2. Soilik B-ko 56-57-58 zenbakiei dagozkien 32-34-33ek dirudite salbuespen lehen soan; hurbilagotik begiraturik, ordea, erabat ezberdinak dira ondorioak. Ikus ditzagun errefrauok:

- B 56: «Porque Bilbao siendo uno de los mejores pueblos de la tierra bascongada, tampoco faltan en él trabajos á los malos, como donde quiere, dicen: Bilbao, Allí también malo el maldición, *Bilbao, An vere donge-ac virao*».
- A 32: «Porque los malos donde quiera hallan por la mayor parte la acogida deuida á sus obras, dicen: *Bilbao, an vere, dongueac virao*, Bilbao, también alla allí el malo maldición».
- B 57: «Porque en Bergara, uno de los buenos pueblos de la tierra bascongada, sucede entre los vezinos aver de ordinario muchos pleytos, dicen: Bergara, Santiguete y pasa, *Bergara, Ceñatu eta ygara. Ygara se dice por ygaro*, por el consonante, porque también la arte poética tiene en esta lengua sus licencias».
- A 34: «Por las gentes de algunos pueblos que, naturalmente por disposición de sus astros, son inquietos y bulliciosos, dicen: *Bergara, ceñatu, eta aygara*, Bergara, santiguete, y pasa».
- B 58: «Porque la villa de Villa real de Urrechua, que quiere dezir «villa real del avellano», tuvo en un tiempo muchos debates y pleytos con las tierras sus circunvezinas, dixieron, por los que nunca saven sallir de contiendas y pleytos: Villa real del avellano, Siempre guerra sigue vos, *Villa real de Urrechu, Veti guerrea darraiçu*,».
- A 33: «Por los pueblos que andan en diferencias y contiendas con sus vezinos, dicen: *Villareal de Vrrachu, veti guerrea darraiçu*, Villareal de Vrrachu, siempre os sigue la guerra. Es la de Guipuzcoa, y á diferencia de la de Alaua de la Casa de Abendaño se llama esta de Vrrachu».

4.3.3. Begibistakoa da guztien arteko lotura: hirurak dira hiru euskal herriri dagozkionak, eta /b-/z hasten diren herriei buruzkoak gainera; beste datu guztiei bildurik honako honek ez du

batere laguntzen Urkixoren hipotesia eta bai, aldiz, kontrakoa. Hots, A zein B Garibairenak balira eta suposatuko bagenu bietan —bigarrenean, bederen— gogoratuahala paperean jarriak direla bertako errefrauak, orduan askozaz errazago litzateke azaltzea nola bi sorten artean ugari diren errepikatzen direnak baina ez ordena berean; 3 errefrauok ez lirateke horren salbuespen baina indargarri, beren egitura berdintsuak eragingo bait luke bat gogoraztean beste biak erakartzea.

4.4. Errefraunon hizkuntzak ere Garibairen egiletasunaren alde jokatzeko du. A-ren kopiagilea (egilea Urkixorentzat) jadanik Urkixok markatu legez⁴², giputza zen zenbait xehetasunetan ikus daitekeenez:

B	A
17,30,34 <i>noc</i>	4,9,57 <i>norc</i>
2 <i>errabarria</i>	5 <i>erreverria</i>
9 <i>barriac</i>	58 <i>verriac</i>
11 <i>elexara</i>	46 <i>eliçara</i>
27 <i>axeriac</i>	48 <i>ayceriac</i>
7 <i>gox</i>	3 <i>goiz</i>
45 <i>eçtau</i>	63 <i>du</i>
31 <i>miia</i>	53 <i>miña</i>
60 <i>arraynac</i>	17 <i>arraiac</i>
2,4 <i>Esa galçay garria</i>	5 <i>echagalçaigarria</i>
33 <i>esa guinen</i>	9 <i>echaguinean</i>

Era honetako formak gonbaratu eta gero zera ateratzen du Urkixok ondoriotzat:

Esta conformidad de formas, de los refranes regalados por Maestre a Francisque Michel, con las que en la actualidad se usan en Mondragón, y la discrepancia de estas últimas con las de los proverbios del *Memorial Histórico Español*, parecen confirmar mi presunción, fundada en otras consideraciones, de que el Códice Cc. 79 [B] era del propio Garibay, y que, en cambio, los refranes del Códice G. 139 [A] constituyen otra colección, distinta de la primera, aunque basada en ella⁴³.

42. Zerrenda honetarako Urkixok (*Los refranes de Garibay*², 531.or.) emandakoaz baliatu naiz baina zenbait eransketa eta zuzenketa eginaz.

43. *Op. cit.*, 531-2.or.

4.4.1. Sorta bateko eta besteko errefrauen ordena gonbaratzean ene ustez aski argi ikusi ahal da A ez dela B-tik aterea. Hemen ere berdintsu gertatzen da, Urkixok besterik uste izan arren, zeren eta datu hauek oztopo gehiago suposatzen bait dute haren teoriarako, bera konturatu ez bazen ere. Nahiz ota onartu A-ko kopia-gileak zenbait aldaketa egin zituela hizkuntzaren aldetik, aski da aldaketa horiek aurrean zedukan Garibairen bilduma orain galdu batean (lehen W deitu dugunean) egin zituela proposatzea, eta proposamen honek bere alde lituzke aurreko buruetan (§ 4.1., § 4.2., § 4.3.) egin gogoetak.

4.4.2. Gainera Urkixoren hipotesiak ez du azaltzen A-k B-rekin batera (Urkixorentzat B-tik hartuak) ez dituen errefraueak zergatik ez dauden gipuzkeraz, giputza izanik A-ren egilea, edota gutxienez, B-rekin batera dituenetan baino gipuzkerazko hitz eta forma gehiago ez den azaltzen:

- A 22 *Vestec eç leguez Pieruc surra.*
- A 23 *Garean, gareana leguez.*
- A 8 *Adin onari aquio.*
- A 27 *Ez vr, eta ez ardaô.*
- A 43 *Vrte barri, isuac vere iguerri.*
- A 49 *Bardin Burgos eta Marquina.*
- A 52 *Hora il daguien mendian Guïçona idoro ez didila.*
- A 59 *Ez euguia ot orde.*

Ez dirudi *leguez, surra, garean, gareana, adinonari, ardaô, barri, vere (=ere), bardin* eta *idoro* formak agertuko liratekeenik (A 49 osoa ere seguru asko agertuko ez litzatekeen bezala) giputz baten bilduman, egilea (eta ez soilik kopiagilea) bera izan ezkerro. Egia da 51 *det* eta 61 *geçurra* ere ematen direla B-n kiderik ez duten errefrauetan, baina bakarrak dira eta eredu bizkaitarren aldatzat ere azal daitezke (cf. § 4.4.).

4.5. Guzti honen aurrean aterabide bakar bat dela deritzot Urkixoren hipotesiaren barnean: A osatzeko egile gipuzkoar horrek B eta beste bizkaierazko iturriren bat erabili zuen eta hortik atera zituen B-n ez direnak. Iturri hori idatzizkoa bide zen, ez bait dirudi daitekeena denik giputz batek Bizkaian edota bizkaitarrei biltzea errefrauek eta gero hauek ere Garibairen izenean ematea,

berea ezkutuan utziaz. Gainera bada uste horren aldeko frogaren bat ere; hara zer irakurtzen den A 46.aren gaztelerazko zatian:

Por los que de pusilamines no se atreuen a emprender cosas buenas, y quando alguna vez las ayan *comprendido* son desgraciados en ellas diçen...

A 46.ak badu bere kidea B-n baina ezin esan huts hori handik hartu zuenik edo hura gaizki irakurtzean sortu zenik oraingoan B-n ematen den gaztelerazko azalpena ezberdina bait da:

B 11: «Por los que tarde, y con desgracias, comiençan las cosas, dizen: ...».

Ez delarik B hor iturritzat darabilena, ez ote W aurrean duena?

4.6. Urkixoren hipotesiaren aurka erabiliko dudan azken arrazoi moeta grafiazkoa da. Izan ere *Refranero Vascon* ukitu zuen Urkixok grafien arazoa baina, bildumei buruzko bere usteak beharturik edo, ez zen konturatu⁴⁴ A-n eta B-n badirela zenbait xehetasun beren egilea (ez kopiagilea) bat eta bera dela frogatzeko adinako direnak.

4.6.1. Ezaguna da, aski ikertua ez bada ere, /d/-ren (oraingo <ts>aren) idatzizko isladapenak buruhauste larriak sortzen zituela garai batean. Pedro de Madariagak 1565ean <ss> zerabilen egi-teko horretarako:

La S muchas veces se pronuncia apretando bien la lengua al paladar de arriba en medio de dicción como *essea* «casa», *ossoa* «lobo», *assoa* «mujer vieja»; y por eso se pone doblada para denotar aquella espesura de la pronunciación⁴⁵.

Betolazak XVI. mendearen bukaeran bakunaren bitartez ematen zuen afrikaria ere: *deusat*, *deusuguz*, *jasi*, *hiracasi* (eta *bede-*

44. Aski izan bedi gogoratzea «discrepancias ortográficas» deitu ziola hitzaurreko azterketari.

45. *Apud* Julio Urkixo «Notas de bibliografía vasca. XIII. Pedro de Madariaga Vizcayno, vascófilo», *RIEV* 13 (1922) 248-51.or.; aipamena 250-1.or.

razi, eriozea, gorpuzecoac, viziza), etab., eta berdintsu egin zuten Larramendi aurreko beste bizkaitar gehienek ere ⁴⁶:

Viva Jesus: 2 *cer*, 2 *esan*, 2 *situcen*, 2 *vicia*, 2 *gustia*, 2 *çan*, 2 *errazoa*, 2 *Eriozacoa*, 2 *Passiñoecoa*, 3 *Curze*, 3 *ceinzuc*, 3 *gaucicenzat*, 3 *ezquercorean*, 3 *deucegule*, 3 *ezerean*, 4 *ussu erraçacoara*, 4 *Guizonari*, 4 *deuzut*, etab.; Kapanaga: iv *deusat*, v *gauçagati*, v *fauoreciduco*, v *egoci*, v *ceinen bicicea*, 3 *erioçea*, 3 *zeñazen*, 3 *gagiçan*, 3 *Essaten*, 6 *iassarriric*, 11 *iasizala*, 13 *gorpucecoac*, 13 *iracassi*, 16 *vssain*, 19 *misericordiossoac*, 19 *asseco dira*, 19 *icussico*, 20 *deusat*, 22 *iracasi*, 29 *deusut*, etab.⁴⁷, Micoleta⁴⁸: 8 *esan*, 11 *estabilsas*, 12 *diñosu*, 73 *bissar*, 102 *ossasunen-daco*, 103 *osasan*, 103 *enessat*, 150 *enesat*, 227 *ysi*, 231 *urgazi*, 240 *basuac besteacayti*, 242 *mayordomusac*, etab.⁴⁹; Zubia-Lezamiz⁵⁰: 1 *diraz*, *çazpirac*, 1 *pertenecietan*, 6 *poderossoagan*, 10 *gorpuçagaz*, 11 *gorpucic*, 42 *essan*, 96 *aussi*, 101 *passinoa*, 103 *eriozea*, 153 *jassarriric*, 201 *eusaçala*, etab.⁵¹.

Nahiz eta bietan <s> hutsa ere erabili egun <ts>ren bitartez isladatzen dugun soinua idazteko, A-n B-n baino <sh> gehiago agertzen da: A3 *osha*, B7 *osa*, A10 *ush*, B21 *us* (baina azalpenean *usha*), A26 *Ausbo* (oker, *ausho*), A35 *ush*, B22 *us* (eta azalpenean *usa*), A20 *usean*, B39 *usean*, A43 *isuac*, B3 *Esagalçaygarria*, B13 *Esean*, B20 *vildos*, B37 *losavagueac*, B43 *Arras*, B50 *Arras*. Alabaina

46. Ik. §. 4.8.1. RSi buruz puntu honetan.

47. Bada salbuespenik (iv *ecsean*, iv *ecsagunçaac*) baina soilik hitzaurrean, dirudienez, eta hor ere badira *esaguncetan* (iv) eta beste.

48. Zenbakiak eskuizkribuaren lerroenak dira I. Sarasolaren («Contribución...», 187-212.or.) argitalpenaren arabera aipatuak.

49. Cf. «Las fricativas se representan por s y, excepcionalmente por ss[...]c, ç y z son muy poco frecuentes y aparecen casi siempre en préstamos claros, como *meçede*, aunque tampoco falta *mesede*. Las africadas se representan por ss o s[...]. Parece que nada sistemático puede establecerse respecto a la grafía de Micoleta en este punto. Excepcionalmente encontramos z p. ej. en 25 *axeçu ozbat* «Un çerçeganillo» y ts en 20 *ytsuric*» (I. Sarasola *op. cit.*, 210.or.).

50. *Apud* I. Sarasola *op. cit.* 146-155; orain ere zenbakiak orijinalaren lerroenak dira, Sarasolaren argitalpenaren arabera aipatuak.

51. XVIII. mendearen lehen zatiko testuei dagokienez ik. «Literatur gipuzkerarantz. Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)», *ASJU XIX-1* (1985) 244.or.; cf. «En la mayor parte del ms. [Landuccirenean] se emplea la grafía sç (alguna vez sz) para las africadas ts y tz, sin distinguir una de otra, mientras que las fricativas aparecen representadas por ss (o s) y ç[...]. Más adelante, Baltasar de Echave en 1607 distingue por medio de digramas (t + c o z y s), aunque no siempre, las africadas vascas» (K. Mitxelena, A. Alonsoren *De la pronunciación medieval a la moderna en español* en lehen liburukiaren azterketa, *ASJU I* [1.ko aroa] (1954) 119-126.or.; aipatua 124.or.).

digrama hori ere Garibairen (eta ez A-ren kopiagilearen) asmakizuna izan bide zen oraindio eman ez dugun B-ko azken exenpluan agertzen den gartziguaren arabera:

- 13: «Porque cada uno haze mejor sus negocios por sí que no por terceras personas, dizen que el lobo tiene a su cabeça por el mejor mensajero:

Lobo el su cabeça mensajero mejor
Osho-ac vere búrua mandatariric onaena.

En este lugar, y en otros muchos de esta lengua, se ha de herir mucho la S; y porque ayude algo, se pone aquí la aspiración, sin otra necesidad».

4.6.2. W eta B-ren etorkiak areago lotzen dituen bigarren grafiatzko xehetasun bat aipatuko dut. Koldo Mitxelenak argiro erakutsi duen bezala⁵², bizkaiera zaharrak bokale sudurkariak zituena, oraindik geroago zubererak eta erronkariak legez. Inoiz, RSetan esate baterako, sudurkaritasun hori idazkeran isladatu ez bazen ere —zeinu zehatz baten peitu izanik—⁵³ lekukotasunak argiak dira. Jadanik aipatua dugun Pedro de Madariagak zioenez «La N algunas veces se pronuncia en las narices, como en *oracioa*, *Ardaoa*, y para denotar aquella n se deue sobreponer una cifra de esta manera a modo de nariz \wedge ».

Hara zer dioen, bada, B31n:

Por los hombres cuydadosos en sus propios negocios dizen:

Diente en el dolor tiene el que lengua allá.
Aguine an min daben-ac miña ara».

«Aguina» llaman al diente, y «lataaguina» á la muela. Aquella dición «miña», que significa «lengua», se ha de pronunciar algo con las narices, supliendo la «n» de la tilde con ellas, cosa muy usada en esta lengua en muchas dicciones, porque si se escribiese con la «n» diría «mina», que es «dolor y amargura».

52. Ik. *FHV*², 48-9.or.

53. Cf. «Como el ms. G. 139 de Garibay escribe *miia* y *arraiac*, en vizc. mod. *miña* y *arra(i)ñak*, es seguro que los autores de esta época, a falta de un signo inequívoco para indicar las vocales nasales, pudieron renunciar a señalar la nasalización. Este es sin duda el caso de otros textos, sobre todo *RS*, donde la comparación con el vizcaíno actual y con textos posteriores permite inferir la existencia de vocales y diptongos nasales a pesar de la ausencia de toda notación (*FHV*², 49.or.).

Beste errefrau batean ere dotrina bera errepikatzen du:

B60: «Por los que deven, y quanto más se le acercan los plazos de las pagas, están más temerosas dellas, o recelan algún otro mal que se les acerca, dicen:

Redes las quanto más cerca, pescados los apretados más.
Sara-ac urr-ago, Arrayn-ac estu-ago.

Quiere dezir: Quanto más se acercan las redes, tanto más se afligen los peces. «Arrayna» se ha de pronunciar con las narizes sonando la «n» de la tilde, porque «arrania» no quiere dezir nada, y «arrayna» significa pescado en general, y a los peces pequeños llaman «eçcaluac» en plural, y «eçcalua» en singular»⁵⁴.

Bada bi bildumetan ezagutzen dudan (^) markaren erabilera-
ren exenplu bakarra A27an ematen dena dugu:

Por los hombres muy tibios, que no son para bien ni tampoco para mal, dicen:

Ez ur, eta ez ardaô
Ni agua ni vino.

4.7. Nakion orain Urkixoren hipotesiaren bigarren zatiari. Go-
rago ikusi dugunez, B bai baina A Garibairena ez zela pentsatuaz
RS zuen haren bigarren bildumatzat eta hori frogatzeko bost
arrazoi ere ematen zituen.

Alabaina, aurrerago (ik. § 3.2.) aurkeztu arrazoiok oso ahulak
iruditzen zaizkit: lehenean urteen aldetik ezinik ez dela baino ez da
baieztatzen, ez, ordea, Garibairen aldeko ezer erakusten; bigarre-
na eta hirugarrena oso oinarri eskasen gainean eraikiak ditugu
RSetan ez bait dira 10etara ere iristen handikiei eta herriei buruz-
koak⁵⁵: arrunt gutxi, beraz, 560 ezagunen artean egile genealogis-

54. Garibairen azalpen hau ulertzeko gogora bedi, Dogsonak egin Kapa-
nagaren edizioaz ari dela, Mitxelenak *FHV*² 49.or. oharrean dioen bezala
kopiagileei leporatu behar zaiela usu (^) hori mantendu beharrean *n*
ezartzea.

55. Cf. 167 *Erioac ereçan Butroeco alabea Plencian*, 270 *Muxica arerioa-
caz aguica*, 273 *Gacean, gaçean, ta ez Ybarguengorean*, 404 *Butroeco meni-
ac gayti ez ysquillosay echi*, 92 *Celangoada Butroeo oroc daquie*, 284 *Aramayo da-
benac ezlemayo*, 334 *Daygu Goliz auzi ta garea vaquez bizi*, 378 *Albia deunga
dustien abia*.

ta baten behar berezirik izateko; Idiaquezen semeak liburu edo liburuxkarik Iruñean argitaratzean ere ez da Garibairen egiletasunaren aldeko (kontrakorik ere ezjakina) argudio sendoegirik⁵⁶, eta, hortaz, hizkuntzari dagokion Urkixoren azken arrazoia baino ez zaigu gelditzen.

Ene ustez, Urkixoren susmoek, Guerraren laguntza gora behe-ra⁵⁷, ez dute oinarririk alde honetatik ere.

4.7.1. Hasteko, Garibairen testuan ez dugu ezertxo ere aurkitzen Guerrak eta Urkixok suposatu nahi izan dituzten Orozkoko ez besteko berriemailei buruz, eta isiltasun hau esanguratsua da testuinguru hartan, laguntzaileen aipamenaz bere lanaren balioa areago bait zezakeen Idiaquez zein besteren aurrean.

4.7.2. Bestalde, ez Urkixok ez bestek ez du egin RSen egiletasuna Garibairen alde erabakitzeke beharrezko zen bilduma horren eta Garibairen testuetako hizkeraren arteko gonbaraketa zehatzik, ez bait da aski gaur egungo hango edo hemengo hizkeraren nolabaiteko antza duela esatea⁵⁸. RSi buruz aurki burutu nahi nukkeen lan bereizi baterako utziaz bilduma hortako hizkera nongoa zatekeen aztertzea, XVI. mendeko Arrasaten egiten zena dela frogatzeko Urkixok darabiltzan arrazoibide bitxien ahulezia erakusteko lot nadin berak besteri jarraikiz aipatu *emaitenen* kasura, ez bait dugu exenplu gehiagoren beharrik diodanaren lekuko.

Irakurlea gogoratuko bide denez (ik. § 3.3.) Urkixoren ustez RSetan agertzen diren *beranquetan* eta *emaiten* egun Orozkon ez

56. Antonio Pérez Goyena, S. J.ren *Ensayo de bibliografía navarraren arabera* (Dip. For. de Nav.-C.S.I.C. 1949, II 83-84, 117, 148.or. eta 278, 305, 326. zb.ak) Alonso Ydiaquez y Muxicak 3 liburu atera zituen —1612, 15 eta 17an, bestalde, 1596tik aski urruti— edota, hobe, *zizkioten* Assiayn-en etxean. Hiru kasuetan bere karguari («visorey») loturiko eginkizunen fede emateko atera liburuxkak ditugu: bi lege kuaderno eta erregearen alabari egin behar zitzaion harrerari buruzko paper bat. Hau ikusirik, ez dakit nola aldarrika dezakeen Urkixok bere hipotesiaren euskarritzat.

57. Ez zait beharrezkoa iruditzen ematea hemen Guerraren filologiazko trebetasun ezaren (eta hizkuntzalaritzazko ausardiaren) froga luzeegirik, cf. Urkixoren beraren *Los cantares antiguos del euskeraren* kritikak, RIEV 15 (1924) 380.or. eta *Euskalerraren Alde XI* (1921) 379 eta hur [eta orain ale honetako 294-5.or.].

58. RSei eskeiniko diedan lanean zuzenean bere lanaz aritu gogo dudan arren ez dut esan gabe utzi nahi aurreko oharrean Guerraz nioena zeharo eta zuzenago egokitzen zaiola B. Kapanagaren «Testu zahar baten [RS] bitxitasunak»; ik. *Euskera* XXVIII-2 (1983) 159-168.or. (!!).

baina Leintz aldean bai erabiltzea bilduma horren etorkiari buruz berak zuen hipotesiaren alde etor daiteke. Alabaina, hori bezalako frogak ez dira sendoegiak, seguru bait gaude XVI. mendean (eta are lehenago eta beranduago) Orozkon ere *emaiten* zela, eta ez beste, *emoni -te-* erastetik ateratzen zen forma arrunta, ez bait dago bizkaiera zaharreko testuak zertxobait ezagutzea baizik XVIII. mendera arte *emon* baina *emaiten*, *emaiteko*, *emaitea*, etab. agertzen dela jakiteko, jadanik Azkuek *Evolución de la lengua vascan* erakutsi zuen bezala⁵⁹.

Dialektologia zaharrari buruzko ikerketak nahi bezanbat aurreratua ez izan arren, eta nahiz eta oso zaila den erabakitzen duela 400 urtetako izkribu baten euskara zein herritakoa zatekeen⁶⁰, —batez ere RSak bezala batetan baino gehiagotan bilduriko materialez osatua izan daitekenean—, ez deritzot ezinezkoa RSen hizkuntzaz baliaturik beren etorkiaz zertxobait jakiteari; oraingoz zehaztasun gehiagotan sartu gabe, mendebaleko bizkaieraz daude funtsean eta horrelatsu pentsatzen zuten Azkuek eta Mitxelenak ere Orozko aldeko euskararen zantzua hartzean.

Nolanahi ere, askozaz errazago da RSetako erretrauok garai hartako Arrasate aldeko euskararen ez daudela frogatzea hor bait ditugu gonbaraketarako zorionez Garibai beraren testuak: bai gorago aipatu erretrauak eta baita haren obretan zehar eman zituen kanta eta kanta zatiak ere.

4.8. Baina hizkuntzara igaro baino lehen dakusagun, konplid den bezala, grafia bera. Ezaguna da hegoaldeko euskalkiek —eta beraien artean bizkaierak— ez dutela gorde, nahiz eta zalantzarik gabe noizbait izan, beste euskalkiek mantendu duten aspirazioa; badakigu halaber galera hau historiaaurrekoa dela, jadanik lehen-dabiziko testuetan isladatzen den hizkeran emana bait zen.

Hala ere, <h> letra aurki daiteke hegoaldeko testuetan, batez ere erdaratiko zenbait mailebutan, baina baita noizik behin euskal ondare zaharrekotzat ditugunetarikoren bat (*hume*, esate

59. Cf. *Euskera* 16 (1935) 74.or. 1745 baino lehen soilik *Ce modutan emoten deuscu aurentnori* (Kapanaga 61), *Selan guey emoyten deustasu onetan urgasteco* (Mikoleta 288) eta *Vissita emoten joanic* (Urkizu 79) dira lege horri aurkitzen dizkiodan salbuespenak, *emaiten*, *emaitea*, *emaiteko*, *emaitean*, etab. gutxienez horiek bider hogeirela. Olaetxeak (1763) eta *Peru Abarkak* dagoeneko soilik *emote*.

60. Cf. orain ale honen 295.or. Mitxelenaren iritzi beretsua.

baterako) isladatzeko, sistimatikotasunik gabe bada ere; honela erakutsi izan du Mitxelenak —eta RSetan oinarriturik, hain zuzen— Azkueren saio zaharrago baina ez hain sakon baten ondoren^{60 bis}.

Haatik, lan interesgarri hauek ez zaizkigu hemen axola orduko fonologiarekiko ondorioengatik, RSen biltzaileak zituen grafiazko ohiturez diotenarengatik baizik. Mitxelenak frogatu duenez⁶¹, <h>ak RSetan bokale arteko hiatok markatzeko balio du: *hahoaz* (372), *parrahua* (220), *q[ue]ric* (53), *quehea* (360), *queheac* (364) etab., Kapanagaren dotrinan, VJen eta bestetan inoiz jazo legez. Markatzekoa da, ordea, Garibairen errefrauetan ez dudala horrelakorik behin ere eriden: *asiac* (B 64), *axeriac* (B 27), *axeriar* (B 73), *bear* (B 45), *gueiaenean* (B 4), etab.

Baina gonbaraketa hitz hasierako bokale aurrean da esanguratsuen: *h-* asko dira RSetan, 84 Mitxelenaren kontuen arabera: *hurrutirean* (147), *huri* (148), *hurte* (150), *hurrieteac* (249), *hurdi-netan* (166), *hiñarchi* (112), *hiz* (284), *haoa* (87), *hendorea* (73), etab. Horietarik 44 dira *hu-*, 19 *ho-* eta 21 *ha-*, *he-* eta *hi-*⁶².

Mitxelenak dioenez *h-* horien sailkapena ez da halabeharrezkoa, zeren eta berariazko joerarik ez balitz bokale bakoitzari agerraldi kopuru berdintsua tokatuko bait litzaioke; zehazkiago, bokale bakoitzari bere euskal testu eta hiztegi-tako agerraldi frekuentziaren arabera: A-ri gehien, E-ri gutxixeago, I-ri gutxiago, eta oso gutxi O- eta U-ri. Ikerlari berak azaldu bezala *hu-* ugari horiek badute zergatirik: betebeharra ez da *u-* bokalea eta kontsonantea (*hueuo* eta *ueuoren* gisan) bereiztea baino, oraindik finkatu gabe bait zegoen gaztelera, eta gaztelera zen eredu, <v> eta <u>ren grafiazko bereizkuntza⁶³.

RSei buruzko Mitxelenaren datu hauek Garibairen bildumarekin (B-ra mugatuko bait naiz Urkixoren irizpideekin^{63 bis} jokatzeko) erkatzean oso besterik aurkitu dut: *h-*aren exenplu solte eta bakar bat (B 52 *hora*), alegia. Esan gabe doa RS berea izateko *h-* haboro

60 bis. Ik. «La letra *h* en los Refranes y Sentencias de 1596 (Miscelánea Filológica Vasca III)», *FLV* 32 (1979) 213-220.or., batez ere 213-5.ak; Azkuek bere «Evolución de la lengua vasca», *Euskera* 16 (1935) 115.or.

61. *Op. cit.*, 215-6.or.

62. *Op. cit.*, 216-7.or.

63. *Op. cit.*, 217.or.

63 bis. Gogora § 3.0. eta § 3.4.ean esanak.

behar lukela erabili B-n edota, alderantziz, askozaz gutxiago RSetan. Are gehiago, RSetako 44 *hu-* kasu horiek eman zitezkeen 96ren artean gertatzen dira (ia %50a, beraz), 96 bait dira, oker ez banago, bilduma horretan *u* hasieran duten hitzak; B-n, aldiz, 16 bider ematen da /u-/ behin ere *h*-rik ez daramalarik.

4.8.1. Grafiatik atera gabe, RSetan ez dut gure oraingo <ts> irudikatzeke Garibaik asmatu eta usu erabili zuen <sh>ren esemplu bakarra (338 *oshoa*) baino aurkitzen: *aberas* (2), *aberassoc* (2), *esea* (6), *esagûcea* (58), *losauagueac* (66), *sorosi* (78), *aus* (79), *asoa* (79), *ossoac* (226), *hussic* (332), *ussa* (426) errenkadak erakusten duenez <s(s)> bait da nagusi egiteko horretan, nahiz eta <xs> (*Iauxsten*, 211), <csh> (*ocsho*, 133), <cshsz> (*vicshsz*, 455), <ts> (*lotsaga* 263, *etsecoandrea* 259) eta <shs> (*oshsoac* 74, 480, *oshso* 471, *eshse* 442, *eshsean* 434, *eshseraco* 537, *eshseco* 473, 525, *ushsa* 442) —Garibaik inoiz erabiltzen ez dituenak— ere ageri.

4.8.2. Ez partikulari dagokionez bada halaber zer esanik. Garibairen bi errefrau bildumak gonbara bagenitza, laster konturatu ginateke A-ren kopiagileak ez bihurtu dituela bere orijinalean eç zirenak, bat edo beste pasatu bazaio ere; B-n, aldiz, eç da duguna⁶⁴. RSetan, ostera, ukaeraren 54 agerraldietatik ez agertzen zaigu 53tan eta solik behin *es* bat.

Ene ustez, grafiazko ezberdintasun hauek berak aski lirateke baieztatzeke Garibai ez zela izan RSen egilea.

4.9. Hizkuntzan ere nahiko dukegu zenbait xehetasunekin on-dorio berdinerira iristeko azterketa zabalagorik ez den bitartean, bederen, xehetasun horiek ongi hautatu ezkerro gai bait dira auzia erabakitzeko.

4.9.1. Mitxelena konturatu da zuhurki Garibairen errefrauetan beti *eta* juntagailua erabiltzen dela eta RSetan *ta* dela askore-

64. Cf. A 12 *ez...ez*, 13 *ez...ez*, 22 *eç*, 27 *ez...ez*, 30 *çetoa*, 35 *ez euguia*, 36 *eçtaroa*, 37, 55, 56 *ez* eta B 18, 32 *eç...eç*, 44 *eztoa*, 22 *eç euguia*, 30 *eçtaroa*, 45 *eçtau*, 9 *eçeac*, 10, 15, 25, 29, 63 *eç*.

kin aldaera nagusia⁶⁵. Kopuruek ez dute zalantza izpirik uzten ene kontuen arabera 4 *etaren* alboan 135 *ta* bait ditugu RSetan⁶⁶, Garibairen errefrauetan 18tatik 18ek *eta* dutelarik⁶⁷; halaber, *eta* baino ez da agertzen Garibairen bitartez ezagutzen ditugun testu laburretan ere⁶⁸. Mitxelenak berak esan bezala «hori kontutan eduki behar zuten bilduma hau [RS] eta oraingo gureak [A eta B] esku beretsutik datozela uste izan dutenek»⁶⁹.

4.9.2. Kontutan izan behar zuketena, halaber, *Valizco oleac burniaric eguin eçtaroa* dakartela bai A 36 eta bai B 30.ak eta *Balizco oleac burdiaric* ez RS 15.ak, *euguia* dutela A 35, A 39 eta B 22ak eta *euquiarren* RS 164ak, *gogaeta* dela «pensamiento» A 57 eta B 34ean eta *gogaiera*, aldiz, RS 395ean, *jabea* dagoela A 45 eta B 19an eta *jaube* RS 54, 286an, *jaubea* RS 551ean, *urrik* «marzo» esan nahi duela B 46 eta B 47an eta «octubre» *urrieteak* RS 149an eta orobat soilik *done* ematen dela RSetan eta bai hori eta baita *san* eta *santi* ere askozaz txikiagoak diren A eta B bildumetan: RS 318 *Done Vicen*, 320 *Done Meterij Celedon*, 545 *Otu doneari*, 254, 280 *Doneaneco euria*, baina A 16 *San Simon eta Juda*, A 6 *Jaun Santi Laurenti*, B 52 *Sanct Simon eta Juda*, B 57 *Jaun done Laurenti*, B 63 *Jaun done Martinen*. Erabat kontrako esanahia duen hitzean A 32, B 56 *dongueac* dugu RS 222, 387, 440 *deunga*, 207 *deungen*, 96 *deungueaeneanen* kontra eta baita A 60 izen baina RS 414 *hucen* eta 461 *huzena* ere.

4.9.3. Hitzetatik atera gabe bada oraindik RS eta beste bi bildumen etorkiak bereizten dituen xehetasunik. Ez luke zer aipatu, jakina, RSetan Garibairen bildumetan agertzen ez diren hitzak agertzek, hura handiagoa izateaz at, gaiak ere ez bait dira beti errepit-

65. Cf. «Esaera zahar baten bigarren agerraldia» in *Aingeru Irigarayri omenaldia* (=Hizkuntza eta literatura 4, Eusko Ikaskuntza, Zarautz 1985) 214.or.

66. 4 eta 123 datoz M. J. Soto-Michelenaren «El lexicón de *Refranes y Sentencias* de 1596» en *ASJU* XII-XIII, 1978-79 15 eta hur. s.u. Hiztegi hau lehendabiziko hurbilketa bezala erabil daiteke soilik, analisi eta metodozko akats larriak bait ditu aurki erakutsi gogo dudana legez; artean ikus bedi, adibidez *egon* sarrera.

67. Ez zait salbuespena dela iruditzen A 25 *Mila urte igarota ura vere videan*.

68. Cf. *sagar erre*, eta *ardao gorria* (TAV 75), *jauna eta andrea* (TAV 76).

69. «Esaera zahar...» 214.or.

katzen hitz berdinak eman daitezzen. Alabaina, markatzekoa deritzot Garibairen bildumetan esaterako hapaxik (ia «hitz arrarorik» ere esango nuke) ez agertzea; *urri*=«marzo» (B 46, B 47), *diago*=«hieren/dice» (A 20, B 39), *eben*=«aquí» (B 44) eta *manturio*=«azeariak arrapatzeko tranpa» (A 48, B 27) bait dira aipagarri iruditzen zaizkidan berba bakarrak.

RSetan, ordea, ugari dira; ikus, adibidez, A eta B letretan ematen direnak:

1 <i>aberasgarri</i> «aparejo para enriquecer» 11	15 <i>asto</i> «fiador» 249
2 <i>agika</i> «a dentelladas» 270	16 <i>auzkin</i> «pleitista» 75
3 <i>alaune</i> «majada» 152	17 <i>azarkuntza</i> «atrevimiento» 165
4 <i>alberdau</i> «regozijado» 482	18 <i>azarri</i> «atrevido» 383
5 <i>alogadu</i> «alquilar» 388	19 <i>baist</i> (<i>baiten</i> aldaera) 35
6 <i>altamia</i> «taza» 543	20 <i>baratxexe</i> «despacito» 173
7 <i>andera</i> «señora» 290	21 <i>basoi</i> «montañero» 522
8 <i>andizuren</i> «honor, principal» 392, 507	22 <i>bats</i> «orujó» 99
9 <i>amker</i> «cruel» 12	23 <i>belorit</i> «rollo, horca» 196, 197
10 <i>*apizadu</i> (<i>apizetan</i>) «robar» 509	24 <i>beralan</i> «de la misma manera» 333
11 <i>aretx</i> «bellota» 37, 109	25 <i>berandu</i> (<i>beranketan</i>) «hacerse tarde» 521
12 <i>arritu</i> «refiir» 52, 386	26 <i>behse</i> «abarca» 24
13 <i>asakatu</i> «acabar» 171	27 <i>betesegi</i> «vaca con cría» 411
14 <i>aspertu</i> «vengarse» 10(2), 362	28 <i>bizikide</i> «manera de vivir» 133
	29 <i>burrustu</i> «acometer» 424

Hitz guztiok ez dute, jakina, pisu bera. Baliteke zenbait zerrendatik kendu beharra ere, nik ezagutzen ez ditudan bizkaierazko beste testuetan agertzeagatik; bestalde, batzu solik forma edo esanahi horrekin dira hapax edo ia ezezagun. Nolanahi ere, gutxitu beharrezkoak gutxiturik, kopuru hau RSen hiztegi osora heda bageneza, 145 bat (adizkiak kanpo) genituzke bilduma horretan agertuko litzaizkigukeen gainerako testuetan kiderik ez duten hitzok. Kontutan harturik Garibairen 3ak⁷⁰ 90 errefracutan ematen direla RSeke 145 hauek 560tan ematen diren bitartean, erraz ikus daiteke bilduma honetan agertzen diren hitz ezezagunen proportzioa ere askozaz handiagoa dela; zehazkiago, RS Garibairena izateko bil-

70. Ez dut *diago* kontatzen adizkia izaki, lehen RSkoeekin egin bezala.

duma horretan soilik 18 hapax eman beharko lirateke edota, aldeantzik, Garibairen bildumetan 23 bat eriden.

4.9.4. Izen eta aditz morfologian ez da gehiegi Garibairen errefrauek eskeintzen dutena, bildumak txikiak izateaz gainera aditza ezabatzeko joera atzeman bait daiteke, Urkixo ohartu bezala⁷¹. RSeiko gonbaraketa arlo honetan zaila bilakatu arren hortaz, bada hemen ere etorki ezberdinaren alde argiro mintzatzen den xehetasunik: ezaguna denez bizkaieraren azpieuskalki batzutan *-n>-Ø* ematen da lehenaldian, ez ordea gehienetan; zehazkiago, fenomeno hori mendebaleko itsasaldean, Bilbo alboko herrietan ematen (izan ?) da Azkuek eta lehenago Zabalak markatu bezala:

Por 3.^r defecto cuento la supresión de la *n* final de los artículos, practicado en los pueblos de la costa del mar cercanos a Bilbao, v.g. *yan eguia* por *eguián*, ó *evan*, él lo comió: *etorri cidi* ó *za* por *cidin* ó *zan* se vino: *yoan ekio* por *ekion* ó *yacon*, se le fué⁷².

Hara zer irakur daitekeen Mikoletaren *Modo brevean* (1653): 10 *nic vostac contaninçean*, 142 *sillac etorsan Salamancarcic* baina 126 *Flandesic etorri sirea*, 141 *Non eguin sidi?*, poesietan *on oyne-rechu*, id *mudadu nindia*, id *vior equida*, id *emon senguida*, id *astu senguia*⁷³.

RSetan ere badira *-Ø*dun formak, eta are nagusi dira, gutxiatik bada ere: 52 *citean*, 75 *nenguiâ*, 263 *nindin*, 294 *cizan*, 364 *eban* (eta 345 *ezeuan*, 228 *ezeban*), 419 *neuen*, 513 *neban*, 513 *neçan* (eta 513 *nezan*), 526 *jacazâ*, 557 *zan*, baina 244 *neuca*, 244 *eusta*, 294, 486 *cidi* (eta 359 *çidi*), 332 *nentorre*, 332 *necarre*, 344 *ezequida*, 388 *citea*, 438 *necarre*, 535 *eguiâ*, 535 *nenza*, 555 *neguia*; Garibairen errefrauetan, aldiz, ez da *-n* gabekoren agerraldirik: A 2-B 1 *cidin*, A 11 *çiteçen*, A 19-B 8 *engarren*.

71. Cf. «En bastantes de los refranes de las dos colecciones que comparamos [A eta B] se suprime por completo el verbo: por ejemplo *Andiac andiro* (XI): *Noc vere gogoeta moeta*, etc.». *Los refranes de Garibay*² 539.or. eta «Bien que beaucoup de proverbes de Garibay soient des phrases sans verbe...» (R. Lafon, *Le système...* I, 67.or.).

72. Ik. *El verbo regular bascongado*, Donostia 1858, 57.or. eta cf. «Bizkaiera zaharra gainerako euskalkien artean».

73. RSei buruzko lanean dateke haboro arazo honetaz.

4.9.5. Garibairen errefrau eta testuetan * *edunen* orainaldiko eta lehenaldiko anitzeko 3. pertsonaren formarik ez eman arren *daue*, *euen* edo oso antzeko zerbait ziratekeela suposa daiteke horrelakorik erabili izan balu; hori dioskute ez bakarrik gaur egungo dialektologiak⁷⁴ baina baita XVIII. mendearen hasieran han bizi zen Barrutiak ere: 85 *chacurrac eurac eguiten dave*, 349 *goizean bein emaiten dabe*, 33 *profeta sagraduac escritidu eben*. RSetan, oster, *daude*, **euden* aurkitzen dugu, -*d*-rekin, berriz ere mende-balagoko hizkerek ohi nola: 3 *Aberassoc jaya daude*, 3 *auçooc vere yguy daude*, 54 *Iaube bat daude asco / baraçeac eta emazteac*, 85 *Iaunuc asco daude*, / *gueyago beardaude*, 316 *Andra guztioac erçeti / erabilico aude veti*, 441 *Gaxtoac daude huçen gueyago*, 440 *aldia gauzac daude*.

4.9.6. Ez naiz gehiago luzatuko hizkuntzazko gonbaraketa honetan, ene ustez orain arte emandako frogak aski bait dira RS bilduma Garibairen eskutik ez zela atera erakusteko. Guztiz ezi nezkoa ez den, baina itxadoten ez dudana, berri ezezagun bezain pozgarriren batez bere egilea nor izan zen jagoitik jakingabe jarraitzea atseginegi ez den arren, ez dirudi beste aukerarik dugunik oraingoz⁷⁵.

5. LABURBILDUAZ

Orain arteko gogoeten arabera W (A-ren orijinale galdua) eta B —ez RS— dira Garibaik egin zituen bi errefrau bildumak; Urkixok zeukan kontrako iritziaren arrazoi nagusia —bietan 37 errefrau errepikatzen direla— aski ahula iruditzen zait kontrakoa mantentzeko. Izan ere, edozeinek dakiena da norbera ere asko errepikatu ohi dela errefrauak, ipuiak, kankak zein txistek *buruz* emanaz, eta areago kopuru batera iritsiz gero, baldin eta memorio opa-roko kasu bereziren batekin topo egiten ez badagu, bederen; ez da

74. Cf. *Erizkizundi Irukoitza* (=Iker 3, A. M.ª Etxaideren argitalpena, Bilbo 1984) 228.or., I. Gaminde *Aditza bizkaieraz*, Iruñea 1984, I 302.or. (*auen*).

75. Halere, saiatuko naiz «robot-argazki» bat egiten 73. oharrean eta bestetan iragarri lanean.

harritzekoa gauza bera gertatzea Garibairi ere, batez ere bilduma bata bidali zuenetik Idiaquezen eskariz bigarrena paperean jarri arte aldi luze edo luzexkarik izan balitz.

A bilduma, G 139 zenbakiarekin Madrilgo Biblioteca Nacionalean gordetzen dena, gipuzkoar kopiagile batek egina da; W-ren kopiagile hau aski zintzoa izan bide zen ez bait zuen seguru asko aldaketarik egin, grafia eta hizkuntzazko txiki eta gutxi batzuk at⁷⁶, ez eta W-z landako beste materialerik erabili A osatzeko.

Hau dela deritzot Urkixok erabili eta hark kontutan ez izandako beste datu batzuren azterketak damaigun ondorioa.

76. Cf. *supra* §4.4.

6. ERASKINA A ETA B-REN EKOIZPEN ORDENAZ

6.1. Urrats bat aurrerago emanaz galde daiteke zein izan ote daitekeen Garibaik Idiaquezi bidalitako lehena eta zein bigarrena W eta B-ren artean. B da, ene aburuz, lehendabizi bidalia, eta W bigarrena.

Ohar bedi hasteko B-k hilen eta egunen izenak ere bazituela, nahiz eta F. Michelek ez argitaratu ^{76 bis}. Gogora bedi Garibaik dioenez Idiaquezek *errefrauak* eskatu zizkiola lehendabiziko sorta bat hartu ondoren: «El señor don Juan de Idiaquez, del Consejo de Estado de su Magestad, deseó otros *refranes* en su lengua vascongada sobre los que le dí antes en un quaderno, y en 18 de julio de este año de [15]92 le envié otro dellos á Valladolid con su interpretación interlinear, palabra por palabra, y en el sentido de ellos para su mejor declaración». Ez dio lehendabizikoan *errefrauez* kanpo beste zerbait ere bidali zion Idiaquezi, mementu horretan ez bait zitzaion horrelakorik axola, baina ia segurua iruditzen zait bigarrenean soilik *errefrauak* bidali zizkiola; W sorta, beraz.

6.2. Bada beste arrazoi moeta bat ere lehendabizi osatutako eta bidalitako sorta B dela suposatzearen alde. Gorago ikusi dugunez A-n B-n baino <sh> gehiago agertzen da /ć/ (egungo <ts>) isladatzeko. Zehatzago, 6 kasutatik ⁷⁷ 4tan <sh> dakar A-k; B-k, aldiz, 11tatik behin bakarrik ⁷⁸. Garrantzitsua da, ordea, exenplu bakar hori, bere azalpenean proposatzen bait da espreski <sh> hautzea soinu hori adierazteko. Burura datorkidan azalpen modu bat honako hau izan daiteke: demagun B dela lehendabizi osatutako sorta eta hori paperean jartzen ari zela pentsatu zuela digrama hortaz baliatzea, gazteleraren ortografiak ez bait zion eskeintzen hoberik. Alabaina soilik beranduago erabaki bide zuen sistimatikoki, edota ia sistimatikoki bederen, (A-ko <s>ak oro ez badira

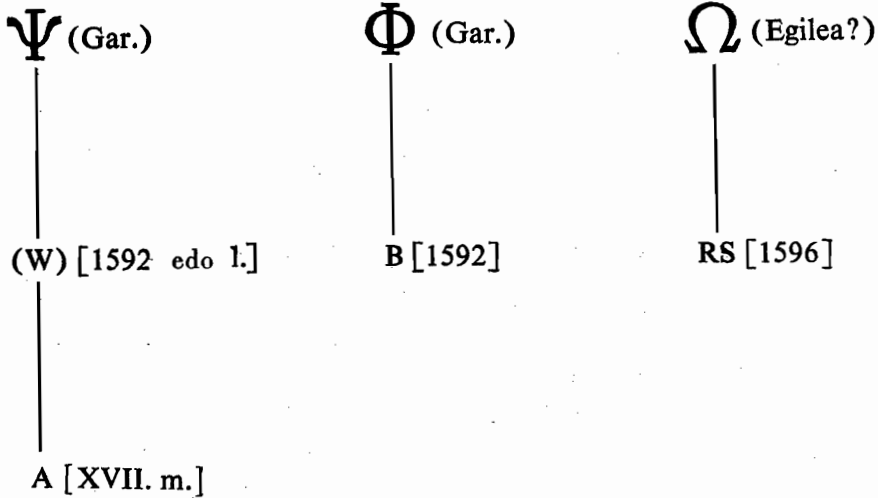
76 bis. Cf. *supra* § 2.

77. Kanpo uzten ditut *echa*, etab. A-ko kopiagilearen aldaketak izaki ez bait dugu erabakitzerik W-n <s> ala <sh> ziren; alderantziz *ausbok* (26) W-n <sh> eskatzen du zalantzarik gabe.

78. B-13 *osho-ac*; B 21-aren azalpenean halabar *usha*, (*errefrauak us*).

kopiagilearen aldaketak), erabiltzea letra hori eta ez besterik. Nolanahi ere, zailago iruditzen zait alderantzizkoa onartzea, hau da, W litzatekeela 1.ko bilduma eta hor ia erabat <sh> erabili ondoren hurrengo bilduman ezagutzen ez dugun arrazoiren bategatik ahalik eta gutxien erabili zuela; § 6.1.ekoa ere kontra luke.

6.3. Hau litzateke, bada, testuon arteko loturak isladatzen dituen *stemma*:

7. BIBLIGRAFIA

- AZKUE, Resurrección M.^a, «Evolución de la lengua vasca», *Euskera* 16 (1935), 57-120.
- , *Gipuzkera osatua*, *Euskera* 14 (1933) [orri zenbaketa berezia].
- , *Diccionario vasco-español-francés*, Tours 1905-6 (2. arg. Bilbo 1969).
- BLECUA, Alberto, *Manual de crítica textual*, Castalia, Madrid 1983.
- CARO BAROJA, Julio, *Los vascos y la historia a través de Garibay*², Txertoa, Donostia 1972.
- GOROSTIAGA, Juan, *Vocabulario del Refranero Vizcaino de 1596*, Acta Salmanticensia, 1953.
- LAFON, René, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*², Elkar, Donostia 1980.
- LAKARRA, Joseba Andoni, «Bizkaiera zaharra gainerako euskalkien artean», 1985eko Donostiako E.H.U.aren Udako Ikastaroetan irakurri lan argitaragabea.
- , «RSen zenbait arazo», prestatzen ari naizen lana.
- , *Euskal Thesauruserako Gaiak: Hegoaldeko Testuak 1700-1745*, E.H.U.ko tesina argitaragabea, 1984.
- , & URGELL, Blanka, «XVI. mendeko bizkaierazko errefrau bildumen hiztegia», lan argitaragabea.
- MITXELENA, Koldo, *Fonética Histórica Vasca*², Donostia 1977.
- , *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madrid 1964.
- , *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Añamendi, Donostia 1964.
- , *Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madrid 1960.
- , *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbo 1971.
- , «Nota sobre algunos pasajes de *Refranes y sentencias*», *ASJU* I (1954) [1.º aroa] 25-34.or.
- , «Para la historia de la ortografía vasca (Miscelánea Filológica Vasca II)», *FLV* 30 (1978) 393-7.or.
- , «La letra *h* en los *Refranes y Sentencias de 1596* (Miscelánea Filológica Vasca III)», *FLV* 32 (1979) 213-20.or.
- , «Algo más sobre grafías de *Refranes y Sentencias* (Miscelánea Filológica Vasca III)», *FLV* 32 (1979) 220-5.or.
- , «Euskal Iztegitilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan», *Euskera* VI (1961) 7-22.or.
- , «Introducción» in L. Michelena, M. Agud, *Nicolaò Landucci. Dictionarium Linguae Cantabricae (1562)*, Donostia 1958.

- , «Esaera zahar baten bigarren agerraldia», *Aingeru Irigarairi omenaldia (=Hizkuntza eta Literatura 4, Eusko Ikaskuntza, Zarautz 1985)*, 209-17.or.
- , «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos», *FLV 8* (1971) 149-69.
- , «Los refranes del cuaderno de Oihenart», *ASJU I* (1967) 11-44.
- , A. Alonsoren *De la pronunciación medieval a la moderna en español* I-en kritika, *ASJU I* (1954) [1.ko aroa] 119-126.or.
- SARASOLA, Ibon, *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*, tesi argitaragabea, Barcelona 1980.
- , «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU XVII* (1983) 69-212.or.
- SOTO-MICHELENA, M.ª Jesús, «El lexicon de *Refranes y Sentencias de 1596*», *ASJU XII-XIII* (1978-79) 15-86.or.
- URQUIJO, Julio, *El refranero vasco: I. Los refranes de Garibay*, Donostia 1919, 2. argit. *RIEV*² 27. alean, Bilbo 1976.
- , «Los refranes y sentencias de 1596. Estudio comparativo», *RIEV* 1911-1933. urteetako zb.etan.
- , «De paremiología vasca. ¿Conoció Oihenart los *Refranes y Sentencias de 1596*?», *ASJU I* (1967) 3-10.or.
- , «Los refranes vascos de Sauguis», *RIEV 2* (1908) 677-724 eta 3 (1909) 144-157.or.
- VILLASANTE, Luis, *Historia de la literatura vasca*², Arantzazu 1979.
- ZUBIAUR, José Ramón, & ARZAMENDI, Jesús, «El léxico vasco de los refranes de Garibay», *ASJU X* (1976) 47-144.or.; errefrauak ere ematen dituzte eta baita A-ren facsimila ere.

FROM AUTOMATIC ASSIMILATION TO SOUND SYMBOLISM

A case study of Basque Palatalization

MIREN LOURDES OÑEDERRA

Indieuropear eta Euskal Filologi Saila
Euskal Herriko Unibertsitatea
Gasteiz

Lan hau *Societas Linguistica Europaea*-k Toledon izan zuen bere XVIII. Biltzarerako prestatu zen. Bertan aurkeztu zen 1985eko irailaren 5-ean.

Donostia eta Donostiatik hurren dauden herri batzuetako ebakerak dira lanaren oinarri¹. Hain zuzen ere, hirikoen eta herrikoen artean aurki daitezkeen bustidurarekiko bereizkuntzak aztertzen dira. Pentsa genezake, eta lan honek hala dio, bustidura-asimilazioa esanahiaren arloan sartzen ari dela herrikoen hizkera formala hiriko euskararen antza hartzen ari den neurrian. Hau omen da bilakabide fonologiko semantiko eta automatikoen bidagurutzean espero daitekeena eta beste zenbait hizkuntzez egin diren analisiekin bat letorke erabat.

1. This paper is based on the data obtained by the author (who can speak the two varieties described) from four informants:

— Josefa Arbelaiz Makuso.

From Oihartzun, she has been living in Astigarraga for the last 53 years. She is 76.

— Antonia Lekuona Etxepelekua.

From Errenteria, she has been living in Astigarraga for the last 20 years. She is 42.

— José Mendiluze Etxeberria.

He has been living in Astigarraga since he was born 83 years ago, except for a few months in San Sebastián for his military service.

— Petra Mendiluze Etxeberria from Astigarraga, she has been living in San Sebastián for the last 52 years, although she very often goes to her village. She is 77.

I am very grateful to all of them for their help.

ABSTRACT

This paper deals with a pragmatic aspect of Basque palatalization. Palatalization of dental and alveolar segments can take place either under phonetic or morphosemantic conditions. The phonetically induced palatalization consists of a progressive assimilation caused by a high palatal vowel or glide. But substituting palatals for their alveolar and dental counterparts can also result in semantic change. The palatal-containing forms express affection or diminution in contrast with the basic neutral forms.

Our starting point will be the comparison between two Basque speaking areas one of which applies a restricted version of the assimilatory palatalization rule. We will refer to this area, in which only sonorants are palatalized, as *A-area*. It corresponds to the prestige speech of the capital of the province. What we will call *B-area* consists of some villages situated at a short distance to the East and South of the city.

In the speech of *B* both sonorants and obstruents undergo assimilatory palatalization. But it more and more seems to be the case that the pattern of the prestige community *A* is spreading. Therefore, palatal sounds that are primarily the result of a morphophonemic process acquire a stylistic status within the values that morphosemantic palatalization establishes. The assimilation rule is still working fully at home and among friends, while only its restricted version applies informal speech. The result is that some sounds palatalize only at home. This fits the distribution of the morphosemantic palatalization: palatals always imply diminution, affection, or scorn.

This paper deals with a pragmatic aspect of Basque palatalization. It is a rather specific discussion, but (as I will try to show) deeply related to the very nature of the palatalization system in Basque phonology².

For those of you who are not familiar with the Basque language or at least with this part of its phonology, I will briefly summarize the main characteristics of palatalization in that language. As a matter of fact, we should be talking of palatalizations or of palatalization phenomena (using the Greek plural marker, as Claudia Corum did in her paper about Basque palatalization: Corum, 1972)³. There is indeed a distinction to be made

2. Being related to pronunciation, palatalization is still an open question in the process of standardization of the language. Norms given up to now are all relevant to the written language.

3. Claudia CORUM. 1972. «Palatalization phenomena in Basque». *ASJU*, VI, 29-34.

between a morphophonemic palatalization, and a morphosemantic palatalization. The morphophonemic palatalization is a clear case of consonantal sound symbolism.

Both these processes apply to dental and alveolar segments (cf. inventory in number 1 of the hand-out). Among the sonorants, *n* and *l* can undergo the change (apart from the vowels, there are only two more sonorants in the language: the trill *ʎ* and the flap *r*). Among the obstruents, the dental stops *t* and *d*, the apicoalveolar fricative *ʃ* and affricate *tʃ*, and the lamino-alveolar (dorsoalveolar on the hand-out) fricative *s* and affricate *ts*.

The assimilation rule can be induced by a preceding *i* sound (it is a progressive assimilation), both as a syllabic element or as the non-syllabic element of a decreasing diphthong. Examples of this can be seen in number 2 of the hand-out⁴.

As I said before, semantic palatalization is a clear case of sound symbolism. It consists of substituting palatal or alveopalatal segments for their «plain» alveolar or dental counterparts in order to convey an idea of affection, diminution, scorn, etc. It is commonly said that this type of palatalization turns the words into diminutives, where «diminutive» is obviously a cover term. And this is usual whenever sound symbolism is at issue. The examples in number 3 (see hand-out) should make the point clearer. Forms on the left hand side are the shifted version of the «plain» neutral ones, which are listed on the right.

This is an over-simplified view of the whole process, but it should be enough for a general background. Nevertheless, there is something which should be mentioned before we go into the next point. There is a great deal of variation in the palatalization system from one dialect to the other. The two processes that we have been talking about change very much depending on the linguistic variety under discussion. Differences can be found in productivity, linguistic

4. It is difficult to obtain parallel unambiguous examples of alternation in the assimilatory type of palatalization where sibilants are involved within a single dialect. Context limitation work in a different way for sibilants. For that reason, only forms which can be compared with the basic Spanish source are shown. It must be taken into account that the only sibilant sound in the phonemic inventory of Spanish (Castilian Spanish is the Spanish that Basque bilinguals speak) is the apicoalveolar fricative.

Palatalization of the voiced dental stop is of a more complex type. Its explanation is beyond the scope of this paper.

and extralinguistic conditioning, phonological environment, the set of sounds which undergo the change, etc.

But we are going to focus on the Basque spoken in a small part of the province of Gipuzkoa. I must say that the subject of this short paper was brought to my attention by Prof. Michelena. He comes from a village not far from my hometown, Donostia-San Sebastián, the capital of the province. The phenomenon he observed in his own dialect can also be found in some other nearby villages. Informants from three villages provided the data on which this paper is based¹. We will use the term *B-area* to group all these villages and differentiate them from the capital, which will be considered to be the *A-area*.

Palatalization is very much the same in these two areas, but there is an important difference that we will examine here. Basically, we can say that the two kinds of palatalization are productive in the province of Gipuzkoa, where these two areas belong geographically and linguistically⁵.

In the *A-area*, the assimilatory palatalization applies most productively to the sonorants (*n* and *l*). In the *B-area*, on the other hand, also the voiceless dental stop *t* undergoes regular palatalizing assimilation: this segment is changed into a voiceless palatal stop when it follows a high palatal vowel or glide. The rule is optional when the segment is right before a pause. Otherwise, and abstraction made of a few conditions which are not important now, the rule is obligatory.

However, and this is crucial, the rule only holds within the *B-area*. Things are not the same when a speaker of the *B-area* is in formal situation: it would be enough some years ago to be shopping in the city (50 years ago?); a public lecture, an interview in the radio, or (in our case) when informants are required to translate words one by one⁶, function nowadays as «formal».

5. Semantic palatalization is becoming obsolete for some classes (mainly sonorants), though. When it happens, it most often is due to borrowing or to palatalization of old basic forms already disappeared (so that the palatal does not add any meaning or connotation; it is a vestigial state). On the other hand, assimilatory palatalization of sibilants is more limited than that of sonorants. It does not exist for *d* and we will be discussing the conditions on the palatalization of the *t*.

6. The «familiar» situation was almost easier to obtain. As I had relatives in the village, they soon accepted me as one of them, and I could record normal everyday conversations in their kitchen.

situations. They will say *aita* with no palatalization, as they do in the *A-area* (see number 4 for more examples). So, here the non-palatalization of the *A-area* (prestige dialect) is an element that the speakers of the *B-area* are introducing in their formal register. This kind of phenomenon is a well known fact of standard and non-standard dialect contact.

On the other hand, forms with a non-palatalized *t* segment following an *i* sound within a word would be considered too elegant among *B-speakers* in their area⁷. They are undoubtedly identifying themselves as part of their group when they do palatalize. It has become voluntary and conscious. It is not automatic anymore.

We can deduce that the speakers of the *B-area* tend to make their pronunciation more similar to that of the speakers of the *A-area*. In fact, as it was said before, the Basque spoken in the *A-area*, constitutes the prestige dialect (not only, but especially in part of the province of Gipuzkoa). As far as palatalization is concerned, we saw that in the *A-area* only sonorants are palatalized regularly by the assimilation rule.

It is easy to see that the assimilatory type of palatalization of the *t* is acquiring a symbolic value for the speakers of the *B-area*. I can see two reasons for this. First, they know, because they are close enough, that the speakers of the city do not use it. The speakers of the city are, of course, considered to be more elegant and speakers of a better variety of Basque. Second, there is the pattern that the semantic palatalization establishes: both dental and palatal voiceless stops (two different *t*'s for the speaker) can appear in the same phonological environment, but the palatal has the connotation of familiarity. It is the palatal that is used at home, with children, to make fun of somebody, etc.

I would add that this confirms Johanna Nichols (1971)' prediction⁸ when she says that «If a symbolic alternation is

7. Whether they palatalize it or not at the end of a word, depends on the speed they are speaking at.

8. From now on the situation might change: there are now more people who can read and write in Basque; the city is not anymore the (only) prestige dialect holder, the new standard dialect is beginning to share the kingdom; the new TV and radio start spreading their pattern. The tendency seems to be to palatalize all over, though a distinction should be made between the professional speakers and people who take part in programs through interviews or otherwise. The latter usually reflect the pronunciation patterns of their own area.

duplicated by an ordinary morphophonemic change, either the symbolism will lose its meaning or the phonetically conditioned alternation will be perceived as meaningful». What is going on with the palatalization of the voiceless dental stop in the *B-area* communities is an example of the latter possibility mentioned by J. Nichols⁹.

The rule is productive (number 4) but it only belongs to the informal register of the *B-area* speakers. As a result of this, the palatal voiceless stops resulting from either type of palatalization share features like familiarity, informality, «homeliness».

9. Johanna NICHOLS. 1971. «Diminutive consonant symbolism in Western North America». *Language* 47.4, 826-848.

HAND-OUT I.

1. dental	dorsoalveolar	apicoalveolar
t d		n l
	s ts	ś ts'

2. awtomobil'a	<i>automobila</i>	'automobile' (from Spanish <i>automóvil</i>)
sajl'en	<i>zebilen</i>	'(s)he was walking'
sajltsen	<i>zebiltzan</i>	'they were walking'
in'un	<i>inon</i>	'nowhere'
nun	<i>non</i>	'where'
sejn'ena	<i>zeinena</i>	'of/from whom'
sejntsán	<i>zein zen</i>	'who was it'
pišu	<i>pisu</i>	'flat» (from Spanish <i>piso</i>)
pajšano	<i>paisano</i>	'in plain clothes' (from Sp. <i>paisano</i>)
ewkit'u	<i>edukitu</i>	'to have'
aleqratu	<i>alegratu</i>	'to rejoice'
ejt'en	<i>egiten</i>	'doing'
eoten	<i>egoten</i>	'staying'

— The underlined forms are written following the orthographic conventions of the standard dialect.

HAND-OUT II.

3. a.	<i>l'o</i>	<i>llo</i>	<i>lo</i>	<i>lo</i>
b.	<i>on'a</i>	<i>oña</i>	<i>ona</i>	<i>ona</i>
c.	<i>neška</i>	<i>nexka</i>	<i>neška</i>	<i>neska</i>
d.	<i>šešen</i>	<i>xexen</i>	<i>sesen</i>	<i>zezen</i>
e.	<i>atšo</i>	<i>atxo</i>	<i>atšo</i>	<i>atso</i>
f.	<i>t'ont'a</i>	<i>ttontta</i>	<i>tonta</i>	<i>tonta</i>

4. a(j)t'a	<i>aita</i>	'father'
a(j)t'u	<i>aditu</i>	'to hear'
ejt'eko	<i>egiteko</i>	'for doing'
mujt'u	<i>mogitu</i>	'to move'
o(j)t'uak	<i>ohituak</i>	'accustomed, used to (plural)'
noaba(j)t'ea	<i>norabaitera</i>	'to somewhere'
šejt'un	<i>segituan</i>	'soon, immediately'
polit'a	<i>polita</i>	'nice, pretty'
asit'u	<i>hazitu</i>	'to grow'
ewkit'u	<i>edukitu</i>	'to have'
šegit'un	<i>segituan</i>	'soon, immediately'
gajskit'u	<i>gaizkitu</i>	'to get worse'
éresibit'u	<i>errezibitu</i>	'to receive'
dit'u	<i>ditu</i>	'(s)he has them'
sekit'ek	<i>zekitek</i>	'they know it (familiar masc. conj)'
gorit'i	<i>Gorriti</i>	'Gorriti (family name)'
kit'o	<i>kito</i>	coll. expression, 'finished' (not registered in the formal setting)

— The forms on the right are written following the orthographic conventions of the standard dialect.

EGIAREN KANTAZ: I. TESTUA ETA IRUZKINAK

BLANKA URGELL

1. *Sarrera* *

Gorde zaigun bertso paper honen ale bakarra Markinako karmeldarren komentuan zetzan¹ larruzko esku liburu batean azal-ondokotzat ezarririk², Joseba Zubikarai bertako liburuzainak aurkitu arte. Berak dioskunez:

* Lan honen zailtasunak gainditzen lagundu didaten lau pertsoneri eskerrikeri beroenak eman behar dizkiet: Koldo Mitxelenari, bere ohar ezin interesgarriagoen gatik; Joseba Andoni Lakarrari, nirekin behin eta berriro testuaren pundurik istilutsuenak eztabaidatu bait ditu: ikusiko denez, eztabaida hauetatik atera dira lerro ilun askoren interpretapenak; eta, bereziki, Mikel Mariezkurrena Eusko Legebiltzarreko liburuzainari: berari esker hor gordetzen diren bitxiak eta, are gehiago, testu orijinalaren fotokopiak aurkitu eta erabili ahal izan ditut; eta egunean egunean hilabete luze batean Egiari buruz nire beste edo gehiago kezkatu da. Hiruron laguntzarik gabe nekez burutuko zen lan hau. inprentan jadanik zegoelarik, Jesús Antonio Cid adiskidearen biziki eskertzen dizkiodan hainbat ohar eta gehigarri iritsi zaizkit, nahiz eta zorigaitzez nagusienak baino sartzerik ez izan.

1. Esan bezala, lan honetarako Mikel Mariezkurrenak eskuratu zidan fotokopiaz baliatu naiz. Bere bilakuntza lanei esker jakin ahal izan dudanez, liburua ez zen jadanik Markinan baina Labayru Ikastegikoan eskuetan, horko zenbait prestatzen ari diren lan baten lagungarri. Beraiengana joan ondoren ez dut erabiltzerik izan: sistema bereizi eta garestien bitartez Euskalerritik kanpo liburua tratatuaz hamar bat lerro berri osatu edo aurkiturik, beraiek eman nahi bait dute testuaren edizio berri bat. Hori dela eta, soilik Mariezkurrenari Agustin Zubikarai bidali —eta zinetan eskertzen dizkiogun— testuaren (aipatu tratamendu hori baino lehenagoko) fotokopiak erabili ditut. Fotokopia hauek edo holatsukoak bide ziren A. Arejitak bere arestiko argitalpenean erabiliak, haren edizioarekin gonbaratuz gero ez bait dut —huts edo errataren bat zuzendu badut ere— hor zatika baino ematen ez diren lerroak osatu ahal izan, nahiz eta han hemen (ik. oharrak) letraren bat edo beste gehiago irakurri (eta inoiz horien bitartez haboro asmatu edo asmatu uste).

2. Adolfo Arejitak honela deskribatzen du orrialdeen banaketa: «manual horren aurre-atzekaldeetan erantsitako sei orri dira: (...) Azalaren kontra, barruko partetik, orri bat; eta beste orri bat, alde bikoia, bere ondoan, azalaren urrengo ipinita. Atzeko aldean beste orrenbeste» («Domingo Egi-kori gorazarre kantua» *Euskeraren Iker Atalak* 2 (1983), Labayru Ikastegia, Bilbo, 139.or.).

...liburu zar askoren estalia narruzkoa da, baiña ez zarren artean ain zuzen be. Asierakoak estali sendoz orniduak datorriguz. XVII eta XVIII mendekoak geienbat bai, narruzko azalkiak dabez. Narruzko azalok barruz dotoreago edo erakusteko, beste nunbaiteko paperak erabiltzen ziran bear orretarako. Ni neu olako narru-estalieta ea zerbait jakingarri aurkitu leikean billa ibiltzen nabil. Eta egun baten benetan interesgarri izan zeinkezan paper batzukaz topo egin neban³.

Honelako aurkikuntza harrigarri eta kasik mirarizkoak ez dira ezezagunak edozein hizkuntzatako literaturan; baina are mesedegarriago dira, zalantzarik gabe, historia laburreko eta lekukotasun urriko hizkuntzetan, non testu zahar bakar batek argibide kopuru altu bat eman bait dezake. Zorionez, badira horrela ustekabeko lekuren batean gordeta bada ere, salbatu diren euskal testuak, eta beren artean honako hauek behintzat aipa daitezke: «Ene veguiacaz vioçeen artean»⁴ eta «Catigatu ninduçun...»⁵ amodiozko bertsoak, S. Franziskoren hirugarren ordeako erregelaren profesio formula⁶, *Juan de Amenduxen eresia*⁷, goi-nafarrerazko katetxima baten zatiak⁸ eta ia kontaezinak diren auzi-paperen artean, erdal literatur obretan eta histori lanetan aurkitutako testu labur eta are perpaus txikiak.

Egiaren kantaren berri lehendabizikoz Agustin Zubikaraik eman zuen 1982ko udako DEIA egunkariaren ale batean⁹ eta hurrengo urtean aurkitzaileak berak argitara eman zuen *Zer* aldizka-

3. «XVII. mendeko bertso zarrak» *Zer* LXIV (Apirila, 1983), 6.or.

4. «...los versos aparecen manuscritos debajo de la palabra FINIS en el último folio de *Praxis ecclesiastica & secularis* 1609», K. Mitxelena, *Textos Arcaicos Vascos*, 122-123.or.

5. «...escrita a mano sobre la última página de un diccionario latino», I. Sarasola, «Contribución...», 87.or.

6. «Se halla manuscrita en un ejemplar de la obra *Monumenta Ordinis Minorum compilata per mandatum R. P. Fr. Francisci de Ledesma*, propiedad del monasterio de clarisas de Durango», K. Mitxelena, aip. lib., 142.or. eta hur.

7. «en un cuaderno que contiene apuntes y cuentas de su padre, conservado entre los papeles del proceso 14.852 del Archivo General de Navarra», K. Mitxelena, aip. lib., 107.or. eta hur.

8. «fragmentos impresos de un catecismo en romance y vascuence que se encontraban adheridos a la pasta de un volumen editado en 1614», I. Sarasola, aip. art., 117.or.

9. Ezin izan dut Arejitak emandako erreferentzi hau zehatzagotu.

rian¹⁰; geroxeago Adolfo Arejitak berriz argitaratu zuen, hizkuntzazko oharrek erantsiaz¹¹.

2. Testua

Argitaratzaileek ohartu legez, testua ez da osorik guregana iritsi: tamalez, gure poema hau nolabait salbatu duen esku liburuari egokitzean testua dakarten orriak —dudarik gabe tamaina handiagokoak izanik— moztu izan dira, eta horrela zituen 211 lerroetatik 9 oso osorik eta beste 24ren erdia baino gehiago galdu bide ditugu¹². Markatzekoa da inprimatuaren ale bat baino gehiago —argitaratzaileek ez dute zehaztu zenbat— ageri dela; guztiak, ordea, ebakirik:

...orri orijinala bakar horretako testu inprimatu osoa zein dan ikusteko, orri ebagi guztiak erabili behar izan ditugu. Baina, halandabe, ezin osotu izan dogu kantu osoa. Bada testu-ataltxo bat, orri ebagiotako baten ere agiri ez dana¹³.

Bestalde, poema hau ez da bakarrik agertu, lehendabiziko orrian beste bi —gaztelerazkoak biak— bait ditugu: Domingo Egieri leporatzen zaion hamalauduna¹⁴ (ABBA ABBA CDE CDE ha-maika silabadunak, puntu kontsonantea) eta *Egiaren kantaren* egileak berak —«El Licenciado Iuan Bautista Açola [edo Alçola]

10. «XVII. mendeko bertso zarrak», *Zer* LXIV (Apirila, 1983), 6-8.or. Grafia gaurkotua eta osorik ez dauden zatiak sartu gabe. Era berean, ez ditu erdal testuak argitara. Tamalez, argitalpena errataz josita dago.

11. «Domingo Egikori gorazarre kantua» *Euskeraren Iker Atalak* 2 (1983), 139-181.or.

12. Arejitaren kalkuluen arabera; nahiz eta lerro parekatuak izan, 181. lerroak ez du aurreko biak baino beste pundukiderik. Esan bezala, Labayru Ikastegikoek beste hamar bat lerro salbatzea lortu dute.

13. A. Arejita, aip. art. 140.or.

14. «Leporatzen» diot, zeren ez bait dirudi beharrezko berak egina dela benetan suposatzeak. Halarik ere, hamalauduna Egiarena balitz, ez litza-teke izango bere «poeta» izaeraren erakusgarri bakarra: hara hor hesialdiaren ondoren bere emazteari egin omen zion gutuna: «Amiga: Como no sabes de guerra, sólo te diré que el ejército enemigo se dividió en cuatro partes: una huyó, otra matamos, otra prendimos y otra se ahogó. Quédate con Dios, que yo me voy a cenar a Fuenterrabía», Miguel Rodríguez Ferrer, *Los vascongados* (Madrid, 1873), *apud* Llobregat 154.or., oharrean.

y Muncharaz» durangarrak¹⁵, alegia —Hondarribiko heroia-ri zuzen-zen dion laukoa; honen lehenengo lerroari, antza denez, pare bat silaba falta zaio, J. A. Cidek esaten didanez «redondilla en consonantes» baitzen, izan.

Hauen ondoren —eta halaber gazteleraz— sarrera zabal bat egiten zaio *Egiaren kantari*; honetan ere galdu ditugu lerro bukaerak, nahiz eta gehienetan berreraiketa nahiko erraza izan.

Hauetaz gain, beste hamalaudun bat ere badator azkenengo orrialdean; honen berri bakarrik Zubikarairen bitartez jakin ahal izan dugu: berak ez dakar bere edizioan (gaztelerazkorik ez bait du sartu eta, bestalde, irakurri ere ez bait zen irakurtzen); Arejitak ez du aipatzen. Azken hamaladun hau «Licenciado Julián de Gortazar y Billelaren» izenean omen dator¹⁶ eta Labayrutarrek (ik. 1.oh.) lortu omen dute orain irakurtzea.

3. Noizkoa

Konposaketa datarik izan ez arren¹⁷, ez dirudi poemaren sarreran agertu eta 196-198. lerroetan errepikatzen den gertaerenetik —hots, 1638ko irailaren zazpitik— oso urrun legokenik. Honen alde dator aipatu lerroen hurrengoan *aurten* agertzea¹⁸: *Mila eta sei-reun da ogueta amaçorci / garreanean çan da, viciac vici, / Vrrien çazpigarren egun gustia / Hespañençat aurten çan cidia...*

Garaikidetasun hau ez da, inolaz ere, harritzekoa Hondarribiko hesialdiak jaso zuen ospea kontutan hartuez gero; hain zuzen ere, 1638. urtean bertan gutxienez zortzi izan ziren jazoera honen berri eman zuten gaztelerazko pleguak¹⁹ eta beste horrenbeste edo

15. Alzolari buruzko xehetasun gehiagorako ik. Arejita, aip. art., 141-143.or. eta bertan *Egiaren kantaren* hitzaurreari egin oharra.

16. Cf. Zubikarai, aip. art., 7.or.

17. Behintzat nik dakidalarik: ez digute esan agerriki moldiztegiko oinik edo holakorik dakarren.

18. Arejitak jadanik markatu bezala: ik. aip. art., 143.or.

19. Cf. García de Enterría, *Sociedad y poesía de cordel en el Barroco* (Taurus, Madrid 1973), 291.or.

gehiago hitz-lauzko erlazioak²⁰; 1639an jadanik liburu oso bat —Palafox y Mendozaren *Sitio y socorro de Fvente-rabia y sucesos del año de mil y seiscientos y treinta y ocho*— argitaratzen da, eta handik aurrera honi buruzko histori liburuak edota aipamenak nahi adina aurki daitezke²¹.

Baliteke, dena den, gertaeretara nolabaiteko hurbiltze poetikoa izatea; honela balitz ere, 1650. urtea baino lehenagokoa izan behar du, zeren eta²² bakarrik urte horretara arte bait dugu egilea —poemaren sarreran aipatzen den bezala— Arteako benefiziadu. Beraz, beste xehetasunik agertzen ez den bitartean²³, 1638-1650 tartean —eta 1638tik hurbilago, ez bada, nik uste dudana bezala, 1638an bertan edo gehien jota hurrengo urtearen hasieran— kokatu behar dugu poemaren sorrera.

4. Garrantzia

Ordura arteko Bizkaiko —eta are hegoaldeko— testuen urria ezaguturik, hizkuntzaren aldetik begibistakoa da *Egiaren kantaren garrantzia*: bere tamainan ez du kiderik XVI. mendeko *Refranes y Sentencias* (1596), Garibairen errefrau bildumak eta Betolazaren dotrina (1596) baizik, eta soilik geroxeago agertuko dira Mikoletaren *Modo breve para aprender la lengua vizcayna* (1653) eta Kapanagaren dotrina (1656). Hemendik datorkio²⁴ bizkaiera zahararren hainbat eta hainbat ezaugarri aurkeztea: subjuntibozko aditz

20. Ik. zehaztasun gehiagotarako 6.1.§. Hor esaten denez, erlazio gehienak garaipenari buruzkoak izanik ere, bada bat bederen (*Socorros que han acudido y entrado en la Villa...*) hesialdiaren denboran egin eta kaleratuko zena.

21. Ik. 6 eta 8.§§. Hondarribiko hesialdiaren aipua lekurik esperoezinezkoenetan ager daitezle Ik., adibidez, Alzieu *et alii*, *Poesía erótica del Siglo de Oro* (Crítica, Barcelona 1984), 250-251.or. eta oharra.

22. Arejitak esan bezala: aip. art., 143.or.

23. Hau da, inprentaren berririk, behintzat. Honelako xehetasun teknikoan bidez posible izan ohi da datatze hurbilak lortzea. Dena den, beste zenbait arlo interesgarri bezala, nahiko jorratu gabea dugu hau ere.

24. Jakina, lekukotasunaren kalitatea ez doa derrigorrez orrien kopuruaren arabera; gogora Alzolaren testuko hitz kopuru beretsua duen Betolazaren kasua, esaterako: ordezkatzeko duen azpieuskalkiak ez zuen Alzola edo Kapanagarenak beste arkaismu gordetzen (Betolaza eta Kapanagaren hizkeren gonbaraketarako ik. K. Mitxelena, «La Doctrina cristiana de Betolaza» *BAP XI* (1955), 89-90.or.).

formak aoristozko esanahiarekin oso ugariak dira (*eldu equiçun* 55, *sartu citeanean* 115, *sar cidin* 120, *ecussi eguianean* 121, *yçan citean* 124, *cematu cenguïçanean* 176, *yfini eguiçan* 180 etab.); ablatibo zaharra (*cofrerean* 161) eta pleonasmodun formaren lehendabiziko agerraldia²⁵ (*cumareanic* 17), -zu anitzezko adieran oraindik (*parcatu leiçula gustioi viciçac* 178, *Assoac*, *albiste neuri in daçu / cegaiiti deusudan...* 203-204, *Gasteac*, *eguiçu dança...* 206; ik. halaber 53-60. l. eta dagokien oharrean esana) eta *dokeren* azken agerraldia (*nola çorretaric vrten doquean* 148)²⁶. Ez gara hemen, ordea, honetaz arituko: irazkinen bat peitu duen arren, Arejitaren lana aski bait da oraingoz Egiaren kantaren hizkuntzazko hurbilketatzat.

Azkenik, bereiziki aipatzekoa da gaiak berak hein handi batean ematen dion hiztegi aberastasuna: sarri mailebuak badira ere²⁷, lehendabiziko agerraldien artean ditugu armamenduzko hitzak (*arcabuz*²⁸ 106, *mosquete*²⁹ 111, *munizio* 106, *pistola* 106, *tiro* «cañón» 103), jantzi izenak (*capusay granazcoac* 109), gizarte graduak (*handissuen* 62, *gomendadore* 135, *infanzonadu* 11, *castillau* 38, 131, *perladu*³⁰ 89, *çaldun*³¹ 138, *cola* 83), guda arazoak (*escubetu* 2, *cematu*³² 176, *guiçaleguean* 14, 187, *yçorra* «traicionar, romper» 74, *placea* «lugar fortificado» 22, *chil* 79, *victor* 83) eta beste

25. Ik. honi buruz J. A. Lakarra, «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», *ASJU XVIII* (1984)-1.

26. Cf. Azkue, *Morfología Vasca* II, 528.or.

27. Esaerak barne: cf. *jupoac aforraduric* 78, *chacurren oguia* 53 eta *chacurren amessagaz* 57 (ik. dagozkien oharra).

28. 1600eko hiztegian (cf. «Contribución...» 161.or.) «arcabus, alcabuça; *Bertso biztairretan*: «disparaetan daquinan da / arcabuz ta mosquete» 11 (ik. 36. oharrean aipatutako lana).

29. Aip. 1600eko hiztegian «mosq(ue)te, musquetea» (ibid.). *Bertso bizkairretan*, aurreko oharrean aipatutakoaz gain, «ain laster mosquetera» 30.l.

30. Jadanik *preladu* Kapanagarengan 125; *perlado* Beriainen *Tratado de como se ha de oyr missan* (1621), 75v. Bigarren honetan I. Sarasolak (*Materiales para un Thesaurus de la Lengua Vasca, s.v.*) dudazko marka bat dakar: *Egiaren kantaren* lekukotasun berri honekin ez dirudi beharrezko; are gutxiago gaztekeraz ere arrunta zela kontutan hartzen baldin badugu: cf. *Dicc.Aut. s.v. Perlado*: «Lo mismo que Prelado, que es como ahora se dice» edo *s.v. Prelado*: «En lo antiguo se decía Perládo».

31. Martin Ibañez de Labieroren hilarriko idatzian *çalduna* (ik. *TAV* 74.or.).

32. Soilik *cemaia* aurkitu dugu: *Kapanaga* 49.

(*bagera* 107, *ducat*³³, *farfulleteco* 49; *foruac* «lege»³⁴ 171, 64, *onça* 29), zenbait bitxi baliotsu (*susperroa* 55 eta *ilibianda* 28 hapax ulergaitzak, *cheldor* 49, *coronica garri* 52, *dulabre* 102, *albiste* 203 eta *sugateraco* 205) ere aurki daitezkeelarik.

5. Lanaren xedea

Beraz, erabat premiazkoa genuen, ene eritzian, *Egiaren kantaren* hiztegia landu, argitu —ahal den neurrian— eta ezagutzera ematea. Azken urteotan, gainera, ahalegin handi eta bikainak egin dira hegoaldeko euskal testu zaharren lexikoa osatzeko: hor ditugu Ibon Sarasolaren *Materiales para un Thesaurus de la Lengua Vasca* —Bartzelonan aurkeztutako tesi argitaragabea (1980)— eta Joseba Andoni Lakarraren *Euskal Thesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak 1700-1745* —EHUko tesina argitaragabea³⁵ (1984)—; gutxi dira bion lanetatik at geratu diren testuak, hauetarik gehienek beren hiztegia jada argitara emana dutelarik³⁶. Honexegatik, gelditzen diren apurrak —*Egiaren kanta* kasurako— besteen antzera ikerlarien eskuetan jarri beharrean gaude, noizbait *corpus* osoa bateratuko bada.

Hau izan da, hain zuzen, lan honen lehendabiziko xedea. Laster agertu zen, ordea, beste premia bat: alde batetik, hitz ilun xamar bat baino gehiago zegoen; bestetik, historiaren gorabeherak ez baldin badira ezagutzen, testua berez ulergaitz gertatzen da usu; eta, azkenik, hutsuneak eta lerro motzak betetzen —edo gutxienez eduki galdua zein izan zitekeen asmatzen— saiatu beharra genuen. Hemendik etorri zen zenbait ohar prestatzeko asmoa bai arazo ho-

33. Mikoleta 3.or.

34. Malleatarren ezkutuan *Malleagas forua gaitic* (*apud TAV* 170.or.); Mendietaren irudiaren idatzian (1609) jadanik oraingo zentzu zehatzagoa dauka: *bizkaitarrai confirmadu eguinezan euren foruac* (*apud* I. Sarasola, «Contribución...» 114-116.or.).

35. Edozein filologi lanetarako baliotsuak diren lexikoi hauek argitaratzeko prestakuntza lanak hasi omen dira.

36. Adibidez, J. R. Zubiaur eta J. A. Arzamendi, «El léxico vasco de los refranes de Garibay» *ASJU* X (1976), 47-131.or.; J. A. Lakarra, «Bertso bizkaitarrak (1688)» *ASJU* XVIII (1984)-2, 89-185.or. eta M. J. Soto Michelena, «El Lexicón de *Refranes y Sentencias* de 1596» *ASJU* XII-XIII (1978-1979) 15-86.or. Azken hau, halaz ere, arretaz erabili behar da zeren eta —ikusi ahal izan dudanez— behin baino gehiagotan hutsak bait ditu.

riei nolabait erantzuna emateko eta, azken finean, baita testua be-
ra ulerterrazago egiteko ere.

Ikusiko denez, lana aurrera zihoan neurrian histori oharrak —hiztegizkoei beren lekua kendu gabe, jakina— garrantzi berezi bat hartzen joan ziren, beren luzean baino ez bada ere: ez bedi ahaztu *Egiaren Kanta* —berri baladen gisara— ospeko gertaera baten ondoren egina dela; histori oharro, testuari ulerbidea emateaz gain, bere historikotasuna ere neurtzen dute Hondarribiko he-
sialdiaz aritu diren historialarien xehetasunekin gonbaratuaz.

Hasierako xedea honela aldatu, testua ere ematea erabaki nuen, ez bakarrik berez hala merezi duelako³⁷, baizik eta are ohar-
rak ulertzeko beharrezkotzat ere jotzen bait dut. Bada, hauetz gain, beste arrazoi bat ere bederen: hobekuntzaren bat proposa-
tzen da bere irakurketan eta, batez ere, puntuazioa aldatzen zaio —testu kritikan ohi den gisara— esanahiaren alde³⁸.

Alabaina, Joseba Lakarraren bitartez arestian jakin ahal izan dut Arejitak ere *Egiaren kantaren* hiztegia argitaratzeko asmoa duela eta, jakingarriago dena, lehen argitaratu zuen testuari hamar bat lerro gehiago aurkitu eta erantsiko dizkiola. Buruturik neukan hiztegia jaiotzez osagabea izango zelakoan, berehala ez argitaratzea erabaki nuen, Arejitarena apur bat berandutzen bada ere, osatuagoa izango bait dugu seguruenik. Halaz guztiz, hiztegi-
ko oharrak zeuden zeudenean utzi izan dira: hiztegiaren osagarri baino testuarena bait dira, askotan honen zati baten esanahia mugatzeko histori argudioetatik ezinbereizikoak gertatzen zaizkigu. Era berean, eta Arejitaren lerro berrien zai behin behinekoa bada ere, testua mantendu da³⁹.

37. Bestalde, argitaratu zuten aldizkariak ez dute oso zabalkunde han-
dirik.

38. Oker ez baldin banago, orijinalako koma gehienek hemistikioen er-
dialdeko etena markatzen dute. Testuari begirada bat ematea nahiko da
ikusteko metrikak azterketa sakon bat merezi duela. Beheraxeago aipatzen
dudan ene artikulukizun hartan honi atal berezi bat eskeini nahiko nioke.

39. Arriskutsuago dirudi, nolana ere, bertan egiten diren proposa-
menak kaleratzea; haatik, susmo hutsetan baino historialarien esanetan
oinarriturik daudenez gero eta, bestalde, lerro berriak zein zatitakoak diren
oraindik ez dakigunez, mantentzea erabaki dut. Har bedi, gonbaraketa zilegi
bazait, K. Mitxelenaren «Ad experiendum» (*ASJU* XVIII-1, 219-239.or.) saio
ikusgarriaren antzerakotzat: berak erdietsiko emaitzak (ik. J. A. Lakarra
«Bertso bizkaitarrak (1688)» 99.or.) lortu nahiko litzuzke oraingo honek,
behintzat.

Azkenez, hiztegia eta historikotasuna —eta oro har Arejitak bere lanean azterturiko hizkuntz arazoak—, ostera, ez dira, zalantzarik gabe, *Egiaren kantaren* interes bakarrak: literaturaren aldetik ere badu balio estimaezina. Hasteko, *Egiaren kanta* da hegoaldean ezagutzen dugun lehendabiziko poema luzea⁴⁰: mende erdi itxadon behar da antzerako zerbait —*Bertso bizkaitarrak* (1688)— aurkitzeko eta hurrengo mendeko hasiera arte⁴¹ ez da *Acto para la Nochebuena* idazten.

Baina are gehiago oraindik: hitzaurre honen sarreran aipatu ditugun aurkikuntza «mirarizko» horiek testu zaharren kopurua handitzeaz gain, zenbait kasutan itxadoten ez ziren ondorioetara eramán gaituzte. Horrela, amodiozko bertso haiek —Mikioletarenekin batera— Bizkaian nolabaiteko tradizio zabal bat adierazten dute⁴², hala nola hor hemen agertutako balada zatiek tradizio epiko baten aztarnak ekarri dizkiguten. Neurri berean, *Egiaren kanta* jadanik geroko bertso-berriekin zein garaiko erdal pleguekin⁴³ lotu izan da. Hau ez da inola ere mezprezatzeko arazoa, jakina; aski izan bedi orain arte eraikitako euskal bertso-paperaren historia-rekiko suposatzen dituen (puntuazko eta erabateko) aldaketak gogoratzea. Oraingoz esan dezadan soilik ene ustez *EK* ezagutzen dugun lehenengo euskal bertso-papera dela eta gorago aipatutakoen antzera hau ere aberatsago bide zen tradizio baten lekuko bakarretarik dugula. Hori dela eta, nahiko aurreraturik daukadan lan bat eskeini nahiko nioke ahalik eta lasterren; oraingo honen luzea kontutuan harturik eta tratamendu zabal bezain sakon bat merezi duelakoan, hurrengo batean eman gogo dut.

Azkenik, ilunpetan dagoen euskal metrikarako ere oso lagungarri izan daitekela deritzot testu hau, beste inon nekez aurkitzen ditugun zenbait baliabide erabiltzen bait ditu: hitz-ordena aldaketak, puntuaren eta neurriaren araberrako forma morfologikoak, mugatzailearen ezabaketa⁴⁴, zangalatrauak etab. Zalantzarik gabe,

40. Lehenago soilik zenbait balada zati eta poesia batzu (beren artean *Bretañako kantorea*) agertu bait dira: cf. *TAV* eta «Contribución...» *passim*.

41. Ik. J. A. Lakarraren *Euskal Thesauruserako gaiak... tesinako hitzaurrean* Barrutiaren obraren dataz egiten den saio interesgarria (xxi-xxiv.or.).

42. Cf. Sarasola, aip. art. 87-88.or.

43. Lehendabizikorako ik. Zubikarai, aip. art. 6.or. eta bigarrenerako Arejita, aip. art. 140.or.

44. Ik. J. A. Lakarra, «Bertso bizkaitarrak (1688)» 153.or.

azken urteotan ezagutu ahal izan ditugun hitz-neurtuzko testuak ⁴⁵ (*EK* barne delarik, jakina) aski eta sobera dira orain arte izan zitezkeen aitzakia eta arrazoiak albo batera utzirik gai honi hel diezaigun gogotik, argiren bat erdietsiko badugu noizbait, uste eta eritziak ez bait dira oinarri ⁴⁶.

6. *Testua*

SONETO

Solicito, contento y cuydado
 esconde el Labrador con franca mano
 en las entrañas de la tierra el grano
 sin temor del Inuierno riguroso.

Ya salga el año esteril, ya abundoso,
 à Dios ofrece, liberal y hufano,
 de los frutos que coge en el Verano
 los diezmos y primicias, que es forçoso.

Vos, Alçola, sembrastes en el Cielo,
 que es tierra que semilla no desecha
 y dà ciento por vno de contado;

45. *Bertso bizkaitarrak*, amodiozko bertsoak, *Misererea* (L. Akesolo, «Amaseigarren Mendeko euskerazko Miserere bat» *Olerti* 1982), *Bretainako kantorea* (A. Otazu *FLV XIX* (1975) 43-70.or.), bertso iraingarriak (J. M. Satrustegui «Versos satíricos vascos del año 1619» *PV XXI* (1960) 137-144.or. eta «Lasarteko bertso paper zahar bat (1716)» *Iker* 2, Bilbo 1983, 571-581.or.), Gamizen bertsoak (I. Goikoetxea, *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*, Gasteiz 1983) etab.

46. Orain arteko euskal metrikari buruzko eritzien bilketa eta iruzkin kritiko baterako (eta baita Etxepare eta besterenaren azterketarako) ik. be di Patxi Altunaren *Versificación de Dechepare* (Mensajero, Bilbo 1979), bibliografiarekin; bestelako ikuspuntu baterako, ik. bitez Jon Juaristiren «El Cantar de Beotibar: un romance noticiario vasco» (*III Coloquio Internacional sobre el Romancero y otras formas poéticas tradicionales* (Madrid, 1982) aurkeztutako txostena (inprimatzeko)) eta aurki argitaratuko den bere euskal literaturaren historia.

Y, puesto que los fructos goza el suelo,
à Vizcaya, de do sale la cosecha,
pagays el diezmo de lo bien ganado.

FIN.

DOMINGO LOPEZ DE HEGVIA

al Auctor.

Alço la fama y dio
à quien es digno en el hecho,
y yo solo me aprouecho
en dar gracias por Domingo.

El Licenciado Iuan Bautista de Açola
y Muncharaz.

CANCIO[N VIZ]

CAYNA EN ME[T]RO Y [...

HECHA EN ALABANZA D[E LOS HECHOS]

heroycos de D. Domingo de Heguia, natu[ral de la]
noble Villa de Vilbao, Cauallero de la Ord[en y Co]
mendador, Maesse de Campo General por [...

del Castillo de Fuenterrabia, y su Gouverna[dor y]
sucessor del de Pamplona, dirigida à Dom[ingo...
señor de la casa de su apellido, y D. Francis[co...]

Generales deste muy noble y leal Señorío d[e Vizcaya, por el Licen-]
ciado Iuan Baptista de Açola y Muncharaz, [Beneficiado de]
Castillo, Merindad de Arratia, natural de la [Villa de Tabira de]
Durango, Predicador en todo el Obispado d[e Calahorra y la Calza-]
da, por su Señoria Ilustrissima del señor D. [Gonzalo Chacon, Obis-]
po benemerito, su hijo y menor Capellan [...
do el successo feliz que tuuo España en el [Sitio de]
Fuenterrabia à 7. de Septiembre de 1638.

- 1 Phelipe Hespañaco, done andia:
 escubetu doçu mundu gustia.
 Alegradu vidi Christiau erria
 libradu dalaco ondar ybaya:
- 5 Oguei mila guiçon Francia errico
 egoçan aldi baten su emaiteco;
 araco Vizcaitar Domingo Heguico
 yçan da bacarric yrabazteco.
 Iaun doneperi Deustuco batiçadua:
- 10 onrradu yçan doçu çeure lecua;
 Esse infançonaduco Seme jayoa,
 Vizcaico onetanic, animossoa:
 Mundu gustia dago asseguin onean
 egin doçulaco guiça leguean
- 15 Iaunari alabançac, processinoac;
 Vizcayac eguin dituz gorde pazcoac.
 Beste Moysen bat, cumareanic
 guiçonau egon da señaladuric,
 Iaunen escurean gobernaduric:
- 20 Aenbeste eguin dau Hespañagaitic!
 Cegaiti eugui daben humildadea
 merecidu ez eiteco ango placea.
 Obedenciagaz acceptaduric,
 lealtadeagaz ondo jagonic.
- 25 Traça andia[...
 executadu d[...
 Loric eguin [bagaric...
 ilibianda gu[...
 Sei onça viz[...]
- 30 edateco [...
 Cegai[ti...
 ondatu lurra[...
 Paciencia andia[...
 vrian ondo dau[...]
- 35 Iauna orain glo[ria...
 besteay bereda[...
 Yracassi Deust[e...
 Castillau yçaite[n...
 Onec eguin D[...]

40 amurr[u...
 France[s...
 Vigarr[en...
 Julio C[esar...
 errepu[blica...

45 Capitu[l...
 liburu b[at...
 France[s...
 atera b[...

Cheldor bagaric miñac farfulleteco,
 50 ez Domingo eguicori ichadeiteco.
 Domingo, pazcoen icen andia,
 coronica garri ceure eguia;
 chacurren oguia emongo deussu
 Domingo Heguicoc, baçaguiz artu.
 55 Martiçen susperroa eldu equiçun
 Pheliperi eguiteco gustioc oñean mun;
 chacurren amessagaz paluac asco
 eroango doçuz Franciaraco.
 Gastelaco Almiranten misericordia
 60 bear içan doçu, neure eguia,
 cegaiti dalaco Christiau andia,
 erregue andissuen ispillu arguia.
 Bederaci garren Capituluan
 S. Matheoc diño, Iaunen foruan:
 65 «Eztot nic bilatuco sacrificioac
 esca badaquidaz misericordiac».
 Santuonen essanaz acordaduric,
 Christiau cireanac arnassa esturic;
 belaunez lurrean Francia gustia:
 70 «Almirante jauna, misericordia!»
 A leguez yçan baniz, Iai[n]coen Fedea,
 eracussico neusten gañibitea,
 cegaiti eztaquien Verba ossoric
 jagoten ynox bere Yçorra bagaric.
 75 On liçate baquea, legueric baliz,
 aussi ezpaleguie Verbea barriz;
 ostera eta laster, alcar arturic,
 jupoac bear dituez aforraduric,
 deraguiegun artean chil erasso,
 80 armaen indarragaz Christiau osso.

- Il celeguieçan Hespafiacoac
 negarrez egoçan, nola esquecoac.
 «Victor Hespafiã ta Cola Francia»
 gueadar minacaz, gente andia.
 85 Confianza arregaz, viciarren gu,
 larretan diño «si non bule bu,
 sibule bu e non bule bu».
 Francesay bear jate ausi buru.
 Arçobispo Burdeosco, Perladu guejoa:
 90 estuan daroaçu ceure colcoa

- 100 erraz ciratean beste amarmilla.
 Berrogueta amarguino dira heriduac,
 dulabre euqueçalaco euren escuac;
 ogueta amalau tiro, bronce onezcoac,
 an echi cituen Franciacoac;
 105 berrogueta sei bandera peleacoac,
 arcabuz da pistola municioacoac,
 Arçobispoen oea, Principen bagera
 gureac ecardeçan lepoaz essera;
 capusay granazcoac, erropa asco
 110 mutil picaroac janci eiteco;
 mosquete eta lança contubagaric,
 lareun da gueyago çaldiac ilic,
 eunda larogueimila ducac vrrezco
 Francesay paguea eguin eiteco.
 115 Sartu citeanean ondar ybayan
 Franciaric ecardeçan eurac aldean
 Viciçac, osassunac, esperançã andiac
 an galdu cituen Frances gustiac.
 Gastelaco Almirante Generosoa
 120 sar cidin orduan, animosoa;
 ecussi eguianean Domingo Heguico
 cassi lurrean echugui jaco,
 essaten eusala modu onean
 —verba onec aen artean yçan citean—:
 125 «D. Domingo Heguico, valerosoa,
 beusso erreguegaiti lastan ossoa,
 Vigarrena Hespafiã gustiagaiti,
 yrugarrena, barriz, neuc ceugaiti.
 Erreguen Magestaden vioz ossoagaz

- 130 Maesse de Campo çara bastoe onegaz;
 Castillau gobernadore ondar ybaico
 eguiten çaituz çeu secula betico;
 Pamplonaco Gastelu achinacoa
 çeure escuetan echuten doa;
- 135 Gomendadore çara, jaun done acubeco,
 curuce gorriagaz bular[r]etaraco:
 çu leguez Curuceau meraciduric
 Hespañan eztago çaldun biciric;
 Asco eta gueyago mercedu oçu,
 140 dabelaco Hespañac asseguin artu.
 Ecin guichiago eguin cenduquean
 parcatu Vizcayari lealtadean:
 Faltadu ecin ley verba errealac,
 ez çugan bere yñox amessac onac.
- 145 Escribietan deusun carta gustian
 yfinten çaituz çeu çoor andian;
 ecussico doçu laster batean
 nola çorretaric vrten doquean.
 Erreguen Magestaden carten andia!
 150 Çugan iminten dau vioz gustia.
- Conde Duquearen yçar arguia
 çu yçango çara, Domingo Heguia.
 Çuti dagoan artean ene burua,
 Almirantea leguez eussi escua,
 155 yçango noçula, adisquide andi
 naxan artean muduan vici.
 Laguna, anagea, adisquidea
 yçango nachaçu, ene fedea.
 Ecin guichiago essan neuquean.
- 160 Parcatu Vizcayari lealtadean.
 Beto alcandorac ene cofrerean!
 Çachut bertati Domingo oean!»
 Cegaiti ecussen Almiranteac
 ycerdiz balcituric, vcaturic oeac,
 165 onrra emaiterren Almirantea
 eguiten aguinetan dau çureçat oea.
 Bera çure mayan, çu aen aldean,
 ce ondo cirudian ac essatean:
 «Animadu vitez Vizcaycoac
 170 yrudi eiteco achinacoac!

- Vizcayco legueac, andi foruac
 erreguen Magestadeac confirmaduac
 Achinaric dituz mereciduac,
 cegaiti ditueçan garbi escuac.
- 175 Principe de Condec trompeteagaz
 cematu cenguicanean erioceagaz
 emon cenguioçala Gasteluen Gilçac
 parcatu leiçula gustioi viciçac,
 ceu ez da besteoc lecu gustian
- 180 yfini eguiçan bildur andian;
 baya çuc, Vizcaytarren legue onean:
 «Eguntaño Vizcaicoac orrelangoric
 viztago eguin dabela escribiduric.
 Vizcaytarrac guilçac Francesay emon!
- 185 ez eta balira gustioc Sanson! »
 Onrreagaz jayo, onrre[a]gaz il,
 guiona guicaleguen, ez beti mutil.
 Lurrean Victoria, ceruan gloria
 yrabaci doçu, Domingo Heguia;
- 190 baçaquioz virtuteari beti jarraitu
 santuçat Iaungoicoa ecussi daiçu.
 Virginearen bespera, egun gustia,
 secula gorde eiqueçu, ondar ybaya;
 Domingo Vizcaycoari çorra deussaçu:
- 195 ezpa ya cinean gustioc Gabaçu!
 Mila eta seireun da ogueta amaçorci
 garrenean yçanda, viciac vici,
 Vrrien çazpigarren, egun gustia
 Hespaiençat aurten yçan cidia
- 200 ain egun alegrea acordetaco,
 papera gueyago balcietaco.
 Daguigun gustioc asseguin artu!
 Assoac, albiste neuri yndaçu,
 cegaiti deusudan negu gustico
- 205 cer essan yfini sugateraco.
 Gasteac, eguiçu dança eta saltu:
 Paris bear dogu vrtera artu.
 Eztauqueçanac pocic gogoac
 içan dagueiçala pascoa guestoac.
- 210 Alan dauqueçala Olandacoac,
 cegaiti direan chacur ossoac.

F I N.

7. *Lanaren iturriez*

Iturriez mintzatuko dela esaten denean, berehala ikertutako testuaren iturriez arituko dela ulertu ohi da gehienetan; ez da hori, ordea, gure oraingo zeregina.

Egia esan, ezin dugu behin betikoz baieztatu *Egiaren kantak* ez duela iturririk izan: oharretan nabarmentzen saiatu garen bezala, ikaragarria da Alzolak aurkezten duen gertatutako eza-guera^{46 bis}. Halaz ere, ez dugu —oraingoz behintzat— bere iturri zuzena izan daitekeen testurik aurkitu⁴⁷, batez ere 1638. urte hartan atera zen gaztelerazko plegu piloa eta bilduko zituzten agiriak eta bestelako paper ofizialen multzo ederra —gure datatzea ona bada *EK*ren iturri izan daitezkeen bakarrak— ikusteko aukerarik ez bait dut gehienetan izan.

Hemen, beraz, erabili ditugun lanabesen deskribaketa labur bat ematea da gure xedea, alde batetik; bestetik, saiatuko gara ikusi gabe gelditu zaizkigun plegu etabarren kontu ematen⁴⁸, zeren eta erreferentziak orain arte nahiko sakabanaturik egonik, zerranda ahalik eta osoen bat nahiko lagungarri gerta bait daiteke honetaz noizbait ikerketaren bat egin nahiko duenarentzat⁴⁹.

Lehendabiziko xedeari dagokionez, bibliografia huts batek eman ohi ez dituen xehetasun eta argibide batzuek hornituta, gero oharretan hainbeste bider —eta hain luze— aipaturik⁵⁰ ikusiko diren liburuak apur bat ezagutzera eman nahiko nituzke, gehienak —honetaz aritu ez direnen artean bederen— aski ezezagunak bide direnez gero.

Ez ditut hemen aipatuko —salbuespenak albuespen— atera diren artikuluak: askok ez du zerikusi zuzenik *Egiaren kantan* kontatzen denarekin eta, nolana ere, arrunt eskuraerazak dira

46 bis. Ikusiko denez, aldiz, xehetasun askotan *EK* ez doa zuzenean historialariek; dena den, historialariak ere ez datoz bat sarri.

47. Alabaina, ik. 181-185. lerroen oharra.

48. Ez da hau, halaz ere, lehendabiziko saioa: ik. Ducere, «Essai de bibliographie du siège de Fontarabie».

49. Pleguak izenaren arabera (gutunak, erlazioak, erromantzeak eta beste) sailkatu ditugu: nabari denez, pleguak ezagutu arte behin behinekoa baino ez da gure sailkapen hau.

50. Eta aurkezpen honetaz baliaturik, oharretan gehien bat egilearen izenarekin adieraziko da liburua, beste xehetasunik gabe.

bila abiatzen denarentzat. Hauen erreferentziak, besterik gabe, bibliografian emango dira, ohi bezala.

Baldintza horren arabera, atal honetan XVII. mendean irten-dakoez arituko gara bereziki, Hondarribikoaz sutsuki jardun zuen XIXko O'Reilly eta beste historialariren bat ere aipatu arren⁵¹.

Esan gabe doa oso komenigarri izan daitekela jakitea zein liburu moetaz baliatzen garen *EK*ko lerro zein hitzen baten argigarri, zertarako egina den, ze sustrai, aurreritzi eta asmorekin: hauek bultzaturik tajutu ohi bait ditu bakoitzak bere iruzkinak eta xehetasunak.

Bestalde, erabili ditugun testuok ordezkatzten duten histori moeta —hau da, ospeko jazoerak kontatzen zituena («tradizionala» edo)— ahaztuxea dugun arren, ahaztuegia nonbait, komeniko litzateke gogoratzea, agian, ipui eta istorio bilduma gisa izan arren bere hasieran, iritsi zela inoiz (Moret, kasurako) delako gertaera horien arrazoi eta etorkiak ematera ere; gonbaraketa zilegi bazait, azterketa estatistikoko (norbaitek «patata kiloen zenbaketa» deitu omen duena) eta azalpen mekanizistak adina interes bederen badute hauetariko askok. Areago, nabari daiteke halako bihurtze bat honelako azterketek zuten hoberenera Duby, Le Goff eta besteren lanetan.

Baina ez gaitezen desbidera: ni ez naiz historialaria eta, azken finean, ez dut inondik ere Hondarribiko hesialdiaren azterketa historiko bat egin nahi izan. Aitzitik, historia filologiaren lagungarri izan ohi denez, eskuratu ahal izan ditudan histori xehetasun guztiak bildu ditut testuaren esanahia mugatzeko eta, nolabait, baita bere historikotasuna neurtzeko ere. Jakina, ene lana askozaz ero-soagoa izan zitekeen historialariek gure historiaren zati horri buruzko datuak sistimaturik eukiko balituzte baina aspalditik ez da gehiegi aurreratu alde honetatik, gure egitekoei dagokien neurrian behintzat: dakidalarik, azken historietan aurrekoren batek esandakoaren laburpentxo bat baino ez da ematen, usu aintzinako idazle haiek erabili omen zituzten dokumentuak etab. berrikusi ere gabe.

Gogotan izan bitez, beraz, aitzin ohar hauek atal honen helburuak zuzen ulertzeko.

51. Ez dut Iztuetaren *Gipuzkoako Kondaira* hemen aipatuko: bere iturri zuzena —aitortu ere legez— Palafox da. Zati askotan, bederen, honen liburuaren itzulpena dirudi. Honela den edo ez azterketa berezi bat merezi du, zalantzarik gabe.

7.1. *Pleguak*

Gorago esan bezala, Hondarribiko hesialdiaren ospea plegu aldra batean isladatu zen: eguneroko zein gertakari berezi bati buruzko erlazioak, erromantzeak, gutunak, ospaketa eta sarien kontu ematen dutenak... plegu-gai aberats eta emankor bilakatu zen 1638ko frantsesen kontrako garaipen aditu hura. María Cruz García de Enterríari jarraituaz⁵², esan dezakegu plegu loratze honek —aldi hartako beste guduei buruzkoek legez, baina kasu honetan are gehiago— bi alderdi, gutxienez, erakusten dizkigula: alde batetik, pleguak garai hartan —eta beranduxeago ere— egunkari moduan ibiltzen zirela, lekurik baztertuenetara jazoeren berri eramenez. Eta, honen ondorioz, pleguak estatuari zabaltzea komeni zitzaion pentsaeraren hedabide zirela: gogora bedi Felipe IV. arekin Espainiaren indarren azken arrastoak xahutzen direla mundu guztian zehar mantentzen dituen gerletan; Espainiako herriak adikatzeko honen ondorio guztiak (pobrezia, despobulatzea, etab.) pairatzen ditu. Honek zekarkeen giro txarrari aurre egiteko edo, gudu-pleguen gaiak beti garaipenak eta soilik garaipenak izango dira edo, gehien jota, azken finean garaipen gisan aurkezten ziren erdi-purdiko bake sonatuak, zeinen bidez Espainia apurka apurka bere lehengo boterea galtzen joan bait zen. Helburu honetarako gatazkarik niminoez baliatu baziren ere, zenbat gehiago ez zen erabiliko, bada, Espainia bera arriskuan jartzen zuen frantsesen inbasioaren deuseztatzea:

Quando por las Ciudades de España se divulgó la noticia de la improvisada invasión de los Franceses, púsosele el semblante no de otra suerte que á uno que, estando profundamente dormido, despierta de pronto al estallido de un grande trueno: Aquella tan envejecida paz habia enagenado de la guerra en tanto grado los animos de todos, que reputaban a manera de prodigio el que la hubiesse dentro de su tierra, porque desde el Emperador Carlos Quinto no se habia visto en España Exercito considerable de Enemigos. Bien se hablaba de guerra; pero era fuera de peligro, de alla lexos en la Italia y en Flandes: de suerte que se peleaba, sí; pero mas era por la honra que por la vida ó por las haciendas⁵³.

52. aip. lib. 290-292.or.

53. Moret, 38.or.

Kasik bi hilabetetako hestualdiaren ondoren, Espainiak berriro arnasa hartuaz bai Hondarribiko defendatzaileen iraupen ausarta eta baita nekez eta azkengabeko oztopoen ostean laguntzera ozta ozta iritsi zen bere harmadaren lorpen azkar bezain harrigarria goraiatu zuen herriaren aurrean behin eta berriro, honi galtzear zeukan adorea berpizteko. Agintariaren asmoetara ondo baino hobeto zetorren, beraz; baina ezin da ahaztu zeinen gogoz irakurriko zituen herriak berez Espainiako gudari prestuen balentrien istorioak. García de Enterríak dioskunez:

...los autores de pliegos de cordel sí pudieron encontrar héroes que todavía, en aquel siglo progresivamente nefasto para las armas españolas, merecían alabanzas sinceras por su valor en las guerras continuas⁵⁴.

Gure oraingo zereginari dagokionez, aitortu behar da bibliografi erroldetan ematen diren xehetasunei ezer gutxi erants diezaiegukeela: ikusi eta erabili ahal izan ditugun hiru pleguak zehazkiago deskribatzen saiatuko gara, baina besteei buruz Palauren *Manual del librero hispanoamericano* (Librería Palau, Barcelona 1948-1977), Ducerén «Essai de bibliographie du siège de Fontarabie (1638)» (*Bulletin de la Société des Sciences, Lettres, Arts et d'Etudes Régionales de Bayonne XIX* (1898) 217-227.or.) eta Jon Bilbaoren *Eusko Bibliographiako* (Añamendi, Donostia 1970 eta hur.) erreferentziak ez dira aski jakiteko, adibidez, hitz-lauzkoak ala bertsozkoak diren; gehienetan, gainera, ezingo dugu zehaztu delako plegu bat egun non aurki daitekeen: tamalez, bibliografoek ez dute, eskertzeko izango litzatekeen arren, ale bitxiak non ikusi dituzten —non gordetzen diren— esateko ohitura hartu, horrela ikerlariari hamaika itzulinguru, buruhauste eta arazo arinduko balioke ere.

Hara hor, bada, Hondarribiko hesialdiaz irten ziren pleguen zerrenda. Gorago aipatu bibliografietan datuak ez datoz beti bat: horregatik sistimatzen eta dauden arazoak aztertzen saiatu naiz ahal den heinean. Espero dut *«Egiaren kanta eta bertso-paperak» aurki aterako den agindu lan horretarako hauetarik batzu (eta agian beste zenbait) behintzat eskuratuko edo hobeki ezagutu ahalko ditudala.

54. aip. lib. 293.or.

7.1.1. *Gutunak*

Carta escrita desde Navarra y Puerto de San Sebastián a Çaragoça, dando aviso de lo que ha sucedido de nuevo acerca del Exercito frances que esta en Fuenterrabia. Barcelona, Seb. y Jayme Matevad⁵⁵, 1638, in-4.º

Carta nueva, y copia de muchas, de la verdad de lo sucedido, en la Batalla que tuvo nuestro exercito con el de Francia, escritas de Fuente Rabia y Madrid, a muchas personas desta ciudad. Valladolid, F. Ruyz de Valdivielso, 1638, fol. 4.or.⁵⁶.

Copia de una carta que Mari-Velez escribio a un hijo suyo desde Fuenterrabia. Tradújola Felipe de Medina de Porres, que la dedicó a Juan Pio Marin, Caballero de la serenissima Republica de Genova [1638?] Sorraíneek hurrengo iruzkin interesgarria egiten dio:

Es un romance en cincuenta y ocho coplas, escrito, según el Sr. Gallardo, con mucho donaire y gran soltura, y á imitación, según pretende el autor, del modo como suelen hablar los naturales que vienen de aquella tierra. Principia así:

Como le quieres tu madre,
Martinicos de mi alma,
De adentro Fuente-Rabia
Escribas con Juancho el cartas.

y concluye:

Que ya le harás traducir
Cuando le remitan cartas,
Deziocho de Setiembre;
Tu madre, á Dios que le valgas. (56.or.)

Carta del Padre Christobal Escudero de 13 de Septiembre... en que da más cumplidamente cuenta de la feliz vitoria... en Fuenterrabia. [I.g., 1638].

Carta del Padre Cristobal Escudero de veynte y quatro de Setiembre... En que (como testigo de vista) dá... cuenta de la feliz vitoria... en Fuenterrabia. Dase también noticia de un baxel de Damiselas que salieron de Bayona, y de cinco baxeles mas que han cogido. Barcelona, 1638.

55. *Materat* dio Ducerek.

56. Berbera dirudi Ducerek eta J. Bilbaok dakarten *Relación y carta nueva y copia de muchas, de la verdad de lo sucedido en la batalla que tuvo nuestro exercito con el de Francia escritas de Fuenterrabia y Madrid á muchas personas desta ciudad, contiene todo lo que paso desde el principio hasta el fin, de una y otra parte de entrambos exercitos. Valladolid, Gregorio Bedoya, 1638, 2 or. in-f.º*

Carta de Fuenterrabia á Guipuzco, pidiendo... Duceren oharrak honela dio: «Ms. de Vargas Ponce, v. 22, en la Real Académia de la Historia» (220.or.).

Carta que el general D. Luis de Villar y Manuel, caballero de la orden de San Juan, comendador de Vadillo, escribió á D. Luis Ponce de Leon, su hermano mayor, caballero de la orden de Calatrava y regidor perpetuo de esta ciudad, en que remite las dos cartas que el principe de Condé escribía á Fuenterrabia, y sus respuestas como testigo de vista que ha sido el dicho general, y tanta parte en esta gran victoria: en la batalla naval fué el que con su navio hizo rostro al enemigo, peleando tan valerosamente que murio toda su gente, quedando solo en el su persona y otros cinco; uno de ellos su sobrino, Don Pedro de Aguilar y Cayas, de edad de quinze años, y luego se agregaren al ejercito del almirante de Castilla, donde pelearen valerosamente los dichos general y su sobrino, por cuyo valor luego que S.M. (Dios le guarde), tuvo nuevas de la victoria, le hizo merced de un habito de la orden militar que eligiere. Ecija, Luis Estupiñan, 1838, in-4.º

7.1.2. Erlazioak

Relación... de... la destrucción y combate de 14 galeones de España y tres fragatas y diversos bajeles dentro del puerto de Guetaria, por la armada... de Francia... Burdeos, Bartolome Balchet, 1638.

Relación y segundo successo sacado del original impreso en Madrid en que da razon de todas las cosas que han sucedido desde el principio de la venida de los Franceses en Fuënterrabia y sus villas. Barcelona, 1638, in-4.º 2 or.

Relación verdadera del estado de las cosas de Vizcaya y Fuente Rabia; con los buenos sucessos que han tenido, y numero de gente, y baxeles que se ha juntado. Assi mismo se dá cuenta de como los Saboyanos mataron cinco mil Franceses en sus Estados. Y de como los Venecianos tomaron una gran pressa a los Turcos. Impresa en Sevilla, por Nicolas Rodriguez, en calle de Genova, en este año de mil y seyscientos y treynta y ocho, in-4.º, 2 or.

Relación verdadera de la feliz victoria obtenida por el Gobernador de Tanger, contra veinticinco baxeles de turcos que iban en socorro de Fuenterrabia por mandato del Rey de Francia. Año de 1638. Sevilla, Guan Gómez de Blas (1638).

Relación verdadera de la grandiosa victoria que las armas de España an tenido contra las de Francia, sobre el cerco de Fuente-Rabia. Dase cuenta del número de muertos, presos y ahogados, quedando el campo, y todos los despojos por los nuestros. Sucedió esto vispera de Nuestra Señora á 7 de Setiembre deste presente año de 1638. Con licencia, en Sevilla, por Juan Gómez de Blas, 1638, in-4.º, 2 or.

Relación verdadera de la insigne y feliz victoria que los invictos Españoles han tenido contra los Exércitos del Rey de Francia, y su general el Príncipe de Condé, sobre el porfiado y bien defendido sitio de la inexpugnable villa y ciudad de Fuente Rabia, en la Provincia de Guipuzcoa. En Granada⁵⁷ por Andrés de Santiago Palomino, Impressor de libros. Véndese en

57. J. Bilbaok «[s.l.]» dakar; baina Palauren erreferentzia Ducerek baieztatzen du (ik. 222.or.).

la Imp. Real, en la calle de los librerros, 1638, in-4.º, 2 or. Palauk «se atribuye al P. Cristóbal Escudero» dio.

Relacion en que se declara lo que la ciudad de Fuenterrabia aviso á S.M. del prodigio y milagro que ha sucedido con la devotissima imagen de Nuestra Señora de Guadalupe, cuya ermita esta en una montañuela, frontero á la ciudad, donde los Franceses tenian puesto el sitio y donde Monseñor de la Force leia su mala secta a los demas. Barcelona, Jaime Romeu, 1639, in-4.º 2 or. *Idem* Madrid, Juan Sanchez, 1639, in-4.º, 4 or.

Relación verdadera de los regozijos y fiestas que en la villa de Madrid se han hecho por los felizes sucesos de Fuente Rabia. Assimismo se da cuenta de la gran mortandad que el Marqués de Torrecusa hizo en los Franceses; que por salvar la vida huyeron del sitio de la dicha plaza, hazia el Reyno de Navarra. Con las grandes mercedes que el Rey nuestro Señor ha hecho a los de Fuente Rabia. En este año de 1638. Con licencia del señor alcalde D. Francisco de Alarcón, en Sevilla por Juan Gómez, 1638, in-4.º, 2 or.

Verdadera relación del gusto y demostración que hizo la Ciudad de Sevilla. El Domingo diez y nueve de Setiembre de mil y seiscientos y treinta y ocho. Por la nueva vitoria que el Señor Almirante de Castilla tuvo en Fuente Rabia contra el exercito frances... Impresso en Sevilla, por Juan Gomes de Blas junto a San Acacio. Año de mil seiscientos y treinta y ocho. Fol. 2 or.

Relación verdadera de las grandes mercedes que la Catolica Magestad de Felipe Quarto el Grande ha hecho al Governador y á los demás cavalleros y hijosdalgos, y á toda la demás gente de Fuente Rabia. Y assimismo se da cuenta de las grandes fiestas que en la villa de Madrid se han hecho, por la grandiosa victoria alcançada contra el Francés y desagravios de la Virgen Santissima, en este año de mil y seyscientos y treynta y ocho. Ezija, Malpartida 1638. in-4.º, 2 or.

Relación verdadera de la insigne victoria que han alcançado los Excmos. señores, el Marques de los Velez, Virrey de Aragón y Navarra y el Almirante de Castilla... contra la armada y exercito que los franceses tenian en la provincia de Guipuzcoa y cerco de Fuenterrabia a 7 de Setiembre deste año 1638. Aclamaciones inmortales al libertador de Fuenterrabia. l.g. 1638, fol. 4 or.

Relación diaria del memorable cerco, y feliz vitoria de la muy noble y muy leal ciudad de Fventerrabia. Al Excelentissimo señor Don Gaspar de Guzmán, Conde de Olivares, Duque de Sanlúcar, Cavallerizo mayor del Rey nuestro señor, y de su Consejo de Estado, Guerra e Indias, gran Canciller y Registrador dellas. Capitán general de las guardas y cavalleria de España y Alcaide perpetuo de Fuenterrabia. Con licencia, impresso en Burgos por Juan Martíns. Año 1639, in-4.º, 43 or.

Relación segunda de catorce de setiembre deste presente año, escrita por el Padre Christoval Escudero, de la Compañía de Jesús, al señor Arzobispo de Burgos. En que se da cuenta de la feliz vitoria que Nuestro Señor ha sido servido dar al Señor Almirante de Castilla General del exercito de España contra el Rey de Francia, en la villa de Fuente Rabia. Es obra hecha de la mano de Dios, milagro grande que obró con nosotros. Madrid, por la viuda de Alonso Martín, 1638, fol.

Relation véritable des choses les plus mémorable pasées en la Basse-Guienne depuis le siège de Fontarabie, qui fut en l'an 1638 et particulièrement des désordres et troubles arrivés aux sièges de Saint-Sever, Tartas, Ax ou Dax depuis ledit jour. Apud P. Cauna Armorial des Landes 1829, III, 453-573. or.⁵⁸.

Relación verdadera de la entrada que hizo la Armada del Francés en compañía de la del Olandés en la embocadura del puerto del Real Presidio y Ciudad de la Coruña, el jueves 21 de Junio de 1639, y lo sucedido al tiempo que estuvo en él. Y el socorro que quitaron los vecinos de Fuenterrabia al Francés, que llevaba de socorro a Bayona de bastimentos, municiones y otras cosas. Barcelona, 1639. Egilea J. Santana Tapia dugu.

Relación y carta que escribió del Exercito el P. Tarazona. Madrid, 1638.

Relación verdadera del socorro que á Fuenterrabia dieron los Excelentísimos Almirante de Castilla y el marqués de los Velez, Virey de Navarra, generales de ambas coronas en esta faccion, vispera de Nuestra Señora de setiembre deste año de 1638. Escribiola Alonso Martinez de Aguilar que se hallo en el escuadrón volante gobernado por el marqués de Torrecusa, maestro de campo, général de los tercios de Navarra. Logroño, Matias Mares, 1638, in-4.⁵⁹.

Relacion verdadera de la grandiosa batalla que las coronas de España han tenido contra las de Francia sobre el cerco de Fuenterrabia. Dase cuenta del numero de los muertos, presos y ahogados, quedando el campo y todo los despojos por los nuestros. Sucedió esto vispera de Nuestra Señora á 7 de setiembre de este presente año de 1638. Sevilla, Juan Gomez de Blas, 1638, in-4.º

Relación diaria de la memorable victoria de la noble ciudad de Fuenterrabia. Barcelona, Jaime Romeu, 1638, in-4.º Egilea, Ducerek dioenez (226.or.) V. de San Raymundo da.

Relación (segunda) de la gran pressa que les tomaron á los Franceses de Fuente Rabia y numero de muertos que huvo. En este año de 1638. Sacada dá una carta que embio el Padre Christoval Escudero, de la Compañía de Jesús. Sevilla, Nicolás Rodriguez, 1638, in-4.º

Relación de la memorable victoria que las armas del rey D. Phelipe el Grande, nuestro señor, han alcanzado de los Franceses, haciendo general de Castilla la Vieja y de la provincia de Guipuzcoa, D. Juan Alonso Enriquez de Cabrera, gran almirante de Castilla, por D. Francisco de Vargas, l. eta u. g.

Relación verdadera del feliz suceso que Dios ha dado al señor Almirante de Castilla y demás señores de España, en el socorro y defensa de Fuente-Rabia; y de la salida que hizo su Magestad á nuestra señora de Atocha, en agradecimiento de la feliz nueva. Con un romance, alabando el valor de

58. J. Bilbaok ez du xehetasun gehiago ematen: plegu frantsesa ala gaztelarazko baten itzulpena ote?

59. Errataz josita dogoen arren, erlazio bera Ducerek aipatzen du eta honako hau erantsi ere: «Arch. de Salazar, I. 126» (220.or.).

las vizcaynas. Por Francisco de Soto, Criado de S. M. Con licencia. Madrid 1638, Duplaste.

Sègunda relacion del estado de las cosas de Vizcaya, en los buenos sucessos y victorias que han alcanzado contra el exercito Francés, sobre el cerco de Fuente Rabia. Sevilla, 1638.

7.1.3. Erromantzeak eta beste

Romance, a la vitoria quel exercito de España (siendo sus generales los Excelentissimos señores Almirante de Castilla y Marques de los Velez) tuvo en el sitio que tenia puesto el exercito Frances en Fuenterrabia. Con licencia, en Barcelona, en la Imprenta de Iayme Romeu, delante Santiago. Año 1638. Vendese en la misma Emprenta (1638), in-4.º, 4 or. grabatu bat.

Cerco de Fuente Rabia, invasión del Exercito y Armada Francesa, Especcion del Egercito Español, quema de nuestra Armada, Convate de la plaza, Vitoria de los nuestros, y ricos despojos que dejaron los enemigos... Compuesto en seis romances, por Juan Perez de Valderas natural de Zaragoza soldado de nuestro exercito. Burgos, Huidobro, u.g.

Victorias y prodigios, precedidos en la estrella del Príncipe Cardenal y del señor Almirante de Castilla en la plaça de Fuente Rabia y tierras del Rey de España, á quien Dios guarde largos y felices años, y prospere con victorias de enemigos y espada cortante de los Franceses. Barcelona, Jayme Romeu, delante de la fuente de Santiago, 1638, in-4.º, 2 or. Palauk Madri-leko Biblioteka Nacionalean dagoela dio.

Triunfo de Navarra y vitoria de Fuenterrabia. Que se dedica á la Natividad de la Virgen Santissima, Madre de Dios y Señora nuestra: Por Diego Felipe Svarez, Beneficiado de Falces. Non in multitudine exercitus victoria belli sed de coelo fortitudo. Machab. I. Pamplona, Labayen, 1638, in-4.º, 8 or., 2 zut. Sorrarainek hurrengo deskribaketa eskeintzen digu: «Romance en verso, termina con seis décimas laudatorias de diversos autores» (55.or.).

Triunfo de España y hazimiento de gracias por la gran victoria que con divinos socorros consiguió el Exercito... en Fuente Rabia. Burgos, 1639. J. Bilbaok F. Riojano delako bat dakar egiletzat.

Triunfos de Fuenterrabia, trofeos de Cantabria contra Francia, por el valor de las armas de España. I. eta u.g.

Segundo suceso sacado del original impresso en Madrid en que da razón de todas las cosas que han sucedido desde el principio de la venida de los franceses en Fuenterrabia y sus villas, y el desastroso fin de ellos. Barcelona, 1638.

Las Grandiosas fiestas que ha hecho la fidelissima ciudad de Barcelona, el Cabildo y Diputación a la buena nueva de la victoria... que ha tenido el Rey nuestro Señor de Fuenterrabia y sus lugares. Barcelona, 1638.

7.1.4. *Ikusitakoak*

7.1.4.1. *Relación y traslado bien y fielmente sacado de una carta embiada en esta Corte; y tiene por argumento: La Sombra de Mos de la Forza se aparece a Gustavo Horn, preso en Viena, y le cuenta el lastimoso sucesso que tuvieron las armas de Francia en Fuente Rabia, Madrid, Diego Díaz de la Carrera, 1638, 4 or. Théodoric Legrandek berrargitaratu zuen (Euskal-Erria LII (1905) 393-398 eta 449-452.or.) eta horko bertsoia erabili dut. Ba omen du beste argitalpen bat: De resultas de haber los Franceses publicado en Paris un folleto, cuyo argumento es la sombra del conde D. Juan de Cerbellon que se aparece á Juan de Weerdl, prisionero en el castillo real de Vincennes, y le cuenta el desgraciado suceso de Leucata; se ideo por alguno de los nuestros un diálogo entre el mariscal La Force y Gustavo de Horn, en que se lamentan del desgraciado suceso de Fuenterrabia. Zaragoza, en el hospital Real de Nuestra Señora de Gracia, 1638, in-4.º*

Plegu honek edukiaren aldetik bi ezaugarri berezi ditu: lehen-dabizikoa, frantses baten ikuspuntuaren arabera bezala jartzea gertatutakoa; bigarren —lehendabizikoari lotua— erabat satirikoa izatea: frantsesak barregarri erabiltzen dira alde guztietatik. Txanxetako obra da, oso gogorra halere.

7.1.4.2. «Breve y ajustada relación...» bezala, F. Díaz-Plajaren *La Historia de España en sus documentos. El siglo XVII* (Instituto de Estudios Políticos, Madrid 1957) delakoan beste erlazio bat —bibliografi erroldetan behin ere (izen honekin bederen) agertzen ez dena— dugu; erreferentziaren urriak honen ezaugarririk zehaztatzeko saio guztiak eragotzi ditu. Transkribatu zaigun zatia ez dago osorik seguruenik, *in media res* (ohizko hiru punduen bidez) hasten bait da. Hemen kontatzen dena beste iturri handiagoe-tarik genekienaren laburpen antzerako bat baino ez da; halaz ere (ik. 129-136.lerroei egin oharra) bukaeran Egiaren sariei buruzko xehetasun interesgarri batzu eskeintzen ditu.

7.1.4.3. *Socorros que an acudido y entrado en la Villa de Fuente Rabia, assi de Vizcaya, como de Castilla, Portugal, y Armada de D. Antonio de Oquendo y Vitoria qve el Principe Tomas tuvo de diez mil Franceses que estaban prevenidos para socorro del Olandes que intento cercar a Amberes. Con licencia, en Sevilla*

por Francisco de Leyra, año 1638, in-4.º 2 or. Plegu honen ale bat Eusko Legebiltzarreko Liburutegian datza eta horixe erabili dut. Izenburuak dioskunez, bi gai ezberdin dira plegu honetan: lehenengo bi orrialdeetan Hondarribikoaren azken berria —bidalitako laguntzena— ematen da; beste bietan frantsesen kontrako mundu guztiko gerla haren beste gertaldi bat —oraingoa Amberes aldean— kontatzen zaigu. Bi jazoera hauen garaikidetasunak nolabait elkarrekin agertzea azaltzen badu ere, pentsa daiteke zeharo okertu gabe seguruenik, Hondarribiaren egoera oraindik larriaren deskribaketaren ondoren alaigarri bat beharrezkoa zela: benetako garaipen bat. Hortara garamatzate idazleak erabilitako bien arteko lotura-hitzek, zeren eta itxaropen asko eman ostean, honela bait dio: «...se tiene por assegurada aquella plaça [Hondarribia, jakina], y que al Frances le sera fuerça (dexado empresa que le a de rendir tâ poco provecho) acudir al daño de mas de siete mil hombres que de nuevo le degolló el Principe Tomas junto a Caléz de Francia, en esta manera».

7.2. *Liburuak*

7.2.1. Juan de Palafox y Mendoza, *Sitio y socorro de Fventerabia, y svcessos del año de mil y seiscientos y treinta y ocho. Escritos de orden de su Magestad*. En Madrid con licencia en la Imprenta de Cat^a del barrio Ano [sic] 1639.

Egilearen izenik gabe dator; aldiz, lehendabiziko orrialdean eskuizkribaturik honako hau irakur daiteke: «Per Dn. Juan de Palafox y Mendoza Suppresso tamen nomine: dice en su Biblioteca Dn [Antonio Agustin ezabaturik] Nicolas Antonio». 450 or. Oso edizio txukun eta zaindua, Erregearen aginduz ateratako argitalpen batean espero zitekeen bezala. Erabili dugun alea Eusko Legebiltzarreko Liburutegian gordetzen da.

Bertan, izenburuak adierazten duenez, ez da soilik Hondarribiko jazoeraren berri ematen: aitzitik, urte istilutsu hartan itsasoan zein lehorrean, Ameriketara zein Europan Espainiako harmadak pairatu zituen gorabeherak —eta batez ere lortu garaipenak⁶⁰— azaltzen dira xehetasun askorekin:

60. Gogora bedi honetaz lehenago esana.

...porque las dependencias que tienen de unas a otras provincias las Armas de su Magestad y las fuerzas de la mar con las de tierra, son tales, que no puede biê manifestarse lo que se obra en España sin saber el estado de la guerra de Italia, Flâdes y otras partes (...) me ha parecido proponer primero en esta relacion en qué constitucion se hallauan las armas del Rey y los enemigos de su Corona dêtro de Europa y fuera della en esta Primavera de treinta y ocho... (5-6.or.).

Palafoxek bere liburuari egiten dion aurkezpeneko ezaugarririk garrantzitsuena egiaren alde agertzea da: egia da bere historialari lana justifikatzen duen bakarra:

...ni el amor devido a la patria, ni el odio natural al enemigo; y, lo que mas es, la fuerça de la razò que assiste a España, ha podido mouer un instrumento tan leue como la pluma a pasar, no solo desde la verdad al encarecimiento, pero ni desde el suceso a la ponderacion, teniendo por conueniente no desviarme de aquella rectitud y entereza con que deuen referirse al mundo los publicos acaecimientos, en los quales ha de preuenir el que escriue, que hallara juezes de la relación a los que han sido testigos del suceso» («Al lector»).

Bere justifikabidea gertatutakoen hurbiltasuna da⁶¹: leku-koak oraindik bizirik daudela, beraiek dira egilearen zintzotasuna hobekien frogatzen dutenak: hitz bat esatea nahiko lukete gutzia gezurtatzeko. Badu, ostera, beste sostengu bat bere zuhurtasuna adierazteko:

Afianza el credito de la verdad y ajustamiento desta relacion el escriuirse de orden de su Magestad, pues las noticias que en ella se contienen son las mismas que há dado los Generales, los Cabos y las que resultan de las Consultas y papeles de los officios por donde ha corrido esta materia (2.or.).

61. Bi mendek ekarritako ikuspuntu aldaketa gora behera, Palafoxen hitzak Piralarenak dakartzkigu gogora: «No por ser contemporánea será menos completa, pues hay la ventaja de poder consultar a los mismos actores de los sucesos, con quienes muere generalmente la explicación de importantes acontecimientos. Tal y tan grande beneficio concilia los inconvenientes que suelen tener las historias coetaneas. Los documentos dirán lo demás. No pretendemos por esto la infalibilidad histórica, pero provocaremos quizá explicaciones y controversias, y pondremos, sin duda, la base de un nuevo edificio, que levantarán más hábiles inteligencias» *Historia de la Guerra Civil y de los partidos liberal y carlista I* (1853); orain Turner/ Historia 16, Madrid 1984.

Bere iturriak, beraz, zuzen zuzenak ditu. Haatik, iturrien arazoa baino, gure ikuspuntutik askozaz interesgarriago dirudi Erregearekiko loturarenak. Genaro de Sorrarainek bere *Catálogo de Obras Euskarasen* (Barcelona 1848)⁶² iruzkin jakingarri hauek eskeintzen dizkigu:

El rey Felipe IV mandó escribir esta Relación al Venerable D. Juan de Palafox y Mendoza, que era, á la sazón, Consejero del Supremo de Indias. Esta primera edición salió sin nombre de autor, en atención a salir el escrito en nombre de la Corona. (53.or.).

Hauetatik —eta Sorrarainek ematen dituen beste zenbaite-tatik⁶³— ezin argiago nabarmentzen da zein izango den liburuaren joera: alde batetik, Erregeak agindua eta zuzendua irten zen; egi-learen izenik gabe ateratzean, txosten ofizialtzat aurkezten da, hau da, Espainiako estatuaren bertsioa izan behar du goitik behera. Bestetik, enkarguzko lana izaki, ez zaio edonori eskatzen, ez bada gortean ondo ikusi eta kargu garrantzitsuekin saritutako bati. Merezimendu hauek beharko zituen paper guztietara iristeko. Ateak erraz baino errazago zabalduko bazizkieten ere —eta alde hone-tatik kalitatezko berriak ditugu, berak aipatzen dituen lekuko horiengandik erdietsiak—, bere egoera ofizialak ikuspuntu berezi bat (estatu interesena, alegia) ezartzen dio: beti egia kontatuko duela aldarrikatzen duen arren, kasik segurua da horren arabera gezurrik esan ez baina egiaren bat estali duela, Moreti sinisten badiogu bederen: Palafoxek ez du Moretek adina iskanbila aipatzen, ez eta agertzen honen mihi zorrotza Espainiako bizioak salatze-ko⁶⁴.

62. Faksimila Bizkaiko Aurrezki Kutxak argitaratua, 1984.

63. «D. Juan de Palafox y Mendoza nació en 1600 en el reino de Aragón. Hizo sus estudios en Salamanca y poco después de concluidos fue nombrado Consejero de Indias. Abrazó luego el estado eclesiástico y Felipe IV que le profesaba estimación particular le concedió el obispado de Angolopolis en Méjico. A consecuencia de serias desavenencias con los Jesuítas, regresó a España y en 1659 fué nombrado para la silla de Osma y murió en dicho punto el año 1665», 54.or.

64. Ik. adibidez, Egia eta Egearen arteko istiluaz (21-24. lerroei buruzko oharrean) eta Olivaresen portaerari buruzko kritikez (151-152. lerroena).

7.2.2. Joseph Moret y Aleson, *Empeños del valor y bizarros desempeños, o Sitio de Fuenterrabia*⁶⁵, que escribió en latín el Rmo. P. Joseph Moret de la Compañía de Jesus, natural de la Ciudad de Pamplona. SUCEDIDO el Año de 1638. ESCRITO en tres libros Año de 1654. TRADUCIDO AL CASTELLANO Año de 1763. Con algunas Adiciones y Notas POR DON MANUEL SILVESTRE DE ARLEGUI, NATURAL también de la Ciudad de Pamplona, MAESTRO DE GRAMMATICA EN LA DE sanguessa. EN LA OFICINA de Joseph Miguel de Ezquerro, Impressor de los Reales Tribunales de Navarra.

LGEVko faksimila (Bilbo, 1971) erabili dut, in *Annales del Reyno de Navarra VIII*. 240.or. + «Dedicatoria» eta itzultzailearen eraskin askorekin.

Moreten liburu honetan Hondarribiko hesialdia eta honek Espainian eragin zituen mugimenduak eta gainerakoak astiro komentatzen dira. Oso estilo berezia du: Palafoxez ez bezala, xehetasunak ez ditu sekula hutsean ematen; bere iruzkinak —sarri txarrerako— tartekatzen ditu beti, kontraera soila baino honek dakartzan giza-portaerak axola gehiago zaizkiola.

Honetan ezeze abiapuntu gehienetan ere bereizten da Moret bere aitzindariarengandik: hasteko, ez da inondik ahaztu behar hamasei urte igaro direla Hondarribia askatu zenetik; besterik ez bada ere, 1643an Konde-Dukeak bere boterea galdu zuen, eta hori nabarmentzen da Erregearen ordezkoi-ohiaz mintzatzeko la-saitasunean (ik. 151-152. lerroei buruzko oharra), nahiz eta hori ez den bere —eta inoiz besteren— kritiken norabide bakarra:

Y como en realidad no puede darse edad mas viciada ni menos amante del pundonor que la nuestra; por esto mismo deben los buenos hacer los mayores esfuerzos para llenar con sus virtudes la memoria de los venideros, sin dar lugar en ella a los infortunios y vicios de los otros (l.or.).

Alabaina, Moreten kritikak usu herriaren zurrumurru eta us-teen atzean izkutatu ohi dira, kritika-gaiak min —eta hori baino gehiago nonbait— eman dezakeenean batipat: «Pero no se escapó

65. Jatorrizko izenburua: *De obsidione Fontirabie*, Lyon 1654. Itzulpenekoaz Galbetek (aip. art. 470.or.) honela dio: «...vertida luego al castellano por don Manuel Silvestre de Arlegui, con el rebuscado nombre de...».

de la murmuración de algunos...» (237.or.). Ez da hala gertatzen, oster, bere garaikideen oker orokorrak (hala nola administral-goaren lasaitasuna eta antolamendu eza, koldarkeria, traizioa...) salatu behar dituen. Beraz, Moretengan ikuspuntu kritikoago bat badakusagu ere, ez dut uste idazten duen garaian jadanik topiko izan behar zuten gaietatik gehiegi urruntzen denik.

Asmoen artean aipagarriena, zalantzarik gabe, honako hau da:

Mueveme tambien á escribir el rezelo de que los sucessos de este Reyno queden sepultados en silencio por la acostumbrada desidia de sus Naturales a escribirlos, que consiste, ó en que es vicio nativo de la nacion, ó en que los engaña la errada opinion con que piensan que por tradicion de unos a otros llegará más pura a los venideros la narración de los sucessos: pero en realidad no hay noticia que pueda asegurar su permanencia, si no se afianza en la duración de los escritos, porque al modo que aunque faltan presto las lenguas de los hombres, sus escritos duran; assi tambien, las noticias que se afianzan en aquellas perecen, pero las que en ellos, subsisten: y llega muy tarde el remedio de una investigación, quando yá el tiempo oscureció lo mas de los sucesos con una como niebla que los infortunios y vicios de los otros (1.or.).

Bestalde, Moreten iturriez ez dakigu ezer zehazki, berak ez bait ditu azaldu. Arleguik, dena den, baten aztarna izan daitekeena ematen digu bere «Apendix»ean: «...un Diario del Cerco que, por la semejanza de los contextos juzgo Yo ser el que instruyó á Moret en su narración de las operaciones del sitio». Ez digu, tamalez, xehetasun gehiegi ematen: zein izan daiteke *Diario* delako hori? Besterik ez ote zuen erabili?

Azkenik, O'Reillyk jesuitaren egoeraren deskribapen poetiko bat egiten badigu ere:

...la suma modestia que le dominaba le hacía dudar que otros hombres irían precisamente a buscar en su recóndita celda la explicación de los heroicos hechos... (10.or.).

eta geroxeago:

...me fuí a buscar en el silencio del claustro abandonado la relación del monge, perpetuo historiador y coronista de las glorias de España (ibid.).

egia esan, Moreten lana oso ezaguna izan zen (gogora bedi Lyonen eta latinez argitaratu zela), Vicente Galbetek dioenez:

En ella se recoge cuanto de aprovechable hay en los trabajos precedentes, se corrigen errores y se suministran nuevos datos, sirviendo a su vez de inspiración a todas las posteriores publicaciones («¿Fué desinteresado don Diego de Butrón?» 470.or.).

7.2.3. Antonio Bernal de O'Reilly, *Bizarría guipuzcoana y sitio de Fuenterrabía. Apuntaciones históricas*. Donostia, Juan Osés, 1872. 304 or. Moreten liburua erabili duela aitortzen badu ere, datu gehienak, pasadizuak, estiloa eta inoiz hitzak ere errepikatzen dituela esan beharra dago: oro har, Moreten liburuaren laburpen bat dugu hau. Alabaina, geroago argitaratu zuen «Fuenterrabía. 1638» (*Euskal Erria* XIX (1888)) artikuluan bere liburuaren nortasuna defendatu zuen zenbait historialari frantsesen kontra:

...la verídica relación que tuve la honra de publicar en 1872, (y no un «roman écrit par Moret et augmenté por Mr. O'Reilly» [M. Ducerek idatzia, «Recherches Historiques sur le siège de Fontarabie en 1638» *Bulletin de la Société des Sciences et Arts de Bayonne* 1880] (193.or.).

Nahiz eta ezin dudan baieztatu, badirudi eztabaida honetan kopuruak handitzen dituela, zeren eta harrigarri bait deritzot frantsesek ez baina berak ezagutzeari Richelieuren paperak (ik. honetaz gehiago 5. lerroari egin zaion oharra).

7.2.4. Conde de Llobregat, *Fuenterrabía. Noticias históricas*, Madrid 1930. 193 or. Atal oso bat (134-157.or.) eskeintzen zaio Hondarribiko hesialdiari. Xehetasun berriren bat gora behera, aurre-ragokoez esandakoaren laburpen interesgarri eta zabal bat, Galbeten eritzia gogorragoa bada ere: «...respecto a la obra, más se trata de un trabajo de divulgación que no dice nada nuevo» (aip. art. 470.or.). Oharretan ikusiko den bezala, gutxienez zenbait kopurutan be-reizten da besteengandik.

7.2.5. Labayru, *Historia general del Señorío de Bizcaya*, Bilbo 1895-1903 (6 lib.). LGEVko faksimila (8 lib. 1967 eta hur.) erabili dut hemen. Bakarrik Egiari dagokionez («Por tratarse de un hijo

de Bizcaya...», 275.or.), bere obraren 5. liburukian ataltxo bat (273-276.or.) eskeintzen dio Hondarribikoari: gertaeren laburpen baten ondoren, honela dio:

No es de nuestra incumbencia relatar pormenores de este feliz suceso de armas ni de las recompensas y gracias concedidas por D. Felipe á esta villa, (...) habiendo sobre este particular libros *ex professo* dedicados á su narración (274.or.).

Honen arabera, soilik inbasioa zela eta Bizkaian egin ziren prestakuntzez eta Egiak jasotako Erregearen eta Konde-Dukearen gutunez mintzo da, xehetasun interesgarriekin.

8. Iruzkina

8.1. Erdal sarrera

1: Honen gisako izenburuak ugari agertzen dira garai hartako gaztelerazko inprimatueta: *Isidro, Poema Castellano* (Madrid, 1599), *Poema castellano que contiene la vida del Bienaventurado San Fructos* (Madrid, 1623), *La Farsalia, poema español* (Madrid, 1684) (Guztiak *apud* Pierce, *La poesía épica del Siglo de Oro*, Gredos, Madrid 1968). Honelakoetan «castellano» zein «español» —eta gurean «vizcayna»— hizkuntzari eta ez aberriari dagokiola esango nuke, hots euskaraz dela adierazten duela, eta ez Bizkaian egin edo bizkaitarrez ari denik.

2: Dagoen dagoenean irakurri behar dela proposatzen badugu, ez da batere erraz suposatzen *merok* zer esanahi duen: gazteleraz izan ohi dituen bi zentzuetarik bata —«arrain moeta», alegia— ez da egokia, zalantzarik gabe. Besteak —hau da, «soil» adjetiboak— aproposago dirudien arren, Corominasek dioenez bere erabilera ez da zabaltzen XVII. mendeko hasiera arte nahiz eta «se habla en cambio de *mero* y *mixto imperio*, en términos jurídicos, en muchas obras medievales». Beraz, alde batetik Erdiaroko formula hori gure testuari ez badagokio, ene eritzian, bestetik honelako plegu arrunt batean hain kulto —«En general *mero* se ha mantenido en todas partes dentro de la esfera culta» (ibid.)— den

hitz bat agertzea gutxienez zalantzazkoa da. Horregatik, beste bide bat hartzen saiatuko gara: sarritan poemaren sarreran metrikazko xehetasunak ematen zirela (cf. *Defensa de damás... en octava rima, dividida en seis cantos...* (Lima, 1602), *Epilogo en octava rima de la vida de...* (Milán, 1665), *Los doce libros de la Eneida. Traduzida en octava rima y verso Castellano* (Toledo, 1555) eta, batez ere, *La Guerra de Granada que hicieron los Reyes Católicos, en metro castellano* (l. eta u. g.) eta *...el segundo libro de las Eneydas del virgilio. Trobado en metro mayor...* (Burgos, 1528) Pierce, aip. lib.) kontutan hartzen badugu, ME[T]RO —«vale cerca de nosotros tanto como lo que está compuesto en verso por tener su medida; opónese a prosa» Covarrubias, s.v.— irakur daitekelakoan nago. Honela balitz, Yren ostean RIMA —hots, METRO Y RIMA— etortzea daitekeena da: «Rima significa 'verso' o 'composición poética' en la Edad Media y sigue significando 'verso' en el Siglo de Oro, sea en el sentido de 'línea de texto versificado' o en el de 'estructura de lenguaje versificada', en oposición a la prosa» (Corominas, s.v.). Proposatzen dugun bikoteak nahiko arrunt dirudi: cf. Santillana: «...prerrogativa de los rimos e metro...», «fiço rimos e cantó en metro» (*apud* Corominas).

3: Suposaketarik errazena eta egokiena deritzot: cf. *Los famosos y Eroycos hechos del invencible y esforçado Cid...* (Anveres, 1568), *Los famosos hechos del príncipe...* (Toledo, 1585) Frank Pierceren aip. lib.an aurki daitezkeen adibideak aipatu arren. Zerrenda ziur aski nahi adina luza zitekeen.

4: Arejitaren eransketa. Ez dirudi azalpenik behar duenik. Ik., dena den, 9. lerroaren oharrean esana.

5: Arejitak osatua. Ik. 135-138. lerroak eta dagozkien oharra.

6: *designación real* edo? Ik. 7-8. lerroei egin oharra. Landa-zurik bere *Historia de Guipúzcoako* (Imprenta Vicente Rico, Madrid 1921) «Gobierno militar de Guipúzcoa. Origen y nombramiento de su coronel» kapituluan honelaxe egiten zela egiaztatzen du: «En estas plazas [Donostian eta Hondarribian] hay también, en la de Fuenterrabia su gobernador, puesto por el Rey [nik azpimarratua], y también lo hay en San Sebastián...» (345.or.).

7: Arejitaren eransketa. Ik. 129-136. l. egin oharra.

8-9: Ezin izan dut Bizkaiko bi jeneral hauen nortasuna argitu. Iruñekoaz, cf. 133-134. l. eta dagozkien oharra.

10-12: Arejitak osatua; berak dioskunez «...azterketa sako-nagorik egin ez dadin bitartean, hauxe da dakiguna: Juan Bautista Alzola Muntzaraz hori Durangoko seme dogula, abadea, eta Arratiako Castillo-n (Artean) egoala parroku, Egia gudalburuari gorazarre kantatu hau ondu eutsanean». (aip. art. 143.or.). Gogora, bestalde, laukoaren azpian Alzolak berak «El Licenciado...» izenpe-tzen duela.

13: Gogora 1862 arte ez dela Bizkaia, Gipuzkoa eta Araba barne zituen Gazteizko eleiz-barrutia sortzen. Bilbokoa —Donostia-koarekin batera— 1949 inguruan soilik eratuko da.

14: Garai hartako apezpikuaren izena ez da zail izan eskuratzten: Landazuriren *Historia civil, eclesiástica, política y legislativa de la M.N. y M.L. ciudad de Vitoria sus privilegios, esenciones, franquezas* delakoan «Catálogo de los Obispos de Calahorra Conforme á las Actas Conciliares» bat aurkitzen da. Testuari erantsi diogun Gonzalo Chacon y Velasco (ez dut *Velasco* sartu ez duelako ematen lerroa horren luzea zenik) 1632-1642 tartean egon zen.

15: Tartean zerbait gehiago agertzen bazen jakin gabe, hurrengo lerroko *doren* arabera *rememorando* bezalako aditz bat beharko genuke.

16: Eraiketa argia iruditzen zait.

8.2. Egiaren kanta

1-2: Felipe IV Austriakoa, alegia; ez da Errege hau euskal poesian aipatzen den aldi bakarra: cf. 1666ko *Gure Errege Philippe Andia*ren heriotzean *euscarazco coplac*. Bertan oraingo bertso hauen oihartzuna aurki daiteke: «Ilumbetan dago emen / Orain mundu gustia, / Cegatic ilundu den / Haren iguzqui andia» (21-24.l. TAV 136-137.or.). Gonbara bedi *La Araucanako* honako bertso hauekin: «vendrá toda la tierra en mi presencia / a dar al Rey Felipe la obediencia» (XXXIV, 14,7-8). Antzeko aurkezpen formula baterako cf. 1658ko *Qvartetac gvre Principe Iavneanren* (sic) D.

Phelipe Prospero gaiocce dichosoan: «Andia vide çera / trosetan sarturiq / vada Mundu guztia / daucaçu sorturiq» (5-8. «Contribución...» 91.or.), «Gomez andia an çanarren» (*Arrasateko errequeta*, TAV 3.1.7,6) eta, batez ere, «Mosiur Chanfarron jaun andia» (*Mr. Txanfarronen kanta*, TAV 3.1.16). Erregeei —eta, bereziki Felipe IV.ari— *andia* epitetoa ezartzeko ohitura zabalaren erakusgarri on bat dugu (*a contrario*) Quevedori leporatutako plegu baten hurrengo bertsootan: «Grande soys Felipe a manera de hoyo, / ved si lo que digo en razón apoyo, / quien mas del oyo quita, más grande le haze, / mirad quien lo ordena, vereys a quien place...» (*Proclamación o aclamación a la Magestad de Felipe quarto de Castilla* (1641), *apud* García de Enterría, 278.or.); beste bat —oraingoan zor zitzaion begirune guztiarekin— Hondarribiko hesialdiari buruzko erlazio baten izenburuan: *Relación verdadera de las grandes mercedes que la Católica Magestad de Felipe Quarto el Grande ha hecho al Governador...* (Ezija, 1638) (*Apud* Palau).

3: Oso normala bide den apostrofe honetarako, cf. «Alegraos gente Christiana / que esta noche passadera / Ha nacido en carne humana / el que todo el mundo espera» (*apud* Marco I, 234.or.).

4: Ez da hau, jakina denez, Ondarribiak pairatu zuen lehen-dabiziko hesialdia: «La primera acometida de los franceses que entraban en España, solía ser siempre contra esta plaza. Los sitios más memorables de que se tiene noticia, son el que sufrió en 1476 y 1477, sostenido por las tropas de Mr. Aman, señor de Labrit, que no pudo conseguir su intento de tomar la plaza, y el de 1521 por el almirante Bonivet, que se apoderó de la población, teniéndola en su poder desde este año hasta el de 1524» (S. Múgica, *Provincia de Guipúzcoa* 752.or.), ez eta azkena ere: «También fue asediada y tomada esta plaza por el Duque de Berwik en Junio de 1719, y más tarde, en 1794» (Ibid.). Gogora *Bertso Bizkaitarretako* «Francesac Ondarriuia / beti oy dauca cuticia» (25. ahapaldia; J. A. Lakarra «Bertso Bizkaitarrak (1688)» 120.or.).

5: Beste iturriak, oro har, nahiko hurbil daude kopuru honetatik: 1639-ko Palafoxen liburuan: «...juzgâdose q̄ vno y otro llegaría a diez y seis mil infantes y dos mil cauallos...» (14.or.); Moretek —1654ean— hasiera batean (40.or.) frantsesek hogeita hamar mila oinezko eta sei mila zaldizko zetozeza zabaldu zutela idazten du (gauza bera Palafoxengan, 134.or.); alabaina, hesialdiaz jadanik aritzen denean, frantsesen kopurua honela mugatzen du: «En lo

que toca al número de tropas, ya se cuentan en los Reales Franceses diez y ocho mil Infantes y dos mil Caballos, fuera de la grande Armada...» (156.or.); antzerako berria eman zen 1638. urtean bertan zabaldutako *Breve y ajustada relación...* delakoan: «Para esto juntó un numeroso ejército de diez y ocho mil infantes y tres mil caballos, y una poderosa armada por mar» (*apud* Díaz-Plaja, *La Historia de España en sus documentos* 192.or.). Urte bereko *Relación y traslado* satirikoan: «...nuestras fortificaciones [frantsesena], defendidas por mar y tierra de veinte y dos mil infantes, y dos mil cauallos» (451.or.). 1872an Bernal O'Reillyk —Moreten gisara— bi kopuru ezberdin ematen ditu; lehendabizikoan (43.or.) ohi duenez Moreten datuez baliatzen den arren, bigarrean (83.or.) zehatzago hau dakar: «el campo del de Condè se componía de veinticinco regimientos de infantería, algunos de mil plazas, los más de novecientas; aguadores, leñeros y artilleros; y ocho cornetas de buena caballería, esperándose de un momento a otro la llegada de fuerzas más numerosas». Honek jarraipena aurkituko du, handixeagoturik, Conde de Llobregatengan (1930): «Componían este ejército 25 regimientos de Infantería de más de mil plazas cada uno, 8 cornetas de Caballería y poderosa artillería» (135.or.). Halarik ere, gudu honen osperik handienerako edota, seguruenik, Frantziako historialariei aurre egiteko (oso adierazgarriak dira segidan aipatuko dugun artikuluaeren hasierako orri eztabaidatsuak; ik. honetaz 6.§), O'Reillyren emaitza ez da hartan geldituko: «Fuenterrabía» artikuluan (195-196.or.) kopurua neurrigabe puztuko du, dioenez, Burdeosko Arzobispoaren eta Richelieu kardinalaren paperak erabiliaz: «el ejército sitiador se componía de 18.000 hombres de infantería, artillería e ingenieros, y 2.000 caballos: y con los socorros que la ciudad de Bayona no cesaba de enviar, cediendo á las instancias apremiantes del Príncipe de Condè, se puede estimar en veintiocho á treinta mil hombres, formando cinco cuerpos de tropas aguerridas». Frantsesen harmada nola edo hala gehitzeko saio honek, ordea, ez dirudi oihartzunik erdietsi duenik; oraingo historia batean —1971eko Claveriaren *Historia del Reino de Navarra*—, adibidez, urak bere bidean ditugu: «El príncipe de Condè, al frente de veinte mil infantes y dos mil caballos se presentó delante de la plaza de Fuenterrabía...» (378.or.).

6: Eta ia lortu ere zuten Iztuetak —Palafoxen hitzak itzuliaz (406-407.or.)— dioskunez: «Egun negargarri oetan Plazara bota izan cituen etsaiac amaica milla cañonazo ta gueiago, eta laureun bomba; airatu cituen sei mina, eta zazpigarrena ere presta-

tu ceban su ematea beste eguinquizunic etzebala» (361.or.). Era berean, Moretek honela deskribatzen du hiri askatu berria: «no se veía por todas partes sino la mayor desolación, que daba lástima; derribados todos los edificios; las calles, pues, intransitables en muchas partes con las ruinas de las casas; de modo que casi no hallaban a Fuente-rabía dentro de Fuente-rabía» (232.or.). Historialarien hitzak birlaboratuaz, Otaegi bere *Ondarribiko cherkoan EK*ko hitzetara honela hurbiltzen da: «Sutunpa luze izugarriak / Zuzen paratzen dituzte: / Iskanbill eta oju aundiaz / Gogor su egiten dute; / Oñaztarriren chinpart gorriak / Dabiltzala dirudite / Erri guzia erre nairikan...» (57-63. l.).

7-8: Domingo Egia ez zen inoiz izan Hondarribiko gobernadore Erregearen aginduz —behar zen bezala (ik. hitzaurreko 6. leerroari egin oharra) hesialdia igaro arte, bederen (ik. honi buruz 129-136. lerroei buruzko oharra). Izan ere, Maese de Campo Christobal Mexia Bocanegraren faltan, Egia ordekotzat zegoen, hesialdiaren lehendabiziko egunetan erantzun-beharra bere eskuetan eroriaz (Cf. Moret 35.or.); alabaina, gertaeren berri Gortera iritsi bezain laster, Erregeak Maese de Campo Miguel Perez de Egea —«...soldado de tanto valor y opinión y tâ entendido y platico en materia de fortificaciones, y auia obrado hasta lo posible con grande esfuerzo y acierto en las Islas de Santa Margarita y San Honorato...» (Palafox 137.or.; ik. Moret 42.or. eta Llobregat 140.or. ere)— berehala Hondarribira joan zedila agindu zuen «...para defenderla como Gobernador de la plaça, sino huuiesse ya entrado en ella el Maesse de Campo don Christobal Mexia Bocanegra» (Palafox 137.or.; cf. Moret 42.or.). Horrela, uztaillaren hamairuan (cf. Palafox 150.or. eta Moret 55.or.), Irlandako soldadu batzu eta zenbait ofizial eta hondarribitarrekin batera, itsasotik plazan sartu zen, frantsesen goardiak txuliatuaz. Ez zuen, ordea, luzaro bere karguan iraun: izan ere, abuztuaren zortzian, frantsesen kontrako ateraldi batean zihozaren soldaduei murrailetatik adore ematen ari zitzaielarik (cf. Moret 95.or.), alkabuz tiro bat jaso eta hamabi orduren buruan hil zen. Honako hitz hauekin ixten du Palafoxek Egeari Hondarribiko hesialdian zegokion kapitulua: «Era don Miguel Perez de Egea natural de Cerdeña, Cauallero de valor y experiêcia y en el arte militar muy versado, platico en materia de fortificaciones, animoso y ardiente, y de quien se dize que defendió la plaça con su vida y la asseguró con su muerte, porque las fortificaciones que dexó dispuestas y la forma que dio a la defensa fue el reparo mayor deste sitio...» (191.or.). Moretek, bere alde-

tik, Palafoxenen antzerako laudorio hitzei hurrengo komentario gogorra eransten die: «Culpáronle algunos de temerario, otros lo calificaban de valiente, ordinario error de los que tanta alabanza dan a los viciosos extremos de la virtud, como a ella misma» (97.or.). Beraz, berririo dugu Egia Hondarribiko gobernadore, oraingoan hesialdiak iraun zuen arte.

Era berean, Egiaren adiskide eta laguntzaile garrantzitsu izan zen Butron alkatea ere erabat ezabatuta dago *EKn* (Honi buruz ik. 179-180. lerroei egin oharra). Gorazarre kantua izaki, Egiaren balioa nolabait txiki edo estal dezaketen guztien izenak albora uzten dira, horrela heroi bizkaitarra historiaren aurrean *bakarrik* utziaz. Dena den, *Bertso Bizkaitarretan* salatzen denez: «A! Aztu yaçu Guipuzcoa, / Domingo de Eguia» (25.1.): Egia kasik desagertuko da geroagoko kontaketatik (ik., adibidez, S. Múgica *Provincia de Guipúzcoa* 752.or.); berak lortutako sariak —*Breve y ajustada relación*eko «...al Gobernador...» (ik. 129-136. lerroei buruzko oharra) inpersonalaz gain— bakarrik Labayruren liburuan («Por tratarse de un hijo de Bizcaya...» 275-276.or.) aipatzen dira eta ez dago —dakidalarik— hesialdiaren ondoko aipamenik, ez bada Teófilo Guiard Larrauriren *Historia de Bilbao*ko txikia (ik. 129-136. lerroen oharrean).

9: Cf. Labayru: «el bravo bilbaíno Domingo de Eguia» (273.or.), «A este bilbaíno...» (276.or.); Palafox: «...el Capitán Domingo de Eguia, natural de Bilbao» (125.or.) eta, zehatzago, Moret: «...el Capitán Domingo de Eguia, natural del Lugar de Déustua en la Vizcaya» (35.or. ik. O'Reilly 74.or. ere).

Cf., bestalde, *CPV 777*: «Madrilen dago bataiatua / doai aundikin yantzia / ta San Andresko parrokiari du / zeruetako erentzia». (*San Isidroren bizitza*. Bidenabar, balada arrunt honetan ere —beste xede batekin, halaz ere— Moises aipatzen da: «Isidro orrek *Moisesen gisa* / jo du akulluz arria...»).

11: *Eesse* orijinalean, errataz (cf. *essera* 108. l.). Errata bera, oraingoan eskuizkribu batean, Añibarroren *Geroko Geron: Eeiztariac* (316.or.).

Ezin izan dut honi buruzko datu zuzenik aurkitu; haatik, Labayruk aipatutako «el diputado general D. Domingo Lopez de Eguia» (273.or.; erreferentzia 1638ko abuztuaren hiruan datatua da) delakoarekin zerikusiren bat izan zezakeen; gogora bedi gure bertso papereko hamalaudunaren sinaduran —beste inon ez bezala—

Domingo Lopez de Hegvia dela. Bestalde, badugu Durangoko Egia-tar militar ezagunen leinua, zeinaren semerik ospetsuena 1830. urtean Conde de Casa-Eguía izendatua izan bait zen (cf. C. Villava-so, *Historia de Durango*, Biblioteca Vascongada Villar, Bilbo 1968, 138-141.or.).

Formularako cf. «En Cordoba, Ciudad Noble, / nació de familia hidalga...» (*Don Francisco de León y Mesa, apud Caro Baroja, Romances de ciego* 128.or.) eta «En la ciudad de Valencia / nació de muy nobles padres...» (*Doña Josefa Ramírez, apud Caro Baroja, op. cit.,* 134.or.).

13-15: Cf. Moret: «En medio de la disposición de las armas dieron la primera atención a la Religión: estando ya el enemigo cerca, desde una proxima ermita que llaman de Guadalupe trasladaron a toda prisa a dentro del Lugar la Imagen de nuestra Señora y en presencia de gran concurso delante del Altar hizo la Ciudad voto de que si saliessen con victoria, guardarían siempre fiesta aquel día y lo consagrarían al Culto de Nuestra Señora; y que la víspera se establecería ayuno; y que apenas cesasse el embarazo por razón del enemigo, la volverían a su Ermita con solemne procesión: ni les salió en vano el implorar el patrocinio de los Santos: y quan hermanado con la devoción lo acreditó el haber vencido al Enemigo con grande estrago víspera de la Natividad de Nuestra Señora» (36.or.) eta «Al otro día [hesialdiaren 64.ean] imploróse al Cielo el socorro, porque sin él nada valen los designios de los hombres; y así se publicó Procesión de Rogativa con la Imagen de Nuestra Señora, a quien asistió el concurso que pudo permitir la consternación en que el enemigo los tenía» (169.or.; ik. 203.or. eta Llobregat 138.or. ere).

16: *gorde pazcoac*: Orijinalean batera agertzen da; ez da, ordea, sasi-hitz honen alerik agertzen arakatu ditudan gaztelerazko eta euskal hiztegietan; beraz, *gorde* aditza dela pentsatzeari zuzenena deritzot.

19: Cf. Palafox: «...el Capítan Domingo de Eguia, a quien Dios tenía reseruada su defensa...» (192.or.); era beretsuan O'Reilly: «Dios le destinaba para alcanzar la gloria de defender Fuenterrabía» (119.or.); itxura klasikoagoan, Moret: «...aquel mismo para quien tenía la fortuna reservada la gloria de la defensa de Fuente-rabía» (73.or.). Formularako, cf. «parece en tus mañas que

el criador te guía» (*Libro de Aleixandre* 235d), eta hurbilago oraindik «¿Y quién resistirá vuestras espadas, / por la divina mano gobernadas?» (*La Araucana* XXIV, 16,7-8).

21-24: Gorago esan bezala, uztailaren hamairuan Perez de Egea gobernadore berria Hondarribian zen. Honen etorrera hesituen artean gogo onez hartua izan bazen ere, Egiarekin istiluak sortu omen ziren, Moretek dioenez: «sólo fue desapacible para Eguia, a quien le parecía que se usurpaba la gloria de defender el Sitio. Ni alcanzó Perez a suavizarlo, siendo assí, que de intento se anticipó a decirle que venía como un compañero para su consejo, y no como Superior; contemplando Eguía que esto era no sólo haberlo pospuesto en la elección, sino despojarlo de la posesión. Y sin embargo de ser un hombre nada doblado y de una bizarría militar, nada hecho a disimular y ocultar en su ánimo las ofensas, enseñó no obstante en el semblante el sentimiento, mientras vivió Perez, huyendo quanto le fue posible de su presencia» (55.or.). Palafoxek ez du honen berririk ematen; esanguratsua izan daiteke, alabaina, bi historialoriok bat etortzea Egiaren portaera gorai-patzean: «...todo el tiêpo que viuio el Maesse de Campo don Miguel Perez de Egea acudio Eguia a seruir el puesto de Capitan con la pûtualidad que antes auia seruido el de Governador, mostrando quâ igualmente sabia obedecer y mandar» (Palafox, 151.or.), «Pero es laudable la templanza de este hombre en su resentimiento, porque sin la menor réplica se apartó del Gobierno y ni por envidia ni por competencia habló jamás palabra en detrimento del honor de su competidor (...). De allí en adelante, abrazando los consejos más sanos y haciéndose cargo que tanta alabanza merece el que obedece con modestia como el que manda con acierto (...) estuvo muy lejos Eguía de aquella peste de competencias que en nuestro tiempo han atrasado más de una vez los progresos de España, habiendo sido en verdad, si no por el entero disimulo de su sentimiento, a lo menos por su templanza, merecedor de que recayesse al cabo en él la gloria de que Fuente-rabia se defendiesse» (Moret, 55-56.or.). Esanguratsua izan daitekela diot zeren eta Palafoxek —Erregearen aginduz idazten duenez gero— ezin bait zen honelako liskarrez gehiegi mintzatu (ik. Palafoxen jarrerari buruz 7.2.1.§). Bestalde, O'Reillyk ere —Moreten liburua iturri izanik— ematen du istilu honen kontu; aski leunduta, ordea, Egearen adiskidetzeko saioak aipatu ondoren, honela bait dio: «Eguía, sin embargo de reconocer agradecido tanta caballerosidad y tal nobleza, conservó siempre un profundo sentimiento; y evitando en-

contrarse con Egea, no desplegó los labios para discutir ninguna de sus disposiciones, obedeciendo ciegamente y con modestia en cuanto se le comunicaba la menor de sus órdenes» (98.or.). Azken buruan, historialari guztiotan bi gobernadoreak errurik gabe —heroi garbien gisara— aurkezteko gogoia nabarmena da.

25-26: Alzolak erabilitako hitzak asmatzea gehienetan ezinezkoa iruditu arren, segidan doazen oharretan testuaren edukirantz hurbil gaitzaketen zenbait hipotesi botako dira datu historikoetan oinarriturik. Nire aburuz, moztu izan diren 25-48. lerroak hiru zatitan bana daitezke: lehendabizikoan (25-34. l. edo) hesituen egoera deskribatuko litzateke; bigarrenean (35-41) hesituen portaerari buruzko Alzolaren iruzkinak eta frantsesen haserrea adieraziko lirateke; azkenik, hirugarrenean, aipamen klasiko luze bat erantsiko litzateke (42-46). Azken bi lerroak (47-48) albo batera uzten ditut zeren eta, ziur aski, aurrekoekin baino atzekoekin lotuago bait daude.

Lehendabiziko bi lerro hauek (25-26) ilun xamar gertatzen dira; haatik, hurrengo lerroen gaia kontutan hartuaz (ik. oharra), hesituek burututako (*executadu*) ekintzaren bati buruz onduak direla pentsa daiteke: defentsaren prestaera, frantsesen kontrako ateraldiak, ... Testuinguru honetan *traça* «el modo, apariencia, ó figura de alguna cosa» (*Dicc. Aut. s.v. traza*) genuke.

27: *Bagaric* ia zalantzarik gabekoa iruditzen zait testuinguruaren aldetik; hipotesi honi are indar gehiago ematen dio *EKn* horren erregularra den metrikari egokitzeak: *bagaricek* hemistikioa betetzeko behar ziren hiru silabak eskeintzen ditu eta, bestalde, forma hori da, hain zuzen, *gabek* testu honetan duen aldaera bakarra (ik. 49, 74 eta 111. l.).

Edukiaz, cf. Moret: «de todos estos sólo habían quedado cuatrocientos, *mal-parados por los desvelos* [nik azpimarratua], flaqueza é inaguantable trabajo de sesenta y nueve días» (195.or.), «Aque-lla noche passaron los sitiados pendientes sus ánimos entre el miedo y la esperanza, aguardando tanto como el día...» (177.or.) eta O'Reilly: «...solo eran ya cuatrocientos, malparados en sus arneses, flacos y extenuados de tanto desvelo y tan mísera comida, y aunque levemente heridos la mayor parte, luchando sin cesar durante sesenta y nueve días continuos» (250.or.).

28: *ilibianda*: hapax ulertezinezkoa, irakurketa mantendu behar baldin bada, bederen; bururatzen zaidan aterabide bakarra

lectio faciliior (ibili an da) da. Halere, ez diot lerroari esanahirik antzematen.

29: *Onça*: «Peso y medida (...). En castellano repartimos la libra en dieziséis onças, aunque los antiguos la repartían en doze, y oy día es la libra de más y menos onças» (Covarrubias, s.v.).

Beraz, neurri bat izanik, lerroak bi irakurketa zilegi dituela deritzot: *sei onça viz[iteco...]*, janariaz ari bada; *sei onça viz[tute-co...]*, polboraz balitz. Gertaerei dagokienez, biek egiantza dute: «Llevaban gastados novecientos barriles de pólvora, que cada uno coge cien libras: no quedaban ya más que quarenta y cinco, habiéndose en cada asalto de los días antecedentes gastado treinta; lo que hacía ver que los quarenta y cinco no bastarían si nuevamente se intentase el asalto por varias partes» (Moret, 195.or.) eta geroxeago: «Desde que empezó el Sitio, en atención a la escasez se había ido dando la comida con tanta parsimonia que al instante se quejaron los Irlandeses» (ibid.). Bi proposamenak berdin egokitzen zaizkio metrikari; dena den, janariaren hipotesia hobetzera makurtuko nintzateke hurrengo lerroan edariaz mintzatzen bait da.

30: cf. Moret: «Habíalos afligido también la sed tanto, que se vieron precisados a cerrar los pozos, aunque ya se remedió este trabajo por las últimas aguas» (195.or.; ik. 146.or. ere) eta Palafox: «...llegó a faltar el agua demanera, que beuían así como començó a llover de la que hallauan en los hoyos que hizieron en la plaça las bombas del enemigo, y con la que estos días cayó se llenaron las cisternas, y se refrescó y alentó mucho la gente» (353.or.).

31: *Cegai[ti]*: cf. *cegaiti* 21, 61, 73, 163, 174, 204 eta 211. l. Markatzekoa da agerraldi guztietan kausala —eta ez galderezkoa— dela.

32: cf. 6. lerroari egin oharra; honi erants dakizkioke hurrengo pasarte hauek: «Trajo el francés gran cantidad de bombas de fuego, nueva y diabólica invención, que arrojó a los cercados por seis días contínuos, derribándoles muchas casas, y obligándoles a vivir en algunas cuevas que hicieron en la tierra» (*Breve y ajustada relación* 192-193.or.) eta «Bien notorio era que Fuente-rabía había sido azotada de más de diez y seis mil balas de artillería, de modo que en algunos pasagés ya no estaba más alta la muralla, que lo que tenía de profundidad el foso. Habíanse tirado á dentro del Lugar quatrocientas sesenta y tres bombas, que ape-

nas dejarían intacta alguna casa, y las más absolutamente quedaban arruinadas. El muy fuerte baluarte de la Reyna estaba desbaratado al rigor de una mina, de modo que á pie llano podía meterse por él el enemigo. El de Leyva se sabía que habían de volarlo luego» (Moret, 195-196.or.). Bai bonbei eta baita minei legokieke, beraz.

33-34: Aurreko lerroetan hesituen egoera larria aurkeztuz gero, bi hauetan gaitzen aurrean erakutsi duten sendotasuna eta pairamendua goraiatuaz testu honen bigarren zatia hasiera ematen zaio. Cf. Moret —era berean sofritu gaitzen deskribapena bukatzean—: «pero por esso con mucha serenidad aguardaban al enemigo, que disponía un asalto general, y con él la última ruina» (196.or.) eta Palafox: «...quedaron los de la Praça amenazados, con el mismo valor y resolución que se pudieran hallar socorridos».

35: cf. 188. l.: «Lurrean Victoria, ceruan gloria / yrabaci doçu...».

36-38: *besteay bereda*: Orijinalak *besteay beroda* dio.

Lerro hauek loturik egoteari daitekeena deritzot: gonbara bitzez Palafoxen hurrengo irazkinarekin: «...dando exemplo vtilissimo a la disciplina militar destes tiêpos, que no cumplen los Governadores de semejantes puestos con hazer lo bastante, si no llegâ a hazer lo possible. Pues si el Governador Domingo de Eguia la huiera rendido a quinze ó veinte dias antes, pareciera al mundo que auia cumplido bastantissimamente y le juzgaran por digno de premio, y por no auerse contentado sino con hazer el vltimo esfuerço, se reduxo a términos la facción que llegó el dia en que vencido el enemigo con tan gloriosa vitoria, fue socorrida la Praça» (407.or.).

Castillau: cf. *Dicc.Aut. s.v. castellano*: «Alcaide ó Governador que manda algun castillo». Erabilera honen gaztelerazko adibide bat Palafoxek berak ematen digu: «...don Felipe de Silua, Castellano y Governador de Amberes...» (91.or.).

39-41: cf. Moret: «Veían que con el estrago hecho en los Franceses en los dos días [murrailen barnean borrokatu zutenekoetan] no tanto habían quedado sus ánimos amortiguados, quanto encendidos: que cerrada ya la puerta á una honrosa capitulación, lo menos sería pensar del pillaje, y todo en arrasas y pasar á cuchillo, sacrificándolos á ellos víctimas de tanto Francés difun-

to (...). Notábase que, furiosos con la cólera iban, quando unos, quando otros, como remangándose a la venganza; y por todas las tiendas y quarteles traslucíase no tanto de consternación, quanto de enojo, que se concebía de resulta de comunicarse los respectivos pasages de sus desgraciadas funciones. Y no pienses que esta alteración de los ánimos era solamente en el común de los Soldados (...): se dexaba conocer que corría lo mismo en los Principales...» (192.or.). Moreten aipamen luze honen laburpen gisa, hara hemen Otaegiren bi lerro: «Amorratuak dute gudatzen / Murrua eziñ arturik» (15-16. l.).

France[s]: Ikusi ahal izan dudan orijinalaren fotokopian *France* —Arejitak *Franc* dakar soilik— aski ondo irakurtzen da. Beraz *France[s...]* derrigor behar dugu, nahiz eta deklinabide atzizkia ez ezagutu.

42-46: Moretek ere —behin bederen— Julio Cesar aipatzen du: «que por semejante ignorancia quasi fue desbaratado el Cesar como todas sus tropas en Durazo, quando atacó los Reales de Pompeyo, siendo assí que lo hizo de día» (199.or.). Haatik, Moreten aipua Almirantearen Kontseilu Nagusian daukaten eztabaidaren iruzkina da, eta ez dirudi inolaz ere *EK*ko pasarte honi dagokionik; beste zerbait izan behar du, beraz. Poeman bertan aztarna txiki bat aurki daiteke: 63-66. lerroetako aipu biblikoan, hain zuzen: «Bederaci garren Capituluan» agertzen bait da, eskuartean dugun honetan ere liburuaren erreferentzia ematen zaigula suposa dezakegu. Alde honetatik, salbatu diren hitz guztiak nola edo hala batuaz, *Julio Cesarren liburu* baten *bigarren kapitulari* dagokiola pentsa daiteke; gehiegi suposatzea izan daitekeen arren, hauxe da oraingoz behintzat jarraitu dudana bidea: jakina denez, *De Bello Gallicoko* bigarren liburuaren hesialdiz beterik agertzen zaigu (*Bibracte* (VI-VII), *Novo* (XII), etab.), baina ez dugu, ordea, gure testuarekin zerikusirik handirik duenik aurkitu. *De Bello Civilin*, aldiz, bigarren liburuaren ia osorik Marsiliako hesialdiari dagokio; honetan badira Hondarribikoaren antza daukaten zenbait xehetasun (hiriaren egoera: «*Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari alluitur; reliqua quarta est, quae aditum habeat ab terra*» (I); hesituen ateraldiak: «*Crebrae etiam per Albicos eruptiones fiebant ex oppido ignesque aggeri et turribus inferebantur*» (II); itsasotik (II), zein lurretik hesitua (III)...), baina hau balitz ere *EKn* isladatua, ez dakigu zehazki zertara ekarria den.

Badago, ordea, beste posibilitate bat: 42-44. lerroak aipu klasikoa izanik, 45-48.ek beste zati bat irekiko lukete. Honela, *capit-*

tu... hau **capitulacino* zein **capituladu* genuke (hontaz ik. 175-178. lerroei egin oharra) eta lerrook 49-50.ekin loturik egongo lirateke.

47-48: *Liburu b[at...]*: Arejitak soilik *liburu*. Orijinalaren fotokopian *b* argi ikusten da; eraiketa ez da segurua (*b[arri...]* izan daiteke, adibidez) baina egiantza handikoa.

France[s...]: Arejitak *Franc* dakar; haatik —41.lerroan bezala— ikusi ahal izan dudana orijinalaren fotokopian hurrengo letraren zatitxo bat ere (oraingoan handixeago) ikusten da; testuinguru honetan soilik bi posibilitate —*Francia-* ala *Frances-*, alegia— daudela, *Frances[...]* irakurri behar dela uste dut, zeren eta delako zatitxo horrek borobil antza bait du.

Bi lerroon esanahirik ezin izan dut antzeman; alabaina, joskerak hurrengo biek (49-50) komunztadura eskatzen du.

49: *Cheldor*: Arejitak Azkueren hiztegiko «*txeldor*, orzuelo» badakar ere (aip. art. 160.or.) gure esaldiari hobeto datorkio, J. A. Lakarrak esaten didanez, Larramendiren eranskinean agertzen den «carga, *seldorra*». Dakidalarik, hau dugu ezagunago den *sendor* (ik. I. Sarasola, «Contribución...» 156-158.or.) hitzaren aldaera honen agerraldi bakarria testu-hitz bezala. Cf. Azkue s.v. *seldor*.

Farfulleteco: cf. *Dicc.Aut.* s.v. *farfullar*: «Hablarse muy de prisa y atropelladamente. Por analogía, vale hacer alguna cosa con tropelía y confusión», eta, batez ere, Larramendiren *Diccionario Trilingüe*ko «Necear, decir necedades, *barbullatu*, *barbullac esan*».

Aurreko bi lerroen edukia ezagutu ezean, ez da erraz antzematen hau eta hurrengo zertara datozen. Halaz ere, lerro honetarako, cf. Moret: «De aquí pasaron a decirse de ambas partes (como dicen) las Pasquas y gritarse las faltas y tachas de cada nación. Llamaban los Franceses a los nuestros *Locos*, neciamente obstinados, inflados de una vana esperanza y, en suma, que presto perecerían. Los nuestros les gritaban *cobardes* y *Topos* y que no hacían cosa alguna que no fuese a lo ratero, que este era el lance de verse su valor, que bien patentes estaban las brechas; que las asaltasen, cumpliendo con la obligación de buenos Soldados» (109.or.; ik. 146-147.or. ere).

50: *eguicori*, eta ez, beste guztietan bezala, *Hegui-*; cf. 7, 54, 121, 125, 152, 189. Behar bada 52. lerroko etimologi joko nabarmenago egiteko.

51: Etimologi jokoez gehiago mintzatuko gara *EK* eta bertso-paperez argitaratzeko asmoa daukadan artikuluan. Dena dela, gonbaratu gure testu hau eta Hondarribikoari buruzko gaztelerazko plegu honetakoa: «El príncipe de Condé /.../ se vino a Fuente-Rabía / a quien se le volvió rabia / un Domingo de Pasión / para nosotros de Pascua» (1638ko plegua; *apud* García de Enterría, 175.or.). Bestalde, honelakoak ez dira ezezagunak euskaraz ere: gogora *Bertso bizkaitarretako* 8. bertsoa: «Ydiacaizco semea, / Ynsaustico jabea, / zeure pausoac estitues / estimadu sobrea: / insaurrac dacusela / tratamentu deunguea / emon oy dau frutea».

52: *coronica garri*: Ez dut hitz honen beste agerraldirik aurkitu. Bokale epentetikoa duen formaren erabilera oso arrunta zen garai hartako gazteleraz: cf. *Dicc Aut* s.v. *Chronica*: «...y aunque muchos escriben Corónica, es error conocido» eta s.v. *Chronista*: «Comunmente se dice Coronista, pero es corrupción».

53: *chacurren oguia*: cf. *Dicc Aut* s.v. *Pan de perro*: «Metaphoricamente vale daño ú castigo que se hace ú dá á alguno. Es tomada la alusión de que en el pan suelen darles á los perros lo que llaman zarazas, para matarlos».

Nahiz eta Arejitak ez markatu, 53-60. lerroetako aditzak *zu* pluralekoak direla (cf. 56.eko *gustioc*) argi dago. Ik. testu honetako adibide gehiagotarako 4. §.

55: Anitz arazo ekartzen dizkigu lerro honek; handiena —eta beste guztien iturria— *susperroa* hapax ulergaitzean datzana. Arejitak honela dio: «'susperroa' dala-ta, ez dakit izen ala izen lagun dan. Azkuek «suspar» (AN-b) 'fogoso, ardiente, vivo' itzultzen dau, baina nafar hitz horrek ez dauka gure hitzagaz zerikusirik» (aip. art. 161.or.). -o horren jatorria azaldu ezin badugu ere, egokiago dirudi, zalantzarik gabe, Larramendik dakarren «Fiero, *super*», *susperren* aldaera disimilatua.

Martitzen: *susperroren* esanahia gutxi gorabehera mugatuez gero, konpli da *Martitzen* honena azal dezadan. Arejitak honako bi proposamen hauek egiten ditu: "Badirudi «martitz» hitzak 'gudaroste' edo 'harmada' esangurea daukala. Baina izan daike 'astearte' esanahia ere" (aip. art. 161.or.). Ez du lehendabizikoaren lekukorik ematen; asmaketa hutsa ez bada, *martizdiz* (cf. Aizkibel, MARTITZ, soldado; MARTITZ-DIA, ejército, gran copia de gente de guerra con los pertrechos correspondientes") ari dela pentsa daiteke. Bigarre-

nak, aldiz, nahiko egokia dirudi. Baliteke, dena den, beste hirugarren bat egotea, hots «Marte, gerlaren jainkoa»; honela balitz, «la fiereza de Marte» (-en genitibo singularra, cf. testuan bertan *Almiranten misericordia* 59, *Iai[n]coen Fedea* 71, *Erregen Magestaden* 129, 149, *Vrrien çazpigarren* 198, etab.) genuke. Honen alde dator delako esaera honen formulatasuna Espainiako epika guztian, bederen; lekukotzat hartu dugun *La Araucana* (hiru zatitan —1569, 1578 eta 1589— agertua) poema epikoan kontaezinak dira esaeraren agerraldiak: «Cese el furor del fiero Marte airado» (XV, 56,1), «Mas si el furor de Marte y la braveza» (XVIII, 64,1), «la pluma entregaré al furor de Marte» (I, 5,6) eta baliokidea den *izen + adjetibo* egiturarenak: «que la temeridad del fiero Marte» (XI, 73,8), «que andaba más sangriento el fiero Marte» (XV, 32,8), «y a despecho y pesar del fiero Marte» (XVIII, 14,5), «allá en su quinto trono al fiero Marte» (XX, 7,6), «El bravo ginovés, que al fiero Marte / pensara desmembrar...» (XXV, 56,1). Antzerako emaitzak aurkituko genituzke, seguru aski, garai hartako poema epiko guztiak arakatuz gero (adibidez, *Bernardoko* (1624) lehendabiziko liburuan jadanik «del furor de Marte» (I, 7,1) eta «de un feroz Marte el voraz fuego» (I, 12,4) agertzen dira). Haatik, badira bi arrazoi behintzat azalpen hau gutxienez zalantzan jartzeko: lehendabizikoa da —Mitxelenak ohartu zidanez— *Martitz* jainko izen bezala ez dugula askoza beranduago arte aurkitzen. Bidenabar, honek ere arazo interesgarri bat aurkezten du: gorago aipatu hitzetan Aizkibelek Astarloaren *Urteco Domeca gustijetaraco verbaldi icasbidecuacen* bigarren liburukiko (1818) erreferentzia ematen du; han (III. or.). «Martitzdi edo Egercitubetaco»ri egiten dion oharrean bere anaiaren *Apología de la Lengua Vascongada* iturritzat jotzen du. Alabaina, azken honetan (254.or.) «Marti significa guerrero, ó mejor desafiador o probocativo. Querrán que esta venga de Marte Dios de la gentilidad, y no lo extrañaré, porque ningún Bascongado ha consultado su lengua hasta ahora debidamente, y menos las costumbres con esta voz» esaten den arren, ez da inondik ere *Martitzdi* eta *Martitz* horien iturburua izan behar duen *martitzen* bizkaierazko hitz ezaguna agertzen; are gehiago, dakidalarik, Pablo Pedro Astarloaren lanetan ez da bi hitz onasmaketaren berririk ematen. Suposa dezakegu, beraz, *Urteco domecaren* egilea —apologistaren hitzak aurrerago eramanaz— izan dela *Martitzdi* eta *Martitzen* asmatzailea eta, azken finean, *martitzenetik Martitz* —hau da, «Marte»— atera zuen lehendabizikoa?

Dagokigun gaira bihurtuaz, bigarren arrazoia Palafoxek eskeintzen digu: bere *Sitio y socorron*, Hondarribiko gertaerekin batera,

1638. urte hartan Espainiako armek izandako beste istiluen berri ematen digu; eta Flandesko gerlari buruz aritzen denean —iturri zehatzagorik izanik edo— beti ematen dituen fetxei asteko eguna eransten die: «Salieron de Berceli en conformidad destes capitulos, Martes seis de Iulio...» (229.or.), «partio su Alteza Viernes veinte de Agosto» (288.or.), «Miercoles veinte y cinco passó su Alteza...» (290.or.), etab. Guk behar dugunetik horren hurbil dauden data hauek hartu eta kalkulu txiki bat eginaz, irailaren zazpi hori *asteartea* izan zela egiaztatu dut. Beraz, beste berririk ezagutzen ez den bitartean, *Martitzen susperroa* «astearte izugarria» edo antzerako zer bait dela proposatu behar dut. Dena den, etimologi jokoak egiteko Alzolaren iaotasuna kontutan harturik, hemen ere (cf. 51-52. l.) bi esanahiez —«astearte» eta «Marte», alegia— baliatu dela esateari ez deritzot erabat oker.

57: *chacurren amessagaz*: cf. Arejita: «Gaur bertan ere *txakur-amesak* esaten da, beteko ez diran edo bete-ezineko diran asmoak adierazteko» (161.or.). Badirudi, dena den, esaera hau nonbait gazteleratik mailebatua dugula: cf. *Dicc Aut s.v. sueño*: «Tornarse o volverse el *sueño* del perro. Phrase con que se da á entender haberse descompuesto el logro de alguna pretensión ó utilidad, el que se tenía yá consentido, según los medios estaban puestos». Bertan are adierazgarriago den Covarrubiasen *soñar* sarrerara bidaltzen gaituzte: «Tornósele el sueño del perro; soñava un perro que estaba comiendo un pedaço de carne, y dava muchas dentelladas y algunos aullidos sordos de contento; el amo, viéndole desta manera, tomó el palo y dióle *muchos palos* [cf. testuan *paluac asco*], hasta que despertó y se halló en blanco y apaleado». Espainiako Urrezko Mendean usu agertzen dira tradiziozko ipuien era honetako erreferentziak; Chevalierrek dioenez: «Los relatos folklóricos que conseguimos reunir espigando en los textos son casi todos de carácter familiar y jocoso. Pertenecen a la categoría de los *Schwänke*, no a la de los *Märchen*. Dadas estas circunstancias, no hemos de extrañar el que muchos de ellos hayan llegado hasta nosotros bajo formas de puros esquemas, y en ocasiones en la forma residual de unas frases alusivas cuyo sentido hemos de descifrar» (*Folklore y literatura*, 30.or.). Aipamen arin —eta batzuetan ilun— hauek literatur lanetan ezeze, errefrau eta esaera bildumetan ere aurkitzen dira. Azken hauetan, esaldia atera eta «atsotitztua» izan zen ipuia azalpen gisa eman ohi da, gure kasuan bezala, nahiz eta —folkloristen txarrerako— beti ez izan honela: «El que apuntaba la frase conocía su significación, y no siempre

se le ocurrió que alguien lo pudiera ignorar» (Ibid.). Ez dirudi beharrezko, ordea, esaerakin batera honen iturria eta zentzu emaila den ipuia ere euskaraz ezaguna izan dela suposatzea.

59-62: *Gastelaco Almiranten*: Arej. —errataz, dudarik gabe— *Almirenten*: orijinaleko -a- argia da. Almiranteaz, cf. Moret: «Don Juan Alfonso Enrico de Cabrera, General de Marina en el Reyno de Castilla (intitúlase Almirante; y esto no tanto es un empleo como un título honorífico, el cual hacía mucho tiempo que sin intermisión alguna lo mantenía esta familia, por gratitud de los Reyes a los grandes servicios que había hecho a los anteriores) fue años antes nombrado Capitán General de Castilla la Vieja y por esso le pertenecía la Guipúzcoa; porque, aunque ésta se solía sujetar a los Virreyes de Navarra, pero esto era siempre que no hubiesse Capitán General de Castilla» (41.or.). Palafoxek honako goaipamen hauek eskeintzen dizkio: «Boluieron a darse nuevas ordenes al Almirante de Castilla q̄ partiesse a socorrer la plaça, y echar al enemigo del Reino, pues su valor, sangre, estado, y séquito, y la fineza y amor al seruicio del Rey, eran circunstancias tâ relevantes para assegurar la felicidad del sucesso» (139.or.).

andissuen: Hitz honen esanahia aski garbia bada ere, ezin dut, ordea, betetzen duen funtzioa zein den baieztatu: alde bate-tik, *erregueren* adjetiboa izan daiteke, zeren eta Arejitak esan bezala: «Testu honetan behin eta berriro dakusgu -en genitibo mugatu singularrean» (159.or.). Honen alde dator, gainera, Lhandek s.v. *handitsu* dakarren «assez grand». Bestalde, baliteke —euskal hitz elkarketaren ohizko sistemaren arabera— *seme alaben* edo *neba arriben* taiuko egitura bat izatea. Hain zuzen ere, baditugu Nafarroako Erdiaroko dokumentuetan *abarca andizuren* deritzaien handikiak, zeintzuei buruz Campionek honela bait dio: «Sin duda, los andi zurenas, que también otros documentos nombran, eran alguna clase o categoría especial de los infanzones de abarca, o acaso nombre basko de los *infanzones de abarca*» (*Euskaria*-na V 69.or.; 1279ko dok.). Hau honela balitz, *handitsu* «infanzón» edo, gutxienez, «handiki moeta bat» —testuinguru honetan «noble» oro har, seguruenik— genuke. Bidenabar, *Refranes y Sentenciaseko andizurenek* (507: «*Dollorrac pere andizurenen ospea...* Aû el mas ruyn fama de principal...» batez ere, zeren ez dihoakion honen ondo —esanahiaren aldetik bederen— 392.eko «*Emaytea andizuren / arçaytea mingarri*. El dar es honor, / y el tomar causa dolor»; halere, aldaketa semantiko erraz baten bidez azal daiteke) zerikusi zuzena daukala pentsatzeari oso bidezko deritzot.

Goraipamen formuletarako, cf. «ilustre caudillo, / príncipe de nombradía, / la honra del rey Felipe, / y de España norte y guía» (*La Gran Victoria que tuvo Don Juan de Austria...*, apud Caro Baroja, *Romances de ciego*, 193.or.) eta «Duque de Alva generoso [gogora 119. lerroko *Gastelaco Almirante Generoso*], / Columna de aquestos Reynos, / espejo de la verdad, / y de la lealtad exemplo» (*Testamento del señor don Juan de Austria*, apud Caro Baroja, aip. lib. 215.or.).

63-66: *Iaunen foruan*: hemen *foruk* «lege»ren zentzu zabala dauka (cf. *Bertso Bizkaitarretako* «alan dino foruac», 13g); horrela, «Jaungoikoaren legearen arabera» esaera ezagunaren kideztat jo dezakegu.

S. Mateoren hitzen erreferentzia zuzena da; gonbaratu, adibidez, Duvoisinen itzulpenarekin: «Urrikalpena nahi dut eta ez sakrifizioak» (S. Mateo IX, 13).

Beherago ikusiko den bezala (ik. 91-99. lerroei buruzko oharra), hilen, zaurituen, gatibatuen eta ihes egin zutenen kontu zehatza eman arren, erabili iturriak ez dira barkamen eskaera honi buruz, ez eta Almirantearen amore emateari buruz mintzatzen. Alabaina, zeharka bada ere, Almiranteak frantses askoren bizitza salbatzen du garaipena hain azkarra izan zitekeela ez konturatuaz: cf. Palafox: «La otra parte del exercito Frances se retiró por los Diques al calor de los quarteles q̄ tenian en Mendelo y Irun, y la misma noche a Francia por el passo de Beovia (...). Tienesse por cierto, q̄ si don Pedro Giron cõ la gente que tenia azia los quarteles de Irun, tuuiera orden de cortar a los enemigos, huuiera sido terrible la matança, y de mucha sangre la vitoria» (403-404.or.; ik. Moret 218-219.or. ere). Iturrien arazoa oraingoz argitu gabe utziaz, badirudi EKko pasarte Almirantea goraiatzeko eta frantsesak gutxiesteko xedearekin sartua izan dela.

68: *Christiau cireanac*: Arejitak «atributo mugatu barik dabil; atributo horrek, izatasuna barik, kategoria, egoera edo antzeko zeozer markatzen dauanean: kasu honetan, gizakiari dagokion sineskera bat. Bardin egingo genduke *fededun dana, euskaldun izatea, etxeko ala kanpoko zaitugu* eta antzekoetan» (162.or.) dio. Agian hobe legoke esatea ez duela mugatzailea birritan sartzen, guk gero eta gehiago egiten dugun moduan (cf. Mitxelena, «Miscelánea filológica vasca I» *FLV XXIX* (1978), 208.or. eta hur.). Alabaina, bada hemen garrantzizkoagorik, Arejitak ez markatu

arren: hots, *cireanac* «guztiak» esanahi zaharrarekin darabilela, oraindik *danak* ez bait zen, egun bezala, *izanen* adizkiekin sor dai- teken *guztiaken* sinonimo bakarra. Gonbaratu, adibidez, Añibarro- ren hurrengo egiturarekin: «Niri ta *guizacume dirianai* eguino- c mesede neurri bagueac caitic» (*Esku-liburua*¹, 6.or.); gero 2.edi- zioan honela aldatuko zen: «niri eta *guisacume guzti guztiai...*» (10.or.). Lehenaldiko adibide bat idazle beragan: «...cirianai esan autsén ama irrituac...» *Misionari euscalduna* (eskuiz.), 368.or.

71: *Iai[n]coen fedea*: Gonbaratu 158. lerroko *ene fedea*rekin. Cf. *Dicc. Aut. s.v. a fé*: «Modo adverb. para afirmar alguna cosa con ahinco o eficacia, que no llega a ser juramento, y equivale a por mi fé: y así se dice, A fé de Christiano, á fé de Caballero eta *DRAE s.v. fede*: «Se emplea en diversas fórmulas de exclama- ción o de juramento: *Bai fedea, bafedea, ene fedea, ala fedea, ala ene fedea*, sí por cierto, a fe mía, etc.», Etxepareren adibide batekin: *ala ene fedial!* («Amore gogorraren despita» 38.l.).

72: *eracussico*: Orijinalean *eracussica*: Arejitak bezala (aip. art. 163.or.) errata dela pentsatzen dut.

gañibitea: Hitz honen etorkiaz eta esanahiaz cf. Alonso Her- nández, *El lenguaje de los maleantes españoles de los siglos XVI y XVII* (141.or.): «Los términos más numerosos que forman parte de este grupo [forma etimologikoen] son los derivados del frán- cico *knif*, «cuchillo», a través del catalán o del gascón antiguos (según Corominas), que da también derivados en varias lenguas (...). En español encontramos toda una panoplia de formas, unas bien asentadas y otras menos, que son: CANEVETE, CAÑIBETE, CAÑAVETE, GANIVETE, GAÑIVETE. La más normalizada es GA- NIVETE, anotada, entre otros, por Horozco, Covarrubias, Oudin, Juan de Valdés, etc. La mayor parte de las veces se emplea con el significado de «cuchillo», aunque no de grandes dimensiones, y es presentado como arma típica de pícaros o individuos apica- rados». Euskal aldaerarik ezagunena (ik. Azkue, s.v.) *ganibet(a)* da. Dena den, *EKkoa* ez da *ganibit*-en lekukotasun bakarra: *DRAn ganibit* agertzen da, Lardizabalen *Testamentuko* bi aipurekin (91 eta 192.or.). Bidenabar, aipuetan *ganibitaen* eta *ganibitan* egonik, GANIBITA lema behar luke izan.

74: *Yçorrabagaric*: Egun *izorraturi* ematen zaion bigarren adieratik («ondatu» alegia) nahiko hurbil dago: cf. 76 *aussi* ez

paleguie Verbea barriz balio berdinarekin; haatik, ez da esanahi honekin —oso berandu arte bederen— testuetan agertzen; izan ere, testu zaharretan lekukotasun urriak izateaz gain, beti —daki-dalarik— «haurdun egon» adierazten du: Landucci «preñada, *yçorrea*», «preñez, *yçorraytea*», Kapanaga 113 «Elduten den emazteagana dagoanean bere costumbreacaz edo içorraric, seña botetaco pelliburuagaz», Barrutia 55 «Yzorra sentizen dot neure espossea / aditu ezin dot niq zer dan causia»; Larramendik baka-rrik «preñada muger, *izorra*» eta honetatik erakarriak dakartza; Azkuek, esanahi zahar honekin batera, bere desagertpenaren berri —Hegoaldean behintzat— ematen digu: s.v. *izorratu*: «Hoy, por lo menos en AN, B y G, disuenan estos términos [*izor*, *izorrandi*, *izorratu*], sobre todo en el último. En B y G se dicen por eufemismo SEINDUN (B), AURDUN (G, Matth. XXIV-19) en vez de IZOR (BN,L,S)». Cf. adibidez, C. Izaguirre *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate*: «*Izurramen ederra emun* = dar un castigo grande» eta «*izurrau*: a ella o a él».

78: Cf. *Dicc Aut* s.v. *jubón*: «En estilo jocoso vale los azotes que se dan por Justicia en las espaldas» eta bertan eransten den Quevedoren aipamena: «A este pusiera yo á la gineta sobre la mansedumbre de un jumento y vistiéndole un *jubón* al revés, se le abotonará a las espaldas con ducientos botones». Hitz joko oso ezaguna izan zen garai hartan, Chevalierrek *Cuentecillos tradicionales en la España del Siglo de Oro* bilduman ematen dituen «Que se ha vestido primero el *jubón* que la camisa» pasadizuaren zazpi aldaerek (113-115.or.) —zazpiak literatur lanetatik edo erre-frau bildumetatik atereak— frogatzen duten bezala. Bestalde, pasadizu hau ez da ezezaguna euskal literaturan —itzulpen baten bidez bada ere—: cf. Mikoleta 39-40. l. «Auerea, lenago dacarsu jupoea alcandorea baño. Gura deustasu eguin azotaduen soria» (I. Sarasola «Contribución...» 190.or.).

Beste horrenbeste gertatzen da *aforradurekin*: cf. J. L. Alonso Hernández, *El lenguaje de los maleantes españoles de los siglos XVI y XVII: La Alemania*: «En el sentido de 'azotado' lo encontramos en un texto publicado por Juan Hidalgo al mismo tiempo que el *Vocabulario: he sido por todo el Garo / disciplinante de Penca / con cien Faxas aforrado...* (...); por influencia de FAJA, 'azote', el reo *es forrado* por fuera (los azotes, llamados también FAJAS, constituyen una especie de forro que cubre las espaldas del reo que los recibe)». Eta honela jarraitzen du: «Con un sentido semejante encontramos AFORRARSE, 'vestirse o armarse'».

Recordemos a este respecto que existen una serie de formas, JUBON y sus derivados, que aluden a los azotes que el reo recibe como si fueran vestidos que cubrieran su piel» (162.or.). J. A. Larrak esaten didanez, *jipoiturekin* du, zalantzarik gabe, zerikusia: cf. Azkue s.v. *jipoe*, «Chaqueta de lienzo grueso; por extensión, toda chaqueta. JIPOIA BEROTU (B,G) azotar a alguien, lit. calentarle la chaqueta» eta Aizkibel s.v. *jipoea* (*Diccionario Trilingüe*ko erreferentziarekin): «Jipón, vestidura que cubre los hombros hasta la cintura.»

Txantxetan, ohi bezala, *Relación y traslado*n honela deskribatzen da frantsesen hondamendia: «Mataron a los nuestros (los más canallas sin valor, sin honra) con los cañones de los arcabuzes, y á palos con las picas nos vareauan como si fuera tiempo de bellota» (451.or.).

79: Cf. Azkue s.v. *txil*: «palabra que, en una lucha á derribarse, dice uno de los contendientes para confesarse vencido; á la cual sigue la pregunta del vencedor: ¿BAAZ? lit.: 'ya eres' y la respuesta BANOK, 'ya lo soy' (...) TXIL EGIN, TXILAK ERAGIN, hacerle a uno darse por vencido. = Por extensión, aun se emplea en toda clase de juegos y contiendas».

80: Dudarik gabe, lerro hau aurrekoarekin doa; hots:

deraguiegun artean	}	chil erasso
		armaen indarragaz Christiau osso

83: *Cola*: Orijinalean, nahiz eta molde-tipo akastun batekin, G-; Arejitak soilik erdiko bokalea argia ez dela dio hitzaurrean (145. or.), gero pasarte honi dagokion lekuan oharririk egin gabe. Bidetxidior antzu eta okerretarik (cf. Corominas s.v. *gola*: «'garganta, parte del cuerpo humano', es voz rara: la emplea el autor de la *Pícara Justina* (1605), leonés y que gusta de emplear vocablos raros y dialectales, y figura una vez en *El Quijote*, pero formando parte de la fantástica jerga caballeresca de la Trifaldi...») ibili ondoren Jesús Antonio Cidek adierazi didan bezala zuzenkizun argi baten aurrean gaude: «Tiene que ser *cola*, y hace par con el *victor* (o *vitor*) como expresión de elogio y denuesto de origen académico-universi-

tario. Las gargantas y degüellos no tendrían ningún sentido, y la expresión «¡Victor Fulano! ¡cola Mengano!» es frecuentísima en textos del siglo XVII». Cf. *Dicc. Aut. s.v. Cola*: «Llevar la *cola* o ser *cola*: Obtener sólo el último e inferior lugar en el juicio de exámenes u oposiciones públicas, el que respecto de los demás cooptadores fue tenido por de inferior ingenio y doctrina: lo qual se dice comúnmente en la Universidad de Alcalá siempre que hai estos ejercicios literarios, para optar los grados de doctores de la universidad que el que sale el último en la graduación o lista que de esto se hace (que comúnmente se llama licencias) se dice que llevó la *cola*: y a imitación de esto se suele usar la misma phrase en los Estudios de Gramática con el que pierde en la composición que se encarga a todos» eta *s.v. Victor*: «La función pública en que a alguno se le aclama u aplaude alguna hazaña u acción gloriosa». Orobat Cobarruvias *s.v.*: «Llevar la *cola*, en las oposiciones de cátedras, quedar el postrero en votos». Testu bat aipatzearren, hara Francisco Ricok bere *Guzmán de Alfaracheren* edizioan (Planeta, Bartzelona 1983, 670. or.) «Don Juan de Guzmán, vitor, vitor, vitor»ri egin oharra: «*Vitor*: Viva, bravo, exclamación aprobatoria; lo contrario era *cola*» (bibliografiarekin). Ikusten denez, Alzola lizentziatuak biak lotzen eta kontrajartzen ditu lerro berean. Gure lizentziatua letragizona izaki hitzjokuetara emana zen (gogora Egia/egia, Domingo/Pazkoa) eta hemen ere ez du berarentzat oso ezagun bide ziren esaera hauek testuinguru berri batean erabiltzeko aukera galtzen, «behar» bezala espainiarren garaipena eta frantsesen ondamena adierazteko.

86-87: Beti meziprezagarri izanik norbaiten kontra bere hitzak, areago bere hizkera, erabiltzea, hemen meziprezu hori frantsesen izaerara hedatzen da 73-74. lerroetan jadanik atera den beren saldukeria berriz aipatuaz, 85. lerroak adierazten duen bezala. Bestalde, latinerazko *velis nolis* esaera ezagunaren oihartzuna dakarkigute lerro hauek.

88: Lerro honek gogorra badirudi ere, ez da etsaiei zaien amorruren isladapen txiki bat baino; gonbaratu, adibidez, Caro Barojak *Ensayo sobre la literatura de cordelen* (289.or.) transkribatzen dituen lerro hauekin: «El quinto no matarás / de tu prójimo ninguno / los gabachos uno a uno, / matarás los que podrás». Azalpen gehiago eman nahiko nituzke EK eta bertso-paperei buruzko artikuluan.

89: *Arçobispo Burdeosco*: Cf. Llobregat: «La escuadra [francesa] cuyo objetivo era bloquear la plaza por mar, tenía por jefe al almirante Monseñor Enrique de Escobleau de Sourdis, Arzobispo de Burdeos» (135.or.), Moret: «Se ordenó y aparejó la Armada en las costas de Aquitania. Fue nombrado General de ella Enrique Sourdisio, Arzobispo de Burdeos. Ni tan solamente aquel año, sino otros muchos vió frecuentemente nuestra edad a este Ministro Purpurado de la Sagrada Orden capitanear por mar y costear las riberas de España con enemigas Esquadras» (18.or.). Palafoxen irazkina are zorrotzago da: «Y no menos es marauilloso el feruor y espíritu con que sigue Francia esta irreligiosísima empresa, pues andan embueltos los Arçobispos con los Generales, los Obispos con los ingenieros [hemen Nantesko apezpikua (ik. 410.or.) aipatzen du], haziendo inuaciones en Prouincias Católicas y conduziendo a esto muchas tropas herejes» (411.or.). Bernal O'Reillyk ontzien kopuru eta nolakoaren berri ematen du: «Las fuerzas navales (...) se componían de 64 buques, de los cuales 44 eran navíos de 400 á 2.000 toneladas, y el resto de barcos menores de combate (...). Y según el estado que tengo a la vista, una parte de esta poderosa flota, que comprende solamente 25 buques, se hallaba armada con 208 cañones de hierro y de bronce» («Fuenterrabía» 196.or.).

90: Cf. Lafuente, *Historia general de España* (XI, 1888, 277.or.): «Apoderóse el pánico de los franceses: el arzobispo de Burdeos se refugió á sus bajeles desalentado: siguióle el de Condè entrándose aturdidamente en el agua hasta ganar una chalupa: los demás no pararon hasta Bayona, creyendo siempre sentir en las espaldas las puntas de las espadas españolas» eta, bereziki, *Relación y traslado*: «...se atendió más a huir que á pelear; y que por no auer encontrado con el Arçobispo de Burdeos, que a uña de cauallo huyó tímido con el Príncipe de Condè...» (396.or.). Otaegik honela dio: «Igesi ere, aingura alcharik,/ *Sourdis* zure ontzidia?/ ¿Non dira zuen erronka aundiak?/ Non zuen arrokeria?» (*Ondarribiko Cherkoa* poema, 151-154. l.). Hemen barregrarriro erabiltzen bada ere, Burdeosko Arzobispoaren Armada Lope de Hocesena hondatzeko gai izan zen Getarian abuztuaren 22an (cf. Moret 116-132.or., Palafox 210-218.or.); ez zuen zail ere, Moretek dioen bezalakoak izan baziren Espainiakoaren buruzagiak.

Colcoa: hitz honen erabilera metaforikoaz cf. Barrutia 266 «Berkok eder aoan orapiloa kolkoan» eta Oihenarten «*Almuteda golcoan*, cest vne façon de parler prouerbiale de quelqu'vn qui

coue quelque dessein en son coeur» (*Apud* Mitxelena, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue* 105.or.).

91-99: Ez dut uste lerro hauetan kontatzen zenaz zalantzarik egon daitekeenik; 89-90. lerroetan Arzobispoaren hestualdia aipatzen da eta 100. lerrotik aurrera —ikusiko dugunez— frantsesen galeren kontu zehatza ematen zaigu; erabili iturrien segida bera dugu *EKn*: cf. Palafox: «El principe de Condè y (...) el Arçobispo de Burdeos, que eran los principales Cabos del exercito, viendo que era imposible remediar el curso acelerado de nuestra victoria, se retiraron con la misma confusión y desorden, passando en barcas la buelta del puerto de Zocoa. Quedaron mil y quinientos Franceses muertos en la câpaña y ahogados otros dos mil en la ribera, porque el concurso grande y miedo con que huían les hazía hallar mas brevemente la muerte, donde buscauan la seguridad» (402-403.or. Cf. Moret 216-220.or. eta Llobregat 153-154.or.). Beraz, bederatzi lerro hauetan Arzobispoaren ihesarekin batean, Condèrenaz ere —behar bada— mintzatuko zen (cf. *Relación y traslado*: «El ahorcado auía de ser el de Condè, pues por huir mas leue, dexó la câpa en manos de sus enemigos» (397.or.) eta Moretek ematen duen bertsio serioagoa: «lastimándose de su desgracia al ver que no sólo se le iba como de las garras la presa, sino que se hallaba ya desalojado; dando de espuelas al caballo, se encaminó acia el mar y ni aun se detubo en su tienda, con ser que pasó por junto a ella; y llegado que hubo a la lengua de agua, desmontándose del caballo, se metió a pie por el mar adentro, para que avivase más la diligencia en arrimarle alguna de las chalupas: y en efecto en una de ellas hubo de passar a la costa de Francia con pocos que le acompañaron, uno que poco antes mandaba un Ejército tan numeroso y tenía tan cerca una Armada vencedora» (217.or.).

Honen ondoren —eta hau segurua da, 100-102. lerroak lekuko— Frantziako soldaduen gorabeherak hasiko lirateke; cf. Palafox: «Quedaron mil y quinientos Franceses muertos en la câpaña y ahogados otros dos mil en la ribera...» (403.or.); zerbaki hauei Moretek beste datu bat eransten die: «Cogieronse dos mil prisioneros...» (220.or.); Llobregat: «Costó al enemigo este memorable día más de mil quinientos muertos y dos mil prisioneros, a más de otros mil que se ahogaron en el río, ofreciendo horrible espectáculo» (154.or.) eta geroxeago: «Retiróse el ejército francés a San Juan de Luz, habiendo perdido en este sitio un total de 11.000 hombres, entre ellos mucha nobleza» (155.or.). Labayruk, bere aldetik, honela diosku: «con pérdida de dos mil prisioneros, mil

quinientos muertos y dos mil ahogados al atravesar el brazo de mar que separa á Fuenterrabía de Hendaya» (273.or.); *Breve y ajustada relación*: «Los que faltaron de los franceses, según dijo un trompeta suyo, fueron más de seis mil» (194.or.). Beraz, 100-102. lerroen egitura jarraituaz, frantses hilen, itoen, freso hartu zituztenen eta ihes egin zutenen kopuruak peitu ditugu galdutako lerro hauetan.

100: Aurreko oharrean emandako aipameneren arabera, lerro honetan hesialdi guztiko frantses hilen kopuruaz (Llobregaten hamaika mila, *Breve y ajustada relación*eko sei mila lekuko) ari dela ia segurua da.

101-102: *dulabre*: Arejitak jadanik aipatzen zuen Azkueren hiztegiko *dulabre* «persona enérgica, activa» eta bai batak eta bai besteak *Peru Abarkako* aipamen bana (Azkuek «Andrakume euskaldunak... dira sona, dulabre ta askotakoak» (147.or.); Arejitak Zelaietak bere «*Peru Abarca*-ren Hiztegia»n (ASJU XII-XIII (1978-1979) 85-199.or.) dakarren «Dulabre ta ecertacuac dirian [Arejitak *dira* dakar, oharkabeen dudarik gabe] otseiñac, arin eguin bear ditube gauza guztijac» (55.or.)). Hauetaz gain, Mogelek «Nomenclatura de diferentes voces bascongadas...»en «*Dulabre*, de mucho remango» dakar eta —Mitxelenak esan didanez— Schuchardt ere hitz honetaz aritu zen bere «Baskisch und Romanisch»en (ZRPh, 1906. A. Goenagaren itzulpena (BAP 1957-1959-1960) erabiltzen dut): «...algunos casos, en los cuales el concepto apropiado a la palabra vasca difiere como mal entendido de la románica que se da como base suya. El B. *dulabre* < cast. *durable*» (70.or.). Esanahia honela mugatu ondoren agiri da, ene ustez, 102.eko esaldiaren subjektua Espainako gudariak —eta ez, inolaz ere, frantses zaurituak— ditugula.

103-106: *tiro*: cf. *Dicc. Aut.* «Vale asimismo la pieza o cañón que dispara las balas de artillería». Aizkibelengan euskal hitz bezala agertzen da (s.v. *tiroa*, esanahi askoren artean, «La pieza ó cañón que dispara las balas de artillería». Ikusten denez, *Dicc Auteko* azalpen bera dakar; *Diccionario Trilingüe*eko erreferentzia ematen du, baina honetan soilik «Tiro, cañón, *sutumpa*» aurkitu ahal izan dut).

Testurako cf. Palafox: «Dexaron veinte y tres piezas de artillería, más de cincuenta vanderas, todo el vagage, municiones y bastimentos» (404.or.), Moret: «Cogiéronse (...) ochenta Vanderas, veinte y cinco piezas de Artillería, de batir las mas, y muy gran-

des...» (220.or.), Bernal de O'Reilly: «dejando en su poder cuarenta y siete estandartes, veinte y cinco piezas de sitio, numeroso armamento y efectos de todas clases (...), según refieren la correspondencia y los papeles del arzobispo de Burdeos Monseñor de Sourdis, actor y testigo de mayor excepción». («Fuenterrabía» 197.or.) eta Labayru: «veinte piezas de artillería con sus pertrechos y municiones y cincuenta y cuatro banderas» (274.or.). Nabarienez, ez dira kopuruetan ados jartzen; haatik, banderenetan guztiak —eta batez ere Bernal O'Reilly— nahiko hurbil daude EĶn esaten denetik.

107: *bagera*: cf. Axular: «Eta hala kontatzen du Plutarkok ekharri zerautkatela egun batez errege Kotys hari present handi bat, *baxera* eder bat. Ordea hautskorra, lurrezkoa eta beirakizkoa» (192.or.), Oihenart: «Baigorri *baxera* lurrez, nik haragei nuenean urrez» (*Atsotitzak* 66) eta Pouvreauren hiztegia: «*Bachera*, meuble vaisselle», «*bachera alhasea*, holça uasarium», «*bachera toquia*, lieu a mettre la vaisselle», «*bachergillea*, ourrier en vaisselle». Azkuek ere —esanahi berarekin ez izan arren— badakar: «*baxera* (AN, BN,G,S), olla, vasija de tierra» eta «*baxeregille* (BN,S), alfarero». Hitz honen etimologiarako —gaskoierazko *bachère*— eta zenbait berezitasun fonetikotarako ik. Mitxelena «Las antiguas consonantes vascas» (*Miscelánea homenaje a André Martinet*, La Laguna 1957, I, 113-157) 120.or.

Testurako, cf. Palafox: «Dexaron todas sus tiendas y ropa, los pagamentos abiertos, el dinero, plata y recámara del Príncipe de Condè y los demás Señores y Caualleros, los vestidos, alhajas, papeles y órdenes del Rey, enriqueciéndose muchos soldados» (405.or.); Moret: «Lo que daba gusto ver en los Reales de los Franceses eran los aparadores, llenos todos de bagilla de plata, y sus tiendas, adornadas de muchas y preciosas alhajas, desatendiendo al desaliño de que se hace vanidad en la Campaña; y en la del príncipe su cama y colgadura de mucho valor...» (221.or.; ik. Llobregat 154-155.or.); *Relación y traslado*: «...mi dinero fué con los doblones del Arçobispo de Burdeos, y con la plata, muebles, alhajas y preseas del Príncipe de Condè, despojo de Irlandeses y Nauarros» (398.or.). Agerienez, iturri guztiek —EĶk ez bezala— ohea Printzearena zela diote. Bakarrik *Breve y ajustada relaciónen* Printzearena ezeze Arzobispoarena ere hartua izan zela aurkitzen dugu: «Fué el pillaje para los soldados de importancia, por haber cogido toda la recámara del príncipe de Condè, su casaca y tusón. Al de Burdeos cogieron la recámara...» (194.or. Antzerako zerbait Landazuriren *Historia de Guipúzcoan* II, 145-146.or.).

109: *capusay*: cf. Azkue s.v.: «anguarina, capuchón, capisayo», Aizkibel: «Capisayo, vestido de gente montañesa con capucha para defender la cabeza del frío y de las aguas»; jadanik Larramendik dakar s.v. *capisayo*: «viene del bascuence *capusayo*, que significa lo mismo». Euskal aipu hauei *Dicc Autekoa* (s.v. *capisayo*) erans dakieke: «Vestidura corta á manera de capotillo abierto, que se viste por la cabeza como la sotana cerrada, y sirve como capa y sayo juntamente: de cuyos nombres se forma esta voz».

granazcoac: cf. *Dicc Aut* s.v. *grana*: «Paño mui fino de color púrpureo, llamado assí por teñirse con el polvo de ciertos gusanillos, que se crían dentro del fruto de la coscoja, llamado Grana».

Testurako cf. Palafox: «Veíanse entre la confusión y la alegría del sucesso, los mosqueteros Españoles vestidos de Monsiures, con capotes y capas de grana muy ricas, vendiendo a vilissimo precio piezas de plata, caualllos, joyas, cadenas y otras prendas desta calidad» (405-406.or.). *Relación y traslado*: «Aquí sí que hartaron su codicia los Españoles y Irlandeses, pues de sólo capotes de campaña se hizieron ricos. Dixoles bien en el juego su fortuna, si es que ay algún influxo de aquesta deidad fingida, pues con capotes remediaron nuestros piques, y socorrieron su plaça, que alegres los recibió» (452.or.) eta *Breve y ajustada relación*: «Halláronse muchas joyas, cadenas, capotes de grana y otras cosas de monta» (194.or.). Moretek lerrootako gertaeren berri ematen ez badu ere «capotillo de grana»ri —eta bere sinonimoa den «capotillo encarnado»ri— buruzko irazkin interesgarriak egiten ditu: «saliendo al encuentro á los que huían, los principales Gefes suyos, y tal vez los Generales, según se podía conjeturar de la brillantez de las armas, y capotillos encarnados...» (183.or.), «...viendo al Oficial Francés (...) vistoso con un capotillo de grana...» (187.or.) eta «y mostrando los despojos que cogieron, espadas y capotes encarnados...» (52.or.). Aipamen guzti hauen aurrean, *kapusaik* bere ohizko zentzua hedatuxeago izan ote dezakeen nago.

110: *picaroc*: Orijinalean *picarorc*; Arejitak —aldatu gabe utzirik— honako irazkin hau egiten du: «mugatzaille bako sintagma dirudi. Ezezkako esaldi baten kokaturik dago» (166.or.). Alabaina, delako sintagma mugatu gabe honi ergatibo marka kentzen baldin badiogu, gelditzen den *picaror* hori zer izan daitekeen ez du azaltzen; bestalde, beheraxeago egiten dudán *jancieitecoren* irakurketari jarraituaz, hemen ergatiboa behar dugu. Ez dut hitz honen beste agerraldirik aurkitu euskal testuetan. Testu honetako esanahia zehazteko, 109. lerroaren oharrean aipatutako Palafoxen hitz

ezin argiagoez gain («...los Mosqueteros Españoles vestidos de Monsiures...»), konpli da Corominasek (s.v. *pícaro*) dioena hona ekar dezadan: «...muchas veces, en los primeros tiempos, su matiz peyorativo se refiere más bien a la situación social de un personaje que a su carácter moral o a una actuación más o menos contraria a las leyes (...); *normalmente se pensaba en un aspecto harapiento* [nik azpimarratua] y en la falta de un oficio u ocupación permanente (...); no se descartaba que el pícaro trabajase en menesteres despreciados más o menos transitorios, pero honestos...».

jancieiteco: Orijinalean *janciecteco*; Arejitak orijinalakoa mantentzen du: «Txorierrin gaur ere holan erabiltzen da: *joan ezteko, joan eztekotan* eta abar. Bizkaiko beste leku askotan, ostera, *joan ez egiteko, etorri ez egitekotan* eta antzekoak» (167.or.). Haatik, hau izango litzateke —J. A. Lakarrak esaten didanez— gutxienez XIX. mendea ondo sartu arte —eta agian beranduago ere— egitura horren agerraldi bakarra. Gainera, 12 *Vizcaico*, 16 *Vizcayac*, 16 *dituz*, 16 *pazcoac*, 22 *ez*, 23 *obedenciagaz* eta bestek adierazten duenez z eta ez c (ç) eskatuko luke grafiak Arejitaren proposamenak egiantzik izateko; aldaketa handiegia behar, beraz. Hemen proposatutako *eiteco* bai formaren aldetik —EKn sistematikoki *eguin* (14, 16, 20, 27, 39, 114, 141, 183) eta *eguitenen* aldamenean beti *eiteco* (22, 114, 170)— eta baita zentzuarenetik ere hobeto dator kiola deritzot. Cf. 114 *eguin eiteco*, VJ 7 *sinistu eitea*, VJ 8, *Bet 92 sinistu eiten*, VJ 9 *fortalecidu eiten* eta *Bet 96 eguin ez eytea, hil ez eytea, jausi ez eytea*, etab. Balegoke beste posibilitate bat, hots *jancieeteco*, non *jancieteco* (<**jancidu*) izango litzatekeen diplografik gabeko oinarrizko forma, baina ez dirudi egiantz handirik duenik.

111: 103-106. lerroei egin oharreko Llobregaten aipamenari honako hauek erans bekizkio: «...y a cada paso por aquellos campos tendidas las armas, que la cobardía condenó como inútiles y la gana de escapar calificó de embarazosas» (Moret, 216.or.), «...huyeron tan desordenadamente, y con tal terror, q̄ dexaron caer las armas, los mosquetes y las picas» (Palafox, 402.or.) eta «...y al rayar el alba, solo aparecieron infinidad de cadaveres, desgraciados heridos, *infinitas armas*...» (O'Reilly 278.or.).

112: Cf. Moret: «Armas, caballos y gente, todo pereció, y lastimosamente, aunque es verdad que los mas caballos, desprendidos de los ginetes, volvían á nado acia la orilla» (218.or.).

113-114: Cf. Moret: «Hallóse en los Reales mucha cantidad de bastimentos de toda especie y el dinero de los pagamentos, porque se dexaron abiertas las tiendas de las Tesorerías» (220.or.). Diru honetaz gain, Richelieuk bidalitako beste berrogei mila libera (cf. Moret 221.or., Palafox 410-411.or.) ere hartu ziren. Palafoxek honela komentatzen du aurkikuntza: «En que no puede dexar de parecer admirable la anticipada prouidencia con que tan atento y diligente ministro [Richelieuk] embió este socorro mas a nuestro ejército, pues entre el despojo se halló también esta cantidad reseruada, sin auer llegado a ella los Franceses hasta que se la ganaron los españoles» (411.or.). Kopuruari zehazki gagozkiola, berrogei mila libera horietarik EKko *eunda larogueimiletara* dagoen aldea O'Reillyk eskeintzen digu, gutxi gora behera: «y que la nobleza de la Guinea había ofrecido al Rey [Frantziakoari, jakina] ciento cincuenta mil ducados para gastos de guerra...» (63.or.).

115-116: Cf. Palafox: «La otra parte del ejército Francés se retiró por los Diques al calor de los quarteles q̄ tenían en Mendelo y Irun, y la misma noche a Francia por el passo de Beobia *por donde auian entrado en España con bien diferentes esperanças y orgullo*» (403.or.) Gonbaraketarako, gogora bedi testuan subjuntibo-zko formak oraindik aoristozko esanahiarekin erabiliak direla. Otaegi ere frantsesen egoera aldaketa honi buruz —alegoria baten bidez— mintzatzen da: «Dardar egin du arranotzarrak, / Dago gaizki eritua: / Kabira doa itxuri duen / Odolez choll gorritua: / Egazterrena beziñ egoki / Etorri zan apaindua, / Eta millaka luma ederren / Aek laja ta dijua» (161-168. l.).

119-120: cf. Moret: «después que empezó a anochecer [Almirantea eta Velezko Markesa] se encaminaron acia Fuente-rabia con mucha comitiva de los Grandes y Principales del Ejército, en donde recibidos con mucha luminaria y aplausos de VIVAS y parabienes...» (230-231.or.).

123: *modu onean*: «modu honetan» eta ez «modu ederrean», alegia. Gaztelerazko literatur tradizioan oso ezaguna den formula honetarako cf., adibidez, *La Araucana*: «habló el bárbaro grave *deste modo*» (XXXIV, 4, 8), «adelantó la voz *desta manera*» (XXXIV, 43,8) eta *La Gran Victoria que tuvo Don Juan de Austria...* gorago aipatu plegua: «*desta suerte* les decía» (*apud* Caro Baroja, *Romances de ciego* 193.or.).

124: Cf. «Bergararroc asi dira / Trajioe baten asmaçean, / Euroen artean dioela: / Erre deçagun...» (*Arrasateko erreketeta* 24.l.; in TAV 83.or.). Formula, bestalde, arrunta da gazteleraz: «les comenzó a decir estas razones» (*La Araucana* XXXIV, 54,8).

125-128: cf. Moret: «Y habiendo allí recibido y abrazado con las más expresivas demostraciones de cariño al Gobernador, a Butrón y a los demás sujetos distinguidos de la Ciudad y de la Guarnición y aplaudido con magníficas expresiones por el tesón con que se habían defendido y asegurándoles que podían esperar del Rey grandes mercedes». Ikusten denez, Alzolak —poemaren onerako, zalantzarik gabe— gertatutakoa aldatu egin du, lerro hauetarik aurrera Almirantea Erregearen mezulari eginaz, beranduago gertatuko ziren gauzak aurreratuz (Erregearen gutuna (cf. 149. l.) irailaren 15ean idatzi zen, Labayruk dakarrenez (276.or.).

129-136: Labayruk (276.or.) Erregeak Egiari bidali zion gutuna osorik transkribatzen du; hona hemen eskeini zizkion sariak: «...y por tanto agora os he hecho merced del castillo de Pamplona, por haber entendido estaba vaca á la muerte del castellano Don Jimen Perez Espliego [gogora hitzurreko y *sucessor del de Pamplona*], y de buena ayuda de costa, y en caso que no tenga efecto lo referido, de una encomienda efectiva [cf. hitzurreko [*Co*]mençador, 5-6.l.] y un tercio que os mandaré formar [cf. Teófilo Guiard Larrauriren *Historia de la Noble Villa de Bilbao*: «en 1639, servicio de cuarenta y seis infantes vestidos y armados conquie el Señorío entraba en los cuatrocientos cincuenta ofrecidos para el regimiento del Conde Duque de San Lúcar y tercio de don Domingo de Eguía, sumó ochocientos doce mil quinientos cincuenta y seis mrs.» (326.or.)]». Labayruk berak berri gehiago ematen digu: «...que después fué investido por el Almirante de Castilla del hábito de caballero de Santiago, apadrinándole el Duque de Alburquerque, con otros grandes y caballeros que asistieron á la ceremonia» (275-276.or.; cf. hitzurreko *Cauallero de la Ord[en]*, 5.l.). Palafoxe, aldiz, Santiagoko zaldun jantzearena Egea gobernadorea iritsi zeneko garaira aurreratzen du: «Fue recibido el Gouernador con grande alegría y contento de los vezinos y con mucha conformidad del Capitán Domingo de Eguía, a quien su Magestad por lo bien y valerosamente que se auía dispuesto a la defensa hizo merced del hábito de Santiago...» (150.or.). Bi berriok, dena den, ez daude bata bestetik dirudien bezain urrun: Erregearen gutunean aipatzen ez denez gero, sari hau aurretiaz emana zuela eta bakarrik hesialdia igaro ondoren bete zezakeela pentsa daiteke.

Oraindik ilunago da 130-131. lerroetakoa: izan ere, hitzaurreko *del Castillo de Fuenterrabia y su Governador eta Breve y ajustada relación*eko «...al Gobernador una encomienda de dos mil ducados, hábito y título de Señoría, y que goce perpetuamente de su oficio» (195.or.) esaldien kontra, Moretek honako hau dio: «Para quien se decretaron los mayores premios, fue para Guzmán, el perpetuo Gobierno de la Guipúzcoa con título de Adelantado, que es magnifico en España, y doce mil escudos de renta al año; y privadamente se le nombró *Gobernador perpetuo de Fuente-rabia* con sueldo; y que pudiesse exercer este empleo por medio de una persona puesta por él» (237.or.). Beraz, Moreti jarraituaz, Egia bakarrik Hondarribiko gobernadore ordeko izan zitekeen; ondorio honen alde dator Erregearen gutunean gai hau isilean uztea. Ikusten denez, sarien gaia ilun xamar dabil historialariengan; oso adierazgarria da, alde honetatik, O'Reillyk idatzia: «¿Y á Butrón? ¿Y á Eguía? ¿Y a (...), qué les dieron? *Algo* les darían... Los escritos de aquellos tiempos que he registrado, y son bastantes, no lo mencionan, sin duda por lo insignificante, porque tan grandes servicios se recompensaron siempre con mucha parsimonia» (304.or.). Argibide gehiago izango genuke, behar bada, *Relación verdadera de las grandes mercedes que la Católica Magestad de Felipe Quarto el Grande ha hecho al Governador, y a los demás cavalleros... de Fuente Rabía* (Ezija, 1638) (*apud* Palau) delakoa ikusi ezker.

137-138: cf. *Libro de Alexandre*: «...demuestras muy grant cavallería / de cuantos hoy biven tu has grant mejoría» (52.l.).

139: cf. Konde Dukearen gutuneko: «...que haciéndose con Vd. lo más, será todo poco» (*apud* Labayru, 276.or.).

140: cf. Palafox: «Y no es pôderable la alegría de su Magestad cô ellas [berriekin], el gozo del Côde Duq̄ y de todos los Ministros y nobleza de la Corte. El pueblo, discurriendo por toda ella cô locura cuerdisima, en ocasión de tanto alborço, iba por todas partes cô las espadas desnudas, gritando: *Viuva el Rey, viuva España* (...). Llenáronse todas las ventanas de luminarias, todas las calles de gente, todos los coraçones de alegría y contento...» (414-415.or.; ik. Moret 235-237.or. ere).

141-142: Formula hau —aldaketa gutxi batzuekin 159-160. lerroetan errepikatzen den bera— iluna da; lehendabiziko zatia (*Ecin guichiago eguin (essan) cendunquean (neuquean)*) Almirantea-

ren aurreko hitzei egokitzen zaie, zalantzarik gabe; ez da honelakorik gertatzen, ordea, bigarren zatiarekin: hein handi batean berezko esanahia duela ematen du. Delako esanahia zehaztatzen erraza ez bada ere, ik. 169-174. lerroei egin oharra.

149-150: *carten andia*: Nahiz eta Arejitak bere irakurketa hau zalantzan jarri ("«carten» ipini dogun azken ikurra ilun dago testuan: «n» ete dan nago", 145.or.), zuzena deritzot, zentzua argi bait dago. Egitura oso maiz agertu ez arren, ezaguna da gure artean: cf. *Frantziako anderea* baladaren «hori da kutxiloaren puntaren zorrotza» (Mendatako aldaera, *apud* Lakarra, Biguri eta Urgell, *Euskal Baladak*, II. liburukia 98.or.) eta *Estudiante kondenatua* balada arruntaren «Hau da urkamendiko haxearen hotza / seguru izango da agoniko kanpa» (Dimako Eduarda Bilbaoren aldaera, *ibidem* 219.or.). Gramatikalarien artean, jadanik Astarloa saiatu zen egitura honi azalpena ematen, ohi bezala «filosofikoa» bada ere: «Si queremos expresar como móvil de nuestros conceptos una calidad en concreto, la pasamos á la clase de sustantivo; no por abstracción, pues ya no tendría energía, sino dexándola en su misma concreción: hacemos esta operación dexando sin concordancia el adjetivo, y constituyendo por su posesor al sujeto qualificado: decimos *Mutil-a-ren galant-a!* (...) esto es, qué hermosura de muchacho!, *Gauci-a-ren polit-a!* (...) qué cosa tan linda!, *Nescatili-a-ren zuri-j-a!* (...) qué blancura de muchacha!, *Zaldi-ja-ren arin-a!* (...) qué ligereza de caballo!» (*Apología de la lengua bascongada* (1803) 180-181.or. Amigos del libro vascoko faksimilea (1983) erabili dut).

151-152: Konde Dukeak egin gutunak honela dio: «Señor maesse de Campo Domingo de Eguia: Doy á V. md. la norabuena de que quede por el mayor capitán de mi nación, el más constante, fiel y valeroso; y pido á V.md. perdón del ayo, confesando que V.md. lo puede ser de cuantos somos [zati hau iluna da; Landazurik (aip. lib. 147.or.) dakarren aldaerak ere ez digu ezer argitzen: «...y puedo a vm. como lo hago, confesando que vm. puede ser de cuantos somos...»]. Ofrezco á V.md. cuanto soy y valgo, y juntamente que haciéndose con V.md. lo más, será todo poco. Dios guarde á V.md. como deseo. Madrid 15 de Septiembre de 1638 años. D. Gaspar de Guzmán» (*apud* Labayru, 276.or.). Gutun honen oihartzun asko aurki daitezke testuan: aipatu 139. lerrokoaz gain, cf. 155-156. lerroak ere. Hondarribiko hesialdia zela eta, Konde Dukearen kontra zabaldu ziren zurrumurru eta salaketa guztiak aipatzea luzeegi litzateke eta urrutiegi eramango gintuzkeen; Mo-

reték aski idatzi bait zuen honetaz, hara bidaltzen dut gehiago jakin nahi duena. Alabaina, adibide gisa, jadanik aipatutako sarienez (ik. 129-136. lerroei egin oharra) at, gerrara joateko Erregearen baimena eskatzeak erakarri zuena erakusgarri izan daiteke: «El primero que se registró fue Gaspar Guzmán y presentó un memorial en que suplicaba encarecidamente se le permitiese ir a Fuente-rabía; no sin murmuración de algunos, que decían que lo hacía por estar seguro de que no se le concedería. Y habiéndose tenido consulta aparte sobre ello, se le respondió de parte del Rey, *que más quería su dirección en la Corte, que en Fuente-rabía sus manos*» (41.or.).

159-160: ik. 141-142 eta 169-174. lerroei egin oharra.

164: Or. *Veaturic*: formaz ezaguna egiten bazaigu ere, esanahiaz istilutsu gertatzen da hitz hau: dagoenean utzirik, garai eta euskalki horretan ia soilik «sepultar» (Mikoleta eta Kapanaga lekuko) izan daiteke. Alabaina badago oraindik beste posibilidadate bat: bai *Acto para la Nochebuena* (146. l.) eta baita Martin de Iturbere *Qvartetac gvre Principe Iavneanren* (sic) *D. Phelipe Prospero* ...n ere (cf. K. Mitxelena «Miscelánea Filológica Vasca II» 403.or. eta J. A. Lakarra «*Acto para la Nochebuena*. Texto y traducción» 115.or.) *vcatu* bezalako forma bat *veatu* (eta inoiz *beatu*) irakurri izan da. Izango ote dugu berriro hemen irakurketa txar bera? Zentzuari dagokionez, Mitxelenak artikulu hartan esaten zuena errepikatu behar dugu: «Aunque *beatu* es conocido, o precisamente porque es conocido, no hay manera de que encaje en este lugar» (403.or.). *Ukaturekin*, aldiz, badugu egiantz handiko irakurketa bat, J. A. Lakarrak erakutsi didanez: 163-164. lerroak arretaz ikusi ondoren, nabarmena da *oeac* ez duela halabeharrez *ecussenen* objektoa zertan izan —hasiera batean zentzuak pentsarazi digun bezala—, aditza singularrean bait doa. Honen arabera, lerrook honela irakurri beharko lirateke: «Cegaiti *ecussen* Almiranteac (Eguia) *ycerdiz* *balcituric*, (bere buruari) *ucaturic* *oeac*, onrra emaiterren ... eguiten aginetan dau...».

168: *ce ondo cirudian*: Esaera hau berau Antonio Cidi esker ezagutu ahal izan dudana *El Cid pide parias al moro* (edo «Por el val de las estacas...») gaztelar erromantzean agertzen da: *o quan bien que parecia* (aldaera ezberdinekin; cf. J. A. Cid «Semiótica y diacronía del 'discurso'» *RDTP XXXVII* (1982) 57-92.or. Bidali didan gutunean honako iruzkin interesgarri hauek egiten

ditu: «Este romance era tradicional y muy citado todavía en el s. XVII, y quedan restos en la tradición oral moderna en Galicia, León y Canarias».

ac: Arejitak *ao* dakar; ikusi ahal izan dudan orijinaleko fotokopian *-c* ikusten da, nahiz eta aurreko eta atzeko lerroetara ere zabaltzen den goitik beherako tximurdura bat nabarmena den. Halaber, *ao* forma beste inon —dakidalarik— agertzen ez denez gero, ausartegia dirudi Arejitaren irakurketa eta azalpenak.

169-174: Jakina denez, Espainiako Erregeak, Bizkaiko Jauna izateko, Foruak baieztatu behar zituen erregetzara iritsi bezain laster; Felipe IV.ak ere —1621eko abuztuaren 16an (cf. Labayru 115.or.)— hala egin zuen. Dena den, ez dut uste honako pasarte hau ohitura horri zuzenean dagokionik, eta bai dela Foruen apologia argi eta garbia, 173-174. lerroetan batez ere. Apologiak ez dira sekula dohaineko —ez eta premiarik gabeko— zereginak izan ohi: beti eraso zein arazo agiriago edo estaliago baten erantzun bezala agertu ohi dira (ik. hizkuntzazko apologiez Mitxelenak *Tovarren Mitología e ideología sobre la lengua vasca* egin erreseinan (MUGA 10 (1980ko urria), 122-128.or.) dioena); 1638. urtean bazuen Alzolak zeren alde agertu: 142 eta 160. lerro ilunetan aipatzen den Bizkaiaren leialtadearen alde, hain zuzen. Ezaguna denez, XVI. mendearen bukaeratik aurrera Espainiako Erregeak —Haziendaren egoera larria konpondu nahian— Bizkaiarekin istilu franko izan zuten, hala nola 1590-1601eko Milioien zergarena edo 1632ko matxinadaren pizkailu izan ziren soldaduzka beharrezkoarena eta gatzarena (cf. *La España de Felipe IV* in Menendez Pidalen *Historia de España* (XXV) Espasa-Calpe, Madrid 1982, 188-190.or.). Beraz, Bizkaia Erregearen kontra atera zela eta are irabazi ere egin ziola oraindik guztien gogotan bide zegoen. Alde honetatik, EKren mezuak ezin argiago dirudi: Bizkaia 1632. urtean bere eskubideen alde agertu zela, baina honek ez duela inolaz ere Erregeari begirunea gordetzen ez dionik esan nahi: Espainia arriskuan ikustean Bizkaia lehena da defendatzen; eta, hain zuzen, Egia —Erregeari zor zaion leialtadea erakutsiaz— bizkaitarren ordezkariatzat aurkeztu nahi zaigu testuan. 169-170. lerroek Erregeak matxinadaren ondoren egin zuen agiriko hitzak dakarzkigu gogora: «...atendiendo á los señalados servicios que tiene hechos este Señorío, y de presente hace y espera harán en adelante, como tan fieles y leales vasallos, he tenido por bien de mandar, como por la presente mando, que ese Señorío goze de la paz y gobierno con que se ha gobernado y gobernaba antes que se enviasen las

nuevas Ordenes...» (1634ko maiatzaren 30ean; *apud* C. Rosell *Crónica General de España* Madrid 1866, 85.or.).

175-178: *Príncipe de Condec*: cf. Llobregat «...Enrique II de Borbón, Príncipe de Condè, hijo póstumo de Enrique I y de Carlota de la Tremouille» (135.or.) eta Moret «Richelieu (...) encomendó la expedición al Príncipe de Condè, persona poderosa en Francia por sus muchas riquezas, y enlaces de parentesco y, sobre todo, Príncipe de la Sangre» (17-18.or.) eta beherago eransten diona: «... venía con ánimo de aumentar con sus armas el Reyno de Francia a quien tal vez llegaría a gobernar, por estar cercano al Trono; pues el Rey no tenía sucesión, ni el hermano de éste tenía ningún hijo, que en Francia es lo mismo...» (39.or.).

Moretek Hondarribia hitzen indarrez menderatzeko lau saioen berri ematen digu: lehendabizikoetan, frantsesak bitartekoez —kaputxino batez (134.or. eta hur.) eta bi hendaiarrez (142-144.or.; cf. Palafox 344.or.)— baliatzen dira proposamenak egiteko. Beste bietan —eta Palafoxek ere ematen du hauen kontu—, ordea, Condèk mezulariak bidaltzen ditu gero eta mandatu gogorra goekin. Hauetako bati buruz ari da, zalantzarik gabe, Alzola. Halaz ere, badago arazo txiki bat: *EKn trompeteagaz* esaten den bitartean, bi historialariak ados daude mezulari bezala danbolin bat bidali zela esatean; ez dugu, dena dela, Alzolak erabili iturriak *trompeta* esaten zuela suposatzea baizik: cf. Moret: «...por medio de un Tambor, de quienes, ó de los pífanos [nik azpimarratua] es estilo de la Milicia servirse como de legados para semejantes mensajes...» (149.or.) eta Palafox —baina Flandeskoaz ari dela—: «...y como auiéndoles embiado Xatillón un trompeta para que se rindiessen...» (85.or.; ik. 324 eta 327.or. ere).

Mehatxuaz, Condèk bietan Hiriaren truke bizitza eskeintzen die: cf. lehendabizikorako Palafox: «...su Alteza les declara, no esperen alcanzar ninguna gracia del, antes todo el rigor que la hostilidad de la guerra haze sufrir á los que una ciega obstinación lleua hasta aguardar el último trance» (Condèren gutuna, abuztuak 30ekoa; aldaketa askorekin itzulpenean, ik. Moret 149.or.) eta bigarrenenerako: «...teniendo la compasión que deue tener un Príncipe Christiano, y de sus partes, de las (sic) desórdenes que se seguirán en la toma de dicha villa por assalto, adonde la hõra de las mugeres y la vida de los inocentes están expuestas al furor de los soldados (...). No obstante esto, les ofrece toda razonable composición (...). Declarándoles, que si no se aprouechan desta ocasión, y se aguardan a obtenerla, fiados en los repa-

ros que pueden tener para las retiradas, no les será otorgada alguna en aquel extremo» (Condéren gutuna, irailak 3koa, apud Palafox 376-377.or.).

179-180: Ez da hau erabili ditudan iturrietan agertzen dena: 8. lerroari buruz esan bezala, EKn Egia historiaren aurrean bakarrik utzi nahi da; halere, hemen Butron alkatea aipatu beharra dago: geroxeago istiluak izan arren (ik. V. Galbete «¿Fue desinteresado don Diego de Butrón? Un documento inédito del Archivo de Fuenterrabía»), berau dateke mementu hartan erakutsi zuen adoreagatik historiara igaroko zena, ia Egia estaliaz; cf., adibidez, S. Múgica *Provincia de Guipúzcoa* (1921): «...pero siguiendo el ejemplo del intrépido alcalde don Diego de Butrón, que ofreció su plata para hacer balas y amenazó con la muerte al que hablase de entregar la plaza, todos rivalizaron en valor y sacrificios» (752.or.); pasarte bera —xehetasun gehiagorekin, gehienetan— Moret (175-177.or.), Palafox (378.or.) eta Llobregatengan (149.or.) aurkitzen dugu. Era berean, ik. Olavide «Documentos históricos importantísimos». Halaz ere, hesitu batzu hasiera batean kapitulazioaren alde atera zirela egia da (ik. Moret 175.or. eta Palafox 377-378.or.); bestalde, Moret aldi hartako Egiaren portaeraz ere mintzatzen da: «De este modo concibieron algun empacho de declararse los que estaban perplexos, y los esforzados se confirmaron en su determinación valiente; con que a insinuación de Eguia, *a quien siempre quadraban designios de valor*, imitando los demás el exemplo de los buenos, y aun aquellos mismos que antes pareció estaban algo tibios, dando otro sentido a las voces que se habían dexado caer y por no dexar rastro de sospecha, resistiendo ahora fervorosamente la rendición...» (176.or.).

181-185: Honako hau izan zen Egiaren erantzuna: «Que para defender la plaza no nesessita ella de socorro alguno de gente, ni municiones de fuera, ni se aguarda a ninguno, y su Alteza puede dar los assaltos que fuere seruido, que aquí estamos resueltos a aguardarlos» (Egiaren gutuna, irailak 3koa; apud Palafox 378-379.or.). Bakarrik bigarren zemaian emandakoa transkribatzen dut, lehendabizikoa (ik. Palafox 351-352.or. eta Moret 176-177.or.) funtsean berdina bait da.

Gonbaratu 175-185. lerroak eta British Museumen gordetzen den hurrengo pleguearenak: «El de Condé les escribe / se rindan a su obediencia, / con decentes condiciones / haciendo virtud la fuerza. / Pues penetrando sus muros / defender difícil fuera / sus

gargantas del cuchillo, / sus hijas de la violencia. / Responde el famoso Eguía: / Rendirá la fortaleza / sus muros con nuestras vidas, / sobrará vuestra fiereza / Que muertos primero todos / de la patria en la defensa, / ni avrá vidas ni mugeres / triunfo de victorias vuestras» (1638koa; *apud* García de Enterría 294.or.) Zati hau bakarrik ematen du, tamalez; ikusten denez, histori liburuen eta EKren bertsioren arteko zubia dirudi, nahiz eta testu osoa beharko genukeen loturarik salatzeko.

186: Ondraren gaiaren euskal testuetako beste agerraldi baterako cf. *Bretainako kantorea*: «Viceca debala / onrrequin se-guru» (36-37. l.).

188: Lukas II, 14ko «Gloria in altissimis Deo, et in terra pax hominibus bonae voluntatis» esaldi ezagunaren aldaerak eta egokitzeak nonnahi aurki daitezke; hauetarik bat, adibidez, «Aquí paz y después gloria» gaztelar errefracua dugu. Era berean, «aquí gracia y después gloria» esaerak zabalkunde handia izan du, bertsoetan bederen; honi buruz Quevedok honako hau dio: «Fui el primero que introdujo acabar las coplas, como los sermones, con *aquí gracia y después gloria*, en esta copla de un cautivo de Tetuán: «Pidámosles sin falacia / Al alto Rey sin escoria / pues se muestra pertinacia / que nos quiera dar su gracia / y después allá la Gloria. Amén» (*Vidal del gran tacaño, apud* Caro Baroja, *Ensayo sobre la literatura de cordel*, 44.or.; beste adibide bat 53.or.an). Aingeruaren hitzen erabilera ez da beti horren zehatza izan, dena den: EKko lerro honetan, urrutiago jo gabe, Bibliako *bakea* etsaien kontrako *Victoria* bilakatua ikusten dugu; aldaketa hau ez da berria, ez eta ezezaguna ere, beharbada sarriago «y al que por la fé moría / en esta naval batalla, la gloria le prometía» (*La Gran Victoria que tuvo Don Juan de Austria...*, *apud* Caro Baroja *Romances de ciego*, 197.or.) bezalako itxuran ikusten bada ere. Gure testua-ren azalpen on bat 1658ko plegu batean aurki daiteke: «Dexo de ser tu ser (cosa es notoria) / Por gozar de otro ser más soberano; / Pero logra más ser en la memoria / Quando dexa de ser para lo humano, / *Pues dar de mano a la terrena gloria, / Es alcanzar la gloria con la mano*» (A. Nierembergen heriotzean egindako plegua, *apud* García de Enterría, 397.or.).

192-193: Cf. Llobregat: «La provincia de Guipúzcoa, en sus Juntas celebradas en Zarauz a 13 de noviembre, acordó que, debiéndose tan señalado triunfo principalmente a la intercesión de la Virgen María, toda la provincia celebrara perpetuamente su Na-

tividad con vísperas cantadas y, al día siguiente, procesión y misas, con la mayor solemnidad que en cada lugar se pudiera» (157.or.); Hondarribikoaz zehazki: «...los fontarribienses, que habían prometido a Nuestra Señora ayunar perpetuamente la víspera de su festividad antes del asedio y cuando recogieron en su parroquia la venerada efigie de la ermita guadalupense, si les favorecía en el trance de la guerra, entonaron el *Te Deum* al anochecer de este día 7, víspera de la Natividad de la Virgen, y continúan celebrando con fiestas religiosas y cívicas, todos los años este suceso glorioso, muy digno, por cierto, de recordación perenne» (Labayru, 274.or.) eta «El 4 de Septiembre de 1639, se reunió el ayuntamiento de Fuenterrabía para dejar memoria imperecedera de la intercesión de la Virgen de Guadalupe en la liberación de la plaza, y acordó que el día 8 de Septiembre se hiciera anualmente al Santuario una procesión cívico-religiosa, que todavía se viene haciendo con el nombre de *Alarde*, que constituye el festejo más interesante de las fiestas patronales de Fuenterrabía» (S. Múgica, *Provincia de Guipúzcoa*, 752.or.). Jakina denez, alardea oraindik ere ospatzen da (Ik. ospakizunez Uranzu *Lo que el río vió*, 438.or., adib.). Garaipena Ama Birjinari zor zitzaiola *opinio communis* izan zen: cf. Moret 227-230.or. eta, batez ere, Palauk dakarren *Relación en que se declara lo que la Ciudad de Fuenterrabia avisa a S. M. del prodigio y milagro que ha sucedido en la devotissima imagen de Ntra. Sra. de Guadalupe*. Barcelona, Jaime Romeu, 1639.

195: *Gabaçhu*: Hitz honen euskarazko lehendabiziko agerraldia bide da. Corominasek (s.v. *gabacho*) XVI. mendearen hasiera ematen du gartzelerazko lehenengoarentzat. *Dicc Auten* proposatutako etimologiaren kontra, hizkuntzalari honek hauxe dio: «nombre despectivo que se aplica a los franceses, procedente de oc. *gavach* 'montañés grosero', 'persona procedente de una región septentrional y que habla mal el lenguaje del país' (...). El hecho es que *gabacho* se ha aplicado en España, y como término peyorativo, a los franceses de todas partes [cf. gure testua], a los cuales, como tantas veces ocurre con los extranjeros vecinos, se atribuyen a menudo muchos defectos».

196-198: Hain ezaguna den balada arrunten formula honetaz arituko gara agindu lanean. Nola nahi ere, ik. Lakarra, Biguri eta Urgell, *Euskal Baladak I* (Hordago, Donostia 1983), 46-52.or.

201: Gai honetaz gehiago idaz zezakeela esan nahi duela dirudi.

203: *albiste neuri yndaçu*: cf. Axular: «Ea, iende penatuak, indazue *albiriste*, berri on bat eman nahi deratzuet» (388.or.) eta Azkue s.v. *albiriste*: «objeto que se da á quien trae una buena nueva». Ez dut esanahi honekin beste inongo testu zaharretan aurkitu; bai, alderantziz, beranduagokoa bide den «berriarekin», jadanik Zalgizeren erretrauetan: 200 «*Albiriste*, / Eztaquianac hobe vste»; geroago Añibarroren *Esku-liburuaren* bigarren edizioan: «Ceruetatic ecarri eútsun / Angueruac *albistea*» (cf. lehendabizikoan: «Angueru batec ecarri eutsun / Cerutic embajadea»).

205: *sugateraco*: cf. Azkue s.v. *sugate*: (B, Micol) hogar, fogón. Var. de SUATE, SUETE». Azken bi hauek «cocina» itzultzen ditu beti, hala nola *sugete* (B-a-mu).

207: cf. O'Reilly: «...fanfarrones los otros; comiéndose desde Madrid la Francia entera y sus ejércitos» (43.or.).

209: Cf. «Negras Pasquas te de Dios» (Marco I, 228.or.) eta, batez ere, «¡Mala Pascua os dé Dios, y mal San Juan tengáis!» (Jerónimo de Alcalá Yáñez *El donado hablador* (1624-1626), *apud* Chevalier *Cuentos españoles de los siglos XVI y XVII*, Taurus, Madrid 1982, 298.or.).

210-211: Hala eman dezakeen arren, Holandakoak EKñ agertzea —eta are irainduak direla— ez da harritzekoa: izan ere, bakealdi gero eta itxurazkoago baten ondoren, 1621. urtean Espainia eta Holandaren arteko gerla berpiztu zen. Berehala Frantzia eta Holanda konpondio batera iritsi ziren: «Francia, por un tratado firmado en 1624, prometió subsidios [Holandakoei] si continuaban la guerra con España» (A. Domínguez, *El Antiguo Régimen: Los Reyes Católicos y los Austrias*, Alfaguara, Madrid 1973, 377.or.). Palafoxen liburuan irakur daitekenez, guri dagokigun 1638. urte honetan Espainiako harmadak arazoak izan zituen fronte guztietan: itsasoan zein lehorrean, Amerikan zein European. Guzti hauetan (cf., adibidez, Palafox: «...teniendo los Franceses y Olandeses capitulada y dispuesta la total destrucción de los Países Católicos de Flandes» (20.or.)) Frantzia eta Holanda —bakoitza bere aldetik edo batera— izan ziren Espainiaren etsai nagusienak. Oraindik hogeitau urte beranduago ere badugu Holandarekiko istiluei buruzko lekukotasunik euskal testuetan, hauek hain urriak izan arren: cf. *Quartetac Gvre Principe Iavneanren D. Phelipe Prospero...*: «Olanda q vcatuarren / Austriaco Echea / zu içango zaitu / vetico Iabea» (61-64.l.; in «Contribución...» 92.or.).

BIBLIOGRAFIA

9. *Laburdurak eta bibliografia*

- AGUADO, P., *Historia de España. Segunda época. Casa de Austria (1517-1700)*, Espasa-Calpe, Madrid 1958.
- AREITIO, D., *Los vascos en la historia de España*, Publicaciones de la Junta de Cultura de Vizcaya, Bilbo 1959.
- AREJITA, A., «Domingo Egikori gorazarre kantua» *Euskeraren Iker Atalak* 2 (1983), Labayru Ikastegia, Bilbo, 139-181.or.
- CLAVERIA, C., *Historia del Reino de Navarra*, Gómez, Iruña 1971.
- «Contribución...» = SARASOLA, I., «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos» *ASJU XVII* (1983), 69-212.or.
- CPV = R. M.ª de Azkue, *Cancionero Popular Vasco*², Bilbo 1969.
- DIAZ-PLAJA, F., *La Historia de España en sus documentos. El siglo XVII*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid 1957.
- Dicc Aut* = Real Academia Española, *Diccionario de Autoridades* Madrid 1726 eta hur. Faksimila (3 lib.): Gredos, Madrid 1979.
- DOMINGUEZ, A., *El Antiguo Régimen: Los Reyes Católicos y los Austrias in Historia de España*, Alianza & Alfaguara, Madrid 1973.
- ERCILLA, A., *La Araucana*. Marcos A. Morinigo eta Isaías Lernereren edizioa, Castalia, Madrid 1979 (2 lib.).
- GALBETE, V., «¿Fue desinteresado don Diego de Butrón? Un documento inédito del Archivo de Fuenterrabía» in *Homénaje a D. Julio de Urquijo II*, 1949, 469-481.or.
- GUIARD, T., *Historia de la noble villa de Bilbao (1600-1700) II*, José de Astuy, Bilbo 1906.
- LAFUENTE, M. *Historia General de España XI*, Montaner y Simón, Bartzelona 1888.
- LAKARRA, J. A. «Bertso bizkaitarrak (1688)» *ASJU XVIII* (1984)-2, 89-185.or.
- LANDAZURI, J. J., *Historia de Guipúzcoa I*, Imprenta Vicente Rico, Madrid 1921.
- LEGRAND, T., «Notas para la historia. Relato inédito del socorro de Fuenterrabía por el ejército del Marqués de los Vélez durante el sitio de 1638» *Euskal-Erria LII* (1905), 274-278.or.
- , «Notas para la historia. Otro curioso documento acerca del sitio de Fuenterrabía en 1638» *Euskal-Erria LII* (1905), 393-398 eta 449-452.or.
- MITXELENA, K., Ik. TAV.
- MUGICA, S., *Provincia de Guipúzcoa in Geografía General del País Vasco-Navarro*, Alberto Martín, Bartzelona 1921.

- MUNARRIZ, E., «1638. La cooperación de los navarros en la liberación de Fuenterrabía» *Euskalerrriaren alde XIX* (1929) 87-98.or.
- OLAVIDE, J., «Documentos históricos importantísimos» *Euskal-Erria LXXI* 403-405.or.
- OTAEGI, C., «Ondarribiko cherkoa» *Euskal-Erria VIII* (1883), 438-443.or.
- ROSELL, C., *Crónica General de España* (Bizkaiari buruzko liburukia), Madrid 1866.
- SARASOLA, I., ik. «Contribución...».
- TAV = MITXELENA, K., *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madrid 1964.
- TOMAS, F., et alii, *La España de Felipe IV* in R. Menéndez Pidalen *Historia de España* (XXV. lib.), Espasa-Calpe, Madrid 1982.
- URANZU, L., *Lo que el río vió*, Valverde, Donostia 1955.
- VILLAVASO, C., *Historia de Durango*, Biblioteca Vascongada Villar, Bilbao 1968.
- ZUBIKARAI, J., «XVII mendeko bertso zarrak», *Zer LXIV* (1983), 6-7.or.

VISTA DE LA PLAZA DE LA CIUDAD DE FUENTERRABIA, Sus cercanías, y estado del Campo Frances, en el Sitio del año 1638, mirada desde el alto del Monte Jaizquíbel.

Explicacion de los Numeros.

1. Palacio del Rey, construido á p. de bomba.	15. Capela en el Caserío de Batron.	24. Baterías contra el de Leyre.	33. Lugar de Erdoya, límite de España
2. Iglesia Parroq. de S. Maria.	16. Basílica de Nra. Sra. de Guadalupe en el Promontorio Oclarro.	25. Bat. enemiga en la Colina de la Hermita de Nra. Sra. de Gracia á las orillas del Marj. de Gabro.	34. Camino p. la Basílica de Guadalupe.
3. Almacén y prueba de bomba.	17. Exército Español, al mando del Marqués de Torrecusa.	26. Bat. en el Arrenal de Ondarraína á la orilla de Francia.	35. Rio que baña el barrio Chiplen.
4. Baluarte de la Magdalena.	18. Exército al mando del Marqués de Montara, cerca del Campo Frances.	27. Hermita de Nra. Sra. de Gracia.	36. Rio que baña el barrio Jaizquíbel.
5. Baluarte de Leyre.	19. El Almir. y el Marj. de Velaz, con el Exército Español.	28. Puente de Amuz, fortificado por los franceses.	37. Exército al mando de D. Antonio Gualdo, cerca de los Cuarteles enemigos de Mondelo.
6. Baluarte de la Reyna.	20. Leda bañada en los orizontes del mar.	29. Fortaleza enemiga, hoy la Colina de Guadalupe, al m. del Conde de Agrain.	38. Fortaleza Francesa á la entrada en Puente Mondelo.
7. Puerta de Torra.	21. Dos Fuertes del enemigo, y Campo de batallas de la Infanteria Española, y Caballeria Francesa.	30. Lugar de Trun, en donde estuvo la Caballeria Francesa al mando del Duque de S. Simon.	39. Rio Nidasoa, límite de Esp. y Francia.
8. Baluarte de S. Maria.	22. Dos Baterías á la orilla del Rio.	31. Exército al mando de D. Pedro Girón, entre las fortal. enemig. de Trun.	40. Promontorio Oclarro, que sigue al Monte Jaizquíbel.
9. Baluarte de S. Felipe.	23. Batería junto a la Basílica de Sta. Maria Magdalena.	32. Iglesia de Santiago p. límite del enemigo	41. Monte Jaizquíbel.
10. Baluarte de S. Yago.	24. Bat. contra el Baluarte de la Reyna.		42. Hermita de S. Barbara.
11. Castillo del Yguer.			43. Hermita de S. Thome.
12. Armada Francesa, al mando del Arzobispo de Burdeos.			44. Basílica de S. M. Magdalena.
13. Fortaleza Francesa, al mdo del Duque de la Velasco, en la Colina llamada Torcaz.			
14. Torrada de Camp. del Principe de			

Se hallará en la librería de Anuisa, Calle de la Carreta, frente de la Imprenta, Real.

EUSKARAZKO TRATAMENDUEN IKUSPEGIA:

I. HISTORIA APUR BAT

JAVIER ALBERDI LARIZGOITIA

A.—LANAREN HELBURUAK *

1) Teoria mailan, euskararen «tratamenduak» direlakoei buruz gogoeta batzuk egin nahi izan ditut, erregistroen giltzarria den euskal alokutibotasunaren bereizgarriak, ezaugarriak, funtsa agertu asmoz.

Bide batez, hiketa, zuketa, beroriketa, xuketa erregistroen zehaztapena, bilakabidea eta erabilerak jasotzen dituen azterketa baterunzko bidea urratu nahi izan dut.

2) Tratamenduen arloan, gramatikaren beste edozein partetan baino nabarmenago gertatzen zaigu «pragmatika» baten premia: erabilera azaldu beharra begi bistakoa da.

Gure lan honen asmo nagusietako bat hutsune hori betetzeko pausu bat ematea litzateke: hiketa eta beroriketa erregistro markadunen erabilera zehaztea dugu helbururik behinena.

Baina oraingoz, erabilera guztien berri ematerik ez dugunez gero, gorago aipaturiko erregistroen erabilera *markagabea* bakarrik izango genuke aztergai, alegia, erabilera markadunean garrantzizkoak izan daitezkeen zenbait aldagai (hala nola hizketa-

* Orain argitara ematen den lantxo hau, berez, Euskal Herriko Unibertsitatean irakurritako tesina baten lehen zatia baino ez da. Interesgarri, jakingarri gerta daitekeelakoan hautatu dut atal hau. Etorkizunean, agian luzaro gabe, eskainiko zaizkie irakurleei hemen aipatu besterik egiten ez diren atalak.

-ingurua, hiztunaren aldartea, hizketa-lagunaren izaera, e.a.) berariaz alde batera utziko ditugu, ikerkizun dugun arloa hobeto zedarritzearren.

Azkenik, esan behar dugu ikerketarako hautaturiko ingurune geografiko-linguistikoa *Markina aldea* dela**.

3) Aztertu nahi dugu, beraz, hizketa-aldi bakoitzean solaskidearen zein ezaugarrik eragin diezaiokeen Markinako hiztunari hiketa, zuketa edo beroriketa hautatzera. Hau da, hiru erregistro hauen azpian dautzan aldagaiak agerian jarri nahi ditugu.

4) Beste helburu nagusi bat, hiketa eta beroriketa erregistro markadunen gaurko egoera eta etorkizuna azaltzea litzateke.

B.—LANAREN TAIUKERA

Lana hiru zatitan dago banatuta: lehenengo atalean, gramatikariak eta euskalariak historian zehar tratamenduei buruz agertu izan dituzten azalpenen berri ematen da; gai hau oso eztabaidatsu suertatu da eta nori berea eman ahal izateko interesgarri eritzi genion historia moduko bat egiteari. Bigarren atalean, euskaraz hizketa-lagunari zuzentzeko dauden erregistro desberdinen azterketa linguistikoa eskeintzen da: tratamenduen bilakabidea, euskal alokutibotasuna, sistema desberdinak... Hirugarren atalean, eta aurreko parte teorikoa osatzeko, pragmatikari iristen zaio txanda: Markina aldean egindako itaunketaren azterketa dugu azkenengo atala**.

** Gogora aitzin-oharra.

EUSKARAZKO TRATAMENDUEN IKUSPEGIA: I. HISTORIA APUR BAT

Eskuartearen darabilgun gaia, tratamenduarena, historian zehar oso eztabaidatsua gertatu da gramatikari eta euskalarien artean. Batzuei hizpidea edo, eman die hizkuntzaren bilakaera bideetan limurtzeko, besteei euskararen apologia egiteko parada ederra eskeini die; eta azkenik, ez dira gutxi izan gaiarekiko aurreritziak eraginda, hizkuntza beren gogara aldarazi nahi izan dutenak.

Etimologikeria, apologiaren zaletasuna eta zenbait aurreritzi-erekiko atxikidura maiz suertatu izan dira nagusi objetibotasunaren gaintik, gaiak behar zuen azterketa askotan uste ustelekin zipriztinduz, lausotuz.

OIHENART-ek XVII. mendean —mugaz bestaldeko euskaraz ari dela¹— garbi asko agertzen ditu tratamenduekin loturik dauden erregistro desberdinak:

Del verbo 'naiz', es decir, soy (que es del género neutro) viene 'nuc', de la misma significación en verdad, pero del género masculino, de tal modo, que sólo cuando se habla al varón ha de usarse esta voz; y de la voz 'nun', que es del género femenino, usamos en el mismo sentido, cuantas veces se habla a mujer; en fin, 'nuzu', que igualmente significa 'soy', y está compuesto del simple 'naiz' y el pronombre 'zu', vos, es del género común; y de él se puede usar indistintamente, para hablar a hombre o a mujer².

Ederto azaltzen digu, beraz, adizkera alokutiboen erabilera; nolana ere, OIHENART-ek errealitate hau sistematizatzeko erabili duen ikuspuntua ez da izan erregistroarena, jeneroarena baizik: «azpikonjugazioa» bitan banatzen da: a) jeneroa adierazten duena; b) jenerorik adierazten ez duena:

Ejemplo de la subconjugación no genérica de los verbos transitivos³: Del verbo 'Aiz', eres (que es la segunda persona singular del verbo 'naiz', soy) se deriva el 'izait', eres para mí, v.g.

1. A. Oyenart, *Noticia de las dos Vasconias*, RIEV XVII, 1926, 352-353.or.

Hemendik aurrera aipamen xehetasunetarako ikus bedi bibliografia azkenengo orrialdeetan.

2. *Op. cit.*, 352-353.or.

3. Oihenart-en terminologian 'transitivo' = NORIduna.

'pochelu izait', eres estorbo para mí; (...) En la tercera persona, 'zait', es para mí; 'zaic', es para ti⁴; 'zaio', es para él. Ejemplo de la genérica: En el género masculino 'nizaic', soy para ti; 'nizaic', soy para él; 'nizaic', soy para ellos. La segunda persona plural 'nizaizue' no tiene género; porque sólo la podemos emplear hablando a muchas personas, mas advertimos arriba que los géneros de estos verbos se refieren a personas singulares y no a muchas. La misma persona 'naiz' en femenino se conjuga así; 'Nizain' soy para ti; 'nizaon' soy para ella; 'nizaien', soy para ellos...⁵.

Hau ikusita, badirudi «jeneroa adierazten dutenen sailean» hitanozko (eta zukako?) adizkerak sartzen direla eta bigarrenan gainerako guztiak. Baina, zer dela eta 'zaic' eta 'nizaic, nizain' bezalako adizkerak sail desberdinetan sartu? Nire ustez, zalantza eta kontraesan hauek banaketarako erabilitako erizpidetik datoz: jeneroak ezin bana ditzake sail bitan 'zaic' eta 'nizaic' bezalako formak. OIHENART-ek gehiegi zorrotzu ditu begiak bereizgarri den puntu honetara, jenerora alegia, eta hortik errakuntza:

Hay además en las personas esta singularidad, que admiten la distinción de género; porque son o masculinas o femeninas o comunes o neutras. Los tres primeros géneros corresponden al número singular únicamente⁶.

Beraz, singularreko bigarren pertsona aktantea gertatzen den kasu batzuetan ('zaic, nizaic' ...) ez du asmatu errealitatea sailkatzen.

Edozein modutan ere, OIHENART izan da lehena 'ZU'-ren zentzuaren berritasuna antzematen eta azpimarratzen:

El plural era antes: 'ZU' y 'zuc', vosotros; 'zure', de vosotros; 'zuri', para vosotros; 'zuzaz (zutaz)', por vosotros; pero ahora se usan en singular estos casos. El plural se declina así por el artículo: 'zuec', vosotros...⁷.

'ZU' izenordainaren erabilera berri honek, logika hutsez, honako konklusio honetara darama OIHENART: zukako aditz-joko

4. Ez dago bat ere garbi zergatik 'zaic' den 'no genérica'.

5. *Op. cit.*, 353.or.

6. *Op. cit.*, 352.or.

7. *Op. cit.*, 340.or.

alokutiboak ere berria izan behar du. Berrikuntza hau inguruko hizkuntzetan gertatutakoaren kalkoa izan daiteke; honela diosku:

Si bien a mí me parece que estas voces y otras semejantes, compuestas del número singular del verbo y del nominativo plural del pronombre de la segunda persona, son nuevas y formadas por los nuestros a imitación de los italianos, franceses o españoles, que se sirven del plural 'vos' en singular. Porque hablamos en esta lengua, empleando tales personas del género común, cuando dirigimos la palabra a alguna persona no baja, o de inferior condición a la nuestra, sino igual o superior a nosotros: Verbi gracia, en la primera persona singular transitiva de este verbo 'naiz', soy, se expresan el masculino, 'nizaic' y el femenino 'nizain' por el pronombre latino 'tu'; más el común 'nizaizu' por el pronombre plural 'vos', tomado en singular, de tal forma, que 'nizaic' y 'nizain' equivalen al español 'yo te soy'. Pero 'nizaizu' se traducirá al español 'yo os soy' o 'yo soy a Vuestra Merced'⁸.

Bere jaiotzeko euskalkiaren ezaguerari esker euskarazko hitzen bukaerako -a, artikulua zelako eritzia mantendu zuenak zorrotasun berberarekin agertu zituen 'ZU'-ren erabileraren berrietasuna eta orobat, tratamendu desberdinen erabilera.

XVIII. mendean, PIERRE D'URTE-k bere gramatikan aditza azaltzerakoan elkarren segidan ematen ditu adizkerak:

Le mot sans marque veut dire *la manière hoñette sans tutoyer*. Le mot marqué a l' 'm' indique le *tutoyement* de l'home. Le mot marqué a l' 'f' denote qu'on parle a la feme en la *tutoyant* et le mot marqué a 'c' montre qu'on parle a tous les deux en les *tutoyant*⁹.

Beraz, forma alokutiboak (zein hikakoak, zein zukakoak) zaku berean sartzen ditu, 'tutoiement' delakoa izanik partiketarako erizpidea.

Piska bat goraxeago, ordea, izenordainak sailkatzerakoan zera dio:

Tu, toy, sans tutoyer.
Nom. çu...

Tu, toy, en tutoyant
Hi...

8. *op. cit.*, 352.or.

9. Pierre d'Urte, *Grammaire Cantabrique basque*, 77.or. Geuk azpimarratua.

Zukako adizkera alokutiboak baina, 'ZU' izenordainarekin loturik daude forma eta erabileraren aldetik; beraz, erabilitako terminologia eta emandako azalpenak ez zaizkigu benetako erabileraren argigarri gertatzen. Berriro topo egiten dugu, bada, erdizkako azalpen batekin.

ETXEBERRI Sarakoak latinezko bokatiboarekin lotzen du euskarazko hikako aditz-joko alokutiboa. Eta dudarik gabe, erlacionatze honen azpian badago hitanozko sistemaren jatorriaren susmoa:

SUM BOKATIBOAREKIN, ETA JENEROAREKIN
KONJUGATUA

Indicativo modo, tempore praesenti

Sing. Ni nauk, edo ni naun.

'Ego sum ô vir, vel ô femina'

Hura duk, edo hura dun.

'Ille est ô vir, vel ô femina'

Plur. Gu gaituk, edo du gaitun.

'Nos sumus ô vir, vel ô femina'

Hek dituk, edo hek ditun.

'Illi sunt ô vir, vel ô femina'¹⁰.

Jeneroa, 'tutoiement' delakoa, hizketa-lagunarekiko harremana, dira orain arteko azalpenetan azpimarraturiko alderdi nabarmenak. Nolakoa erizpidea, halakoa ikuspegia; ikuspegi desberdinotatik emandako deskribapenak ez dira osoak inondik ere; bestalde, gehiegizko argitasunik ez emateaz gainera, batzuetan nahastea sortzeko arriskua dute.

Urte batzuk geroago, LARRAMENDIrekin batera iritsiko zen Hego Euskal Herrira euskaraganako kezka eta grina. Grina honen lehenengo agerpena, ordea, euskararen defentsa eta apologiari itsatsita dakusagu. Euskara auzipean dago; kanpotarren irainari erantzunez azaltzen zaigu andoaindarraren lan gaitza. Euskaldunen hizkuntzaren defentsa gartsu, sutsu honetan, erakutsi behar zaizkie Espainako kulturako «jauntxo» ikasiei euskararen doaiak. Auzi honetan, benetan axola duena irabazle irtetea da, eta hone-

10. J. D'Etxeberri, *Eskual Herriari eta eskualdun guztiei eskuarazko hatsapenak latin ikhasteko in Joannes Etxeberri Sarakoaren lan hautatuak*, (X. Kintanak prestatua), 225-226.or.

tarako —MITXELENak dioen bezala— LARRAMENDI eskuetan dituen bitarteko guztiez baliatuko da:

Las mismas cualidades que hacían de él un escritor de primer orden le perjudicaron en cierto modo como investigador y erudito. No tenía, a diferencia de Hervás, ningún entusiasmo desmedido por el trabajoso caminar de las ciencias reales, hecho de continuas rectificaciones y de retrocesos aparentes al contacto con la experiencia. Llevaba consigo el espíritu pleitista de su pueblo, acostumbrado a litigar interminablemente por derechos, privilegios y prioridades y a esto se añadió la dialéctica de la escuela que aprendió en las aulas. (...). En muchas de sus argumentaciones se diría que va implícito el supuesto de que los textos o los datos de cualquier orden, en cuestiones que no sean estrictamente de fe, no prueban ni refutan nada por sí mismos, sino que todo depende del partido que de ellos sepa sacar la penetración del que los alega ¹¹.

Ez da, bada, harritzekoa tratamendu kontu honetatik ere, LARRAMENDI-k probetxurik handiena atera nahi izatea bere hizkuntzaren «onerako», edo hobeto esanda, euskararen goraipamenerako; gai hau, trebetasunez erabiltzen jakinez gero, oso egokia baitzen apologia egiteko.

Gauzak honela, gure gramatikariaren egitekoa da kanpotarrei frogatzea euskararen aberastasuna tratamenduei dagokienez; aberastasun edo ugaritasun honek agerian jarriko luke hizkuntzaren egokitasuna, eta aldi berean, hurbilduko luke «arrazoiaren hizkuntza» mitikorantz.

Helburu hau duelarik, bakarrik onartuko ditu —denok dakigun arrazoiagatik— aditza dela medio sortzen diren tratamendu desberdinak; bestelako bideak tratamendu mailak bereizteko (izenak, tituloak, e.a) berariaz zokoratuak izango dira, hizkuntzari berari ez, baizik eta modari dagozkiolako aitzakiarekin. Azterketa honela bideratuz, iristen da bere abiapuntuko ondorioetara:

La distinción, y puntualidad en las fórmulas de una Lengua, sin duda es perfección, y la tuviera aquel lenguaje de la razón. Consiste esta perfección en las fórmulas, que tiene una Lengua, de hablar, y saludar a varios sugetos: de suerte que como ay diversas personas, à quien yo puedo hablar, y que piden de mi trabajo diverso, ya de respeto, ya de llaneza, ya de amistad;

11. Luis Michelena, *Historia de la Literatura Vasca*, 95-96.or.

assi tambien se conozca en las formulas de una Lengua esta misma distincion, y puntualidad. No háblo aqui de los tratamientos de Señoria, Excelencia, Magestad, y otros, que son formulas, no tanto de las Lenguas, quanto de la moda, del estilo, de la lisonja, &c. y en ellas pueden ser iguales todas las Lenguas. Háblo solamente de las formulas, que lleva de suyo una Lengua, atendiendo à su institución y caracter. Y digo, que en este sentido el Bascuenze es Lengua mas perfecta.

Pruebola. Puedo hablar à una persona de caracter, y à un amigo, que me favorece con su amistad: puedo hablar à otro amigo sí, pero que por igual no me haze favor en serlo: y puedo hablar à un inferior. La distinción, y puntualidad pide esta misma diferencia en los modos de hablar; y el Bascuenze la tiene perfectamente. Por que à los dos sugetos primeros les da el tratamiento de 'berorí, berorréc', que corresponde al 'vuessa merced' del Romance, y es que la amistad en aquel caso se ha de hermanar con el respeto: al tercer sugeto le da el tratamiento de 'zu, zuc', ò 'zeu, zeuc' con la pronunciacion de la 'z' mas dulce, y mitigada, que en Romance, y es un tratamiento medio entre el 'usted', y 'tu': al quarto le da el tratamiento de 'hi hic- eu euc', que es mas llano, y desdeñoso.

Esta puntualidad, y distincion no se halla en las otras Lenguas. El Latin tutéa à todo el mundo, ni haze diferencia de personas. Sea la que fuere, no tiene mas formula, que 'heus tu', oyes tu, y aun hablando con Dios dice, 'tu Domine' tu Señor. Quite se allá, que tan mal se zurze el 'tu' con el 'Señor', como el 'Don' con el 'turuleque'. Dirán, que ay 'majestas', 'celsitudo', 'sanctitas', 'dominatio vestra'. E esso aora no viene al caso, como ya hemos advertido. Ademas pregunto, esos tratamientos son de 2. persona, ò de 3.? Si son de la segunda, que inconsecuencia es faltar en el verbo, 'Sanctitas vestra affert', vuestra Santidad lo trae, y no, 'Sanctitas vestra affers', vuestra Santidad lo traes? Si son de la tercera, no hablamos de esso, y ademas: luego el Latin en la 2. persona no haze distincion de personas. Mas el Bascuenze en el pronombre, y en el verbo tiene esta puntual diferencia; porque además del 'berorréc ecárten-deu', que corresponde al 'usted lo trae', y pertenece à la tercera persona por la razon, que diré en otra parte, tiene otros tres modos, 'hic ecárten-déc, hic ecárten-dén, zuc ecárten dézu', los dos primeros del trato infimo, uno para hombres, otro para hembras, y el tercero mas cortes para ambos sexos, à los quales no corresponde en Latin mas que el 'tu affers'. Y lo mismo le sucede al Bascuenze en los otros dialectos, 'hic ecárten-dóc, ecárten-dón, ecárten-dózu, hic ecárten-dúc, ecárten-dún, ecárten-dúzu'.

Del Romance digo lo mismo, que tutéa à otro con azer distincion de personas. Hable un Español à otro con apóstrophe, y no saldrá del 'oyes, tu eres bobo, tu pareces lerdo, tu, Señor, me hiciste cargo', y ábate el Don con el turuleque. Pues diga, hablador, me dirá alguno, no tenemos el 'usted', que es mas cortés, que el 'tu', y es para hablar en apóstrophe? Si, Señor,

le respondo; yo; pero sin distinción en el verbo, en que debiera hallarse principalmente. Los pronombres se dexan mil vezes en la oracion sin vicio alguno: pues déxelos por su vida, y hable à un esclavo, à una esclava, y à un amigo, y verá; que no hay mas formula, que esta 'traxis telo?' porque el 'traxolo' es de tercera persona: pero el Bascuenze lindamente, 'ecarri-déc? ecarri-dén? ecarri-dézu? De aquí el argumento que hacíamos contra el Latin; por que ò el 'usted' es de la segunda persona, ò de la tercera, &c. Esto mismo sucede al Francés, que fuera del 'tu', todo es 'vous vous' en tono de quien fufa. Lo mismo al Italiano con su 'tu' y 'voi'. 'Nunc sic' aora lindamente. Luego el Bascuenze es Lengua de mas distinción, y puntualidad en las formas de hablar, que todas essas Lenguas, y otras muchissimas. Esta consecuencia ya es innegable¹².

Hau gutxi balitz bezala, LARRAMENDI-k heltzen dio euskarak duen beste bereizgarri bati: aditzaren bigarren pertsonan egiten den jenero bereizkuntzari. Andrezkoentzako forma (-n bukaeraduna) hizkuntzak kortesia adierazteko dituen baliabideetako bat izango litzateke. Beraz, izatez emakumezkoari agertzen zaion kortesiaren seinale litzateke: nolabait, gogorra, latza den '-k' -dun adizkeraren ondoan, '-n' leun eta goxoa duten adizkerak egoteak adieraziko liguke emakumezkoenganako begiramena agertu nahia¹³.

BERORI, denok dakigunez, ez da zabaltzen errespetuzko tratamendu gisa mugaz bestaldeko euskarara. LARRAMENDI-k ematen digu erregistro honen berri: 1728. urterako, Gipuzkoako euskararen formatzat dakar¹⁴.

Haren ustez, 'berori'-ri erromantzean 'vuessa merced' delakoa dagokio; eta euskarazko 'zu', erromantzezko 'usted' eta 'tu'-ren bitarteko izenordaintzat dauka, erabateko kidesunetik ez dagoela; 'hi-kako' tratamendua, azkenik, bazuena litzateke.

Urte bat geroago (1729), euskara eta erromantzearen arteko konparaketa egiterakoan kidesun berdintsuak agertuko ditu:

Aunque estos dos pronombres de segunda persona 'hi, hic, eu, euc' son sinonimos, y equivalentes; pero el 'zu, zuc, ò zeu, zeuc'

12. Manuel Larramendi, *De la antigüedad y universalidad del bascuenze en España: de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas Lenguas, demonstracion previa al Arte, que se dará a luz desta lengua.* 127-130.or.

13. Ikus *De la antigüedad...*, 131-135.or. Liburu honetan esandakoa, hitzez hitz aldatuko du bere hiztegi famatuaren hitzaurrera (iij eta hurrengoak).

14. Harrigarriena «bere adiskidetasuna agertzen dizun lagunari» 'Berori' esateko ohitura da.

no son sinonimos con los dos primeros, antes *ay entre ellos una bellissima diferencia, que no se halla en otras Lenguas*. Por que los dos pronombres 'hi, hic, eu, euc', son de un tratamiento mas llano, y menos cortés: pero el 'zu, zuc', ò el 'zeu, zeuc' es de un tratamiento medio entre el 'usted' y 'tu' del Romance, ni tan cortés como el primero ni tan llano como el segundo, aunque se acerca mas à la cortesia del primero: y tanto, que en Labort usan del pronombre 'zu', para el tratamiento, que corresponde al 'usted'. Esta bella diferencia de las segundas personas se estiende tambien a las conjugaciones,...¹⁵.

Kidetasunok ezartzerakoan, bistan dago elementuak berak barka aztertu beharrean, elementuok agertzen direneko *sistema desberdinak* izan dituela gogoan: gipuzkeraren 'zu', lapurterarena bera izan arren ez dira inolaz ere baliokideak, lehenengoak besteak ezagutzen ez duen 'berori' bat bait dauka aldamenean. 'Zu' berberori arrazoi berberagatik, ezin izan liteke erromantzearen 'usted'-en pare-parekoa. Kontu honetan, bada, uste baino argiago eta zorrotzago agertzen zaigu LARRAMENDI; beste asko ez bezala, ez da kontent gelditzen itzulpen hutsarekin.

LARRAMENDI konturatu zen tratamenduak «sartzen» direla aditzjokoan; eta baten batek esan duenaren kontra, hikako aditzjoko alokutiboa ere erreparatu zuen¹⁶:

No obstante quiero advertir, que tal qual terminacion, assi activa, como neutra, en algunas personas, tiene inflexiones bien irregulares, y no menos significativas. Verbi gratia, 'esáten-cioat', 'irabaci-etzioat', 'esan-cioate', &c. En estas oraciones la persona es conocida, que es 'ni', 'neu', yo; pero no tan facilmente la inflexion. 'Esáten-cioat' yo se lo digo à aquel, suena à inflexion transitiva de la 3. persona, y la inflexion regular es, 'esáten-diot'. *Suena tambien à transicion de la 2. persona 'hi' 'hic', 'eu, euc'; y su inflexion regular no es 'cioat'*. Digo, que es inflexion transitiva irregular à la 3. persona, pero que *determinadamente se ha de usar en circunstancias, en que se habla 'contigo', con el 'hi, hic', 'eu, euc'*. Lo mismo sucede en algunos irregulares neutros, 'hor néagok', 'ceágoc', 'guéaudec', 'céaudec': 'baneabilc', 'ba-ceabilc', &c. que llevan la circunstancia de hablar en apostrophe 'contigo'¹⁷.

15. M. Larramendi, *El imposible Vencido*, 23-24.or. Geuk azpimarratua.

16. 'HI' izenordainari dagokion tratamendua eta aditz-jokoa 'familiar' kalifikatzaileaz bataiatzen du Larramendi-k. Harrezkero, askok eta askok onartuko zuten bereizkuntza hau euskal aditza sailkatzerakoan.

17. *El imposible vencido*, 233-234.or. Geuk azpimarratua.

Berdin diosku bere hiztegiaren hitzaurrean, nafarrera eta lapurterari buruz ari denean:

Usan con grande aire, y frecuencia de aquella *conjugacion particular*, que apunta en el Arte, y tiene sus particulares terminaciones, *que indican estar hablando con alguno, a quien se trata en el modo infimo, y familiar, 'artu ceoat'...*¹⁸.

Hikako aditz-joko hau (alokutiboa) derrigorrezkoa da —zenbait pertsonatan— 'hi' izenordaina erabiltzen denean.

Hitz egiteko modu honetan, gramatikalki sarrarazten da entzulea —aktantea izan gabe— aditzetan. Hau eta tratamendu maila desberdinei buruz emandako informazioa zor diogu LARRAMENDI-ri. Beraz, lastoa eta alea bereizten jakinez gero, badaukagu zer jaso jesuita auzizalearen idazlanetatik¹⁹.

Apologiarako zaletasunaren gailurrera iristen da XVIII. mendearen bukaeran: euskara, paradisiko hizkuntza, munduko hizkuntzarik zaharrena, osoena, borobilena, perfektuena, filosofikoen da PABLO PEDRO ASTARLOA-ren begietan.

Ikuspegi honetatik, euskal hizkuntzak tratamendu kontuan dituen bereizkarriak ez dira kasualitate hutsaren fruituak, arrazoiz eta izatez behar direnak baizik:

Reparó igualmente el Bascuence en los dos preceptos nada confusos que nos impuso la naturaleza; esto es, el respeto a los superiores y la conmiseración con el sexô débil para tratarle con suavidad y miramiento; y viendo que el verbo era la única parte de la oración que nos dirigía con la mayor proximidad à los superiores é inferiores, quiso dividir sus verbos en corteses y familiares para cumplir con el primer precepto, y los familiares en femeninos y masculinos para no quebrantar el segundo²⁰.

Honetaz gain, ASTARLOA jabetu zen aditz alokutiboaren muinaz:

18. M. Larramendi, *Diccionario Trilingüe del castellano, vascuence, y latín*, 1. liburukia, xxvii.j.or. (Geuk azpimarratua).

19. Nolanahi ere, egia da «hikako konjugazio irregularra»-renak azken orduko oharra edo eranskina dirudiela. Guztiz zeharka bait dator azalpen hori.

20. P. P. Astarloa, *Apologia de la lengua vascongada*, 150.or.

¿Cómo podía imitar el Bascuence à la lengua Hebrea, si nuestro idioma tiene todas las personas en sus verbos femeninos? ¿Si tiene, no solamente *verbos femeninos de direccion*, sino de accion, pasion y recepcion? quiero decir, no solamente *verbos femeninos, para quando se dirige el habla à una muger que no tiene relacion con el verbo*, sino tambien para quando la muger hace, padece ò recibe en nuestros conceptos²¹.

Aditz-joko alokutiboari 'conjugación familiar' deitzen dio eta honela zehazten du:

Por conjugación familiar entendemos como queda dicho anteriormente, aquella inflexion por medio de la cual nos dirigimos à una ò más personas familiares sin que las tales personas tengan relacion alguna con la accion comunicada; pero la tal accion ò conversacion se tiene con ellas, y digimos que estas conjugaciones unas eran femeninas y otras masculinas²².

Aipatu berri dugun liburu horretan, izenordainak aztertzerakoan, singularreko 2. pertsonarako sail bi bereiztu beharra azpimarratzen du; bereizkuntza hau bidezkoa, naturalezak agindutakoa da:

Exije, pues, la misma naturaleza que la segunda clase de pronombres se subdivida en otras dos, de las cuales la una sirve para cuando nos dirigimos en nuestros conceptos à los que nos son superiores, y usamos de la otra con los familiares. Es tan natural esta subdivisión, que no han podido ménos de reconocer su necesidad todas las naciones cultas, sin embargo de haber tenido la desgracia de hallarse con unas lenguas tuteadoras. En efecto, ¿de dónde vinieron los Vds., los V.SS., los V.EE., etc., etc.? Es indispensable que recurramos à la natural vergüenza que causaria el toscó tuteo en el hombre filósofo²³.

Ez digu ematen, ordea, 'berori' tratamenduaren berri. Zergatik ote? Bildur naiz ez ote den LARRAMENDI-k aipaturiko arrazoi-bidea (aurreritzia) euskarari aplikatu izanagatik:

De esta suerte tratamos al superior cual corresponde, y idioma será perfecto en este ramo, sin que nos veamos obligados

21. *Op. cit.*, 156-157.or. (Geuk azpimarratua).

22. P. P. Astarloa, *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva ò gramática y análisis razonada de la euskara ò bascuence*. 451.or.

23. *Discursos...*, 279.or.

al vergonzoso uso de los solecismos que se cometen en los idiomas, en el trato cortés, valiéndose ò de terceras personas de singular, debiendo ser segundas, ò de segundas del plural habiendo de ser del singular²⁴.

ASTARLOA-ren arrazoizatzeko moduari igartzen zaio behin-goan bere oinarrizko aurreritzikeria: arrazoiaren hizkuntzarako postulatzten dituen ezaugarriak alde aurretik euskararengan ikusitakoak izaten dira; hau hola izanik, ondorengo egiaztatze prozesuak deus gutxi balio dezake. Tratamenduei dagokienez, durangarrak zerbait berri eransten badu ere, gehienbat apologiaren muturrera eramaten ditu LARRAMENDI-ren esanak²⁵.

Zenbait urte geroago —1820. urte inguran—, LARRAMENDI-ren gramatikak utzitako hutsunea bete asmoz edo, AÑIBARRO-k idazten zuen bere *Gramática Bascongada*. Titulu hau jarri arren, gehienbat aditz-jokoari buruz dihardu, bereziki bizkaierarenari buruz. Hemen axola zaizkigun ohar interesgarri, jakingarriak egiten ditu:

El idioma político, religioso, y sagrado requiere otra delicadeza, otra cultura de estilo; y no se deben usar en Púlpito aquellos modos baxos, que se usan por familiaridad, o humildad de clase inferior. Y solo tal qual vez se podrán usar, como cuando se habla con el demonio, o se quiere expresar alguna frase de un maldiciente, o iracundo. Con todo se ponen al último estas conjugaciones familiares separadamente, por complemento del bascuence, que tiene la particularidad de hablar y distinguir de sexos en las conjugaciones a diferencia de otras lenguas²⁶.

Gipuzkeraren aditz-joko 'laua'ri buruz ari dela, hanka sartze nabarmen bat egiten du: agian LARAMENDI-k bere *Arte* delakoan eskeini zion arreta eskasarengatik edo, uste du AÑIBARRO-k aditz-joko alokutiboa ez dela sartzen Gipuzkoan:

Vease en Bizcaya, el cuidado que se deve observar en el uso de este trato menos cortés en pulpito y confesionario: y como alli se extiende este trato familiar no solo a 'tu' como en Guipúzcoa, más también a todas las personas, menos a 'vos'²⁷.

24. *Discursos...*, 280.or.

25. *Ikus op. cit.*, 282-295.or. eta 424-443.or.

26. P. Añibarro, *Gramática Bascongada*, 13.or.

27. *Op. cit.*, ikus 17.or.

Eta paradigmak ematerakoan, 'hi' aktanteari dagozkion adizkerak bakarrik²⁸ agertzen ditu. Geroago bizkaieraz jarduterakoan halako zalantza izpi bat somatzen da —nahastea ez esatearren—:

Este trato familiar distingue dos locuciones de sexos y habla el primero con varón y el segundo con muger; y quando no hai más que una terminación, habla con ambos. En el 'vosotros' no hai sino locución cortés: *pero en todos los demás admite la distinción de sexos en Bizcaya y Labort; en Guipúzcoa comunmente no lo usan sino en 'tu': también se usa en Guipúzcoa.*

Las primeras personas del singular y plural dirigen la palabra a si mismos, como hablando con alguno que está presente; y en las terceras personas dirigen su locución con relación a varón o a muger²⁹.

AÑIBARRO-k ez du jadanik apologia egiten, baina «arauzale» agertzen du bere burua («ez purpitoan, ezta aitorlekuan ere ez da erabili behar»), hikako konjugazioa kontuz, neurriz, mailak bereiztuz, erabiltzearen alde dago.

Garai beretsukoa dugu AITA ZABALA. Orain axola zaigun gaiari dagokionean, esan dezakegu emaitza handia dela berak utzitako lana. Handia, batez ere, bide berriak urratu nahi izan zituelako. Ikus dezagun, bada, zer dioen bere idazlan landuenean³⁰.

Euskarak hiru tratamendu ditu: 'zu' kortesiakoa, 'ic' laua ('familiar') eta 'berori' sortu berria: lehenengo biak, ZABALA-ren ustez, zaharrak eta jatorrizkoak dira, bestea, ordea, berria eta kanpotik ekarria. Garbiago esanda, 'berori' gaztelaniaren 'usted' edo 'Vuesa Merced' direlakoen kalko hutsa besterik ez da.

Berezkoak dituen tratamendu zahar eta jatorrizkoengatik euskarak alde handia eramaten die munduko gainerako hizkuntza ezagun guztiei; tratamenduok perfekzioaren ezaugarri nabarmenentakoak dira:

Solo nuestro idioma posee conjugaciones corteses y familiares, con las que hace la distinción de cortesía y respeto, que con tanto empeño se han procurado las lenguas modernas: y lo

28. Salbuespen bakar batekin: IZAN laguntzailea (NOR).

29. *Op. cit.*, 78.or. (Geuk azpimarratua).

30. P. Zavala, *El Verbo Regular Vascongado del dialecto vizcaino*, ikus II, VII, VIII eta X. atalak.

hace sin oponerse à lo que prescribe la naturaleza de los idiomas de tratar de 1.ª persona à la que habla, de 2.ª à quien se habla, y de 3.ª de aquel de quien se habla, y sin trocarlos los números à que pertenecen, como lo practicaron puntualisimamente las antiguas³¹.

Zukako tratamendua da, errespetuzko pertsonari eman behar zaion bakarra; horrela erabiltzen dute iparraldeko euskaldunek eta horrelaxe ohitzen zen Hego Euskadikoan artean:

Puede verse en el «Euscararen berri onac» (pag. 42) del P. Cardaberaz, que escribía hacia el año 1761, cómo trataba la casera de Elorrio à su Cura, que le pretendía la hija para esposa de su sobrino³².

Baina, 'berori' sartzeaz batera eta 'ic' desestimatzaz batera, 'ZU' behiala handiaren balioak behera egin du. Hala eta guztiz ere, elizako jendearekin eta pertsona nabarmenekin izan ezik, 'ZU' da guztiekin erabiltzen dena:

Es pues el tratamiento de 'ZU' el más usual en el mutuo comercio, y casi el único del púlpito y escritos públicos (§ 6), y por lo mismo el más necesario³³.

ZABALA-ren ustetan, lehen-euskararentzat tratamendu bakarreko sistema bat jartzea okerreko bidetik jotzea litzateke. OIHE-NART-en baieztapen zuhurraren aurka, 'zu'-ren zaharkotasuna defenditzen du. Okerraren arrazoia —beti ZABALA-ren ikuspuntutik—, konjugazio laua, singularreko 2. pertsonaren flexioetara ezetik, 1. eta 3. pertsonen dagozkien flexioetara ere zabaltzen dela ez ikustetik letorke. Hona hemen arrazoibidea:

Siendo pues cierto, como lo es, que el tratamiento de 'Ic' tiene los artículos dichos de 3.as y 1.as personas, lo es igualmente que los de sus 2.as son proyectos de este trato, y que junto con aquellas compone su conjugación, sin tener que ver con los del

31. *Op. cit.*, II. atala, § 1, 6.or.; ikus X. atala, § 2, 163.or. Hau irakurritakoan, Astarloa eta Larramendi datozkigu gogora.

32. *Op. cit.*, 164.or. Hau, nolahi ere, erdikako egia baizik ez da: «Eta, Jauna, zure mesedeak etorkizuna bazau?...». Ikus A. Cardaberaz, *Euskeraren berri onak*, 104-105.or.

33. *Op. cit.*, 164.or.

'ZU'. No perteneciendo a la conjugación de 'ZU' los artículos de 2.ª persona del 'Ic', no pueden ser recientes los de 2.ªs personas de singular de dicho 'ZU', sino que deben ser tan antiguos como los otros suyos de las cinco personas, que según el modo de pensar del mismo Oihenart lo son tanto como el vascuence, so pena de que lo contrario haya de decirse que la conjugación vascongada, completa y entera en su trato llano, estuvo en una multitud de siglos manca é imperfecta de segundas personas de singular en su tratamiento cortés³⁴.

Ez dago bat ere dudarik bide zuzenetik ibilia, OIHENART dena. ZABALA-k oso gogoko zituen tratamendu biok ('hi', 'Zu'); hizkuntzaren perfekzio ezaugarritzat zituen neurrian ezin onar zezakeen sistema bikoitz horren berritasuna. Gai honetan igartzen zaio ASTARLOA-ren idazlanekiko menpekotasuna ('naturaleza', 'perfekzioa', 'zaharkotasuna', e.a.). Hikako aditz-joko alokutiboa gustoko izateak gehiegikeriak idaztera bultzatuko zuen bezala³⁵, agian, 'ZU' tratamendua gogoko izateak eramango zuen 'ZU' horren jatorritasuna azpimarratzera.

Eguneroko harremanetan erabiltzen da tratamendu laua, honako kasuotan:

1. Maila berekoekin edo/eta behegoko mailakoekin xalotasunez eta lautasunez tratatuz gero.

Tratamendu hau azaltzen da, orobat, haserrealdietan eta sesioetan entzulearen behegoko maila adierazteko.

2. 'ZU'-ka ari izan arren, konfiantzazko lagun artean izanez gero, hikako tratamendura jotzen da «barregarri ikutua», grazia eta gatza emateko jardunari.

3. Bakarrizketetan. Nork bere buruarekin, alegia.

ZABALAK oharrarazten digu, ordea, bizkaieraz andrazkoek gizonzko batekin ari balira bezala egiten dietela beren buruei:

Pero tengo notado en nuestro dialecto que las mujeres se valen en ellos de la conjugación masculina. Así es que una muger

34. *Op. cit.*, 165.or. Ikus X. atala, § 4.

35. Ikus L. Villasante, *Historia de la Literatura Vasca*², 242.or.: «Así, por ejemplo, encariñándose por la gracia y artificio de la conjugación familiar ha hecho extensiva ésta a tiempos y modos en que no parece que se haya usado nunca».

llamada Maria, reprehendiéndose à sí misma por alguna accion mala, se diria: «Mari ¿Cer eguin *doc*? ¿Cer esango *yoc* besteac? ¿Celan aguertuco *atzáco* aurrean? ¿Celan beguiratuco *deva*?»³⁶.

4. «Cuando se apostrofa a los ausentes»³⁷.

5. Animaliekin (katu, txakur, zaldiak, e.a.) eta gauzeekin (mundua, eguzkia, ilargia, arbolak, tresnak, zarata, gaisotasunak, heriotza, e.a.) hitz egiterakoan.

Esandakoak eguneroko bizitzarako balio du; baina ZABALA-k honetatik bereizten du goragoko maila, jaso, ikasia, landua, serioa: maila jaso honetan purpitoko hizkera eta idatzizko hizkera jartzen ditu. Azken hauetan seriotasuna derrigorrezkoa da; hala ere, erabili ahal da hikako tratamendua kasuotan:

1. Deabruarekin, kondenatuekin eta mespretxuz tratatu behar direnekin hitz egiterakoan³⁸.

2. Norbaitek esandakoa hitzez hitz aldatu nahi denean. Esandako hori hika badago.

3. Jesukristoren pasioan, soldaduen mespretxuzko esaldiak hika jartzea ere egoki gertatuko litzateke.

4. Heriotzako orduan, pekatariari kontuak ateratzen Jaungoikoa ipini beharko bagenu edo/eta infernuko kondenatuen aurrean edo engainatutako norbaiten aurrean Deabruaren isekak jarri beharko bagenitu, egoki letorke hikako tratamendua.

Kasu hauetaz aparte, iparraldeko idazleen artean ohitzen da tratamendu hori beste kasu biotan:

1. Bakarrizketetan. («Cuando uno se habla á sí mismo, ó á su cuerpo, alma, corazón, potencia, sentidos, miembros, etc.»)³⁹.

2. Bizigabeko gauzei hitza zuzentzerakoan.

36. *Op. cit.*, 165.or. § 5.

37. *Op. cit.*, 165.or. § 5.

38. Deabruarenak Añibarro-rengandik jaso dirudi.

39. *Op. cit.*, 166.or. (§ 6).

Beste erregistro bat bereizten du ZABALA-k: barre egiteko idaztiak, alegiak, ipuinak, e.a. Honelakoetan usuago eta askatasun gehiagoz erabili ahal da hikako tratamendua; gainera, egokitasunez eginez gero atseginagoak eta barregarriagoak gertatuko dira pasadizoak.

Beraz, ondo edo oker, zehaztasun dexente ematen digu aita ZABALA-k tratamenduen erabilerari buruz.

Bestalde, defenditu egiten du konfidantzazko tratamendu honen zahartasuna eta erabilera zabala. Tesi honen alde aipatzen ditu arrazoi batzuk: jende arruntaren ohizko tratamendua izatea, erabilera zabala 'berori' sartu ez den herrietan edo gutxitxo sartu den herrietan, bakarriketetan oso erabilia izatea, errefrau askotako lekukotasuna, eta azkenik aipatzen du literaturako lekuko bi: XVI.eko IOANNES LEIZARRAGA eta zubererazko XVIII. mende hasierako dotrina liburu bat.

Guzti honek pentsarazten dio, beti, garai guztietan erabili izan dela, beharbada 'zu' baino gehiago lehenagoko garaietan⁴⁰.

ZABALA-k, bere liburua idatzi zuen garairako —XIX. mendearen lehenengo partean—, azpimarratzen du tratamendu honen beherakada; estimu gutxitan daukate orduko hegoaldeko euskaldunek, tratamendu apalegia, bajuegia delakoan.

Uste, eritzi honen iturburua hau izan daiteke:

Mas esta idea ha debido su principio y fomento á los que hablando habitualmente el castellano ó ignorando los artículos de dicho trato, ó lo saben mal, ó á lo menos quieren nivelar el vascuence por las reglas y gusto de aquel, usando como equivalente del trato de 'Usted' ó 'Vdm' de 'berori' que se ha formado á su imitacion: y como equivalente del de 'tu' el de 'zu';...⁴¹.

Tratamendu honen beherakada eta desestimua nabarmenagoa izan da hirietan, errepideetan, berauen ondoko herrietan eta Gaztela herrialdearen ondokoetan. Gainerakoetan, hala ere, ez du aintzina izandako arrakasta.

Galtze honekin badu zerikusirik idazleek egin dioten «arbuioak»: gutxien erabili dutenak bizkaitarrak dira, hurrengo da-

40. *Op. cit.*, ikus X. atala § 7, 166-167.or.

41. *Op. cit.*, ikus X. atala § 8, 167.or.

toz gipuzkoarrak, eta azkenik, frantsesak, gehien erabili izan dutenak: «También le han desdeñado más que lo que debieran nuestros escritores»⁴².

ZABALA-k dei sutsu bat egiten die euskaldunei tratamendu honek behar duen bizitza zabala izan dezan.

Ciertamente es doloroso el que por unas ideas erradas se prive á nuestro bello idioma de una de sus mas hermosas perfecciones, en que, como antes he dicho, aventaja á todos los lenguajes conocidos. (...) debemos procurar hacer que reflorzca este tratamiento filosófico, formado con mas delicado primor y esquisitez, y que lleva en sí la marca de la sabiduría de su inventor...⁴³.

Bukatzen du ZABALA-k atala (X: «Del verbo cortés y familiar») 'Berori' tratamendua kanpotikakoa dela esanez. Kanpotikakoa (mailebatua) izateaz gainera, euskararen senaren kontra-koa da. Bi arrazoi ematen ditu: batetik, bere bizitza laburra euskararen historian, eta bestetik, hirugarren pertsonakoa izatea⁴⁴. Aldatuko ditugu hona haren bukaerako hitzak:

Tanto como esta ha sido la filosofía y tino de los inventores del trato de 'Berori'. Lo diré mas claro: tanto como esta ha sido su ignorancia, irreflexion y capricho. Por que al fin que las lenguas que no tienen sino un solo trato, reputado esto despues de la civilizacion por defecto, anden inventando con que suplirlo y enmendarlo del modo que puedan, aun cuando no sea con mucha propiedad, es cosa que se puede y aun debe tolerarse, pues al fin el pobre tiene que remediar sus necesidades como acierta. Pero ¿en qué razon cabe, que á un idioma rico que tiene dos tratos hermosos y filosóficos, formados con el mayor tino y sabiduria, se le haga olvidar el uno para obligarle á imitar al que tuvo que andar en tales suplementos?⁴⁵.

Apologia alderdia alde batera utzita, oso jakingarria eta harriagarria da ZABALA-ren informazioa. Geroztik ikusiko dugu haren eragina beste gramatikariengan.

42. *Op. cit.*, ikus X. atala § 8, 167.or.

43. *Op. cit.*, X. atala, § 9, 168.or.

44. Arrazoi horretan badu bere pisua Astarloa-k eta Larramendi-k emandako eritziak.

45. *Op. cit.*, X. atala, § 10, 169.or.

LARDIZABAL-en gramatikak tratamendu arloan orpoz orpo jarraitzen dio aita ZABALA-ri, ia-ia hitzez hitz segitzen dio haren irakatsiari⁴⁶. Nabari da, halaber, LARRAMENDI-ren eragina⁴⁷; us-te du LARDIZABAL-ek LARRAMENDI ez zela jabetu hikako aditz-joko alokutiboaz:

El P. Larramendi, con otros varios Escritores, no dio al tratamiento de 'i, ic', mas conjugaciones que las en que (sic) entra la segunda persona de singular; pero es ya indudable, que este tratamiento tiene las mismas conjugaciones que el cortés, hecha escepcion de las que funciona la segunda persona del plural, en las cuales se usan los artículos del trato cortés⁴⁸.

Bi urte beranduago, INCHAUSPE-k zuberogeraren berri ematen digu (tratamenduei dagokienez) era honetara:

Le verbe basque possède de plus quatre manières d'exprimer chaque distinction de temps, de personnes et de nombres; nous les appelons 'traitements', à l'exemple des grammairiens basques espagnols. Le premier traitement, le plus important et le seul absolument nécessaire pour écrire et pour parler le basque, est le traitement 'indefini'; on l'emploie *dans le discours public et en général lorsqu'on s'adresse à plusieurs personnes*: eskéntzen DU, il offre; ján DUT, j'ai mangé. Le second traitement est le 'masculin'; il indique le genre masculin de la personne à qui l'on parle, et on en fait usage *avec un inférieur et avec toute personne du sexe masculin que l'on traite familièrement*; eskéntzen DIK, il offre; éman DIAT, j'ai donné. Le troisième traitement est le 'féminin'; il indique le sexe féminin de la personne à qui l'on parle, et on en use *à l'égard des inférieurs et généralement à l'égard de toutes les personnes du sexe féminin avec lesquelles on a des rapports familiers*: eskéntzen DIN, il offre; éman DIÑAT, j'ai donné. Le quatrième traitement est le 'respectueux'; on s'en sert *avec un supérieur et avec toutes les personnes auxquelles on doit des égards*: eskéntzen DIZU, il offre; éman DIZUT, j'ai donné. Ces divers traitements ajoutent sans doute à la complication du verbe basque, mais ils ont l'avantage d'identifier la personne qui parle avec celle à qui elle s'adresse, et d'exciter sans cesse l'attention de celle-ci⁴⁹.

46. F. I. Lardizabal, *Gramática Vascongada*, Ikusi, batez ere, «bostgarren eransquina».

47. *Ik. op. cit.*, 7.or.

48. *Op. cit.*, 17.or., oharra.

49. M. Inchauspe, *Le Verbe Basque*, 2.or. (Geuk azpimarratua).

Lehenengo eta behin, ohar gaitezen terminologiaz: izen hauek erabiliko ditu BONAPARTE printzeak bere lan garrantzitsuenean⁵⁰.

BONAPARTE-k bost tratamendu bereizten ditu: 'indéfini', 'masculin', 'féminin', 'respectueux' eta 'diminutif'. 'Respectueux' delakoa, —zukako aditz-joko alokutiboa sartzen dena, alegia— bakarrik zuberoteran eta ekialdeko baxenafarreran agertzen da. Berak 'diminutif' deitutakoa bakarrik ekialdeko baxenafarreran:

Le traitement en 'zu', lorsque la seconde personne n'entre dans le terminatif ni comme sujet ni comme régime, n'a lieu qu'en souletin et en bas-navarrais oriental. (...) Le traitement diminutif, lorsque la seconde personne n'entre dans le terminatif ni comme sujet ni comme régime, n'existe qu'en bas-navarrais oriental, le mixain excepté⁵¹.

Gainera, zehaztasun gehiago ematen digu; zukako aditz-joko alokutiboa agertzen deneko tratamendua, berez bakarrik da errespetuzkoa zuberoteran: erronkarietan maila berekoen artean erabiltzen da, ta 'indefini' delakoa «jeneralean» hitz egiteko ezezik maila goragokoari hitza zuzentzeko ere erabiltzen dute; ekialdeko baxenafarreran maiz («régulièrement») agertzen da 'respectueux', 'indéfini' izenekoaren ordez (kasu bakanak dira 'indéfini' erabili beharrekoak); ttipigarría (š) umeei hitz egiteko eta maila berekoen artean (!) agertzen da Garazi-n, Bardoz-en, Lehuntze-n, Mugerre-n, Urketa-n, Zaraitzu-n...

Zenbait urte lehenago, BONAPARTE-k bataiatu zituen tratamenduak 'alokutibo' adjetiboaz:

...mais on sera beaucoup plus surpris en voyant que la deuxième, la troisième et la quatrième colonne consacrées à la langue basque présentent des formes masculines, féminines et respectueuses correspondant à celles de la première. Ces formes que je propose de qualifier du nom d'*allocutives* ou même de celui de *parlementaires* ne s'emploient que quand on veut adresser

50. Bonaparte laguntzaile zuberotarraren terminologiaz baliatzen da *Le verbe basque en tableaux-en*. Ikus «Deuxième tableau préliminaire...».

51. *Le verbe basque...*, azkenengo orrialdea, bigarren oharra. Gogora dezagun erronkarieta zuberoteran barruan sartzen dela, eta zaraitzuera ekialdeko baxenafarreraren barruan. Ikus P. Yrizar-en artikulua: «Los dialectos...», 382 eta hurr. orrialdeak.

la parole d'une manière expresse, soit à un homme, soit à une femme, soit à une personne des deux sexes à laquelle on veut témoigner quelque respect⁵².

Esan beharra dago, bestalde, BONAPARTE-k antzeman ziola 'ZU'-ri bere aintzinako pluraltasuna; ez du uste, ordea, sinkronikoki pluralekotzat hartzerik dagoenik: gauza bat da forma, eta besterik erabilera:

Nous ne doutons point que le pronom 'zu' n'ait jadis exprimé le pluriel français 'vous', mais nous ne pensons pas qu'il puisse pour cela être regardé comme appartenant à ce nombre dans la langue actuelle, malgré la forme comparable en tout point à celle du pronom 'gu' «nous». Il ne peut appartenir au pluriel, par la raison bien simple que depuis des siècles il ne s'emploie guère qu'en parlant d'une seule personne. C'est un fait accompli, qui comme tel doit être respecté, et sur lequel il serait oiseux de revenir. Nous croyons toutefois qu'il sera très utile d'étudier ce pronom dans ses terminatifs verbaux, comme s'il n'avait jamais discontinué d'être un pluriel. En le comparant ainsi aux terminatifs du pronom 'gu', on ne manquera pas d'observer qu'il n'est pas jusqu'au pléonasme et à la réduplication que l'on remarque souvent chez ces derniers, qui ne se reproduisent dans les mêmes circonstances et d'une manière exactement typique chez les premiers. C'est donc par la forme que l'origine plurielle de ceux-ci est mise en évidence...⁵³.

BONAPARTE-ren eritziz, tratamenduen aberastasuna euskara-ren bereizgarrietariko bat da, euskal aditzaren «logikotasunaren» erakusgarri:

Le conjugaison objective pronominale à régime direct et indirect à la fois et les traitements masculins, féminins et respectueux sont exclusifs au basque *qui, seul en Europe, peut se vanter de posséder un verbe si riche en formes logiques*. Je ne leur appliquerais pas cette qualification si elles ne servaient pas à exprimer des rapports différents⁵⁴.

GEZE-k, urte batzuk geroago, ez dio aparteko ezer eransten INCHAUSPE-k esandakoari⁵⁵.

52. L. L. Bonaparte, *Langue basque et langues finnoises*, 19.or. (Geuk azpimarratua).

53. *Le verbe basque en tableaux*, xvi.or. (Ikus bigarren oharra).

54. *Langue basque et langues finnoises*, 21.or. (Geuk azpimarratua).

55. L. Geze, *Éléments de Grammaire Basque*, Ikus 76-77.or.

Hego Euskal Herrian, 1884.ean agertzen da gramatika on bat ARTURO CAMPION-en eskutik. Tratamenduak direla eta, iturri nagusi bi erabiltzen ditu: AITA ZABALA eta BONAPARTE. Iturri hauetaz baliaturik halako ikuspegi oso bat izateko moduko testu bilduma bat eskeintzen du⁵⁶.

'HI' izenordainari buruz dio tratamendu lauari («familiar»-ari) dagokiola. Zerbait erabiltzen du herriko jende lauak, arruntak bere klasekoekin; goragoko mailakoari hika zuzentzea gauza zatarra litzateke:

..., pues se consideraría una insigne grosería, contraria a todos los hábitos de respeto del pueblo euskaro, el que un inferior se valiera del 'i' dirigiéndose a un superior⁵⁷.

Bestalde, CAMPION-ek azpimarratzen du hikako aditz-joko alokutiboaren zailtasuna; izenordainari konjugazio ikaragarri aberatsa dagokio, txikitatik ez dakienari trebetasunez erabiltzea ezi-nezkoa egiten zaiona:

Este «encanallamiento» del 'i' es verdaderamente lamentable, porque a dicho pronombre corresponde una riquísima conjugación, tan completa como complicada, cuyo uso es de gran donaire y viveza, de la que jamás consiguen valerse con soltura los que no la mamaron en la cuna⁵⁸.

'ZU' izenordainari buruz, PRINTZEA-k esana errepikatzen du, VAN EYS eta VINSON-en eritziak harira ekarriz⁵⁹.

CAMPION-ek bost tratamendu bereizten ditu, BONAPARTE-ri jarraituz:

a) el indeterminado; b) el familiar, que se subdivide en masculino y femenino; c) el respetuoso y d) el diminutivo. De considerarse el masculino y femenino del familiar como tratamientos separados —según lo hacen algunos tratadistas— resultan cinco. Este es el criterio del Príncipe Bonaparte.

56. A. Campión, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*, Ikus, 50, 162-3, 332-335.or.

57. *Op. cit.*, 162.or.

58. *Op. cit.*, 162.or.

59. Campión-ek 'ZU'-ren pluraltasunaren «aurkikuntza» Bonaparte-ri zor zaiola uste arren, Oihenart dugu lehena fenomeno jakingarri hori azpimarratzen.

Llamo yo tratamiento indeterminado al que los gramáticos del país acostumbran denominar «cortés»; ó sea, á las flexiones correspondientes al 'ZU'. Le doy el nombre de indeterminado, porque al revés de los restantes, no especifica ni el sexo, ni la edad de la persona con quien se habla, pero sí que á quien se habla es «con comedimiento y cortesía»⁶⁰.

AITA ZABALA-ren tesiak bereak egiten ditu: hikako tratamendua aberatsa eta jatorra da; 'Berori' sortu eta sartu berria, nahastearen fruitua da⁶¹;... Orobat, bere egiten du haren deia hikako tratamendua berpizteko.

Errespetuzko tratamendua ,edo gauza bera dena, 'indeterminado'-aren gaintik dagoen tratamendua, bakarrik zuberorak dauka⁶². Azkenik, tratamendu ttipigarria bakarrik dago ekialdeko baxenafarreran.

CAMPION-ek mugaz bestaldeko lanen berri duenez gero, euskarazko tratamenduen ikuspegi osoago, zabalago bat ematen digu; behintzat, hegoaldeko gramatikarien aldean.

Mendearen bukaeran, ITHURRY-k hiru tratamendu maila beizitzen ditu lapurterarentzat (CAMPION-en terminologiaz baliatuz):

Il y a trois traitements, savoir: 1.º l'indéterminé; 2.º le masculin; 3.º le féminin, c'est-à-dire que la flexion du verbe dans la même personne est parfois différente suivant qu'on s'adresse: 1.º à quelqu'un indéterminé (abstraction faite du nombre, du sexe, de la dignité); 2.º à un homme qu'on tutoie; 3.º à une femme qu'on tutoie...⁶³.

Ohar gisa, gaineratzen du baxenafarrera eta zuberorlan laugarren tratamendu bat dutela, 'respectueux' izenekoa.

60. *Op. cit.*, 332-333.or.

61. *Op. cit.*, 334.or.

62. Campion-ek Bonaparte-ren oharra jasoz, errespetuzko tratamendua zuberorlan bakarrik dugula diosku; baina baieztapen hori zehaztu egin beharko zukeen: tratamendu hori zabaltzen da baxenafarrerara (erronkaria eta zaraitzera barne); baina izenaren esanahiari gagozkioa (errespetua adierazteko) hobetoen zuberorlan irauten omen du.

63. Ithurri, *Grammaire Basque*, 61.or. Ikus 13, 18, 60, 61.or.

1894.ean argitaratu zen ARANA-GOIRI-ren artikulua bat, euskaltzale batek egindako galderei erantzunez⁶⁴; bertan tratamenduei buruzko eritziak eta erabilerari buruzko «legeak» agertzen ditu. Bere tesien oinarritzko iturria AITA ZABALA da; beroni segitzen dio goitik behera, zenbait ideia gehitxoago desarroilaturik.

Egiten zaion lehenengo galdera da, ea zergatik 'ZEU'-ren itzulpenzat, 'usted' ematen duen, eta esanahi hau izatekotan, ea zein ote den 'berori'-ri dagokiona.

Erantzuna berehalaxe dator: «Euskarazko 'zeu' edo 'zu' singularreko bigarren pertsonaren izenordain errespetuzkoa delako, bere esanahiari begira, gaztelaniazko 'usted' edo 'vuesa merced', 'vos'-en baliokidea; eta 'berori' edo 'berori', izenordaina barik, «ese mismo» adierazten duen erakusle bat delako».

Jarraian, euskaltzaleari zalantza hori ulertzen duela diotsa. Euskaldun gehienek ustez, 'eu' edo 'i', 'tu' eta 'usted'-en bitarteko zerbait da, 'tu' baino errespetu handiagokoa eta 'usted' baino errespetu gutxiagokoa; 'berori', gaztelaniazko 'usted' baino errespetu gehiagokotzat daukate:

Pero éste es uno de los muchos errores vulgares que deben desvanecerse⁶⁵.

S. ARANA-ren eritzi bizkaieraz⁶⁶ tratamendu bi baino besterik ez dago: itanozkoa eta zutanozkoa⁶⁷. Euskal aditzean ba ote dago 'berori'-ri dagokiokeen bigarren pertsonaren flexiorik? Ez,

64. S. Arana Goiri, *Obras completas*, «Documentos póstumos» 2348-2351.or. «Cartas a Euskófilo» 385-394.or.

65. *Op. cit.*, 385.or.

66. Orriaren beheko oharrean dio berdin dela gainerako euskalkietan: bakarrik zuberorren dago hirugarren tratamendu bat, haurrekin erabilia. Bistan dago Arana Goiri-k ez zuela Bonaparte-ren lana irakurri.

67. Hitzon azterketa morfologikoa dakar:

itanoz: i(tú) + ta(y) + no(yo) + z

-i, 'eu'-ren ordez.

-ta, 'eta'-ren ordez.

-no, 'neu'-ren ordez.

zutanoz: zu + ta + no + z (-z: moduzko atzizkia).

zu, 'zeu'-ren ordez. = «usted».

bat ere ez; beraz, 'berori' eta 'eurok' ez dira izenordainak, eta izenordainak ez direnez gero ez dute sortzen hirugarren tratamendurik.

Zein flexio dagozkio 'berori'-ri eta 'eurok'-i? Hirugarren pertsonarenak. Horra hor kontraesana! Lehenengo pertsona, hitza duena bada, bigarrena hizketa-laguna (hitza zuzentzen zaiona) bada eta hirugarrena aurrekoak ez beste edonor bada, hara kontraesana: 'berori' erabiltzen da hizketa-laguna adierazteko —2. pertsona— eta dagokion flexioa 3. pertsonarena da.

Así, 'berori da' significa 'tú él es': ¿quién es aquí el que es? ¿tú o él?⁶⁸.

Honen ondoren, AITA ZABALA-ren eritzia dakar: 'berori'-ren asmatzaileek baldarki, ez-jakintasunez eta nahikeriaz jokatu dute; euskarak ez zuen inondik ere holako «monstruo» baten beharrik.

Behin 'berori' tratamendua hizkuntzatik erauziz gero, tratamendu bi bakarrik gelditzen dira: hitanozkoa eta zutanozkoa. Tratamendu bioi aditz-joko desberdinak dagozkie: bata errespetuzko pertsonentzakoa («cortés»), bestea konfidantzazkoentzat («familiar»); azkenengo hau bitan banatzen da entzulearen sexoaren arauera ('masculinas' eta 'femeninas')⁶⁹.

Gauzak honela, ez da zaila euskal izenordainak itzultzen: errespetuzko tratamenduko 'zeu'-ri, gaztelaniazko errespetuzko izenordain guztiak ('usted, vuestra merced, Vuestra Majestad, Vuestra Santidad, Vucencia, Vuestra Reverencia, Vuestra Paternidad,...') dagozkio, eta berebat, konfidantzazko 'eu'-ri gaztelaniazko tratamendu laueko izenordaina ('tú').

Itzulpenaren auzia erabaki eta berehala, erabilerari ekiten dio: noiz tratamendu bata eta noiz bestea?⁷⁰. Bakoitzaren erabilerarako zerrenda bana ematen digu.

68. *Op. cit.*, 387.or.

69. *Op. cit.*, 2348-2349.or. Honetan, Larramendi-ren ondorengo gramatikarien tradizioari jarraitzen dio S. Arana Goiri-k.

70. Erabilera zehaztu beharrak agerian jartzen du proposatutako itzulpenak ez digula, berez, gehiegi laguntzen, edo bestela esan, itzulpenarena alferreko eztabaida izan daiteke.

Hitanoa erabili behar da:

1. Izaki bizigabeekin hitz egiteko: zerua, itsasoa, burdina, ea. Beti jenero maskulinoa.

2. Landare eta animaliekin. Alegietan animaliak elkarrekin hizketan jartzerakoan kontutan hartu beharko da bakoitzari dagokion tokia: inaurriak leoiari 'zeu' esango dio, baina leoiak inurriari 'eu'⁷¹. Jenero maskulinoa.

3. Kondenatuekin, zein aingeru zein gizonekin. Beti jenero maskulinoa.

4. Arimaren etsaiekin. Jenero maskulinoa.

5. Grina eta pasio txarrekin: alferkeria, lizunkeria, ordikeria, jokoa. Jenero maskulinoa.

6. Gorputzari hitz egiteko. Jenero maskulinoa.

7. Mespretxua adierazteko hizketa-lagunari. «Jeneralean» jenero maskulinoa, baina gizabanako konkretuei, zeini bere sexoaren arauera.

8. Bakarrizketetan. Beti jenero maskulinoa, emakumezkoa izan arren bere buruarekin hizketan dagoena.

9. Bertan ez dagoen pertsona batez gaizki esaka ari- tzerakoan. Pertsonaren sexoaren arauerako jeneroa.

10. Konfidantzazko pertsonen artean, zerbaiti barre- garri edo irrigarri kutsua emateko. «Jeneralean» maskuli- noa: gizabanako bakoitzarekin bere sexoaren arauera.

11. Beheragoko mailako pertsonekin: seme-alabak, be- heragoko mailako senideak; haurrak; gaztelaniaz 'tú' erabil- tzen dugun guztietan (morroi, neskame eta zerbitzariekin ezik⁷²) jeneroa, sexoaren arauerakoa.

12. Maila berekoekin: neba-arrebak, senideak; adis- kideak, pertsona oso ezagunak, e.a. Jeneroa, sexoaren arae- rakoa.

71. Ohar hau berak egindakoa da, eta seguru asko, guztiz zentzuduna.

72. Ohar hau Arana Goiri-rena da.

Zutanoa erabiltzen da:

1. Jaungoikoari, Aingeruei eta Santuei hitz egiteko.
2. «Con los 'lugares' sobrenaturales: el Cielo de los bienaventurados, el Trono de Dios, el Purgatorio, etc.»⁷³.
3. Giza-arimarekin.
4. Doaiekin⁷⁴.
5. Goragoko mailakoekin: gurasoak eta goragoko mailako senideak; zaharrekin, oso ezagunak izanda ere; 'agintea' dutenei agintari bezala tratatzerakoan.
6. Pertsona ez-ezagunekin; errespetua gorde behar den guztietan: maisuak bere ikasleei, nagusiak bere morroieneskameei, e.a.

Jeneroari buruzko ohar gehienak, ARANA GOIRI-renak badira ere, zerrenda biok —bizpahiru kasu ezik— AITA ZABALA-ren «El verbo regular vascongado»-tik jasoak ditugu. Jeneroari dagokionean gehienetan asmatu egin du; ez hainbeste hitano/zutano banaketan (batez ere, «bere kolkotik» zerbait eransterakoan).

RESURRECCION M.^a DE AZKUE-k arreta handia eskeini zion tratamenduen gai honi. Orrialde franko, argitasun handiko pasarte franko, eta egia aitortzeko, gehiegikeria franko aurki daitezke haren lan garrantzitsuenetan zehar. Lekeitiar euskaltzale eta euskalari handiak, gai honi dagokionean, luma bizkorregi erabili ez ote zuen gaude, bere ohizko hizkuntzarekiko sena, zentzua eta zuhertasunaren zantzurik ere ez bait dugu pasarte batzuetan somatzen.

Ikus dezagun, bada, bere gaztaroko gramatikan —AZKUE-k bere «gaztaroko pekatua» zeritzon— zer dioen tratamenduei buruz. Esan beharra daukagu, nahikunde edo nahikeria baten mendeko agertzen zaigula AZKUE lan honetan: euskaraz, singularreko

73. *Op. cit.*, 389.or.

74. 2, 3, 4, kasuek, logikaz, Zabala-ren esanetatik atereak dirudite. Esan behar da logika hori manikeismoarena dela: gaizkiari hitanoa dagokio, ongiari, ordea, zutanoa. Urrunegi joatea ez ote den nago: Zabala-k ez du hainbesterainoko zehaztasunik ematen.

bigarren pertsonan izenordain bakarra dago ('i'), 'ZU'-k pluraleko esanahia dauka («vosotros»). Nahikunde honek itsututa, azaltzen du bere teoria ⁷⁵.

AZKUE-ren eritziz, 'hi' ezin daiteke konfidantzazko izenordaintzat har, 'ZU'-k errespetua barik «vosotros» adierazten duela; aurretikako ideia honetan oinarrituta, esaten du konfidantzazko tratamendua bakar-bakarrik aditzean erakusten dela (aditz alokutiboaren bitartez):

Autu laua aditzean bakarrik erakusten dai.«norberan nai bezte baten egimenetan' itz egiten iakana sartutea» dai autu laua (=«conversación familiar») ⁷⁶.

Autu laua mendekoeekin eta adiskide urkoeekin ohitzen da. Honela sortzen da euskaraz aditz-joko berezi hori:

El euskara suele manifestar con 'i=tú' á quien se habla (ó la segunda persona); é intercalando 'i' en el verbo conjugado se manifiesta la llaneza ó familiaridad de la conversación («autuan lautasuna») ⁷⁷.

AZKUE-k artean ez zuen ongi bereizten aditz-joko alokutiboa eta NOR-NORI tankerako konjugazioa: 'Nago' esateko lau hauek ditugu: naIagok=Te(te) estoy, naIagon=te hembra(te) estoy, naIgoka=(te) le estoy, naIagotsu=(te) os estoy, naIagoke=(te) les estoy ⁷⁸.

Gero dio, 'I' horrek ez duela esanahi garbirik: itzultzerakoan 'te' jarri du nolabait iragartzearren.

Bigarren pertsona (NOR, NORK) denean autua ezin lautu daiteke (horra aipatutako nahastea: 'naioatsu=(te)os voy' autu laua litzateke 'I' sartu delako, 'I' aditzetik kanpora —izenordaina denean— ez da lautasunaren agergarria:

75. R. M.ª Azkue, *Euskal Izkindea*.

76. *Op. cit.*, 68.or. (187 zenbakia).

77. *Op. cit.*, 68.or.

78. Ikus 69.or. (188-189.zenb.). Urte asko pasa eta gero, bere MV-n, artean uste zuen 'NOR-NORI' sistemako adizkerak «autu lauaren» eraginezkoak zirela, halako nahaste bat, alegia.

I lautasunezko autuan artetuten («tartekatzen») dain gizan' bezte autugin ('locutivo') bat lotsazkoan («errespetuzkoan») artetuko balitz' nai ta nai-ez bitariko autuginak dagozala autortu bear izango geuke: lotsazkoak eta lauak. Baina lotsazko aditzetan arteturiko autuginik egon-ezen ganera' 'i' bere ezdai lautasun utsezko autugina; edo obeto adierazoteko' 'i' aditz-artean lautasunan agergarria izan arren' aditzetik kanpoan' lotsaa la lautasuna agertuten dauz⁷⁹.

AZKUE-ren tesi nagusia hauxe da:

«Ezdauka BEREZ euskaraak I-n ordezko lotsazko autuginik». Hau frogatzeko bost «argimen» ematen ditu:

1. Lotsa (errespetua) eta lautasuna, ez daude izenordainetan, aditzean baizik.

2. Euskarak errespetuzko izenordainik baleuka, aditzetan tartekatuko luke; autu laua adierazteko, 'I' tartekatzen den antzera.

3. Euskal idazle guztiek, 'hi' bigarren pertsonaren izenordaintzat daukate (askok ezaintzat eduki arren).

Aitortu behar da, 'hi' singularra eta 'zu' plurala direla, edo euskarak berez ez duela 'hi'-ren ordez 'zu' esaten⁸⁰.

4. 'Zu' plurala delakoan daude oraintsuko idazle gehienak ere. BONAPARTE-k itxuraz ere plurala dirudiela dio, eta ondo dio: 'ni, hi' singularrak, 'gu, zu' pluralak⁸¹.

Bezte izkeretan ordu tsarrean ikasita' gizon bati 'ator' 'abil', 'auka' ... 'esan bearren' 'zatorz', 'zabilz', 'zaukaz', 'zakarz', 'zegozan', geienetan (beti ta edonon ez) esaten iaka gaur. 'Zu' diakoa («plurala») daina iakiteko atzenengo 'z'-n begiak ipintea baino ez dai bear. 'Zatorz' 'vos venis' erdarazkoa dai, eta onelan bezte guztiak: diakoak eurenez, eta erdaldunen antzera bakartuta⁸².

79. *Op. cit.*, 69.or. (191.zenb.). (Geuk azpimarratua).

80. Euskera nahastuan, ordea, 'zuek' erabiltzen da «vosotros» adierazteko. Ikus 71.or. lehenengo oharra.

81. Aitortzen digu, ordea, hau bigarren eskuko iturritik jaso duela, ez bait du Bonaparte-ren lanak eskuratzerik izan.

82. *Op. cit.*, 71.or. (195.zenb.).

5. Euskarara ere, gaztelaniaz gertatutakoari jarraituz, ekarri dira adabaki batzuk: erdarazko 'vos'-en ordez 'zu' plurala, 'usted'-en ordez 'Berori'⁸³ eta 'Don'-en ordez 'on'(!). 'Zu' plurala da, 'Berori' = «ese mismo» eta 'On' astakeria galanta.

Azkenean aitortzen du ohiturak leku gehienetan modako kortesia hauen alde erabaki duela. Baina ez du uste, logikaren kontrako usadioari jarraitu behar zaionik; aitzitik, ohiturok lurperatu behar dira:

Erbezteko oituraak' erbeztean dagoz ondoen; oitura *ĩ*sarrak' edonongoak izanda bere' lurpea ta obia daue bizi-lekurik egokiena⁸⁴.

Autu laua bakarrik aditzaren bitartez adierazten da; honetarako lotsazko aditz-erroari aurretik, 'i' itsasten zaio eta atzetik *-k*, *-n*, edo *-tsu* (!). AZKUE-ren nahastea nabarmena da: 'natorkik' eta 'natorkizu' ezin daitezke lautu bigarren pertsona iragarrita dagoelako, 'naiagok' eta 'naiagotsu', ostera, lautzat dauzka (!)⁸⁵.

Inportantea da azpimarratzea, baita ere, AZKUE-k uste duela lautasunaren agergarri tartekatzen den '-i-' hori, bigarren pertsonaren izenordaina dela, 'hi' alegia.

83. Itzulpen hau aditzaren pertsonari begira dago eginik, Azkue-k berak diosku esanahiaz 'berori = vos' eta 'zu = usted' (ikus 72.or.).

84. Hau irakurri ondoren, harritu egiten gaitu Azkue-ren ohar batek: «Gramatika idazten nagoela kontuan eduki bezate irakurleek; bestela, errespetuz hitz egiteko ez hauek bakarrik, beste mila modutako hitz, 'behar izanez gero', ohituko nituzke». Ohar honen ondoren ikus dezagun pasarte batzuetako grabetasun kutsua:

«len esanda daukatanez' nastea dai eriotzarako biderik artezena; ez aztu.» (184.or. 546.zenb.)

«No he hecho esta advertencia con el deseo de que se empleen esas confusiones, sino para saber cuáles sean los elementos vulgares en hora mala euskarizados» (194.or. 567.zenb.)

«erdaratik diartean («pluralean») sartuta daukaguzan 'lotsagarritzko' autuginakaz ('zu, berori, eta on') zalgiatz aitzurlariak egiten dauena egin behar daugu: inguruak ondo iorratu' sustrai ta guzti atera'ta... jaurti.» (233.or. 657.zenb.)

85. Ikus 233.or.: 655 eta 657.zenb. Alderatu bestalde, 190 zenbakia eta 655 zenbakia.

Orain artean agerturiko uste eta ideia horietariko zenbait, tematsu defendituko ditu AZKUE-k bere heldutasuneko lan handietan. Uste horien itsumenean, okerreko bidea hartuko du urte batzuk geroago, bere *Morfologia Vasca*-n.

Bi garai hauen bitartean, haren hiztegi bikainaren lekukotasuna dugu:

En nuestros días este pobre pronombre está en desgracia, se le desprecia como tratamiento bajo, vil; en G, le llaman desdeñosamente IJITOEN IZKUNTZA,... el pronombre un tiempo plural, ZU ha usurpado su puesto y le empuja; de algunos pueblos ha conseguido echarle. ¡Lástima que entre nosotros no le haya acogido la Iglesia, como le acogió en Inglaterra [ingleseko THOU-z ari da], bajo el amparo de su inmunidad, y no le haya ennoblecido como le ennoblecíó allí, haciendo que él y no otro pronombre pudiese dirigirse á Dios! ⁸⁶.

Ikusten denez, 'HI' izenordainari harrera beroa egitearen aldekoa da AZKUE. Itsusizat daukatenei, gogorazten die; a) beste hizkuntza batzuetan tratamendu hau deabruarekin eta, erabili arren, ez dutela zitaltzat, dongetzat hartzen; b) hots handiko 'ZU', zornearen antzera sortu zela: handitu, puzgo batetik.

Zornea, gorputzaren handititik dator, errespetuzko tratamendua arimarenetik. Gure 'ZU', —erdarazko 'vos' harrotxoaren kutsapenez etorria, harrokeriak sortua, antusteak hazia, ez-jakintasunak eta ohiturak mantendua— hizkuntzatik erauzteari bidezkoa deritza AZKUE-k, kentze hau onuragarria litzateke, behintzat gramatikalki—. Baina dagoeneko, tamalez ezinezkoa da.

Jarrerak, *Euskal Izkindea*-ko harako hura eta oraingo, sustraian ez daude hain urrun elkarrengandik: baina oraingoan AZKUE makurtu egiten da usadioaren aurrean.

'ZU' artikuluan, «vos», «usted», «vous (singulier)» itzultzen du, eta bigarren adiera batean «vosotros», «vous (pluriel)» arkai-kotzat dakar ⁸⁷. Gaztelaniaren «vos» ematen badu ere, 'ZU'-ri ez dagokio euskaraz esanahi hori («vos» adierazteko euskarak 'ori, be-rori' dauka (!)): kideasuna dator, ez esanahiaren aldetik, aditzean

86. R. M.ª Azkue, *Diccionario vasco-español-francés*. 1. liburukia, 376.or.

87. *Op. cit.*, 2. liburukia, 465.or.

behar duen pertsonatik baizik, formaren aldetik, alegia⁸⁸. Esana-hiari gagozkiola, 'usted'-en parekoa dugu. Oraindik ere gainera-tzen du:

No hay necesidad de volver á hacer ver que el único «tú» del vasco es 'I', por más que muchos, considerando bajo este tratamiento, se valen de 'ZU' en vez de este otro.

Frantsesezko artikuluan dio:

Aujourd'hui il a la même valeur que le français 'vous' (singulier): ZUK ERRAN DUZU, «vous l'avez dit». Le traitement respectueux français de la troisième personne s'exprime en basque par les mots 'ORI (AN,BN), KORI (BN,R)' et 'BERORI' (B,G). Il est inconnu dans les dialectes basques-français BN,...,L et S: KORREK ERRAN DU (R), ORREK ERRAN DU (BN-aezk.), BERORREK ESAN DU (G)⁸⁹.

Jarraian, 'ZU'-ren jatorrizko pluraltasunaren arrazoiak ematen dizkigu:

1. 'GU' izenordainarekin duen antza. (Berriz dio BONAPARTE izan zela lehena hori ohartarazten).
2. Aditz-jokoan oso nabarmena da haren pluraltasuna: pluralgiledun adizkerak ditu.
3. Bizkaierazko adibideak (MOGEL, BARTOLOME,...): 'ZU'-ri dagozkion flexioak (ENAKUTSU, DAKIZU, EDEGIDAZU,...) «vosotros» esanahia dutela.

88. Ohar hau berau egina zuen bere *Euskal Izkindea*-n (Ikus 72.or. 197.zenb. eta lehenengo oharra).

Bestalde, hiztegian bertan (I. lib., 156.or.) 'Berori'-ren itzulpenean dakar bigarren adieran «vos», «vous».

Dena dela, kideetasunak bakarrik balio du leku batzuetarako (AZKUE-ren garaieko Nabarniz-ko zaharrak, Elgoibarkoak, Eibar Soraluze, ...), eta garai baterako (Mogel, Bartolome...). Hortik kanpora, euskarazko 'dezu' plurala izan daiteke diakroniaren aldetik edo formagatik; gaztelaniazko 'habéis', 'vosotros' izenordainarekin erabiltzen den plural bera da (ikus Bonaparte, *Le verbe...* xvi.or. 2.oharra).

89. *Op. cit.*, 466.or. BN *Kori* zaraitzukoa da.

Gero zehazten digu konjugaziotik kanpora ez duela holakorik aurkitu: 'ZU' izenordaina ez da inoiz erabiltzen «vosotros» esanahiarekin⁹⁰.

Bukatzen du artikulua esanez:

El pronombre 'ZU' es hoy usado como «tú» allí donde 'I' ha desaparecido. La borriquera, protagonista de una composición festiva de mi padre, que al encontrar á su jumento le dio este tratamiento, sin duda no habló así por amabilidad: BARRA-BASA, le dijo, ¿OR ZAGOZ?

Morfologia-n AZKUE-k honela azaltzen du zertan den aditz-joko laua —*Izkindea*-n erabilitako adjetiboaz baliatzeko—: hitz egiten zaion pertsona, 'HI', maitekiro sarraraztea bereak ez diren bigarren pertsonaren flexioetan⁹¹. Lautasunaren ezaugarria aditz-erroaren aurretik doa eta atzetik sexoarena: 'k' gizonezkoak direnean; 'n' hitz egiten zaiona andrezkoa denean⁹².

Ez dator bat ARRIANDIAGA-rekin aditz-joko honi eman behar zaion izenaz: 'aditz-joko elkarrizketatua' ('conjugación dialogada') izenari ez deritza zuzen. Horrela ez dugu ondo bereizten besteetatik: zukako aditz-joko alokutiboa ere elkarrizketatua da; elkarrizketan ez da aditz-joko hori derrigorrezkoa; bestalde, mintzaira, izatez, elkarrizketan gauzatzen den zerbait da.⁹³

90. Bonaparte-ri erantzunez dio, 'ZU' ez dela dagoeneko frantseseko 'VOUS' bezain plurala aditzetik kanpora, aditz-jokoan, ordea, bada plurala.

91. *Izkindea*-n Azkue-k 'maitetasunezko irabiamena' darabil «Conjugación familiar» adierazteko. Eta 'maitetasunez' itzultzen du «cariñosamente». Beraz, 'familiaridad' eta 'familiar' bi eratarata dakar: 'maitetasuna-lautasuna' eta 'maitetasunezko-laua'.

92. Ikus *Morfología Vasca*. Batez ere, 588-601.or. (Baita, § 639, § 640, § 641).

93. Agian Arriandiaga-k deitura horrekin arindu nahiko zukeen aditz-joko hau, leku batzuetan hartutako zentzu txarretik. Azken finean, Arriandiaga-k *Euskal Izkindea*-ko Azkue-ri jarraitu nahi dio, harako gramatika hartako teoriak «logikotasunez» azken muturreraino eramanez.

'HI'('I') singulararentzat eta 'ZU' pluralarentzat jarri ondoren, ez da harrizkoa, lehenengoa lautzat hartzearekin ados ez egotea, eta Arana Goiri-k hitanoaren erabileraz emandako legeekin bat ez etortzea. Ikus M. Arriandiaga, *Euskal-Aditza*, 1897, 30.or. eta «El verbo vasco familiar y dialogado» hitzaldiaren laburpena, 179-181.or.

—'Dialogado-a' itzultzeko M. Lekuona-k 'alkarrizketatu' darabil. Ikus «Deikia aditzetan», 99-116.or.

Hau azaldu ondoren, bere eritzia ematen digu: aditz-joko honi —konjugazio lauari— *bereizgarri*, *nahaste-sortzaile*, eta *zaharkotasun laburrekoa* deritza AZKUE-k.

Bereizgarria, zeren

pues aunque hay varias lenguas que tienen sistema parecido de conjugación al de la nuestra, jamás ha llegado hasta nosotros noticia de que haya una sola que distinga entre flexiones corteses y familiares, que exprese por ejemplo, las ideas de «vengo», «estoy, se murió» de una manera cuando se habla con un amigo de confianza y de otra cuando debemos respeto al interlocutor⁹⁴.

Uste du gainera, hikako aditz-joko alokutiboak ikaragarritzko nahaspila eta hondamena sortu duela euskal aditzean, batez ere bizkaieran: 'IZAN- NOR-NORI' laguntzaileak galdu du *-ki*- jatorritzkoa hikako konjugazio alokutiboaren eraginez, eta gaur, 'dakít, dakio, dakigu,...' adizkeren orde, 'dat, dako, daku'... (zait, zaio, zai-gu...) bezalako forma nahastuak ditugu, itxuraz alokutiboen modukoak, esanahiz errespetuzkoak. Hortik datorkio konjugazio lauari bigarren adjetiboa: *nahaste-sortzailea*, *nahastekaria* ('perturbadora' dio berak).

Zaharkotasunik eza frogatzeko, luzatzen da piska bat. Lau arrazoi ematen ditu bere teoriaren alde:

1. 'zeterrek' bezalako flexioetan, uste du AZKUE-k hasierako 'z-', 'ZU' izenordainari dagokiola (!). Hemendik ateratzen du bere ondorioa: euskalki batzuetan, 'ZU' konjugazio lauaren ezaugarritzat agertzen da, sexo ezaugarriekin batera ('-k, -n). 'ZU', —aintzina batean plurala, gaur singularra— adizkera alokutiboan agertzeko, alokutibo honek berria izan behar du, gutxienez 'ZU' singularra bezain berria (!).

2. Elkarriketan behin 'HI' edo/ta 'HI' aktanteari dagokion flexio bat erabiltzeak, hortik aurrera aditz-alokutiboa sartzera behartzen gaitu (errespetuzkoa baztertuz). Hau betidanik hola izan balitz, gaur ez zegokeen errespetuzko-kortesiako aditz-jokorik.

94. *Op. cit.*, § 828.

Bestalde, hikako alokutiboa ez da zabaltzen ez subjuntibora, ez aginterara. AITA ZABALA-k holakoetan ere sartu zuen aditz-joko laua. Honek zera esan nahi du:

todavía la conjugación familiar está en latente elaboración, habiendo empezado ya por lo menos un siglo atrás su lento y constante trabajo de perforación en flexiones conjuntivo-subjuntivas⁹⁵.

3. Lautasuna, euskararen izatezko, jatorrizko ezaugarria balitz, agertu beharko litzateke lautasun hori, gurekin elkarrizketan ari diren pertsonekin hitz egiteko darabiltzagan flexioetan. Baina pertsona bat baino gehiago aurrean baditugu, orduan ez daukagu autua lautzerik. Bestela esanda, ezinezkoa da lautasuna bat baino gehiagorekin hitz egiten ari garenean.

Hikako tratamendu laua berria izateaz gainera ('ZU' singularzearen ondorengoa), uste du gainera sartu zela hizkuntzan ez maitetasunaren agergarri bezala, koarteleko tratamendu gisa, gaztekeria gisa baizik. AZKUE-k bere egiten du jendearen aurreritzia: 'motzailen berbetea', 'ijitoen izkuntza'...⁹⁶.

Gaineratzen du: 'I' izenordainaren eboluzioa $ki > gi > yi$ (R) $> hi$ (L,BN,S) $> i$ izan balitz, orduan ia-ia ezinezkoa izango zatekeen bigarren pertsonaren izenordaina aditz-erroaren aurretik tartekatzea.

Gero bere gustoa agertzen du: bere esku balego, hikako konjugazio alokutiboa lurperatuko luke, orobat, 'ZUEK' eta 'ZUEK'-i dagozkien flexioak. Aditz-jokoa honela gertuko litzateke balizko kasu horretan: 'nator, ator, dator, gato(r)z, zatoz, dato(r)z'. AZKUE-ren gustorako aditzjoko alokutiboa sobran dago:

en flexiones como 'ñaroak' él me te lleva, 'gaiatornaz' nosotros nos te venimos,... etc. ¿Qué oficio desempeña 'i' incorporando-

95. *Op. cit.*, § 830.

96. *Ikus M.V.*, II, § 640 (22-40.or.), § 641, lehenengo oharra.

se a 'n' en la primera flexión acompañada de '-k' y agrupándose a 'g' en compañía de 'n'? Ninguno, como no sea el de intruso⁹⁷.

4. 'I' izenordaina, errespetuzko pertsoneri zuzentzeko 'ZU' singular bihurtu zenetik da laua eta herri xehearena. Ordura arte "bigarren pertsonaren izenordain bakarra zen, Jaungoikoari eta munduko azken izakiari berdin-berdin zuzentzen zitzaiona. 'ZU'singularra, berria denez gero, berria da 'I'-ren lautzea ere.

Lautasun berri eta nahastekari honen ondoan, AZKUE-k jartzen du beste «lautasun» moeta bat, berak edertzat daukana: 'ni sendoa nauzu' klasekoa⁹⁸.

Ekialdeko zukako aditz-joko alokutiboa zaku berean sartzen du:

1. Las formas 'naiz, aiz, da',... etc., cuando pertenecen a IZAN, no como verbo auxiliar, sino como sustantivo, permutan con los de UKAN, no solo con los de segunda persona agente 'nauk, naun, nauzu' sino hasta con las flexiones cuyo agente es de primera o tercera persona. 'Ona naiz' permuta con 'ona nauk(nok), naun(non), nau, nauzu(nozu), naue' según se ha visto en § 835.

2. 'naiz, aiz, da, ...' aditz iragangaitz baten IZAN laguntzailerarenak badira, orduan orde, bakarrik UKAN-en bigarren pertsonaren flexioak agertuko dira: 'etorri naiz'-en orde, 'etorri nauk, etorri naun, etorri nauzu, etorri nauzu(t)e'. Aitortzen digu AZKUE-k, holakorik testuetan topatu ezin izan badu ere, bizkaieraz barra-barra erabiltzen direla.

97. *Op. cit.*, § 843, 597.or. (20-23 lerroak). Ikus § 639, 431.or.

Urte asko igaro eta gero, azalduko zen eritzi horretako jendea: «Auek nere eritzi onela izanik, bearreko ez diran ainbeste aditzera oriek euskeraren batasunari kalte egiten diote. Euskaldun guziak berdín itzegitea nai ba'dugu, ta onela euskera errezago, edatuago ta indartsuago egin nai ba'dugu, gaurko euskal-aditzatik adar batzuk ebaki bearke. Gaurko iketa aditz-iokaerak, erabat artuta, zugatz eder bikaiña ez baiñan sasi-meta izugarria dirudi» zioen M. Oiztazabal-ek. Ikus «Iketa aditz-iokaeraz» 30-33.or.

Esan dezagun bide batez Azkue-k ez duela bat ere gogoko hegoaldean zehar zabaltzen den '(h)ori, berori' tratamendua (!). Ikus *MV*, § 831 (3-20 lerroak), 594-595.or. Bestelako eritzia dutenen artean, Zamarripa, 'berori'-ren defendatzaile porrokatua aipatu behar da. Ikus P. Zamarripa Uruga, *Manual del vascófilo*, 263-265.or. eta *Conjugaciones guipuzcoanas*, 53-59.or.

98. Ikus *MV*, § 835.

Beraz, konklusioa hauxe da: BONAPARTE-k zioenaren kontra, «errespetuzko» deitzen duten tratamendu hau, ekialdeko baxena-farreran eta zuberoteran ezezik, gainerako euskalkietan ere badago (!!!).

Baina, horra beste galdera bat: «¿Merece el nombre de conjugación respetuosa?». Erantzuna: hegoaldean-mendebaldean hobeto errespetuzko gizonari 'gu etorri gara' esango dio gazteak, «guardando el 'gaituzu' para personas a quienes se trata, sí, de 'ZU', pero con cierta confianza». Ekialdeko euskaldunen artean, dio AZKUE-k, errespetu handiagokoa da esatea 'gu xinen gira', 'gu xinen gituzu' esatea baino. Azkenengo honek, errespetu barik, konfidantza, maitetasuna, lautasuna, adierazten du. Hau frogatzeko, 'ZU' eta 'HI' elkarren ondoan erakusten dizkiguten flexioak (DETxEPAK-k erabiliak) aipatzen ditu: 'diagozu, natorkezu'. Konklusioa agerian dago: tratamendu hau —ez mendebaldean, ez ekialdean— ez da berez errespetuzkoa⁹⁹.

AZKUE-ren teoria ez zen erantzunik gabe geratu. Luzaro gabe, 1925.ean J. EGUSKITZA-k puntuz puntu aztertzen zituen lekeitiarraren tesiaren arrazoibideak¹⁰⁰.

'Daukak' eta 'jaukaat' bezalako adizkerak zaku berean ezin sar daitezkeelakoan, EGUSKITZA-k hasiera ematen dio bere artikuluari esanez, bai tradizioetik datorkigun deitura ('Conjugación familiar', 'aditz-joko laua') bai AITA ARRIANDIGA-k emanikakoa (dialogada'-elkarrizketatua), biak jaso behar ditugula hitanoari buruz hitz egiteko. 'HI' NOR, NORI, NORK gertatzen deneko flexioak ditugu batetik, eta bestetik, 'HI' erlazio elementu hutsa deneko flexioak: lehenengo adizkerari 'lauak' ('familiares') deitura emango diegu, bigarrenari-elkarrizketatik kanpora ezin ager daitezkeenez gero— 'elkarrizketatu laua' ('dialogado-familiares').

Gero, zuzendu egiten dio AZKUE-ri, 'IZAN' iragangaitzak aditzjoko laurik ez daukala dioenean; EGUSKITZA-ren eritziz, baieztapen hau orokorregia da eta zehaztu beharra dago. Badu aditz iragangaitz honek bere aditz-joko elkarrizketatu-laua; honetaz konturatzeko bestealdiak ikusi besterik ez daukagu¹⁰¹.

99. Ikus *op. cit.*, § 836, § 837.

100. J. Eguskitza, «Conjugación familiar o dialogada?», 3-15.or.

101. Ematen dituen adibideak ez dira oso egokiak (5-8.or.).

Artikuluaren hirugarren atalean, aditz-joko elkarrizketatua-
ren berritasuna edo zaharkotasuna eztabaidatzen du, AZKUE-ren
arrazoibidea bere lekuan jarritz.

AZKUE-k ematen duen lehenengo arrazoiaren kontra, 'zetorrek,
zekik, zaidak...' bezalako flexioetako hasierako 'z-' hirugarren per-
tsonaren ezaugarria dela dio EGUSKITZA-k; eta inola ere ez 'ZU'
izenordainarena. Gaineratzen du: hasierako 'z-' hori 'ZU' izenor-
dainarena dela onartuko bagenu ere —ezinonartuzko gauza— or-
duan frogatu beharko litzateke 'z-' sartu zela hor aditz-joko elka-
rrizketatua sortzearekin batera eta ez aditz-joko honen historian
zehar.

AZKUE-ren bigarren arrazoiaren aldean, EGUSKITZA-k bere
ustea agertzen digu: aintzina, 'HI' bigarren pertsonaren izenordain
bakarra izango zen garaian, adizkera lauek ('dok, daukak, dakik,
e.a.') ez zuten derrigorrez eskatzen beren ondotik 'flexio elkarriz-
ketatuak' erabili beharra; azkenengo hauek aukerakoak izango
ziren orduan.

'HI' lautu aurretik ('ZU' singular bihurtu aurretik, alegia),
elkarrizketatuak aukerakoak izateaz gain (yoat, yok, e.a.), ez ziren
lauak izango: 'HI' lautzeaz batera, elkarrizketatuok lautuko ziren.
Gaur, flexio lauak (dok, daukak, ...) eta elkarrizketatuak (yoat,
yok, ...) lauturik, bidezkoa, arrazoizkoa da flexio klase biok elkar
bilatzea, elkarrekin juntatzea ¹⁰².

AZKUE-ren hirugarren argudioari honela erantzuten dio:

De que el euskera haya tenido flexiones dialogadas para hablar
con una segunda persona del singular; no se sigue que necesa-
riamente hubo de tenerlas para hablar con un grupo ¹⁰³.

AZKUE-ren laugarren baieztapenarekin bat dator EGUSKI-
TZA: 'ZU' singulartu ondorengoa dela 'HI'-ren lautzea hasieratik
onartu du eta; bistan dago «lautzea» fenomeno berria dena, honek,

102. Beste argudio bat darabil: zukako aditz-joko elkarrizketatuak,
bizirik dirauten lurraldeetan, ez ditu baztertzen desagertzeraino elkarrizketa-
tuak ez diren flexioak. Ikus 12.or.

103. *Op. cit.*, 14.or.

Uste du, gainera, euskarak izan zituela talde batekin hitz egiteko flexio
elkarrizketatuak: zukako elkarrizketatuak, hain zuzen. Eritzi horretakoa da,
zukako aditz-joko alokutiboa 'ZU' singulartu ondorengoa dela frogatzen ez
den bitartean (!).

ordea, ez du inondik ere frogatzen flexio elkarrizketatu lautuak berriak direnik.

Nos consta positivamente que las flexiones 'ator, abil, az, dok, dauat, deunat', etc. existieron antes de su familiarización; pero si a estas flexiones de agente, paciente o recipiente les sobrevino su carácter familiar cuándo eran ya muy antiguas en la lengua, ¿Qué razón hay para creer que la creación de las dialogadas de 'i' se demoró hasta que aquéllas se vistieron con el nuevo traje de la familiaridad? Pero en este caso —se dirá— no hubieran sido familiares, a lo menos desde su origen. Pues que no lo fueran; no por eso hubiesen dejado de ser dialogadas, expresivas y enérgicas, razón suficiente para legitimar su existencia ¹⁰⁴.

EGUSKITZA-ren ustez, beraz, AZKUE-ren arrazoiek hikako aditz-joko elkarrizketatuaren *lautzea berria* dela frogatzen dute; baina ez aditz-jokoa bera berria denik.

AZKUE-k, euskal aditz-jokoan dauden hainbat «irregulartasun» aditz-joko lauari egozten dizkio; beronen eraginezkoztat dauzka gertatutako «hondamen» eta «nahaste» asko. Uste honek eraginda, hikako aditz-joko alokutiboa dela eta erretolika franko botatzen ditu: «hobe sortu ez balitz», «nahaste-sortzailea», «triskantza askoren eragilea», e.a.

AZKUE-ren hitanoarekiko eritziak, neurri handi batean, okerreko etimologia batek sortua dirudi. Urte batzuk geroago, alde honetatik etorri zitzaion erantzuna: zorrotz eta kritikoa bezain neurtua izan zen ALTUBE-ren artikulua ¹⁰⁵.

'Jagok, jaukaat...' bezalako adizkera alokutiboetako 'j'-ren jatorria 'd-' izatea, daitekeena da ALTUBE-ren ustez; baina horrik kanpora, bizkaierazko 'j'-dun adizkera alokutibo guztien itur-

104. *Op. cit.*, 15.or.

I. M.ª Echaide-k Euskaltzaindian sartu zeneko hitzaldian besterik esaten zuen. Haren ustetan, hitanozko aditz-joko alokutibo osoa ez zen lehengo, aintzinako euskararena; Echaide-k aditz-joko alokutiboa —edo zati bat behintzat— 'HI' lautu ondoren sartu zela ustea agertzen zuen.

Ikus I. M.ª Echaide, «Jatorrizko Euskeraren azterpenaldia» («Ensayo sobre el primitivo euskera») in *Desarrollo de las Conjugaciones Euskaras*, 513-514.or. batez ere.

105. S. Altube, «Flexiones receptivas de IZAN», *Observaciones al Tratado de M.V. de Don R. M. DE AZKUE in Morfología Vasca*, III. liburukia, § 88, 154-185.or.

burutzat 'd-' proposatzeari gehiegikeria deritza: esaterako, lehenaldiko 'jeukan' alokutiboaren abiapunturako 'd-' hasierako adizkera bat jartzea ez da bidezkoa —lehenaldiko adizkeretan 'd-' aurrizkia ez da normala eta—; orobat, AZKUE-k laututzat edo sasi-lautzat dauzkan 'jat, jako, ...' flexioetako 'j-' ez letorke 'd-' batetik, beste euskalkiek duten 'z-'tik baizik ('zait, zako, ...'):

zaio (G,L,S) = zako (BN) > xako > dxako > yako...;
xako > jhako (B)

AZKUE-ren etimologiaren arauera:

1. IZAN aditzaren NOR-NORI indikatiboa, jatorrizkoa («lautu gabea») tankera honetakoa da: 'dakit, dakio, ...'. 'zait, zaio..., jat, jako, ...' flexioen akatsetako bat da, NOR-NORI sistemako flexioen bereizgarri den 'ki-' artizkia galdu izana (!).
2. 'zait, zaio, ...' tankerakoek, horretaz aparte, beste akats bat dute: 'zatorrek'-en hasierako aurrizki berbera du ('Z-'), 'ZU' izenordainetik datorren aurrizkia.
3. 'jat, jako, ...' tankerakoak ere ez dira iatorrizkoak, hasierako aurrizkian, '(h)i' izenordaina sarturik dagoelako.

Hirugarren baieztapenari erantzunez, ALTUBE-k dio, flexio lauetan eta NORIdunetan 'j-, di-' aurrizkiek agertzen duten 'i' hori ez dela 2. pertsonaren izenordain laua; NORIdun flexioetako ezaugarri inportanteenetako bat baizik:

La vocal 'i' es uno de los morfemas principales (pero completamente ajenos a dicho pronombre familiar) que alternan en la caracterización de las flexiones de *régimen indirecto* o *secundario*, sea éste el dativo (1.ª plural -gu en flexiones como zaigu, iaku, dígu, dizaigun, datorkigu, iatorku...) o el *vocativo* (2.ª femenina -na- en: ieutsanagu(B), dionagu (S),...) ¹⁰⁶.

ALTUBE-ren eritziz, lekukotasun zaharrenetatik hasita ageri zaizkigun 'j'-dun eta 'di'-dun flexioak ezin izan daitezke aditzjoko

106. *Op. cit.*, 165-166.or.

lauaren eraginez sortuak; are gutxiago AZKUE-ren arrazoibidetik: hikako aditz-joko alokutiboa berria balitz, ezin uler liteke nola sor zitzakeen hainbesteko nahasteak bere bizitza laburrean.

ALTUBE-k beste arrazoi bat dakar bere eritziaren alde: ekialdeko zukako eta hikako konjugazio alokutiboen arteko paralelismoa; egituraren aldetik igual-igualak dira. Beraz bietan tartekatzen den 'i' hori ez da errespetuzkoa, ezta konfidantzazkoa (laua) ere:

indica que los morfemas pronominales '-k, -n' actúan con significación 'indirecta': no funcionan como 'agentes' sino como 'vocativos'. La misma 'i' le señala idéntica función 'indirecta' al vocativo 'respetuoso' '-zu'» (...) ...Es el 'infiijo común' de las flexiones de régimen 'indirecto'¹⁰⁷.

Bigarren baieztapenari dagokionez, guztiz oinarri gabea, eta ausartegia deritza ALTUBE-k:

...que la conjugación euskérica se haya desarrollado en forma tan extraña como supondría el hecho de servirse de un morfema de significación determinada ('zu' respetuoso o cortés) para expresar precisamente su opuesta ('i' familiar), es cosa que jamás se le hubiera ocurrido al autor de la MORFOLOGIA a no ser forzado por unas premisas equivocadas con las que se encariñó, creemos, excesivamente¹⁰⁸.

IZAN-en NOR-NORI sistemako flexioetan ('zait, zaio, ...') agerian dago zuzen-zuzenean IZAN-etik hartutako erroa ('za-'). ALTUBE-k uste du 3. pertsonaren flexioetako 'z-' aurrizkiak IZAN aditzaren erroan duela bere jatorria. Hau oso nabarmena da lehenaldiko flexioetan ('zan, ...'). Hemendik zabalduko zen hikako formetara ('zoan, zonan...') eta geroago, beste aditzetako 3. pertsonaren flexioetara ('zuen, zikan, zifian, zegoen, zegokan, ...').

Azkenik igaroko zen 'z-' hau orainaldiko flexio alokutiboetara: 'ziagok-ziagon, ...'.

*Lehenengo etimologiari buruz ALTUBE-k argitzen du errakuntza: 'zaio (jako)...' ez datoz 'dakio...' baten eboluzioz. Hemen, oinarrian bi aditz desberdin ditugu: IZAN eta *EDIN. Eta noizbait, nonbait, azkenengo hau lehenengoaren ordeztu erabili ahal izan bada*

107. *Op. cit.*, 167.or.

108. *Op. cit.*, 169.or.

ere, morfologikoki bakoitzak bere flexioak ditu, bestearengandik inolako dudarik gabe bereizten dutenak.

'-KI-' artizkiaren galerari buruz, uste du ALTUBE-k ez dela ezer galdu, flexiook (Jako, ...) '-ki-' sekula izan ez dutelako. Guzti honen ondorio moduan:

...se deduce también que son injustificados los dicterios y epítetos depresivos que la MORFOLOGIA lanza contra la estructura de una gran parte de las flexiones de la conjugación euskérica, usados por los euskaldunes desde los tiempos más remotos a que alcanzan la tradición y los documentos escritos ¹⁰⁹.

Honenbestez, uste dugu zuzenduta geratzen dela aditz-joko laua (hitanozko alokutiboa) euskal aditzean «nahaste-sortzaile» gertatu delako ustea.

AZKUE-k aipaturiko —hitanozko konjugazioaren— ezaugarri haietatik —bereizgarria, nahaste-sortzailea, zaharkotasun laburrekoa— bakarrik lehenengoa mantentzen da haren arrazoibidea azterketa eta kritikaren bahetik pasaraiz ondoren.

Hego Euskal Herrian gramatikariak aditz-joko alokutiboa zela eta ez zela holako eztabaidetan ari ziren bitartean, atzerriko euskalari batek oinarri sendoagoa, argitasuna jartzen zuen darabilgun gai honetan.

H. SCHUCHARDT-ek 1893.ean euskal aditzari buruz agindako ikerlana jasotzen zeneko liburu trinko eta bikaina ematen zuen argitara, euskal linguistikarako maisu lana: *Baskische Studien I*. Batez ere, euskal aditz alokutiboaren jatorria, sorrera zuen aztergai. Laburki bada ere, ikus ditzagun lan honen ardatz nagusiak ¹¹⁰.

Paradigmak ematerakoan, 2. pertsona singularrekoa (2. sing.) 'tú', esanahi singularra duen 2. pertsona plurala (2. plur. sing.) 'vos' eta esanahi plurala duen 2. pertsona plurala (2. plur.) 'vosotros' itzuliko ditu, honela ordenaturik:

'naiz', yo soy	'gera', nosotros somos
'aiz' tú eres	'zera', vos (sing.) sois
	'zerate', vosotros sois.

109. *Op. cit.*, 181.or.

110. Ikus H. Schuchardt, *Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco*, 217-337.or.

Euskarak, 'HI'-ri dagozkion adizkera batzuen bukaeran maskulinoa eta femeninoa bereizten ditu atzizkien bitartez. Bereizkuntza hau egiterik ez daukagu, ordea, adizkeraren hasieran (hator, haiz, haute, haukate, e.a.). Hau dela eta, ez dauka bereizkuntza hau zahartzat euskaraz: are gutxiago, —BONAPARTE-k proposatzen duen bezala— 'k(a)', 'H'-ren aldaera bat baizik ez balitz; '-n(a)' bukaerari dagokionez, besterik ezean, pentsatzen du SCHUCHARDT-ek ez ote datorkeen erromantzezko deikari batetik: '(do)ña, (do)na' (gipuzkeraz eta bizkaieraz, 'on' < 'don')¹¹¹.

Euskaraz ez da berez alokuzio ugaritasuna harritzen gaituena, *alokuzio guztiok aditz-joko osoan sartzea* baizik. Fenomeno honen muina, ordea, ez zaie guztiz arrotz egiten beste hizkuntza batzuei; hau da, euskaraz gertatzen dena, beste era batera bada ere, topatzen dugu inguruko hizkuntzetan:

Cuando la persona con la que hablamos no queda realmente mencionada, podemos sin embargo expresar una relación familiar a ella estimulando su atención o participación por ej. 'hoy te he visto' ('os he visto a vos' u 'os he visto a vosotros') alguna cosa muy particular' o 'tú (vos) hoy he visto algo muy particular'¹¹².

Beste hizkuntzetan —esaterako alemaneraz— bakanka, norberak nahi duenean esaten den hori, euskaraz arau, erregela, derri gorrezko bihurtu da, garai batean zuen helburu jakin hura —hizketa-lagunaren arreta geureganatzea— gaur dagoeneko erabat galdu delarik: aintzina funtzio berezia zuen fenomenoak irau du bere horretan euskaraz, baina harako helburu edo funtzioa guztiz ahaztuta: «lo intrínseco se ha vuelto externo» SCHUCHARDT-ek dioen bezala.

SCHUCHARDT-ek, 2. singularrari eta esanahi singularra duen 2. pertsona pluralari dagokien izenordain 'pleonastikoa'¹¹³ agertzen duten adizkerai, '*erlaziozko flexioak*' deitura ematen die. Delako

111. Burutapen hau alde batera utzita, geroago beste proposamen batzuk egin zituen: bereber 'kem' «tú» (mef). eta geroago, elkarren ondoan 'n(a)' eta 'no' (deikaria). Ikus *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, 1. liburukia, 412.or.

112. *Op. cit.*, 228.or.

113. 'Pleonastiko' adjetiboak hemen, oker ez banago, esan nahiko luke (NOR, NORI, NORK) ez den bigarren pertsonari dagokiola izenordaina.

'izenordain pleonastiko' hori agertzen ez duten adizkeri 'absolutoak' edo 'ohizkoak' ('comunes', es decir, 'las comúnmente empleadas') deitzen die.

Bide batez, ohartarazten du euskarak dituen 'erlaziozko flexioak' ez direla izan daitezkeen guztiak: lehenengo pertsonari legezkiekeenak falta dira eta ('yo tengo a ti' sortu zen moduan, sor zitezkeen berdin 'tú_{me} tienes', 'él_{me} tiene', e.a.).

Bereizkuntza honek (erlaziozko flexioak/ohizkoak-absolutoak) ikaragarritzko inportantzia dauka. Era honetara saihesten ditu SCHUCHARDT-ek tratamendu mailaketatik datozkeen errakuntzak eta nahasteak: 'HI' eta 'ZU' pertsonen ezaugarriak ez duten adizkerak tratamendu berezizat hartzea (BONAPARTE-ren 'indéfini' delakoa)¹¹⁴, 2. pertsona agertzen duten ohizko flexioak erlaziozkoekin batera sailkatzetik datorren nahaspila, e.a.

SCHUCHARDT-ek, jatorriari begira, *erlaziozko flexioak* hiru sailetan banatzen ditu:

A) IZAN aditzaren erlaziozko flexioak, (*EDUN) «haber» aditzaren ohizkoak berak dira NORI gabeko adizkera batzuetan. Hau da, *EDUN-en ohizko flexioak —2. sing., eta ekialdeko euskaldunen artean 2. sing. eta 2. plur. sing. 'NORK' dutela— erabiltzen dira IZAN-en erlaziozko flexioak ('nauk, naun, nauzu, gaituk, gaitun, gaituzu'...) sortzeko. Erlaziozko flexio hauei SCHUCHARDT-ek 'impropias' deitzen die: izatez, morfologikoki ez ziren erlaziozkoak eta¹¹⁵; baina funtzioaren zabalpena zela medio erlaziozkoak izatera igaro

114. Adizkerak tratamendu desberdinetan sailkatzeko ohiturari jarraituz, Bonaparte-k eta, 'hi' eta 'zu' pertsonen ezaugarriak ez dutenak 'traitement indéfini' deitzen dutenaren barruan sartzen dituzte.

Schuchardt-en eritziz hau ez da bat ere zehatza: mintzatzeko modu guztiak ez dira tratamenduak. 'HI' eta 'ZU' pertsonen ezaugarriak ez duten ohizko flexioak maiz erabiltzen dira hizketa-lagunaren kontzientziarik izan gabe. Honelakoetan ez dago tratamendu berezi bati buruz hitz egiterik.

Beste batzuetan egon daiteke kontzientzia; eta gauzak honela ikusita, 'ZUEK' pertsonaren tratamenduzat hartuko genituzke ekialdeko (BN,S,Zaraitzu,R) euskaldunen ohizko flexioak eta gainerako euskaldunenak, 'ZUEK' eta 'ZU' pertsonen tratamenduzat. Hegoaldeko gramatikariek egiten duten bezala, kortesiako tratamendua deitzeari ez deritza ondo.

Bonaparte-ren 'traitement indéfini' egokia gerta daiteke 'ZUEK'-en adizkerak sailkatzeko: berauek ohizko flexioetatik at geratuko lirateke, tratamendu desberdinekin erabilgarriak direla.

115. Honelakoetan ez dugu 'datibo etiko' delakoaren aztarnarik!

ziren, jatorriz aktiboak (NOR-NORK) ziren flexioak. Hau dela eta, guk 'ordezkapenezkoak' dei geniezaieke klase honetako erlaziozko adizkeriei.

Euskaraz, 'naz, da, gara, nintzan, zan, ...'-en ordez esan daiteke batzuetan 'nozu, nozue, dozu, dozue, gozuz, gozuez, ...'; eta 'zara'-ren ordez esan ohi da 'zaitut, zaitugu, ...'. Hau da, IZAN-en 1. eta 3. pertsonen ordez, *EDUN-en flexioak —'NORK' = 2. plur. sing. eta 2. plur.plur. dutela— erabiltzen dira; eta IZAN-en 2. pertsonen ordez, *EDUN-en flexioak — 'NORK' = 1. sing. 1. plur. direla. Orobat, IZAN-en 3. pertsonen ordez erabili ahal da *EDUN, NORK = 1. pertsona NOR = 3. pertsona direla: 'nor da hori?' esan beharrean 'nor dugu hori?'.

SCHUCHARDT, AITA ZABALA-ren eritzikoa da: goraxeagoko direlako 'ordezkapenezko flexio' horiek aipatu berri dugun erabilera honetan dute beren jatorria; behiala zabalagoa izan zitekeen erabilera bitxi honetatik sortuak dirudite erlaziozko flexioek. Bestalde, forma aldetik, inguruko hizkuntzetan 'tú me tienes' eta 'yo soy'-ren artean alde handia badago ere, euskaraz ez da horrela; 'na-k, dek, ...e.a.' erlaziozkoek, 'naiz, da, ...' ohizko flexioetatik eratorriak dirudite. Egituraren aldetiko antzekotasunak erreztuko zuen neurri handi batean ordezkapena ¹¹⁶.

B) IZAN-en erlaziozko flexio guztiak, NORI gabeko adizkeretan, ez dira 'A' moetakoa; gehienetan —euskalkiaren arauera— ez dira ordezkapenezkoak, esat. bat. (B) 'nintzatekek'.

Maiz, ordea, erlaziozko flexio moeta nagusien arteko nahasteak aurkitzen dira:

h-uen, h-it-uen > h-ukan, h-it-ukan } z-ukan, z-i-tukan
z-en

huke, üke + -k } (L) lukek, (S) lükek
liteke, lizate

huken, ükian + -ka } (L) zukeyan, (S) zükeya
ziteken, zatekian

116. *Op. cit.*, 231-233.or.

'Zukan-zitukan, lukek, zukeyan, ...' erlaziozko *flexio nahasiak* ('mixtas') lirateke: batetik, IZAN-en adizkeraren elementuren bat (aurrizkia...) eta bestetik, ordezkapenezko erlaziozko flexioen zati bat (erroa, ...). Beraz, ez dira guztiz 'ordezkapenezkoak', eta ezta guztiz 'berezkoak' ('propias'), nahaste bat baizik¹¹⁷.

D) 'A' eta 'B' klasekoak ez gainontzeko guztiak 'berezko erlaziozko flexioak' ('propias') lirateke, inportanteenak, esat. bat. 'niatorkezu, diagozu, nitek, naitekek, nintzatekek, e.a.'

Flexio hauetako askok —'naitekek, nintzatekek, e.a.'—, ohizko flexioen aldean bereizgarri dutena, bukaerako 2. pertsona singularrekoaren ezaugarria besterik ez bada ere (nintzateke-nintzatekek), SCHUCHARDT-en eritziz, hau ez zen aski izango hasieran ohizko flexioetatik bereizteko.

Berezko erlaziozko flexioek, 2. pertsonaren ezaugarriaz gain (-ka, -na, -zu) izan beharko zuten beste osagaien bat erlazio berezi hura —datibo etikoarena— adierazteko. Osagai bereizgarri hori '-i-' litzateke, ZABALA-k ondo seinatu zuen bezala.

Zer ote dugu '-i-' misteriotsu hori?

AZKUE-k uste zuenaren kontra, ez da '(H)I' izenordaina. '-i-' hori, ohizko flexio NORIdunetan agertzen dena bera delako ustea defenditzen du SCHUCHARDT-ek: 'd-i-o, z-a-i-t, za-y-o, ...' bezalako flexioetan, -i- datibotasunaren ezaugarria den '-KI-' baten laburdura litzateke (batzuetan, metatesia dela medio adizkeraren hasierarantz aldatua). '-i-, -ki-' flexio NORIdunetan datibotasunaren marka bada, antzeko zerbait genuke erlaziozkoetan: 'datibo etiko' delakoa dugu hemen, -i- horren sarrera eragingo zukeena¹¹⁸.

Ordezkapenezko erlaziozko flexioen ondoan —nauk, gaituk... alokutiboen ondoan— haien jatorria argitzen digun erabilera zabalago baten arrasto gisa, 'nauzu, nauzue, gaituzu, gaituzue, ...'

117. Ikus *op. cit.*, 244-257.or.

118. Lafon-ek eragozpenak jartzen ditu. Ikus *Le système...*, 409.or. 33. oharra eta 420.or.

flexioek iraun duten bezala, berezko erlaziozko flexioen ondoan, datibo etikoaren antzeko zerbaitek iraun du: 'artuten deutsut' «yo te tomo», 'egon natzatzu' «yo vos he estado», 'nik jan nizun nere aitaren etxean', «yo te comí en casa de mi padre»... Beraz, erabilera honetan bilatu behar da berezko erlaziozko flexioen jatorria: datibo etikoa derrigorrezko bihurtu zen garaiean, hizkuntzak NORI-dun flexioak eta datibo etikodunak (erlaziozkoak, alokutiboak) elkarrengandik bereizteko premia sentituko zuen; premia honek eraginda, bide desberdinetatik joko zuten NORI-dunek eta erlaziozkoek ¹¹⁹.

ALTUBE eta EGUSKITZA irakurriz, SCHUCHARDT-en lana ezagutzen ez ote zuten zalantza datorkigu burura. Lehenengoak AZKUE-ri damaion erantzunean badagoke alemaniarraren argitasunen oihartzuna: '-i-, -ki-' artizkien funtzioa, bizkaierazko 'jat, jako...' flexioen jatorria, 'za-' ('zait, zaio, ...' adizkeretan) IZAN aditzaren erroa delako ustea, e.a.

Beste batzuetan, ordea, teoriak desberdinak dira. Ikus dezagun bada, AZKUE-k aditz-joko lauaren eraginezkoztat hartzen zituen flexioak nola azaltzen zituen SCHUCHARDT-ek:

a) 'zait, zaio, ...' adizkeretan '-ki-' artizkiak irauten du itxuraaldatuta, izkutatuta: 'za-it'-en -i-, '-ki-' baten laburdura litzateke.

b) Bizkaierazko 'jat, jako, ...' flexioentzat ('y-' horren jatorria ez da bilatu behar 'dj-' batean):

'jat' < z-i-a-t, 'jako' < *z-i-a-ko, e.a.

'y > š' eboluzio ohizkoaren ondoan, hemen alderantzizkoa gertatu da: [*sj-] > š- (Oñati, Aezkoa) > y-¹²⁰

d) —'zait, zaio, ...' flexioen 'z-' IZAN aditzaren erroarena da.

119. Ikus *op. cit.*, batez ere, 258-263.or., 307-308.or.

NORIdun flexioak eta erlaziozkoak nola bereiztu diren jakin nahi duenak irakurtzea dauka: *op. cit.*, 311-335.or.

Hemen aipatzen den 'datibo etiko' horren jatorrizko zentzua galduko zen derrigorrezko bihurtzerakoan. Ikus H. Schuchardt, *Primitiae Linguae Vasconum*, 68-70.or. eta 79-80.or.

120. Ikus *op. cit.*, 306-307.or.

—'zetterrek, zio, ...' flexioen hasierako 'z-' bestelakoa litzateke: D + i- > *ž > (Aezkoa) š-(x) > (B)j- (G,L) s-.

Adibidez: (Zaraitzu) diakok; (*ž-) > (Aezkoa) zakok; (B) (deutsa) jeutsak; (G,L) zio¹²¹.

Nolanahi ere den, SCHUCHARDT-i aitortu behar zaio flexio alokutiboen jatorria eta sorrera argitzearen meritu handia.

Harrezkero ikerlariak argitasun gehiago ekarri zuten arlo honetara (GAVEL, LACOMBE, LAFON, e.a.), baina beti SCHUCHARDT oinarritzat zutela.

121. Ikus *op. cit.*, 321-322.or. P. Yrizar, *Contribución a la Dialectología de Lengua Vasca*, 307-308.or. L. Michelena, *Fonética Histórica Vasca*², 173-174.or.

ERABILITAKO BIBLIOGRAFIA

- ALTUBETAR, S., *Observaciones al Tratado de M.V. de don R. M. DE AZKUE, Morfología Vasca* (beherago aipaturiko argitalpena), 3. liburukia.
- ALVAR eta BESTE BATZUK, *Lecturas de Sociolingüística*, EDAF Universitaria, Madrid 1977.
- ALLIERES, J., «Petit Atlas Linguistique Basque Français Sacaze», *Via Domitia*, VII (1960), 206-211.or. + 15 mapa, VIII (1961), 82-126.or. I-IX + 68 mapa.
- AÑIBARRO, P., *Gramática Bascongada*, (~ 1820), L. Villasanteren edizioa, ASJU, III (1969).
- ARANA-GOIRI, S., *Obras Completas*, Sabindiar-Batza, Buenos Aires, 1965.
- ARANZADI ZIENTZIA ELKARTEA, ETNOLOGI MINTEGIA, *Euskalerriko Atlas Etnolingüistikoa -EAEL*, Munibe-ren eraskina, Donostia, 1983.
- ARRIANDIAGA, M. de, *Euskal-Aditza*, eskuizkribua, 1897.
- , «El verbo vasco familiar y dialogado» hitzaldiaren laburpena, *Euskal Erria*, or. (1918).
- ARRIZABALAGA, J. J., *Markiña Zarra kontu-kontari*, M. Onaindia, Ermua 1978.
- ARTOLA, K., «Erronkariko uskarararen azken hatsak...oino're», *FLV*, 25 (1977), 75-107.or.
- ASTARLOA, P. P., *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva*, Establecimiento tipográfico de Pedro Velasco, Bilbo 1883.
- , *Apología de la lengua vascongada*, Madrid 1803 (=Amigos del Libro Vasco, 1983).
- AZKARATE ARREGUI, X., «Hika, zuka eta berorika» «B» mailako lana, argitaragabea, 1977.
- AZKUE, R. M.^a de, *Euskal Izkindea-Gramática Eúskara*. Tipografía de José de Astuy, Bilbo 1891.
- , *Diccionario vasco-español-francés*, 2 liburuki. Tours 1905-1906; 2 ed. La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo 1969.
- , *Morfología Vasca*³ (*Gramática básica dialectal del euskera*). Euskaltzaindia, Bilbo 1984.
- , «Aezkera», *Euskera*, 8 (1927), 179-300.or.
- , *Euskalerraren yakintza*, 4 liburuki. Espasa Calpe, Madrid 1935, 1942, 1945, 1947. 2. Liburukia (*Ipuin ta irakurgaiak*), 2. argitaraldia, Madrid 1966.
- BELOQUI, J. J., ELOSEGUI, J., SANSINENEA, P. eta MICHELENA, L., «Contribución al conocimiento del dialecto roncalés», *BAP*, 9 (1953), 499-536.or.
- BENVENISTE, E., *Problèmes de linguistique générale*, NRF, 1964.

- BONAPARTE, L. L., *Langue basque et langues finnoises*, Londres 1862.
- , *La prophétie de Jonas*, Londres 1862.
- , *Le verbe basque en tableaux*, Londres 1869.
- , *Parábola del sembrador*, Londres 1878.
- , *El salmo quincuagésimo*, Londres 1869.
- BOUDA, K., «Les formes respectueuses du verbe mixain», *Eusko Jakintza*, 2 (1948), 595-615.or.
- BROWN, R. eta FORD, M., «Adress in American English», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62 (1961-2), 375-385.or.
- CAMPION, A., *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*, Tolosa 1884 (=Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao 1977. 2 liburuki).
- CARDABERAZ, A., *Euskeraren herri onak*, Iruñean 1761. Auspoako (Donostia 1964) edizioa erabili dut baina ikusi dut L. de Lopetegui S. J.ren hitzaurrearekin La gran enc. vascan 1973an atera faksimilea ere.
- DARRIGOL, *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque*, Imprimerie de Duhart-Fauvet, Baiona 1827.
- DUBOIS eta BESTE BATZUK, *Diccionario de lingüística (Dictionnaire de Linguistique)*, Libraire Larousse, 1973); espainierazko itzulpena, Alianza Editorial, Madrid 1979.
- EGUSKITZA, J., «¿Conjugación familiar o dialogada?», *Euskera*, 6 (1925), 3-15.or.
- ETXAIDE, I. M., *El verbo vascongado*, San Ignacio, Donostia 1923.
- , *Desarrollo de las Conjugaciones Euskaras*, Gráfico-Editora, Donostia 1944.
- , «Las flexiones verbales contenidas en *Peru Abarka* de Mogel», *Euskera*, 5 (1960), 123-155.or.
- ETXEBERRI, J., *Joannes Etxeberri Sarakoaren lan hautatuak*, Lur, Donostia 1972. X. Kintanak paratutako testu bilduma.
- FAGOAGA, B., «Algunas frases inéditas del euskera antiguo», *Euskera*, 6 (1961), 27-29.or.
- GARCIA AZURMENDI, R., ARREGUI URIZAR, K., «Hikako aditz-joko alokutiboa bizkaieraren ekialdeko subeuskalkian (Markina aldea)», *FLV*, 38 (1981), 23-65.or.
- GAVEL, H. eta LACOMBE, G., *Grammaire basque in Gure Herria*, 1933 (maiatza-ekaina) — 1936 (iraila-abendua). Ikus bereziki 1934, 446-450.or.
- GEZE, L., *Elements de Grammaire Basque dialecte souletin suivis d'un vocabulaire Basque & Français-Basque*, Baiona 1873 (=Hordago, Euskal Klasikoak 27).
- GILI-GAYA, S., *Curso superior de sintaxis española*, Barcelona 1961. 11. argitaraldia, Bibliograf, Barcelona 1976.
- IRIGOYEN, A., «Cartas de Inchauspe al Príncipe Bonaparte», *Euskera*, 2 (1957), 171-260.or.

- , «Cartas de Mariano Mendigatxa a D. Resurrección M.ª de Azkue. Escritas en vascuence roncalés y en castellano», *Euskera*, 2 (1957), 119-170.or.
- IRIGARAY, A., «El euskera en Zufia», *RIEV*, 24 (1933), 34-36.or.
- , «Promesa de matrimonio en euskera», *Yakintza*, 81 (1934), 130.or.
- , *Prosistas navarros*, Institución Príncipe de Viana, Iruña 1958.
- ITHURRI, J., *Grammaire Basque*, 1895. Ediciones Vascas eko (Donostia 1979), edizioa erabili dut.
- KNÖRR, E., «Hiketa edo hitanoaz zenbait argi», *Euskera*, 2 (1977), 701-719.or.
- LAFITTE, P., «Koska eta enterka Heletan», *Euskera*, 22 (1977), 138-139.or.
- , *Grammaire Basque*³, Elkar, Donostia 1979.
- LAFON, R., «La langue de Bernard Dechepare», *BAP*, 7 (1951), 309-338.or.
- , «Quelques traits essentiels de la langue basque», *BAP*, 7 (1951), 13-24.or.
- , «Notes pour une édition critique et une traduction française des *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernard Dechepare», *BAP*, 8 (1952), 139-180.or.
- , «Remarques sur l'emploi du masculin et du féminin en Basque», *Via Domitia*, 4 (1957), 1-10.or.
- , «Place de la 2e personne du singulier dans la conjugaison basque», *Bulletin de la Société de Linguistique*, 54 (1959), 103-129.or.
- , *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Delmas, 1944. 2. argitaraldia. Elkar, Zarautz, 1980.
- , *La Langue Basque*, Baiona 1973.
- LAMBERT, W. E., «The use of TU and VOUS as Forms of Address in French Canada: A Pilot Study», *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 6 (1967), 614-617.or.
- LARDIZABAL, F. I., *Gramática vascongada*, Imprenta de Ignacio Ramón Baroja, Donostia 1856.
- LARRAMENDI, M., *De la antigüedad y universalidad del bascuence en España*, Antonio Joseph Villargordo, Salamanca 1728.
- , *El imposible vencido*, Salamanca 1729 (=Hordago, Euskal Klasiakoak 23).
- , *Diccionario Tilingüe del castellano, vascuence y latín*, 1. liburukia. Bartolomé y Montero Impresor, Donostia 1745.
- LECLUSE, M. Fl., *Manuel de la Langue Basque*, P. Gazals Imprimeur Libraires, Baiona 1874.
- LEKUONA, M., «Deikia aditzetan», *Euskera*, 1 (1956), 99-116.or.
- LEWANDOWSKI, T., *Diccionario de lingüística* (Alemanerazko orijinalaren espainierazko itzulpena), Cátedra, Madrid 1982.
- LYONS, J., *Semántica* (*Semantics I and II*, Cambridge University Press, 1977-koaren espainierazko itzulpena), Teide, Barcelona 1980.

- MARCOS MARIN, F., *Reforma y modernización del español*, Cátedra, Madrid 1979.
- MICOLETA, R., *Modo breve de aprender la lengua vizcayna* [1653], Establecimiento Tipográfico de Francisco de P. Díaz. Sevilla 1897. 2. argitaldia.
- MICHELENA, L., *Historia de la Literatura Vasca*, Minotauro, Madrid 1960.
- , *Fonética Histórica Vasca*² Gipuzkoako Diputazioa, Donostia 1977.
- , «Notas fonológicas sobre el salacenco», *ASJU*, 1 (1967), 163-177.or.
- , «Un catecismo salacenco», *FLV*, 39 (1982), 21-42.or.
- N'DYADE, *Structure du dialecte basque de Maya*, Mouton, The Hague-Paris 1970.
- OIARTZABAL, M., «Iketa aditz-iokaeraz», *Eusko Gogoia*, 2 (1951), 30-33.or.
- OREGI, J., «Birrazterpen bat: Hiketa eta Zuketa», *Euskera*, 22 (1977), 685-699.or.
- OYENART, A., *Noticia de las dos Vasconias*, Paris 1638. P. Javier Gorostearuzaren Parisko latinezko orijinalaren itzulpena, *RIEV*, 17, 18, 19. Lan honetan egindako aipamenak 17. liburukitik jasotakoak dira.
- PLA CARCELES, J., «La evolución del tratamiento «Vuestra Merced», *Revista de Filología Española*, 10 (1923), 245-280.or.
- PUJANA, P., *Oletako Euskal Aditza*, Arabako Diputazioa, 1976.
- REBUSCHI, G., «Autour des formes allocutives du basque» in *Euskaltzaindia*, *Iker I*, 307-321.or.
- REBUSCHI, G., *Structure de l'énoncé en basque*, Collection ERA 642, Numéro spécial, Paris. Imprimé dans l'Atelier des Publications de Nancy II, 1982.
- ROLLO, W. M., *The Basque Dialect of Marquina*, Amsterdam 1925.
- SAMPER, P. J., «Curiosidades euskaras. Carta escrita en el subdialecto Salacenco al Príncipe Luis Luciano Bonaparte, por D. Pedro José Samper, Abad de Jaurrieta, acompañada de notas gramaticales redactadas por aquel ilustre bascófilo», *Revista Euskara*, 6 (1833), 322-336.or.
- SANCHEZ DE ZAVALA, V., *Indagaciones praxiológicas*, Siglo XXI, Madrid 1973.
- SATRUSTEGI, J. M.^a, «Xukako aditz-joskera Luzaideko mintzairan» in *Euskaltzaindia Iker I*, 343-354.or.
- , «Promesa matrimonial del año 1547 en euskera de Uterga», *FLV*, 9 (1977), 109-114.or.
- SCHMIDT, S. J. *Teoría del texto* (orijinala Munich 1973). Espainierazko itzulpena, Cátedra, Madrid 1977.
- SCHUCHARDT, H., *Primitiae Linguae Vasconum*, espainierazko argitalpena, A. Yrigaray-k gertatutako ohar eta irazkinez hornitua eta Urkijo jaunaren sarrerako gutun batekin. C.S.I.C., Salamanca 1947.
- , *Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco*, Angel Goenagak prestaturiko espainierazko argitalpena, (*Baskische Studien I*, Viena 1893koarena) *BAP* 28 (1972), 217-337.or.

- TXILLARDEGI, «Hika eta zuka-ko aditz-joko edo konjugazioaz», *Euskera*, 13 (1968), 127-136.or.
- , *Oinarri bila*, Donostia 1977.
- , *Euskal Gramatika*, Ediciones Vascas, 1978.
- URTE, P., *Grammaire cantabrique basque (1712)*, Imprimerie D. Berot, Bag-nères de Bigorre 1900.
- VIDEGAIN, X., «Alokutiboa LOPEZ-engan (1782)» in *Euskaltzaindia Iker II*, 625-646.or.
- VILLASANTE, L., *Historia de la Literatura Vasca*², Ed. Franciscana-Arán-zazu 1979.
- WINERMAN, C., *Sociolingüística de la forma pronominal*, Trillas, Méxi-co 1976.
- YRIZAR, P., «Los dialectos y variedades del vascuence», *Homenaje a Don Julio Urquijo*, San Sebastián 1949, I, 275-424.or.
- , «Aditza Euskalki Guzietan», *Euskera*, 20 (1975), 407-451.or.
- , *Contribución a la Dialectología de la Lengua Vasca*, 2 liburuki, Gi-puzkoako Aurrezki Kutxa, Donostia 1981.
- ZUMARRIPA URAGA, P., *El baskuence facilitado*, Imprenta y Librería de José de Astuy, Bilbo 1909.
- , *Manual del vascófilo*, Impr. y Enc. de José A. de Lerchundi, Bil-bo 1909.
- , *Conjugaciones guipuzcoanas*, Impr. Libr. Gaubeka, Bermeo 1929.
- , *Gramática vasca*, Bilbao 1947.
- , *Gramática vasca*, Bilbao 1955.
- ZATARAIN, A., «Ni naiz ta í aiz», *Euskera*, 22-2 (1977), 739-746.or.
- ZAVALA, P., *El verbo regular vascongado*, Imprenta de Ignacio Ramón Ba-roja, Donostia 1848.

“LARRAMENDIREN ERAGINAZ ETA” *

IBON SARASOLA

Mende honen hasieratik orain arteko ikuspegiaren arabera, Larramendi ez zen izan euskal gramatika baten eta hiztegi bitxi baten egilea, eta hegoaldeko literaturgintzaren nolabaiteko eragile teorikoa baizik. Ikuspegi ofizial horren aurrean, badirudi azken urteotako euskal ikerkuntza hasia dela Larramendiren euskal literaturarekiko eraginaren egiazko garrantziaz jabetzen. Ikuspegi berri honen lekuko —lekuko baino zerbait gehiago—, J. A. Lakarraren «Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan» (*ASJU* XIX-1, 1985) artikulu bikaina gertatzen da. Lerro hauetan delako artikulua eragin dizkidan zenbait iruzkin eta gogoeten berri eman nahiko nuke, besterik gabe.

1. Lakarraren artikulua ildotik, eta hitzberrien erabilteari dagokionez, zerok gaineratu beharko lirateke gutxienez:

a) Ulibarririk bere *Gutun liburuan* dakarren euskal-erdal hiztegi-modukoak ia iturburu bakartzat Larramendiren *DT*-a du. Bestalde, bere eskutitzetan ez dira falta hitzberriak, larramenditarrak (*ekautu* etab.) nahiz haren erara sortuak (*izortegi* etab.).

b) Espero zitekeen bezala, Adiskideen Batzarrekoen hitzaldi eta bertako ikasleen euskal lanetan begien bistakoa da jesuita andoaindarraren eragina¹. Orabat Ubillosengan (*hitzune, araututsa, Jakiunde* etab., etab.), E. Adoainengan (ik. F. Ondarraren «Escritos en vasconce del P. Esteban de Adoain», *FLV* 1985, atera berria), eta zer esanik ez Mendibururengan.

c) Iparraldeari dagokionez, Lakarrak aipatu obrei, 1828-ko *Testament berria* gaineratu behar zaie. Hau da agian, Iztueta eta Egiategiren idazlanen ondoan, Larramendiren eragina nabariarik

* Eskerrak eman behar dizkiet J. A. Lakarra eta I. Segurolari, artikulua honen lehen idaztaldea irakurriz gero egin dizkidaten ohar eta kritika jakingarriengatik.

1. Ik. X. Altxibar, «Euskara Adiskideen Batzarrean», *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae* (Gasteiz 1985), 1119-1135. or.

azaltzen duen Lore-Jokoen garaiaz aurreko liburua. Bestalde Lécluse-ren *Manuel de la langue basque*-ko hiztegieta nabaria da Larramendiren itzala eta are, neurri batean bederen, harekiko zuzeneko zorra. Orobat, I. Seguiolak adierazi didan bezala, Inchauspek, *Guero Guero*-ren bere «ekhoiztean» bederen, erabiltzen ditu hitz larramenditarra: *batundetu*, *eskiribakida*, *adere*, adibidez, hitzaurrean bertan.

e) Lore-Jokoen garaiari dagokionez eta haien inguruan sortu zen hizkuntz eraberritzean badago oraindik zer azterturik I. Pagolak azaldu dituenz gainera. Adibidez, Antiaren itzulpen lanak *DT*-aren erabat mendeko eta are morroi lotsagabe agertzen dira². Lore Jokoetatik at baina garai bertsuan, Iturzaeta otxandiotarren obrak berraztertze sakona merezi luke, eta ez Larramendiren eraginaren ikuspegitik soilik³.

2. Beste maila batera igarotzen garela, Larramendiren eragina neurtzeko ez da aski «agerkidatu», «jaiera» edo «leinargiti» agertzen diren testuen bila aritzea. Beraren lana zela medio Hegoaldean (edo Gipuzkoan edo Bizkaian) hedatu ziren hitzak ere kontuan hartu beharko lirateke. Izan ere, hitz asko dira gaur egun erabatekotzat edo euskalki guztietan betidanikotzat jotzen badiugu ere Larramendiri eskerrak berezko eremutik at hedatu direnak: esate baterako, *adin* ez da Larramendiri esker gipuzkerazko idazleen artera hedatu zen hitz bakarra⁴.

2. Vicente de Arana-ren, *El brebaje maravilloso*, poemaren itzulpen *Aberedari Miragarria*-ren honako pasartean marka guztiak hausten bide ditu Otaegik: *Kolko tupozkari altxatuaren, eta lepo marmol-arrimueta ederraren antza* «el levantado seno palpitante y el primoroso cuello alabastrino» (*Euskal Erria* 1882c, 578); cf. Larramendiren *DT*-n «Alabastro, marmolen motako arri churi bat».

3. Iturzaetari buruzko Villasanteren iritzia (*HLV* 280.or.) «todas las obras de Iturzaeta están en vascuence vizcaíno popular y auténtico» badirudi ez dela erabat zuzena, bereziki haren *Aita Gaspar Astete-ren Icasbide Cristinaukorraren azalduera laburrak* (Durango 1899) obrari dagokionez. Liburu osoa neologismoz (larramenditarrez nahiz bere kabuzkoez) josia agertzen da. Idaztanka ere aski nabarmena da, honako erakusgarrian ikus daitekeenez: *Cergaitic derichoe asigarriak edo lenenac lau on-oidade onei? Diralaco on-oidade oituracor guztien asiera eta jatorriac leguez*. Neke handirik gabe aurki ditzake irakurleak delako *azaldueretan* pasarte are nabarmenagoak.

4. Laster argitarako den K. Mitxelenaren *Orotariko Euskal Hiztegia*-ren lehen liburukian frogatzen edo den bezala, *adin* Iparraldeko eta Nafarroako hitza zen berez. Gipuzkoako liburuetan —eta beharbada sermoigintzan— Larramendiren hiztegiaren eraginez hedatzen da. Bizkaian ez da gauden mendea arte hedatzen, bizkaierazko idazle klasikoaren artean *adin* «adimendu»-ren ordeko bezala erabiltzen zelako.

Kontu berean, *Hiztegi hirukoitza*-ri eskerrak hegoaldeko idazlangintzatik desagertzen —edo bakantzen— diren hitzak sartu beharko lirateke. Puntu hau ez da gure artean oraingoz batere aztertu, baina nik bederen badut halako susmoa azterketa horretatik fruitu oparoak aterako genituela. Hemen ere mailak leudeke: denek edo bazterten dituzten hitzak (*infinitamente* etab.), eta idazle «txukunenak» soilik (Mendiburuk eta Agirre Asteasukoak bai, baina Cardaberazek eta Gerrikok ez, esaterako) bazterten dituztenak.

3. Arazoa oro har harturik, Larramendiz aurreko eta ondoko idaztankerak dira erkatu beharko liratekeenak.

Da gauza bat esan, eta pensatu alditequean excelenteena, ta admirableena; Jaun bat infinitamente Poderoso, Sabioa, Justoa, Principioa eta fiña gauza guztiena.

Da esan al, ta pensa al ditequean gauzarik andiena, ta miragarriena; Jaun bat fin gabe ona ahalsua, jaquinsua, justua, gauza guzien asiera ta fiña.

Bi pasarte hauen artean hogeitaz urteko aldea besterik ez dago. Lehenegoa, Irazustarena, 1739koa da; bigarrena Mendibururena 1760 ingurukoa. Bitarte labur horretan jazo den «iraultza»-k iturburu jakina du: Larramendiren obraren —bereziki 1745eko hiztegiaren— eragina. Ildo beretik, azpimarkagarria da XVIII.mendeko bizkaierazko obren artean helduena eta XIX.mendearen hasieran eratzen den literatur bizkaieratik hurbilen dagoena Cardaberaz *Kristiñau Doctrinea* izatea.

Ikusten denez, ia erabateko eraberritze hori ez dagokio soilik hiztegi-alderdiari. Hizkuntzarekiko jarrera orokorra da hemen aldatu eta irauli dena. Hots, Larramendiren eraginez, erdararen mendeko eta morroi huts izateari utzi eta hizkuntzaren berezko baliabideei begira jartzen saiatzen hasi da euskal idazlea.

Iru oetatic bata iñola ere ez da bestea; ta iru oetatic bacoitza, beste biak bezala, da Jaincoa; zeren Aitatasuna, Semetasuna ta Espiritu-Santutasuna, gauza baná edo bereziak izanagatic, Jaincotasun bat baizic ez da Irutasun edo Trinitade hau guzia.

Milaren artean hautatu dudan Ubillosen (*Christau doctriñ berri-ekarlea* 126) pasarte hau, esaterako, inungo aldetik ezin begi-

tanduzkoa litzateke Larramendi baino lehen; orobat, K. Mitxele-
nak inoiz komentatu didan bezala, Muniberen teatro-saioek edo
Basterretxearen bertsoek erakusten duten moldaera-handinahia.

4. Ez dut hau aukerarik egokiena literatur hizkuntza baten
aurrerabidea baldintzatzen duten alderdi guztiez aritzeko. Baina
bada bat Euskal literatur hizkuntzaren bilakaeran ene ustez froga-
-harri gertatzen dena, orain arte egin zaion hutsaren hurrengo ja-
-ramona gorabehera. Euskal atzizki-sistemaren bilakaera eta aurre-
-rabidea da. Izan ere koerlazio guztiz garaia bide dago literatur
euskalki baten eratzearen eta bertan gertatzen den hitz eratorrien
kopuruaren artean. Iparraldean, Etxepare —gaiak tratatzeko mo-
duan eta, P. Altunak erakutsi duenez, darabilen hizkuntza-motan—
poeta erabat herrikoia da; eta, hain zuzen, ia hitzik ez da Etxepa-
-rerengan atzizki bidez sortutakorik. Lapurtar klasikoa eratzen du-
-ten Leizarragaren, Etxeberri Ziburukoaren eta Axularrengan, al-
-diz, hitz eratorrien ehunekoa nabarmenki altuagoa da, antza. Ba-
-dakit puntu honek azterketa zehatza eskatzen duela, eta atzizki
bakoitzaren bilakaeraren historia finkatu arte ez dagoela baieztatze
biribilik egiteko modurik. Dena dela banago, esaterako, Lakarrak
aurkezten dituen Leizarraga eta Axularrenganikako hitz-zerrende-
-tan ezer gutxi dela herriaren ahotik jaso. Are gehiago, *-tasun*
atzizkia zenbatzaile bati itsatsiz Etxeberri Ziburukoak *hirutasun*
sortzen duenean, delako atzizkiaren ohizko ezartze-eremua bortxa-
-tzen ari da, *uhindi* (Man. Dev. II 151) edo *arraindi* (ib. 153) sortze-
-rakoan *-di*-rena bortxatzen ari den bezalaxe⁵.

5. Beste kontu bat da atzizkiok gerora izan dituzten gorabeherak.
-tasun-en ezartze-eremua etengabe hedatuz joan da, eta gaur egun *nortasun*
bezalako hitzberri bat ez du inork aitzakiatzen. *di*-ri dagokionez, bere ere-
-mu-hedatzea ez da askok uste duten bezain berria: Etxeberriren aipatu
adibideez gainera, Cardaberazengan *aingerudi*, *santudi*, *erregladi*, jendedi
aurkitu ditut, *ondi*, *gizondi* Lécluseren *Manuel*-ean eta *gurdidi*, *odolgirodi*
Iztuetarengan; eta begien bistakoa da azterketa sakon batek itxuragabe
ugalduko lituzkeeta adibideak. Horrela, P. Altunak Mendibururen *Idazlan*
argitaragabeak-etan zertu duen azterketan *ondasundi*, *landi*, *nekadi*, *atsegin-*
di, *etxedi*, *ontartedi*, *zulodi*, *garidi*, *grazidi*, *bekatudi*, *indardi*, *oialdi*... aurkitu
ditu. Eta *lagundi*-ren fabore esan dezadan ez dela Sabino Arana zorione-
-koak asmatu hitz bat: I. Pagolak erakusten duenez aski erabilia zen Lore-
-Jokoen garaian, Larramendiren *lagunkida*-rekin batera. Egia esan, ez da
ulertzen zergatik *nortasun*, *hiztegi* edo *arautegi* «zilegitzat» ematen dituz-
-tenek ez duten *lagundi* edo *araudi*-rekin orobat egiten, arazoa hizkuntza-
-rekikoa gabe ideologikoa (cf. *Euskadi*...) ez bada bederen. Eta *gaztedi* ego-
-kia iruditzen ez zaienetakoa naiz, *gazteria* aspaldidanik ongi finkatua ho-
-besten dudalako, besterik gabe.

Hegoaldekoari dagokionez, Larramendiz aurreko literatur ekoizpenaren tasun nabarienetako bat hitz eratorrien eskasia gorria eta atzizki bidezko —*tasun*, eta leharbada *garri*-ren bidezkoak ezik— hitz-sortzerik eza da⁶. Jakina denez, egoera hau erabat aldatu zen Larramendiren *Hiztegi Hirukoitzaz* gero.

Bat nator Lakarrarekin «*Hirukoitzean* gutxiena da asmatua eta gehiena herritik eta autoreetatik hartua» dionean, baina dena dela asko da nere ustez berak sortua. Atzizkien ezartze-eremua hedatuz sortuari buruz ari naiz. Hemen ere badago zer azterturik eta zer zehazturik⁷. Halere, hor zehar —hitzerdika bederen— hain zabaldurik dagoen ustea, «Larramendik gaizki eratutako hitzak besterik ez zituen asmatu; bere hiztegiko gainerako eratorriak betidaniko euskal hitz jatorrak ziren» edo diona, ezin onartuzkoa iruditzen zait. Gaur erabiltzen ditugun eratorrietako asko Larramendiren eskutik heldu zaizkigu; beste askok, aski bizirik —gaur proposatzen zaizkigun beste zenbait baino biziago— iraun zuten, mendearen hasieran Arana birgarbizalearen eta Azkue populistarren eraginez baztertuak gertatu ziren arte.

5. Aipatu direnak gorabehera, esan beharrik ez dago Larramendiren proposamenetako asko ezer gutxi erabiliak edo erabat

6. Beharbada RS izan daiteke alde honetatik salbuespen nabariena. Be ti harritu nau delako esaera zaharretan, erderatikako hitz ugari izan arren, ez dela ia hitzik begien bistako erdal itxura duenik. Eta beharbada oker nago, baina *ibar-jaun* bezalako hitzei, esaera zaharron biltzaile-moldatzaileak —denetik egin bide baitzuen— sortutako zeren eitea hartzen diet. Hildo beretik adierazgarria iruditzen zait errefracuotan *denbora*-ren ordez *aldi sistematikoki* agertzea, gure mendean aranazaleek egingo zutenaren aitzindari. Orobat, *zartegi* 'vejez' eta *gaztegi* 'mocedad'-ek, RS-en moldatzaileak *-tegi* atzizkiaren ezartze-eremua hedatuz hitzberriak sortzeko saio gerora ondorerik gabeak dirudite. Beriaini dagokionez, agertzen duen nolabaiteko heldutasuna Iparraldeko autoreen irakurraldiei zor bide dio. Zein izan daiteke bere *h-a* erabiltzearen eta erabiltzeko moduaren iturburua lapurtar tradizioa ez bada?

7. Badaude aztarnak, Hegoaldean eta Larramendiren garaian, hitz eratorri asko —are arruntenak— «herrikoiak» ez zirela ikuserazten dutenak. Esaterako *asiera* «betidanikoa» bazen, zertara zetozen Mendiburu baten zalantzak *asiera* eta *askuntza* baliokideen artean? Honelako duda-mudak —egile beraren *aitatasun/aitanza*, Cardaberaren *erraztasun/erraztura* eta abarrek bezala—, eratzen, sortzen ari den hitzberri-sistema batean halabeharrez gertatzen diren zalantzen adierazgarri dira. Hitzberriak sortzen ari zirela eta hitzok ez zirela «herrikoiak» ikusteko, cf. «Gure guizon ta andra baserrietacoac chit ederqui, ta bear bada inorc ez becela, itzeguiten dute berai dagozquien gauza ascotan. Ordea ez luquee jaquingo nola zucendu itzac gauza goratu ta beren gañeticoetan» (J. A. Mogel *Éracasteac* vii).

baztertuak izan zirela. Gertakari honen arrazoi nagusitzat —zenbait aipu Lakarraren artikuluan bertan ikus daitezke— zera aipatu da, idazleok —eta Larramendi bera— bere euskal senari eskerrak, aldrebeskeria edo bitxikeria horien desegokitasunaz —hizkuntz desegokitasunaz, hain zuzen— ohartuak zirela alegia.

Nik besterik dela uste dut. Larramendiri dagokionez, prestatzen ari zen euskal-erdal hiztegi P. Altunak argitaratuan *DT*-ko «voces facultativas» direlako guztiak sartzen ari zela ikusirik, benetan nekeza da orduan ere txantxetan ari zela pentsatzea. Orobat, ondokoen harekiko oro-harrezko jarrera honako hitzetan adierazten dena bide zen:

Orañ eun urte Apaiz bat Ernanin omen zan, bere ustez, Euscaraz ondo zequiena: urte asco da Apaiz zar bati aditu niola, anciñaco Apaiz ori aize banoz [sic] betea oi cegoela, ta alabatcen zala, lau boz, edo itz oiec: ATOMO, ECLIPSE, HOGUERA, ta HORIZONTE, iñorc ere Eusqueraz emango etziozcala. Aizezco arrotasuna. Apaiz orrec guchi cequien, ori baño ezbasequien. A. Larramendic oriec, eta ascoz meago ta gaitzagoac bere Dicionarioan ederqui dacartci. Lausoa edo ela da Atomoa: Arguea da Eclipse edo arguigabea: Sucarra edo suac egitea da Hoguera: Marboilla da Horizonte. (Cardaberaz *Eusqueraren Berri Onac* 46 h).

Ez dut uste garai hartako testuak arakatuaz gero kideko aipua aurkitzea zaila litzatekeenik, bereziki XIX mendearen azken hamarkadetan, hau da, I. Pagolak azaldu duenez, Larramendiren eraginaren «urrezko urteetan». Eta 1900 arteko epealdian, antza denez, ez dakigu jesuita andoaindarraren lanari inongo alderditi-kako aitzakiarik jarri zion inoren berri.

Dena dela bazegoen desegokitasunik Larramendiren ahaleginean. Baina ez zen hizkuntzarekiko desegokitasuna, euskaldungoaren kultur egoerari buruzkoa baizik.

Egercicioac A. S. Ignacioc Gaztelaniaz esribitu cituen. Baña orietan nic dacusadana da, animen provechuraco danean, Latinezco itzac edo bozac, alerik erreparo gabe Santuak artcen dituela. Ori bera, bada, bear danean ta arrazoi andiarequin Euscaldunac eguin bear degu: ta are gueiago, ta premia andiangoaz, Eleizaco gauza ta Misterio edo Sacramentuen gañean itzeguitean: eta Oracio, edo mortificacio, ta espirituco Dotrinaren puntu edo gauzaren bat ondo adierazo nai degunean. // Itzqueraren batzuec orrela artceac, esan nai eztu, Eusquerac berariazco itz garbi, ta berezcoac gauzentzat ezdituela. Ondo daquienaren-

tzat baditu. Esan nai dedana da, orañ iñori Eusqueraz eracustera ez noala, ezpada animai nolerebait laguntzera, eta oriec salvatceco bearren diran gauzac ondo adierazotzera. (Cardaberraz *Egercicioac* I 29).

Ala bada gure euscal-errietaco guizon ta andra, nescach ta mutillic gueien gueienac dira jaquituriaren aldetic, aurchoac becela, ta eman bear diegu animaco oguia ceatu ta puscatuta. (J. A. Mogel *Eracasteac* v).

Otoitz-gaiac moldatu ditut euscaldunen oneraco; ta orre gatic, oi den baño gueisseago gauzak ceetzen, ta aguertzen ditudala. (Mendiburu *Otoitz-Gaiac* I iracurleari).

Euscarazco Libru hau, Euscaldun utsentzat eguiña da; bada Frances, Latin edo Gastelania daquitenac, neque gutiagorequin ecus dezaquee beste Libruetan, onetan eracusten dena. (Mendiburu *Jesusen Bihotzaren Devocioa* iracurleari).

Eusqueria berez aberatsa da, baguenqui ondo. Gueuc Eleisa guizonoc verba ascotan naastau, ta ezaindu dogu Eusqueria. Gueuri entzunda, daquijeez baseerrijetacuac *Jaungoico Omnipotentia, Poderosua... Virginia Clementisimia... Misericordijosia... Absolvicinoia... Mandamendubac... Doloria... Errestituzinoia...* Ta beste onaco verba euscalgaistoco asco. Erdeera ezdaquijeen euscaldunac, euren echeetan, ta artu emoneetan biar daven guttia, esaten davee eusqueera garbijan. Cristinautzaco icasijan dira euscaldun gaistuac. Ezda au eusqueeriaren errubaa, ez bada gueuria. Ta ain dauqueez ija artubac erdeera, edo latin verba batzuc ece, euraquin ez bada, aituten ezdavee ondo dotrinia, edo cristinautzaco eracutsija. Onen bildurra arren, imini ditut erves-te verba bat batzuc Icasiquizunetan. Bada Cristinautzaco eracutsijan zucen aituten emotia, leenago da, verbeetan eracustia baino. (F. Bartolome. *Icasiquizunac* I, iracurliari).

Eusquera garbi garbian gucia ipiñi banizun, etcenduan guztia entendituco, ta ala ez nuen deseo nuena logratuco. Utcu bada aurqueriai: Eta beguiratu sustanciari. (J. C. Echeverria *Devociozco vicitzeraco sarrera* 6).

Ill ciran Larramendijac, Astarloac, Moguelac baña ez eureen liburubac; oraindic gustijac arguitara urten ezbadabee bere. Vici da oraindic zorijonez Erro, ta zaletuten bagara ondo eusqueerara, erro zabalac botaco ditu bazter gustijetara, ta orduban urtengo dabee liburu barri eusqueriaren Lora, ta ondasunez betiac. (J. J. Mogel *Baseerritaar nequezaleentzaco escolia* viii).

Larramendiren asmoak aurrean aurkitu zuen egoeraren alderdi nagusiak bere ondoko euskal idazleen aipu hauek erakusten dituzte. Larramendiren lanaren azken xedea —eta nabarmenago ikusten da hori Lakarraren artikulua ondoen— euscaldunen

hizkuntz kontzientzia biztea, eta euskara euskaldunen kultur hizkuntza bihurtzeko «azpiegitura» —gramatika eta hiztegia— ezartzea izan zen⁸. Haren ihardukiaren alderdi apologetikoa ere azken helburu hori iristeko bitarteko bat —erabat beharrezkoa, kontuak nola zeuden jabetzen bagara— besterik ez zen.

Larramendiren ametsak edo bete ez zirela esan beharrik ez dago. Euskaldun ikasiek, betidaniko joerari jarraituz, erdara hartzen dute orain ere kultur hizkuntzatzat, hots, erdaldunak dira ika-siak diren heinean. Erdaraz moldatzen dituzte beren liburuak, erdarazkoak dira beren irakurketak, erdara erabiltzen dute beren arteko harremanetan, lumaren bidezkoetan bederen⁹. Euskara euskaldun hutsen erlijio-heziketa bideratzeko soilik erabiltzen da, salbuespenak salbuespen, eta gutxi, oso gutxi dira arlo honetaz arduratzen direnak. Dena dela erlijio-heziketa horren maila nabariki jasotzen da, eta, Larramendiri eskerrak, edukien maila-jasotze horrekin ados datorren euskara idatziaren duintze nabarmen bat gertatzen da. Baina ahalegin honen mugak —euskaldun huts zen herri xehearen kultur maila apalaren eta hizkuntz maila desegokiaren ondoriozkoak— begien bistakoak ziren eta, goragoko aipuetatik ikus daitekeenez, ongi jabetuak zeuden horretaz hura gauzatu zuten elizgizonak. Bestalde, kontuan eduki behar da —hori azpimarkatzeaz ere ez dira ahazten— elizgizonon eginbidea beren mezua entzuleengana heleraztea dela, eta gainerako egitekoak xede nagusi horrek baldintzatzen dituela. Argi dago marko mehar eta baldintzaz bete horretan Larramendiren «voces facultativas» direlako gehienak erabat lekuz kanpo gertatzen zirela, alderdi guztietatik. Mementuz bederen, eta denbora egokiagoren zain, agian.

6. Gure argudioari jarraituz, maila gorago —edo euskararen-tzat arrotzago— batean egin ziren saio urrietan gertatzen dena aztertu behar dugu. Lakarraren lanean ikus daitekeenez, Cardaberraren liburu «tekniko» bakarrean, Iztuetaren bi liburuetan, Iturriagaren jolasetan edo Mogelen latinetikako itzulpenetan, adibidez,

8. Gogora bedi Larramendiren harako «Ahora está en disposición el bascuence y en punto para hablarse en cualquier ciencia y facultad...» hura, Lakarrak bere lanean aipatzen duena.

9. Cf. besteak beste «Este prólogo [bere erakusaldiak nola erabili behar diren azaltzen duena] se ha puesto en castellano, temiendo que muchos Catequistas [hots, erlijio-irakaskuntzaz arduratzen ziren elizgizon eta laguntzaile *euskaldunak*] no lo leerían de otra suerte». J. B. Aguirre *Eracusaldiac* 1803, 15.

Larramendiren neologismoen erabilera nabariki eta adierazgarriki gehitzen da. Are gehiago —gaiak eta idazkerak horrela eskatzen zuen— V. Moguelen Luis de Borbon Kardenalaren *Carta Pastoral*-aren itzulpenean, edo Egiategi zuberotarraren *Filosofu huskaldunaren ekheiak* liburu handinahian. Eta, zer esanik ez, Iztuetak bere *Condaira*-n gaztelaniatik itzultzen dituen zatietan. Itzulpen hauen delako trakeskeria eta jatortasun falta Larramendiren eraginari leporatu bazaio ere, nere ustez arrazoiak hortik at bilatu behar dira. Bestela uste duenak erka bitza Iztuetarenak Ipar aldean, Iraultza-ren garaian, Larramendiren hiztegia gabe frantses hiztegiaren eraginpean egin ziren itzulpenekin, eta garbi ikusiko bide du trakeskeria eta jatortasunik ezaren iturburu nagusia tradizio eskasiak dakarren trebetasun falta dela, ez hiztegi aldetiko «gehiagikeria».

Baina arazo hau gorabehera, bada beste bat aski garrantzizkoa eta behar adina azpimarkatu ez dena. 1750-1900 bitarteko testuen «larramenditartasuna» ez da autoreen arabera banatzen —ondoko garbizaletasunetan oro har gertatu ohi denez—, erabiltzen den tankera eta mailaren arabera baizik. *Ipui onac*-etan hain jator idatzi zuen berbera da *Carta pastoral*-aren itzulpenean hain larramenditarra agertzen dena. M. Soroak, jostiduri eta elkarrizketa herrikoi-en egileak, «orain guacen aditzera ematera nolacoa dan ango izatera iritarauki eta elkargarrirazunec, erakutsiric lumeroakiñ, zer modu mercakingarrian dagon...» eta kidekoak idazten ditu *Euscal-naparren joera edo emigrazioa* itzulpenean¹⁰. *Azalduerak*-eko Iturzaeta *Berbaldiak*-ekoa baino askoz larramenditarragoa, da, bigarrenak ahoz esateko sermoiak diren bitartean lehenengoak kristau ikasbidearen egiak gure artean gutxitan eman den goratasun batez azaltzen direlako hain zuzen. Eta abar.

Guzti honetatik bi ondorio atera daitezke:

a) Hegoaldean bederen, 1750-1900 bitartean kultur maila gutxienekoa —hots, bertsolari eskolatu gabeena edo kristau ikasbide marjinalena— gainditu duten euskal idazlan gehienen atzean Larramendiren eragina —zuzena nahiz zeharkakoa— nabari daiteke. Eta maila jakin batetik gora aritu behar zenean nahi ta ez jo behar zen haren hiztegiara. Ez zegoen euskararen alorrean beste hautabiderik.

10. Donostia 1885, 88. or. I. Pagolari zor diot liburu hau ezagutzea.

b) 1900 urtea arteko euskal idazleentzat Larramendiren hiztegiari ezin zitzaion hizkuntz aldetiko aitzakiarik jarri; hortaz, gaiaren nolakotasunak, tankerak eta kultur edukiak alde batetik, eta irakurleagoak —ustezko irakurleagoak— bestetik, baldintzatzen zuten, beste ezerk baino areago, haren erabilera.

7. Puntu honetara iritsiz gero, beharrezkoak bide dira ohar batzuk euskaldungoaren kultur egoera eta bilakaerari buruz. E. Knörr-ek *Ineffabilis* buldaren Laudio aldeko bizkaierazko itzulpen bat argitara zuen, J. A. Uriartek egina¹¹. Bulda beraren gipuzkerazko itzulpen bat *Euskal Erria*-n agertu zen, 1885 urtean, Uriarterena hau ere. Bi emanaldion arteko berezitasunik deigarriena ez datza euskalki-diferentzietan, hitz landuen aurrean batean eta bestean hartzen den jokaeran baizik. Horrela, Laudioko bertsioko *eguiya, obispo, misteriyo, mancha, santidade, pensamintu, pillar, escallera*-ren aurrez aurre gipuzkerazkoko *sinistamen, apaiznagusi, eskutapen, kutsu, santutasun, gogorazio, abearri, zurubi* ditugu; eta honetako *banak eta bereziak, berezitu, ilcor* etab. perifrasi bidez ematen dira Laudiokoan.

Ze ondorio atera behar da Uriarteren jokaera honetatik? Zergatik agertzen da garbizaleago —eta neurri batean larramenditarago— gipuzkeraz ari denean Arabako zoko bateko euskaraz ari denean baino? Neretzat erantzuna argi dago: Gipuzkoan, Laudio aldean ez bezala, bazegoen euskaldun ikasi multzo bat hitz horiek hizkuntzaren maila jasoan —euskara idatzian edo hitzaldietakoan, esate baterako— normaltzat jotzen zituena. Multzo berak posibleztatu zuen Lore Jokoen eta *Euskal Erria* aldizkariaren inguruan gauzatu zen kultur produzioa. Beste hitz batzuek esateko, XIX. mende bukaerako gipuzkerak bederen bazuen dagoeneko maila landu bat, teori hutsa baino zerbait gehiago zena¹².

8. Esan gabe doa azken puntu honek ondorioz dakartzan arazok luzeegi aritzera bultzatuko nindutekeela. Halere, zerbait esan nahiko nuke ildo honetatik.

11. Ik. «Una traducción de Uriarte al vascuence alavés: La Bula ineffabilis de 1864», *Piarres Lafitte-ri omenaldia*. Bilbo 1983.

12. Kontua lehenagotik zetorrela, J. A. Mogelen *Confesio Ona*-ko hitzaurreko honako pasartean antzeman daiteke. «Nic icusi baneu bizcaitarretan eusqueriaren zaletasun quiputzetan necusana, ez nintzan ain esquer dongacua izango, cein da ichico nituban barurik neure bizcaitarrac...».

Literatur tradizioari buruzko azterketen ondorioak ateratzeko orduan kontutan eduki beharko genuke euskalkien banaketaz gain hizkuntza mailena —euskal hiztunen mailena— dagoela. Esaterako, gipuzkerazko testuetan *irutasun* edo *almen* agertzeak ez du esan nahi, noski, Gipuzkoako azken baserritarrak berezkoak zituelako erabiltzen ziren hitz batzuen aurrean gaudenik. Berezko ez zituen ez horiek ez horien erdal ordainak¹³. Bere bizitzatik —hots bere kulturatik— at zeuden denok. Eta, bestalde, zer zentzu du horrelako hitzei, Azkuek eta egiten duten bezala, euskalki-marka ezartzea?

Ikuspegi hau baliagarria gerta daiteke gure artean egin diren zenbait euskalki-azterketen egiazko esannahia atzemateko. Adibidez, eta lehenengo eta behin, Bonaparte Printzearen —edo beste- ren— aginduz moldatu ziren hainbat euskalki-itzulpenek, Inchauspek oharterazi zuen honako arazoarekin egiten dute topo:

Volontiers je consens à la substitution du mot *liburia* au mot *guthuna*. Si votre Altesse trouve convenable de faire ce changement. Mais vous voudrez bien me permettre de faire à ce sujet quelques observations. Si dans un ouvrage en dialecte labourdin, (et il en est de même de Guipuscoan) on devait employer les mots généralement usités dans le langage, on aurait un basque bien altéré et surchargé de mots étrangers. Il faudrait dire par exemple: *passatu* pour passer; *arribatu* pour arriver; *seguitu* pour suivre; *guardiatu* pour garder, et non *igaran* ou *iragan*; *heltu*, *jarraiki beiratu* ou *zaintu* termes toujours employés en Soule. Il faudrait faire à chaque page de la traduction de Haraneder corrigé par M. Harriet plusieurs changements. Ma traduction ni pour *guthuna* ni pour d'autres, n'aura pas besoin de dictionnaire explicatif. (A. Irigoyen «Cartas de Inchaupé al Príncipe Bonaparte» *Euskera* 1975, 175 h.).

13. Harrez gero bada gure artean halako joera bitxi bat euskara «herrikoa» eta erdara elkarren kidekotzat hartzeko. Esaterako I. Berriatua zenak txosten bat aurkeztu zuen 1963ko Euskalzaleen Biltzarrean, Bermeoko arrantzaleen hizkeraz. Delako txostena horrela hasten da: «Nire lan onetan Bermeoko berbak erabiliko dodaz. Aolan, asikera asikeratik ikusiko dozue zelakoa dan Bermeotarren leksikua. Orrek ez dau esan gura, Bermeotarrak legez bardin berba egingo dodana. Eurak asko laburtuten ditue berbak, [...]. Nik neuk berbak oso osorik esango dodaz, eta bizkaiera literarioa erabiliko dot; baña leksikua Bermeotar utsa izango da jeneralmentean». Baina nork sinets dezake *leksiko* Bermeoko arrantzaleen hitza zenik? Argi dago *hiztegi* —edo *hitz-ondare* edo nahi dena— *leksiko* bezain arrotz gertatzen zela bermeotar arrantzaleentzat. Zergatik lerratzen da orduan I. Berriatua erdarazkoaren alde? Aspaldidanik entzuten ditugu euskarak jasaten duen diglosia egoeraren aurkako salaketak. Ez dakit noraino egiten diren salaketok euskararen mesedetan. Horrela balira, diglosia horren hizkuntz-ondorioen kontrako ahaleginekin batera etorri beharko lukete.

Inchauspereen aipu honek, funtsezko axola badu ere, ez du arazoaren alderdi bat besterik aipatzen: herri xeheenak eta euskaldun ikasiak ezik beste denak galdu dituzten hitzena, alegia. Baina bada besterik. Hizkuntz egoera jakin batean «irabazi» ez diren hitzena, adibidez. Izan ere, esaterako, printzeak moldarazi zituen Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoako Kristau ikasbideetan *Trin(i)tate* —edo *poteroso, adoratu...*— agertzeak adierazten duen gauza bakarra zera da, Nafarroako haran horietan¹⁴ euskaldun ikasirik ez zegoela eta, hortaz, *hirutasun* hitza heldu ez zelarik itzul-tzaileak zuen hautabide bakarra erdararena zela. Ez gaude hemen erdararen eraginez galdu den hitz baten aurrean, kultur arazo baten ondorioz «irabazi» ez den baten aurrean baizik.

Uste dut horrelako kontuak gogoanago eduki beharko genituzkeela printzeak «tel qu'il a été recueilli sur les lieux mêmes [...] de la bouche des gens de la campagne» —maila jasoko testuen itzulpenaren bidez!¹⁵— emandako hainbat euskalki-argibideren aurrean. Bonaparteren —eta besteren— azterketek batez ere eus-

14. Ez zen berdin gertatzen Luzaiden, I. Seguiolak argitara duen Etxeberriren Dotrianan (ASJU 1985-1) ikus daitekeenez. Esan dezadan bidenabar ezagutzen ditudan kristau ikasbideen itzulpenen artean bikainenetakoa Damaso Legazen nafarrerazkoa (1880) iruditzen zaidala.

15. Cf. Campionek *Orreaga* (Pamplona, 1880)-ren hitzaurrean diona: «La elección del texto más conveniente para este tipo de comparaciones [euskalki artekoak, alegia] no dejó de embarazarme un poco; lo primero que me ocurrió fue elegir un texto religioso; pero la circunstancia de emplearse en ellos muchas palabras que el euskara ha tomado prestadas directamente del castellano, y por lo mismo, indirectamente del griego y latín, y de estar escritos en esa forma llena de imágenes y comparaciones que caracteriza al estilo oriental, hízome desestimar mi primitivo proyecto, porque necesariamente habían de resultar las versiones con marcado sabor extranjero, sea por las palabras, sea por la construcción de las frases» (7.or.), eta beherago «cuando se quiere apreciar el estado de un lenguaje esencialmente popular, es práctica desafortunada la de usar palabras que representen ideas abstractas o científicas, porque éstas no son del dominio del pueblo, y con ellas únicamente se consigue lucir el ingenio y los conocimientos de los autores, si éstos, imitando al Padre Larramendi, forman las palabras técnicas y filosóficas con los elementos del propio lenguaje, sin acudir al gran arsenal de las lenguas clásicas». Esan dezagun bidenabar Campionek gipuzkeraz moldatu zuen *Orreaga* balada laburrean hitz larramenditar nabarmenak —hala nola *kondaira, arzepizpiku, beadi, pozkida*— agertzen direla, nahiz eta egileak esaten duenez «*Orreaga* tiene la ventaja de que las ideas y palabras en ella usadas y desarrolladas [...], no sean superiores y distintas de las que el pueblo basco usa y conoce diariamente» (ib. 8.or.).

kararen gizarte-egoeraren berri ematen dutela nago: maila¹⁶ ba-koitzean zer galdu zen eta zer irabazi zen, alegia.

* * *

9. *Eraskin gisa*. Lerro hauek amaitu ondoren J. A. Lakarrak Burgosko *Christaven Doctrina* (1747) eskuratu berriaren aldaki bat neuregana dit, bertako euskara-motaz zerbait esan ahal dezadan hemen. Gainbegiratu baten ondoren eta Lakarrak berak gaia me-rezi duen arretaz aztertu ondoren esango duenaren zain, «Pernandoren egia» bat besterik ez dezaket aurrera, hots, Mendiburu-Larramendiren itzulpen hau nabarmenki larramenditarra gertatzen dela. Horrela «Cer ta cein da gure Jaincoa?»-ri ematen dion erantzuna,

Da esan al ta gogora al ditequean gauzaric garaien ta miragarriena, Jaun bat finicgabero ona, al guziaren jabea, jaquintsua, justua ta gauza gucien asiera ta bucaera.

Era berean, eta hiztegiaren aldetik, *ongidago, hizkiroi, berezide, sinisdeta, banaro, aalti, ondekidatu, bereizkiro, jaiera, gurgite, dongede, utsalde, goarpe, indargeio, miñariko, ezkutape, goiteria, hildura, hilduratu, opotar, burutar, ekadoia, egokari, eta abar, alderdi batetik —alderdiez hitz egin ahal badaiteke—, eta Alabiz, Agur Maria, aal guzi(z)ko, partalertasun, aginte, erbestetu, deserri-te, urrikaritsu, onetsi, Jainkotasun, gizatasun, beti iraungarri, askieste, hirutasun, eskabide, Erosle, gloriatzalle, ganzutu, jakinez, otoitz, eskari, gogoeta, begirunetu, lagun urko, aitormen, urrikimentu, prestamen, diñaro, ordendu, gallendu, gurari, desalai, almen jakintasun, sendagalla, beldurtasun, sinismen, ontasun, menpetu, doatsutasun, adiñon (!), naikari, erregiñatu eta abar eta abar, berrogeita zortzi orrialdetako liburuxka batean.*

16. Jakina denez, Bonapartek literatur euskalkiak eta hizkera arruntak bereizten zituen, eta haietan, batez ere literatur gipuzkera eta lapurterazko itzulpenetan, halako eskuzalbatasuna erakusten zuen maila jasoko hitzak onartzeari buruz. Horrelako zerbait atzeman daiteke Inchausperekin aipatu pasartean edo A. Uriartek bidali zizkion eskutitzetan. Dena dela, printzeak B. Echeniqueri idatzi zion harako «la lengua hablada no tiene ninguna autoridad en estos dialectos literarios. Sólo hay que invocar los buenos libros» (P. de Yrizar *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* I 97-tik hartua), baieztapena ez dut uste praktikan erabat bete zuenik.

JULIEN VINSON, EL EUSKERA Y UNA POLEMICA DEL XIX

JOSE JAVIER GRANJA PASCUAL

1. JULIEN VINSON

Entre la nómina, internacional e impresionante por su categoría, de lingüistas que se ocuparon de los estudios vascos durante el siglo XIX, hay que reservar un lugar importante para los estudios del francés Julien Vinson (1843-1926). Los alemanes Guillermo de Humboldt, Baehr o Spitzer; los franceses Luis Luciano Bonaparte, Gavel, Lacombe o Luchaire; el inglés W. Webster; el austriaco Hugo Schuchardt; el italiano Trombetti; el holandés Van Eys o el ruso Marr entre otros, se ocuparon estrictamente de problemas referidos a la lengua vasca. Julien Vinson no sólo puso su atención en los problemas de tipo lingüístico, sino que también estudió el folklore, las costumbres, la bibliografía y la historia del país.

Los estudios vascos de J. Vinson comienzan a raíz del interés despertado en él por el profesor Emile Chasles durante su estancia en la Ecole Forestière de Nancy. Nombrado Inspector o Guarda General de Bosques en Bayona, en 1866 inicia sus estudios sobre el país, como lo demuestra la aparición de un pequeño trabajo, «Coup d'oeil sur l'étude de la langue basque» en la *Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, abril 1868. Esta revista, fundada en 1867 por H. Chavée y Abel Hovelacque, publicaría 48 volúmenes entre 1867 y 1916 llegando Vinson a ser director de la misma. Todavía hoy no ha sido estimado el alto valor que los artículos publicados en ella tienen para la cabal comprensión de los estudios vascos del XIX. En ella aparecieron casi todos los artículos de Julien Vinson dedicados a los estudios vascos, en los más variados campos: «Phonétique basque» (1872-73); «Le verbe basque» (1873-74); «Notes sur la dérivation du verbe basque» (1874-75); «Les Basques du XIIe siècle, leur moeurs et leur langue»

(1881); «Bibliographie du folklore basque» (1887); «Etymologies basques» (1894); «Etudes sur le vocabulaire basque» (1908); «L'aspiration en basque» (1914), etc...

Cuando Vinson llega al País Vasco, ya había tenido contacto con los estudios lingüísticos en anteriores estancias en la India. Llegó a enseñar hindustaní y tamul en la Escuela de Lenguas Orientales de París. También fue profesor del «Collège de France» y presidente de la Sociedad de Antropología, e incluso miembro de honor de Euskaltzaindia¹. Seguidor de Hovelacque y Schleicher, se oponía a los neogramáticos, a los que atacó duramente. Más conecedor de lenguas que lingüista según Michelena, los ataques hacia los estudios vascos de Luis Luciano Bonaparte, muy apreciado en su época por todos los vascófilos, así como sus críticas sobre los aspectos negativos del pueblo, de la lengua y de las costumbres vascas, le atrajeron la enemiga de los investigadores y publicistas del interior. Desde sus primeras investigaciones fue clasificado como enemigo de lo vasco y esta visión parcial le hizo objeto de la contestación de los escritores vascos en asuntos en los que no le faltaba razón. En otros, por el contrario, fue abiertamente injusto su comportamiento, como por ejemplo con Arturo Campión: «su bagaje no era tan alto como para emitir ese juicio, ni los peyorativos que emitió sobre Bonaparte y Campión, pues los dos conocían el euskera más a fondo que él»².

Reconociendo algunos errores, la labor de Vinson no fue estimada suficientemente, y así hoy nadie deja de reconocer la importancia de sus estudios sobre la lengua, los fueros, la historia o el folklore de los vascos, sin olvidar su formidable y pionera *Bibliographie de la langue basque* (1891) y su *Complément et Supplément* (1898). Nacido en París el 19 de enero de 1843 y muerto en Libourne el 21 de noviembre de 1926, el rechazo que despertaron algunas de sus opiniones hizo que hoy sea menos conocido en nuestro país de lo que debiera.

Las opiniones de Vinson en materia de lengua eran difíciles de admitir para los vascófilos decimonónicos: «Euskal adimena lo zegoen oraindik, beretzat; eta gure erriak etzuen ezer onik, bere izkuntza kendu ezkeru. Pentsaera onek sortuta, ba-zitun bere

1. Julio de Urquijo, «Julien Vinson», en *RIEV*. XVIII (1927), pp. 217-224.

2. Justo Gárate, «La vascoología del profesor Julien Vinson, de la Sorbona», en *Euskera*. VIII-IX (1963-64), p. 231.

etsaiak»³. El espíritu científico de Vinson chocaba con los juicios apasionados y faltos de rigor de la mayoría de los vascófilos que tampoco dejaban de acusar al francés por su liberalismo en materia de religión. Muchas veces las polémicas entabladas con Luis Luciano Bonaparte, Sabino Arana, Manterola, Luchoire, Van Eys, etc... recuerdan las mantenidas por Miguel de Unamuno, con juicios que «eran en general severos y a veces hasta violentos»⁴. Opuesto a la línea aranista, se puso al lado de Azkue y Campión en los problemas surgidos con motivo del Congreso de Hendaya, celebrado el 16 de septiembre de 1901. En este congreso se pretendía avanzar en el camino de la unificación literaria y ortográfica, pero el resultado final fue una división aún mayor, propiciada por la intransigencia de los aranistas que pretendían imponer su sistema ortográfico⁵. El epistolario de Azkue muestra la actuación de Vinson en torno a este congreso. Diez años antes, en 1891, Vinson ya se escribía con Azkue, interesándose por su *Euskal Izkindea. Gramática euskera*, la primera obra escrita por el lekeitiarra, en la que cometió la equivocación, luego admitida por él, de intentar reconstruir las formas de una supuesta lengua primitiva común y usar las formas verbales que creía eran las originarias. El error surgía al creer que la fragmentación dialectal era fruto de una dispersión provocada a partir de una lengua única, y llevar esta teoría hasta el extremo. Julien Vinson se muestra crítico contra esta obra, como era su costumbre, y se lo dice a Azkue: «Sobre las observaciones que quisiera presentarle a V., la primera es que su *Gramática* trata muy insuficientemente e imperfectamente de la Fonética. En cuanto al Verbo, su teoría es de todo inadmisibile. Si, en vez de limitarse al dialecto vizcaíno, hubiera estudiado V. todos los dialectos y las formas anticuadas de los libros de los siglos XVI y XVII, por cierto resultarían otras conclusiones»⁶.

Julien Vinson y Arturo Campión se conocieron en Pamplona en 1875, en circunstancias no exentas de peripecia para el lingüis-

3. S. Onaindia, *Euskal literatura*. Bilbao 1973, t. II, p. 213.

4. Luis Villasante, *Historia de la literatura vasca*. Edit. Aránzazu. 2.ª ed. 1979, p. 303.

5. José Javier Granja, «Divergencias lingüísticas y literarias entre Arturo Campión y Sabino Arana», *FLV*, 43 (1984) pp. 155-179.

6. *Euskera*, 1957, II, p. 268. Carta de Vinson a Azkue fechada en París el 5 de diciembre de 1891.

ta francés. Vinson era en esta época «garde general des Fôrets à Bayonne» y secretario de la Sociedad de Ciencias y Artes de Bayona.

El lunes de Pascua, 29 de marzo de 1875, Eugenio Godard había anunciado una ascensión en globo en Bayona. Invitaba a algunas personas de la localidad a acompañarle, pero sólo se presentó Vinson. Empezaron la ascensión y cruzaron los Pirineos, aterrizando ya de noche en las proximidades de Cizur Mayor, cerca de Pamplona. El aterrizaje fue accidentado, recibiendo fuertes golpes y permaneciendo desorientados hasta el amanecer. Fueron trasladados a Pamplona, con gran admiración de la gente y recibidos por la Diputación Foral de Navarra con su presidente Luis Iñarra al frente. Vinson fue el más lesionado, con la «mejilla desollada y sangra por la boca. Le duelen los riñones y no puede moverse». Fue llevado al hospital, donde permaneció en la sala de «distinguidos», recibiendo todo tipo de atenciones y hablando en euskera con quienes le atendían.

Hay que recordar que en este año todavía nos encontramos en plena guerra carlista, por lo que la llegada de los aeronautas dio origen a rumores en que se afirmaba que eran mensajeros del general Cabrera, que venían a proponer las condiciones de paz.

Durante su estancia en el hospital, Vinson fue visitado por algunas personalidades locales entre las que se encontraban don Jacinto Campión, presidente del Casino, su hermano don Rodrigo Campión y su cuñado don Pedro Irigoyen. No es extraño el contacto entre el padre de Arturo Campión, don Jacinto, y Vinson. Eran conocidas sus relaciones con personalidades francesas y así por ejemplo, cuando los amigos y protectores de Sarasate decidieron enviarle a París, fue una carta de recomendación de don Jacinto Campión la que utilizaron, aprovechando la amistad del padre de Arturo Campión con el primer violinista de Francia en la época, Allard. En esta época, Arturo Campión estaba finalizando sus estudios de Derecho en Madrid, y el encuentro fue posible gracias a las fechas del viaje, en vacaciones de Semana Santa.

El sábado 3 de abril se despidieron los viajeros y Vinson, que todavía no se podía mover libremente se hizo conducir a casa de Campión. Fue el único de sus amigos pamploneses al que visitó en su casa antes de partir hacia Bayona.

Los detalles de este viaje constan en el «Rapport sur le voyage aérostatique du 29 mars 1875 présenté à la Société des Sciences et

Arts de Bayonne par Julien Vinson, Garde Général des Forêts à Bayonne, secrétaire de la Société avec deux planches»⁷.

Tras estos contactos no es de extrañar que Vinson recoja en el segundo tomo de su *Essai d'une bibliographie de la langue basque* las obras de Arturo Campión, como resulta significativo que tras su enfrentamiento, no aparezca ninguna obra de Campión en «Les Etudes Basques de 1901 a 1906».

2. JULIEN VINSON Y LA REVISTA EUSKARA

Cuando en 1878 surgen los primeros números de la *Revista Euskara* de Navarra, Julien Vinson acoge desfavorablemente las ideas de su programa inicial y critica la revista, dándola a conocer internacionalmente a través de la parisina *Revue de Linguistique et Philologie Comparée* y comparándola con los intentos de los felibristas: «Les personnes qui sont à la tête de ce mouvement prétendent le borner à une entreprise analogue à la tentative de nos félibres, à une sorte de renaissance littéraire de la langue basque dont on voudrait à tout prix arrêter la décadence et empêcher la fin prochaine»⁸.

Los ataques de Julien Vinson se extienden desde el principio tanto a los escritores vascos, a los que acusa de no estar al corriente de los estudios científicos europeos⁹, como a la sociedad foral, a la que niega cualquier pretendido liberalismo y acusa de repro-

7. El *Rapport...* ha sido recogido en parte en el capítulo «El viaje en globo de Bayona a Pamplona en 1875» de la obra de Jaime del Burgo, *La aventura hispánica de los viajeros extranjeros*. Subt. «La España desconocida» de Cenac Moncaut. Pamplona 1963, edit. Gómez.

8. Julien Vinson, «Revista euskara», en *Revue de Linguistique et Philologie Comparée*, XI (1878), pp. 466-468.

9. «L'idée préconçue, la préoccupation exclusive dont nous venons de parler, se retrouve dans presque tous les articles de la «Revista». Il y aurait d'ailleurs un reproche plus grave à adresser à sa rédaction: ses collaborateurs ne sont généralement pas assez au courant des études scientifiques contemporaines. Nous avons lu notamment, avec une surprise qui sera partagée par tous les travailleurs, d'étranges appréciations sur la linguistique, les méthodes, et en particulier sur l'origine et l'histoire de l'idiome basque, ainsi que sur les Basques eux-mêmes». *Ibidem*, pp. 467-468.

ducir el esquema de poder de la oligarquía clerical autoritaria¹⁰, y al euskera que debe desaparecer, siendo lo único original del pueblo vasco, porque es incompatible con la civilización moderna y poco democrático: «Mais de pareils efforts sont incontestablement stériles; rien ne saurait arrêter le cours inexorable des choses. Il n'y a rien de national chez les Basques, absolument rien d'original, que leur antique idiome, et c'est précisément parce que cet idiome est incompatible avec leur civilisation actuelle —toute espagnole— qu'il ne peut plus vivre et qu'il doit fatalement disparaître. Le basque n'est ni une langue littéraire ni une langue convenable aux instincts démocratiques de notre siècle»¹¹.

No obstante estas fuertes críticas, Vinson se apresuró a escribir en la *Revista Euskara* y ya desde el principio lamenta no encontrarse entre los miembros de la misma: «C'est avec cette idée préconçue, plus ou moins inconsciente, de la reconstitution d'une société euscarienne libre, qu'on a fondé l'«Asociation Euskara de Navarra», dont les membres titulaires ne sont puisés, ce qui est fort regrettable, que parmi les personnes nées dans le pays basque»¹².

Las ideas de Julien Vinson en torno a lo vasco se encuentran formuladas en esta época con todo su vigor, y en todos los campos de la vida vasca. Un nuevo artículo de 1878 en la *R.L.Ph.C.* sobre las leyendas vascas echa por tierra todo el valor de las mismas: «Ainsi se trouve confirmée une fois de plus l'opinion, basée sur les faits et sur l'histoire, qui refuse aux Basques, en dehors de leur langue, toute espèce d'originalité. Les contes recueillis parmi eux n'ont jusqu'ici rien appris sur leur état social primitif et pré-historique; ils ne se présentent que comme de simples variantes régionales d'antiques légendes indo-européennes»¹³.

10. «L'opinion contraire est fondée sur une erreur, sur une méprise trop générale encore, mais bien excusable du reste. On croit à des institutions nationales basques, à une espèce de société républicaine des montagnards pyrénéens, dont les fameux «fueros» auraient été la charte et le code. Et pourtant ce point de vue est absolument faux: il n'y a rien de vraiment libéral dans les «fueros», qui tendent simplement à la réglementation d'une oligarchie cléricale autoritaire». *Idem*, p. 467.

11. *Idem*, pp. 466-467.

12. *Idem*, p. 467.

13. Julien Vinson, «Légendes et recits populaires du pays basque». *R.L.Ph.C.* (1879), XI, pp. 463-464.

Siguió colaborando en la *Revista Euskara*, incluso escribiendo algunos fragmentos de sus artículos en euskera, como en «Rabelais y la lengua vasca», breve nota en que aporta una nueva traducción de las palabras en euskera que aparecen en *Pantagruel*. Al mismo tiempo recoge brevemente la historia de las traducciones que se han dado a esas palabras y se muestra abierto a todas las sugerencias para mejorar el sentido de su traducción¹⁴.

A pesar de todos los juicios peyorativos emitidos contra la lengua y costumbres vascas, Julien Vinson habla con aprecio de Arturo Campión en estos años, calificándolo como «le savant secrétaire de l'Asociación Euskara» y alabándole por su *Orreaga*, la primera composición en euskera de Campión, obra de juventud escrita al poco tiempo de comenzar a estudiar el euskera: «M. Campion a droit à tous nos remerciements et à tous les éloges. Des travaux comme le sien valent cent fois mieux pour la langue que toutes les tentatives de félibrisme»¹⁵. La composición original de Campión, sobre el tema de Roncesvalles y Carlomagno, había sido ya alabada en 1878 por Vinson por ser «bien préférable à l'inepte composition connue depuis 1835 sous le nom de «Chant d'Altabiscar», y cuando aparece luego traducida a otras 16 versiones de dialectos vascos, Vinson lamenta la importancia que los escritores del país dan a los elementos pseudohistóricos: «Malheureusement, dans les provinces basques de l'Espagne, on est encore aujourd'hui trop porté pour agrandir l'importance des Basques, à admettre l'authenticité de récits et de documents fort contestables», a propósito de la autenticidad de las leyendas del ciclo de Roncesvalles¹⁶.

3. DISCREPANCIAS SOBRE LA TEORIA IBERISTA

Las teorías de Guillermo de Humboldt sobre el iberismo euskaro eran admitidas en la segunda mitad del siglo XIX por la mayor parte de los tratadistas vascos. Al mismo tiempo crecía el

14. Julien Vinson, «Rabelais y la lengua vasca», en *Revista Euskara*, 1879, pp. 54-56.

15. Julien Vinson, «Orreaga, balada por d. Arturo Campión». *R.L.Ph.C.*, XIV (1881) pp. 101-104.

16. *Ibidem*, p. 101.

movimiento de reacción contra esta teoría por parte de los investigadores extranjeros: Zobel de Zangroniz, Hovelacque, Van Eys, Charnoch, Vinson, etc..., dieron a conocer sus críticas a través de Tubino. Negaban la competencia de Humboldt en las cuestiones de la lengua euskara y Abel Hovelacque sustituía la autoridad del científico alemán por la de Van Eys y Vinson en su *Linguistique*.

Ante la nueva situación que pretendía imponerse desde fuera, Arturo Campión y los vascólogos del interior intentaron sostener las teorías tradicionales frente a los nuevos escritores «cuyo mérito no negamos, pero en los que no todo es cierto y meditado, porque al fin y al cabo son hombres, sujetos a error»¹⁷. En su artículo «El anti-iberismo», Campión lamenta los ataques que sufre el pueblo vasco por parte de algunos sabios que aunque debían estudiar científicamente todos los aspectos de la vida del pueblo vasco, sin embargo no se sustraen a introducir elementos subjetivos que nada tienen que ver con la ciencia y demuestran un ataque persistente al pueblo vasco. Todos los ataques sufridos por la teoría iberista fueron entendidos por los tratadistas vascos como ataques a las esencias de la personalidad euskara y provocaron respuestas que alejándose de la discusión científica caían en la denigración personal del adversario: «Es imposible, ni imaginar siquiera, mayor aplomo en las conclusiones, más aspereza en la crítica, más desprecio del contradictor que el manifestado por esos señores en sus estudios. Y no se limitan a destruir teorías, ni a desvalorar hipótesis, ni a negar hechos, sino que aprovechan cuantas ocasiones se les presenta para rebajar al pueblo euskaro hasta el nivel de los pueblos más salvajes»¹⁸.

La crítica a los lingüistas extranjeros alcanza a negar su deontología profesional¹⁹ y les califica como enemigos del pueblo vasco²⁰.

17. A. Campión, «El anti-iberismo», *Revista Euskara*, 1878, pp. 231-237.

18. *Ibidem*, p. 232.

19. «Pero una cosa es la ciencia y otra los sabios, que a veces, en lugar de proceder como sacerdotes, proceden como soldados, atacando rudamente las ideas contrarias, como si desearan, no hacer brillar la verdad, sino imponerla». *Idem*, p. 232.

20. «Los enemigos del pueblo vasco procuran rebajarle en todo, lo cual enciende en sus amigos los bríos de la defensa hasta el extremo de producir desatentadas apologías, que no conducen sino a echar nuevos combustibles a la hoguera». *Idem*, p. 232.

En el fondo alentaban más los problemas filosóficos e ideológicos que los puramente lingüísticos. Para Arturo Campi3n aparece claro que si los investigadores extranjeros no simpatizan con las ideas de los vasc3logos del interior es por la tradicional religiosidad y ausencia de ideas racionalistas o evolucionistas entre los vascos: «Ojalá en lo sucesivo no tengamos que deplorar, como hasta aqu3, en lo mucho bueno que producen, los se1ores a que aludo, un esp3ritu estrecho y exclusivo que se manifiesta en la denigraci3n met3dica y continua de los escritores vascos y no vascos que disienten de sus ideas, en la mal encubierta enemiga hacia la raza euskara, sin duda porque no milita en las filas del racionalismo evolucionista, y no asistamos a una hecatombe, como la verificada por Mr. Hovelacque, en la que perecen Larramendi, L3cluse, Humboldt, Darrigol, Zabala, Inchauspe, Duvoisin, d'Abbadie y Bonaparte, para que se alcen sobre tanta ruina erguidos e inefables M. M. Vinson y Van Eys»²¹.

Arturo Campi3n, en cuanto a su ideolog3a pol3tica y religiosa no pod3a ser calificado de materialista y siempre defender3a el valor de la voluntad del pueblo frente a quienes propugnaban las ideas del materialismo. Sus ideas religiosas y su sometimiento siempre a la voluntad de Le3n XIII, hac3an de Campi3n un enemigo del evolucionismo, aspecto en el que siempre discrepar3a con Vinson, al que acusaba de materialista en carta dirigida a Luis Luciano Bonaparte, seg3n se deduce de la respuesta de 3ste:

Quant à Mr. Vinson etc., ils nient tout; je crois m3me l'existence d'un Dieu cr3ateur du Ciel et de la Terre. Tant pis pour ceux qui ne croient à rien: Je les plains de tout mon coeur. (Carta de Luis Luciano Bonaparte a Arturo Campi3n fechada en Londres el 20-III-1881).

Georges Lacombe a1ade que «Je crois» est un peu faible: Julien Vinson avait, en effet, dans plusieurs de ses 3crits, tr3s nettement affirm3 des opinions incontestablement mat3rialistes et il continua de plus belle apr3s la date de la pr3sente lettre»²².

Julien Vinson no ignoraba las acusaciones de que era objeto y se esforzaba en hacer creible la ausencia de beligerancia que

21. *Idem*, p. 237.

22. Georges Lacombe, «Lettres du Prince Louis-Lucien Bonaparte à Don Arturo Campi3n», *RIEV*, XXIII (1932) pp. 192-198 y XXVI (1933) pp. 304-314; p. 308, nota 1.

otros entendían como cierta. Ya en el número correspondiente a *Euskal-Erria* de 10 de octubre de 1881 se publica una carta del traductor de la *Gramática* de Ribary en la que rechaza los ataques dirigidos a su persona y sostiene que al ser admitido en la Real Academia de la Historia como socio correspondiente en París, había renovado el deseo expresado anteriormente por el P. Fita para que el gobierno español concediese una cátedra de vascuence en la Universidad Central de Madrid. También manifestaba que no era enemigo de los vascos ni de su lengua, como lo había demostrado al sostener esa petición.

A pesar de las discrepancias existentes, Arturo Campión no dejaría nunca de utilizar al lingüista francés como cita de autoridad para reforzar en muchos casos sus propias teorías lingüísticas. Y Julien Vinson continuaría colaborando en la *Revista Euskara* no sólo en temas lingüísticos, sino también literarios, promocionando al poeta francés A. Dihinx del que da a conocer dos poesías y promete el envío de un poema de más de cien versos del mismo autor, que nunca llegó a aparecer en la *Revista Euskara*²³.

La publicidad de los trabajos de Julien Vinson sobre temas vascos en esta época, adquiriría caracteres internacionales y de ello se hacían eco las revistas locales, sobre todas *Euskal-Erria*, de San Sebastián. Por ejemplo, en 1883 daba la noticia de la polémica iniciada por Vinson en la revista inglesa *The Academy*, sosteniendo que el oeste y el norte de Europa habían sido poblados en tiempos prehistóricos por razas que hablaban lenguas del tipo vasco, de lo que se deduciría una posible uniformidad del lenguaje en Europa antes de las invasiones arias.

4. EL DESARROLLO DE LA POLEMICA ENTRE ARTURO CAMPION Y JULIEN VINSON

Cuando Arturo Campión se dirige al príncipe Luis Luciano Bonaparte para que le facilite las últimas novedades europeas de tipo lingüístico, a fin de escribir su *Gramática de los cuatro dia-*

23. A. Dihinx, «Maiteari» y «E...Senhar-emaztez», *Revista Euskara*, 1881, pp. 28-29.

lectos literarios de la lengua euskara, el príncipe le recomienda entre otras la obra de François Ribary, *Essai sur la langue basque*, editada en París en 1877 por J. Vieweg. Esta obra está traducida del húngaro por Vinson que añade algunas notas complementarias y una noticia bibliográfica del traductor. Las adiciones de J. Vinson no convencieron a Luis Luciano Bonaparte que publicó en las *Actes de la Société philologique*, t. VII, n.º 2, París 1877 un artículo titulado, «Remarques sur certaines notes, certaines observations et certaines corrections dont M. J. Vinson à accompagné l'Essai sur la langue basque par F. Ribary». Luis Luciano Bonaparte había editado además este artículo por separado en Londres, 1877, que es citado por Campián en la bibliografía de su *Gramática*.

Las reacciones que las adiciones de Vinson produjeron entre los lingüistas vascos no se hicieron esperar, y en la *Revista Euskara* de 1878 aparece un artículo, «Leyendas vascongadas» en el que Manuel Gorostidi arremete duramente contra el lingüista francés descalificándole no desde un punto de vista científico, sino como enemigo de todo lo vasco: «Este sabio escritor, a quien no negaremos cualidades de verdadero talento, está poseído de una especie de idiosincrasia, que le inclina a deprimir y rebajar todo lo que puede, así a nuestro pueblo, como a su incomparable idioma»²⁴. El «atrabiliario vascófobo» y «enemigo que pudiera causar mucho daño» encontró la respuesta adecuada en el artículo de Bonaparte ya mencionado, en que el príncipe acababa «refutando y destruyendo por completo sus sofisticos argumentos». Julien Vinson, para Gorostidi «acumuló errores e inexactitudes y los proclamó con un aire dogmático, que a cualquiera harían creer que son verdades de fe. No contento con esto, se propasó a causar una verdadera injuria a la «Euskal erria» manifestando que sus habitantes no saldrán de la ignorancia en que se hallan sumidos, hasta que olviden el antiquísimo idioma que les legaron sus padres»²⁵.

Julien Vinson no respondió directamente a estos ataques, sino que en el artículo «El método científico y la lengua euskara», aparecido en la *Revista Euskara* de 1879 realiza un juicio global de lo publicado durante el primer año de vida de la revista y llega a la conclusión de que los autores de los artículos publicados,

24. Manuel Gorostidi, «Leyendas vascongadas», *Revista Euskara*, 1878, pp. 177-184 y 209-216.

25. *Ibidem*, p. 215.

desconocían el estado europeo de las cuestiones tratadas por ellos, por lo que sus conclusiones carecían del correspondiente rigor científico. Los intelectuales vascos no conocían las obras publicadas en los últimos cincuenta años en Europa y esto hacía que los estudios vascos estuviesen retrasados en cuanto al rigor científico necesario. Aprovecha Vinson el artículo para defenderse de algunas acusaciones que se habían lanzado contra él. Así, a los que le calificaban de negar la teoría iberista les responde afirmando que: «no he negado el origen ibérico de los vascos; sólo he dicho y digo que hasta ahora, no me parece comprobado tal origen, pues sus partidarios se fundan en argumentos quebradizos y en etimologías infantiles y anticientíficas»²⁶.

La prudencia de Vinson se une en este artículo a un acusado deseo de polemizar sólo desde un punto de vista científico: «Jamás yo por mi parte he querido imponer mis ideas, jamás las he creído irrefutables, ni he usado otras armas que las nunca enmohecidas de la ciencia. En cuanto a lo que se refiere al pueblo vascongado, le quiero mucho aunque no he nacido en él, y yo les pregunto a todos: quiénes son sus verdaderos amigos, los que mirando sólo al pasado y desconociendo las necesidades del día se contentan con elogios y cariñosas expresiones, o los que creen que para vivir es necesario mirar a adelante y marchar con la sociedad entera, y cuyo cariño se manifiesta por consejos, avisos y aun reprobaciones sinceras? A quién podrá ofender la verdad?»²⁷.

Frente a los que le acusan de enemigo del euskera intenta situar la lengua vasca en su justo punto, siguiendo la idea central de que «la lengua más perfecta será aquella en que mejor y más pronto se manifiesten los modos y variedades del pensamiento». Clasifica las lenguas en tres grupos (monosilábicas, aglutinantes y flexionales) entendiendo que el grado de perfección de la lengua es menor en las monosilábicas y mayor en las flexionales. Cada lengua va pasando de un grupo al siguiente más perfecto, y al euskera lo sitúa dentro de las lenguas aglutinantes, «y sólo con los idiomas de la misma clase conviene compararlo. Al primer examen parece superior a muchos, pero también inferior a algu-

26. Julien Vinson, «El método científico y la lengua euskara». *Revista Euskara*, 1879, pp. 144-148.

27. *Ibidem*, p. 148, «Aunque disienta en cuestiones científicas con el príncipe L. L. Bonaparte, pretendo tener el derecho de hacerlo sin causar perjuicio al euskara».

nos. Por ejemplo, el edificio gigantesco de su tan celebrada conjugación, tiene compañeros iguales en América»²⁸.

El afán racionalizador de Vinson para situar al euskera en su justo término encuentra una seria contradicción en uno de los párrafos de este artículo que fue utilizado posteriormente por Campión en diferentes escritos como cita de autoridad. Recordaremos que «El método científico y la lengua euskera» había sido traducido del francés (en que lo había remitido Vinson a la *Revista Euskara*) al castellano por Arturo Campión. Si nos atenemos al texto en el que se inserta la famosa frase, que subrayaremos en la cita, veremos que sólo algún tipo de errata en la traducción o error involuntario en la redacción del autor pueden explicar el sentido de la misma:

Suele decirse que el euskara es el más admirable, el más perfecto idioma del mundo. Esto no puede sostenerse ahora. Ciertamente es que el euskara se presenta como un muy respetable resto de los tiempos antiguos, tal vez como una preciosísima huella de los pueblos prehistóricos de la Europa occidental, periclitados en el inmenso desarrollo de los siglos; pero nada tiene en su organismo que nos parezca bastante especial para justificar tal ditirambo, y me atrevo a decirlo, tal entusiasmo.

Esta admiración todavía es natural en las personas que no han estudiado más que las lenguas clásicas, y a quienes no han sido enseñados los datos y el método de la ciencia moderna. *Comparando el vascuence con el latín, el griego el francés y otros semejantes idiomas, queda aturcido el escritor y le parece contemplar un hermoso gigante al lado de un diforme enano*; pero disminuye la alucinación si le compara con el hebreo, y desaparece por completo cuando entran en la esfera de la comparación el húngaro, el japonés, las lenguas de la América, de la África y de las Indias orientales, y también si al mismo tiempo se examina el origen del lenguaje, su pasado, su historia, su porvenir y su objeto²⁹.

La frase que hemos subrayado entra en evidente contradicción tanto con las ideas expuestas en el resto del artículo como con las sostenidas por el autor en todos sus estudios.

Quizás lo entendiera mejor Gorostidi, que en contestación a este artículo escribe otro con el mismo título en la *Revista Euskara*.

28. *Idem*, p. 147.

29. *Idem*, p. 145.

Su propósito es reafirmar el peligro que para todos los vascos entrañan las teorías de Vinson, sobre todo cuando éste afirma que el progreso de los vascos no será posible si no renuncian al euskara. Manuel Gorostidi aporta datos de alfabetización y moralidad para refutar esa teoría, dejando la parte lingüística a los escritos del príncipe Bonaparte. De esta forma el método científico de Vinson choca con argumentos de costumbres y moralidad que en realidad no refutan nada de lo afirmado por el lingüista francés: «el verdadero estado de civilización de un pueblo se refleja en sus costumbres y en su moralidad, más aún que en el caudal de conocimientos que posee, o en el desarrollo que a sus intereses materiales haya dado»³⁰.

Julien Vinson parece que no leyó o no comprendió bien el significado de las palabras que se le atribuían ni cuando aparecieron en la *Revista Euskara* ni cuando al año siguiente se publicó este mismo artículo en *Mélanges de linguistique et d'anthropologie*³¹. El artículo ocupa las páginas 215 a 219 y está fechado en Bayona a 15 de marzo de 1879. Aparece en castellano, con la misma traducción de Campión y parece que está basado en un artículo anterior de Vinson que había aparecido en el *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres, Arts et d'Etudes Régionales de Bayonne* en las pp. 37-43 y 49-57 del t. I (1874-1877). Intentando demostrar su interés por el euskera, Vinson escribía al final del artículo dos largos párrafos en euskera entre los que decía: «Badakite ere Laphurdin izan ditut adisquide onac cembait eta nola maite dudan eskuara, nola ikasi dudan mintzaira eder eta zahar hura, nola nahi nuken hura ere bizi dadin»³².

Arturo Campión utilizó de nuevo la frase como cita de autoridad en la introducción a su *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara* (pág. 46, nota 1) donde parece que tampoco la leyó Julien Vinson y pasarán veinte años desde que la frase se publicó por primera vez (1879), hasta que aparezca el artículo de Arturo Campión «La langue basque» en *La tradition au Pays Basque* (1899). En este artículo, traducido al francés por Víctor Duhart, aparece la polémica afirmación de Vinson sobre el

30. Manuel Gorostidi, «El método científico y la lengua euskara», *Revista Euskara*, 1879, pp. 225-231.

31. Julien Vinson, Abel Hovelacque, Emile Picot, *Mélanges de Linguistique et d'Anthropologie*. París 1880. Ernest Leroux.

32. Julien Vinson, «El método científico y la lengua euskara», p. 148.

euskera puesta por A. Campión como cita de autoridad³³. Este artículo de Campión es muy semejante al texto del mismo autor «La lengua baska» publicado en la *Geografía general del país vasconavarro*³⁴. Era lógico que Campión utilizase la frase porque aunque era un excelente gramático y un buen lingüista, sin embargo se deja llevar de su amor al euskera para afirmar que «por la riqueza de sus formas verbales y la diafanidad y lógica de su Gramática, a todas las lenguas europeas aventaja», lamentando que «las circunstancias externas de la lucha por la existencia, no favorecieron al euskara, el cual no ha rendido los exquisitos frutos con que otros idiomas, notoria e intensamente inferiores, se ufanan, por falta de cultivo literario»³⁵.

La reacción de Julien Vinson al conocer el texto de la cita que se le atribuye es inmediata y en la crítica que realiza al libro *La Tradition au Pays Basque* dedica la mayor parte de la misma a defenderse de esa supuesta afirmación y atacar muy duramente a Arturo Campión. Califica de majadería, necedad y extravagancia la posibilidad de que él hubiera escrito semejante texto. El ataque se hace personal al definir a Campión como «lingüista de ocasión», negándole competencia en la materia y afirmando que los ataques que le dedican los tratadistas vascos son producto de las afirmaciones que ha sostenido en torno al euskera y a los vas-

33. Arturo Campión, «La langue basque», en *La tradition au Pays Basque*, París 1899, pp. 411-459. «Ce témoignage que la vérité arrache à la plume de M. Vinson, contradicteur des bascophiles qui proclament à l'envi cette langue la plus admirable et la plus parfaite du monde: «En comparant le basque au latin, au grec, au français et aux autres langues analogues, l'écrivain reste frappé d'admiration, et il lui semble contempler un géant superbe à côté d'une nain difforme», p. 414.

34. Arturo Campión, «La lengua baska», en la *Geografía general del país vasconavarro* de F. Carreras Candi, vol. I, pp. 195-249.

35. *Ibidem*, p. 248. Y sigue afirmando sobre el euskera: «Comparémosla, por ej. al latín, padre de los «patués» latinos, hoy ilustres que le invaden el territorio». Recordaremos los cinco tipos de la declinación de los sustantivos con sus irregulares, los dos tipos de declinación de los adjetivos, la declinación diferente, y entre sus tipos, diversa, de los pronombres, los enfadosos y desairados relativos y sus ridículos compuestos, «quisquis, quiqui, unusquisque y uniquique», la arbitraria y complicada distinción de géneros gramaticales, el verbo auxiliar, la cuádruple conjugación regular, los verbos irregulares, deponentes y semi-deponentes, la embrollada formación de los supinos y pretéritos con sus catorce reglas, cincuenta y tantas excepciones generales y otras tantas particulares, el régimen vario de los sustantivos, adjetivos, verbos, preposiciones, adverbios, las concordancias... Recordaremos también la tenebrosa e inmensa selva de los idiomas germánicos, donde todas las dificultades de naturaleza lingüística, parece que se dieron cita, y dígase de parte de quien están el orden, la lógica, la armonía y la luz».

cos, cuando no ha hecho más que atenerse a los criterios científicos que ignoran los apologistas vascos: «la ciencia no tiene nada que hacer con criterios sin método y la verdad sigue su curso sin preocuparse de estos sabios de pacotilla». Por las novedades que aporta para la comprensión de la polémica, reproduzco la parte del artículo que nos interesa ³⁶:

La plupart des auteurs de ces mémoires paraissent ignorer mon nom et mes travaux¹; mais au moins ceux-là ne m'attribuent-ils pas des opinions ou des affirmations qui ne sont en aucune façon les miennes, comme on le fait dans un article sur la langue basque, écrit en espagnol par M. A. Campion de Pampelune et traduit en français par M. Victor Duhart.

Cet article, qui occupe les p. 413 à 459, commence par me prêter un «aveu» que je n'ai jamais fait et qui serait une simple niaiserie. Suivant M. Campion ou son traducteur, la vérité m'aurait arraché ce témoignage: «En comparant le basque au latin, au grec, au français et aux autres langues analogues, l'écrivain reste frappé d'admiration, et il lui semble contempler un géant superbe à côté d'un nain difforme». Je voudrais bien que l'on me dise où et quand j'aurais écrit une pareille sottise, ou que l'on me cite la phrase sortie de ma plume qu'on a cru pouvoir interpréter ainsi. Comparer le basque à un géant superbe et le grec à un nain difforme, ce serait aussi extravagant que si l'on rapprochait une ébauche d'étudiant de la Vénus de Milo. Mais M. Campion, qui est un linguiste d'occasion, qui ne paraît avoir étudié que le basque et les langues classiques, et dont par conséquent je conteste d'une façon absolue la compétence en la matière, paraît persuadé que je suis un ennemi du basque et des Basques, et cela, parce que j'ai dit leurs vérités à des ignorants ridiculement enthousiastes, parce que j'ai montré que le basque était une langue comme une autre, parce que j'ai affirmé que ce remarquable reste des vieux âges correspond manifestement à une mentalité inférieure et à une période primitive de l'humanité. Je ne m'offense point de ces susceptibilités puérides: la science n'a rien à faire avec ces critiques sans méthode, et la vérité suit son cours sans s'inquiéter de ces savants de pacotille, de ces rhéteurs grisés du bruit de leurs paroles, de ces prétentieux abstracteurs de quintessence. Ils seront depuis longtemps tombés dans le plus profond oubli, quand les linguistes de l'avenir s'appuieront encore sur nos travaux pour étudier le basque alors disparu et pour lui assigner sa place définitive dans la série générale des langues.

Julien VINSON.

36. Julien Vinson, «La tradition au Pays Basque». *Revue de Linguistique et Philologie Comparé*. XXXIII (1900) pp. 292-293.

Ante esta situación, Arturo Campión escribe a Julien Vinson para recordarle el artículo original de la *Revista Euskara* en que el lingüista francés introducía la famosa frase. No se arredra Vinson, que en una explicación aparecida en la *R.L.Ph.C.* muestra cómo «El método científico y la lengua euskara» había sido remitido por él a Campión en calidad de secretario de la *Revista Euskara* para que lo tradujera y publicase. Pero que extraer la frase de su contexto suponía tergiversarla. Lo que pretendía Vinson era mostrar cómo el vascólogo que no estuviera al corriente de la lingüística moderna, aunque tuviese un buen conocimiento de las lenguas clásicas, podía equivocarse al valorar la lengua vasca. La explicación es clara y no admite dudas, por lo que la reproducimos³⁷:

EXPLICATION

M. A. Campion, la langue basque et moi

Dans le numéro de juillet dernier de la présente *Revue* (t. XXXIII, p. 292), j'ai relevé comme il convenait une affirmation de M. Campion qui me concernait. M. Campion réclame aujourd'hui: il m'écrit que la citation qu'il me prêtait est exacte et qu'elle figure dans un article publié par moi, en espagnol, dans la *Revista Euskara* de Pampelune, 2e année (1879), p. 145, lignes 39 et ss., reproduit à la p. 216, l. 22 et ss., des *Mélanges de linguistique et d'anthropologie*, par A. Hovelacque, Emile Picot et Julien Vinson (Paris, E. Leroux, 1880, pet. in-8°).

Il suffit se reporter à ce passage pour voir que M. Campion n'a pas compris et ne comprend pas encore ma pensée, ou ne veut pas la comprendre. L'article dont il s'agit est intitulé: *El método científico y la lengua euskara*; il était adressé précisément à M. A. Campion, alors secrétaire de la rédaction de la *Revista Euskara*, et avait pour but de répondre à un compte rendu de ma traduction de l'*Essai* de M. Ribary; ce compte rendu, rédigé par un certain M. M. Gorostidi de Saint-Sébastien, m'accusait formellement de «bascophobie» et prétendait que

37. Julien Vinson, «Explication. M. A. Campión, la langue basque et moi». *Revue de Linguistique et Philologie Comparée*. XXXIV (1901) pp. 79-81.

je ne me préoccupais que de «rabaisser les Basques et leur incomparable idiome».

Je répondis, naturellement, que je n'avais jamais nourri d'aussi noirs desseins, mais que la linguistique est une science positive et que l'enthousiasme des «Bascophiles» était aussi ridicule qu'irraisonné. Et j'ajoutais: «Esta admiración todavía es natural en las personas que no han estudiado más que las lenguas clásicas, y á quienes no han sido enseñados los datos y el método de la ciencia moderna. Comparando el vascuence con el latin, el griego, el francés y otros semejantes idiomas, queda aturcido el escritor y le parece contemplar un hermoso gigante al lado de un diforme enano; pero disminuye la alucinación si le compara con el hebreo, y desaparece por completo cuando entran en la esfera de la comparación el hungaro, el japonés, las lenguas de la América, de la Africa, y de las Indias Orientales, y también si al mismo tiempo se examina el origen del lenguaje, su pasado, su historia, su porvenir y su objeto.»

Ceci est net et précis, et je le récrirais encore aujourd'hui; le passage rapporté par M. Campion ne devait pas être détaché de ce qui le précède et de ce qui le suit; je n'y donnais pas mon opinion personnelle, je faisais voir à quelle hallucination pouvait être exposé l'écrivain non linguiste qui parlait de la langue basque. Il y a loin de cette indication au prétendu aveu, au soi-disant témoignage que la vérité m'aurait arraché.

En réclamant aujourd'hui contre ma protestation et en prétendant m'opposer ma propre affirmation, M. Campion a donc plutôt aggravé son cas. L'article qu'il cite avait surtout pour but de démontrer la sottise des gens que vous qualifiez d'ennemis parce que vous ne partagez pas leurs préjugés ou leurs admirations. M. Campion se range hautement parmi ces gens-la; au surplus, on ne voit pas bien pour quelle raison il m'a pris à partie, dans son exorde, lorsqu'il a eu à écrire un article sur la langue basque. Ce qui est et'ailleurs absolument inadmissible dans le travail reproduit par le volume de la *Tradition basque*, c'est cette prétention de se poser en représentant de la linguistique moderne entre les Basques et moi.

Je devais être d'autant plus froissé de cette attitude et de ces allégations que le volume en question est l'œuvre d'une coterie parfaitement organisée, dont le but est très défini, pour qui la science n'est qu'un prétexte, et qui a manifestement affecté de me tenir à l'écart et de ne pas me connaître. Passe pour cette inconvenance, mais qu'on ne travestisse pas ma pensée et qu'on ne prétende pas à l'infailibilité. Les aveugles n'ont pas encore été autorisés à juger souverainement des couleurs.

Julien VINSON.

En conclusión, podemos afirmar que la polémica entre Vinson y Campión fue producto de la confluencia de dos factores: por un lado, la manipulación interesada de Campión al extraer la famosa cita de su contexto, y por otro la enemiga constante que casi todos los vascólogos profesaron contra Vinson por sus juicios críticos en torno a lo vasco. El choque entre estas dos personalidades de los estudios vascos no sirvió para descubrir nuevos caminos, sino para que quienes argüían criterios científicos modernos se separaran cada vez más de los que se alimentaban del sentimiento y de las tradiciones privativas³⁸.

38. Arturo Campión, «La lengua baska». En la página 195 explica años más tarde de producirse, su punto de vista sobre la polémica con Vinson, y continúa afirmando su opinión sobre la veracidad de la afirmación del investigador francés en sus propios términos, prescindiendo del contexto y de la trayectoria de Vinson en los estudios vascos.

JUAN JOSE VICENTE OTEIZA IZUZQUIZA

JUAN IRURETAGOYENA

LA INICIATIVA.—El año 1980, en ocasión de la II Semana de la Biblia, Juan San Martín pronunció una conferencia en la que se refirió a la edición del Evangelio de San Lucas en euskera, que Jorge Borrow publicó en 1838, traducido por «un médico vasco residente en Madrid, de apellido Oteiza. La versión es guipuzcoana aunque no se sepa con seguridad si dicho médico era guipuzcoano o navarro» (*BAP*, 1981, p. 604).

El mismo Sr. San Martín en una conferencia pronunciada en Euskal Etxea de Madrid titulada «Apuntes para un estudio de la presencia cultural vasca en Madrid» expresó algo así como una invitación a los vascos que residen en la capital del Estado a que se ocuparan de algunas pequeñas investigaciones de carácter histórico, literario, musical, etc. que podrían o deberían hacerse en Madrid. Y señaló algunos temas concretos a los que se refería. Uno de ellos era la mencionada traducción al euskera del Evangelio de San Lucas y la personalidad de su autor, el médico Oteiza. La idea me pareció sugestiva, particularmente para un incipiente jubilado de una profesión meritoria pero absorbente.

Parece que en alguna parte D. Julio de Urquijo anotó: Hay que averiguar quién es este médico Oteiza».

LOS DATOS.—El primer dato está en la obra de Borrow «La Biblia en España» publicada en inglés en 1842. Hay una buena traducción al castellano en edición muy asequible de Alianza Editorial, en su colección «El Libro de Bolsillo», debida, así como la introducción y las notas, a D. Manuel Azaña, con una primera edición de 1970 y una segunda de 1983. En esta edición se dice, en el capítulo 37, pág. 413:

«En esta lengua [euskera] publiqué el Evangelio de San Lucas en Madrid. Adquirí la traducción *hecha por un médico vasco llamado Oteiza*. Antes de enviarla a la imprenta, guardé la tra-

ducción en mi poder cerca de dos años, y durante ese tiempo, y sobre todo en mis viajes, no perdí ocasión de someterla a examen de las personas que pasaban por entendidas en Euzcarrá. No me satisfacía por completo la traducción, pero inútilmente busqué otra mejor».

En *Historia de los heterodoxos españoles*, Menéndez Pelayo hace referencia a la obra y la vida de Borrow, pero sin noticia notable sobre la mencionada traducción al euskera ni sobre su autor.

Justo Gárate en 1929 en la *RIEV* publica la traducción al castellano de los párrafos de *La Biblia en España* que tienen relación con el país, la lengua, las costumbres, etc. de los vascos.

También en la *RIEV*, en 1934, Julio Urquijo escribe: «...versión debida al médico Oteiza, cuya personalidad no creo se haya identificado hasta ahora. Bien es verdad, que esta traducción, de la que, por cierto, no se mostraba satisfecho Borrow, no debió de alcanzar gran difusión, a juzgar por su rareza y por lo que reconoce el propio escritor inglés». Y transcribe los seis primeros versículos del capítulo primero de la traducción de Oteiza, lo que significa que D. Julio conocía el texto. Pero es un libro muy raro, porque tuvo poca difusión y porque en su inmensa mayoría aquella edición debió destruirse cuando las autoridades del momento secuestraron las existencias que Borrow tenía en su librería. No obstante en la **Biblioteca Nacional de Madrid** hay cuatro ejemplares, dos de los cuales al menos pertenecen al legado que la viuda de Usoz y del Río dejó a la citada Biblioteca a la muerte de su marido.

Borrow pasó de Portugal a España el 6 de enero de 1836 cuando contaba 33 años. Llegó a Madrid en los primeros días de febrero y se marchó poco después de la revolución de La Granja (13 de agosto) y tras de pasar por Granada y Málaga se volvió a Londres el 3 de octubre. Regresó de nuevo a Madrid el 26 de diciembre. El 14 de enero de 1837 contrató la impresión del Evangelio en castellano y el 1 de mayo se publicó. Seguidamente hizo un viaje por Castilla la Vieja, Galicia, Asturias y Santander que duró de mayo a septiembre de 1837. A su regreso a Madrid imprimió las traducciones del San Lucas al caló y al vasco. En enero de 1838 el Jefe político de Madrid secuestró los libros existentes en su tienda de la calle de Príncipe. El verano de 1838 anduvo por La Sagra y Segovia. El 24 de agosto recibió la orden de volver a Londres. Arregló sus diferencias con sus jefes y el 31 de diciembre

de 1838 llegaba a España por tercera y última vez y, salvo los tres primeros meses que estuvo en Madrid, el resto del año 1839 lo pasó en Sevilla en relativa inacción. En abril de 1840 se embarcó para Inglaterra. En resumen, Borrow estuvo en Madrid:

1836 desde comienzos de febrero a fines de agosto.

1837 del 26 diciembre del 36 a mayo 1837 y de octubre a diciembre.

1838 de enero al comienzo del verano... etc...

LOS SUPUESTOS.—A estos datos puede añadirse algunos supuestos o consideraciones que limitan algo más el objeto de la investigación. Es decir, nuestro personaje debe tener cierto conocimiento literario. No se escribe en euskera, y menos entonces, con solo hablarlo como lengua materna, ni se improvisa una traducción sin cierta preparación y conocimiento lingüístico. Por otra parte nuestro traductor tampoco debe haber estado mucho tiempo alejado del uso de la lengua a la que traduce.

Hay que suponer que Borrow adquirió la obra fuera del País Vasco, puesto que en el relato de su viaje por España no menciona que estuviera en esa región. Lo más probable será que la adquirió en Madrid, y precisamente a poco de su llegada en febrero de 1836, puesto que luego la retiene casi dos años y la entrega a la imprenta a fines de 1837. Este mismo cálculo plantea otra pregunta: si la traducción fue preparada en poco tiempo, como si diéramos por encargo, o el médico Oteiza la tenía más o menos preparada ya para entonces por razones ajenas a los deseos de D. Jorge.

LAS AVERIGUACIONES.—Precisamente en 1836 se encontraba en Madrid Juan José Vicente Oteiza Izuzquiza, tratando de sacar adelante su «dilatada y penosa carrera». En 5 de abril había cumplido 30 años. Nació en Albistur, pequeño pueblo cerca de Tolosa. En una declaración que hace por escrito, con la petición de que los Escribanos Reales den fe de ella firmándola y rubricándola, dice: «...por ambas líneas, paterna y materna, soy noble, hijodalgo notorio de sangre, habido y tenido por tal comúnmente y en esta posesión me hallo por mí y por mis Padres, Abuelos, y demás ascendientes y por ambas líneas, de inmemorial tiempo a esta parte, siendo como soy cristiano viejo, limpio de toda mala raza de Judíos, Moros, Agotes, y Penitenciados por el Santo Ofi-

cio de la Inquisición y de otra secta reprovada por derecho;...». Su padre, que entonces era Maestro-Cirujano titular de Albistur, era natural de Arriba, que pertenece a Navarra, aunque muy próximo al límite con Guipúzcoa, y su madre, Teresa de Izuzquiza Albizu, de la Universidad de Regil. Su abuelo paterno, Feliz de Oteiza Martínez, también Maestro-Cirujano, era de Lacunza y su abuela, Isabel Muguerza Olagüe, de Azcárate, localidades ambas también de Navarra. Los abuelos maternos habían nacido en Zumárraga.

La familia debió trasladar su residencia de Albistur a Tolosa hacia 1810, cuando José Vicente tendría 4 o 5 años. A los 14 o 15 estudió Latinidad con D. Manuel Larregla, Maestro de Gramática Latina de Tolosa; en otro lugar se dice que estudió también en el convento de San Francisco.

Llegó a Madrid para comenzar sus estudios de Medicina a fines de octubre o primeros de noviembre de 1824, cuando aun no había cumplido 19 años y, a pesar de llegar con el curso ya comenzado, consiguió ser admitido.

En 1833 murió su padre de repente en Tolosa a la edad de 71 años. En una de sus múltiples instancias a la Dirección del Real Colegio de Medicina y Cirugía de San Carlos el 7 de enero de 1834 para que le sea admitida una matrícula, pide que se tenga en cuenta que es hijo de viuda con seis hijos menores. Tenía entonces 28 años.

En septiembre de 1835 aprobó el Grado de Bachiller en Cirugía-médica y en mayo de 1846 era ya Doctor en Medicina y Cirugía.

LAS CONCLUSIONES.—Tenemos un personaje que encaja perfectamente en el marco que forman los datos y los supuestos que hemos señalado :

- Oteiza y médico.
- Hijo y nieto de navarros, pero nacido y formado en Guipúzcoa.
- Recién graduado de Bachiller en Cirugía-médica, a los 30 años, pudo conocer en Madrid a Borrow, que llegó con 33 años de edad.
- Su formación en Latín y Filosofía en un convento explicaría su previo conocimiento de la Escritura y de las traducciones.
- Una estancia en Madrid que seguramente no cortó su relación con Tolosa, ya que su familia, a la que probablemente tuvo que ayudar, siguió viviendo en esa población.

Parece muy difícil que haya otro Oteiza que cumpla mejor todos los requisitos. Pero falta la prueba definitiva de la relación entre este José Vicente Oteiza y la traducción al euskera que Borrow adquirió. Hay que buscarla aún, aunque quizá ahora, con numerosos datos sobre el presunto autor del trabajo, sean más las posibilidades de investigación y de éxito.

Quizá convendría divulgar el texto de esa traducción, para facilitar el estudio de sus particularidades a los posibles interesados. Se podría averiguar, por ejemplo, hasta qué punto era justificada la insatisfacción de Borrow en cuanto a su calidad.

Una segunda investigación podría hacerse en el terreno de la profesión médica. José Vicente debió sentir muy fuerte la vocación de la Medicina; creo que lo atestigua la tenacidad y la perseverancia de que hizo uso durante muchos años hasta conseguir el Doctorado en Medicina y Cirugía. Seguramente sintió la tradición familiar que puso al día uniendo las dos disciplinas, siguiendo la corriente de la época.

Un tercer camino puede ser el de sus parientes, y sobre todo el de sus descendientes. En Tolosa hay algunos Oteizas, entre los cuales pueden intentarse algunas averiguaciones. En Madrid hay algo más de una docena de ellos con los que puede actuarse de manera semejante.

Aquí sólo he querido dar a conocer a un personaje que puede muy bien ser el que se busca. Los datos que expongo son ciertos y documentados. Todo lo referente a sus estudios se encuentra en el expediente administrativo n.º 83 del legajo 1235 del Archivo del Real Colegio de Medicina y Cirugía de San Carlos, que se conserva en el Archivo Histórico Nacional en Madrid. Lo relativo a sus familiares y diversas circunstancias de sus vidas proceden del Archivo Diocesano, en Donostia.

P.S. He visto después la ed. de *Bibliographie de la langue basque*, de J. Vinson, por el Seminario «Julio de Urquijo» de la Diputación Foral de Guipúzcoa, 1984, que recoge las anotaciones que don Julio fue haciendo en un ejemplar de Vinson. En el núm. 221, correspondiente a la trad. del Evangelio, 1838, dice entre otras cosas: «Hay que averiguar quién fue este Oteiza, que hizo la traducción del Evangelio de San Lucas para Borrow».

BERTSO BIZKAITARREZ GEHIXEAGO

JOSEBA ANDONI LAKARRA

Honako ohar hauetan ASJU XVIII-2 (1984) 89-184 orrietan agertu zen «Bertso bizkaitarrak (1688)» laneko oker-exkax zenbait zuzendu nahi nuke. Ez naiz *Postscriptum* zenbatugabeko *Otxoa arinen* (*Arinen*), *aritz*a (IV 7c, irakur *aditz*a), 93. orriko *errefran* (irakur *-u*)¹ eta antzeko *erratak* zuzentzen arituko, errazak bait dira; bada, aldiz, garrantzia gehixeago duen zuzenkizunik^{1 bis}.

1) Larriena 22g bertso-lerroari dagokiona da, inola ere. 130. orrian Murugarrenek *es oparea* eta Mitxelenak *es opazea* irakurtzen dutela esan ondoren «*ese* (= *etse*) zuzendu dut, dagoenean ezer ez bait du esan nahi eta *arbola* [eta] *etse para*a Bizkaiko armarriaren aipamena izan bait daiteke» diot, 14e-ko (128. or.) zuzenketaekin gonbaratuaz. Alabaina, kopia-lariak oraingoan juxtu alderantzizko okerra egin du, zeren eta 14e-an *Erculos* agertzen bazen orijinaleko *-es* baten ordeaz, oraingoan ez da zalantzarik —eta ez nukeen lehen ere izan behar armarrietan trebatuegi (ez haien zaleegi) ez naizen arren— 22g-an *oso* (= *otso*) irakurri behar zela kopiako *es o-*, bi otso

1. Orri horretako *mila urte igarota ura bere bideanek* ere letra txikian behar luke izan jakina.

1 bis. Eraskinean eman nuen gaztelerazko erantzunean bi larri samarrak: 136 orriaren facsimila dakusenak

Respuesta a una Canción Bascongada que ha sacado un clérigo de Viscaya contra Guippuzc[oa] sobre la vena y la tiene el sr Don Ju[an] Baut[ist]a de Ybazeta

Por un yngenio natural de la villa de Plasencia

ez du ene edizioan aurkituko eta erabat beharrezkoa da, noski. Bestalde, erantzun hortako xv. ahapaldiko *miró un bosque (?) su imagen...* hori gozque «txakur txikia» irakurri behar da Jesús Antonio Cid adiskideak esaten didan legez, cf. *Dic. de Aut.* s.u. «perro pequeño, que sólo sirve de ladrar à los que passan, ù à los que quieren entrar en alguna casa» eta hurrengo lerroko *le ladraba*. Adiskide berak diostanez folkloretik datorren topikoa dugu ilargi-ri (Dianari) txakurrak zaunka egiten dionaren hau.

bait dira, eta ez bi etxe, Jaurerriko armarrarian. 22. bertsoa, beraz, honelatsu geldituko litzateke:

Apasto badau babea
 Arabac mortandadea
 Zuen alde eguin day
 Dozun anae maitea
 Beretuteco usteagaz;
 Armac eta diuis[e]a
 Aruola oso pare².

2) 162.orrian *ezaquidizu* (37e ...*orregaz baliadu*) **edinen* formatzat azaldu ondoren hiztegian (167. or.) eta adizkitegian (178. or.) *eginen* adizkitzat ematen da; zuzen bedi.

3) 140. orriko 1.ko lerroan esaten denaren aurka K. Mitxelena-ren «Nota sobre algunos pasajes de RS de 1596» ez zen BAP 1967an baina 1954ean ASJU eta BAPen argitaratu, Alfontso Irigoienek ezagutzen bait zuen bere «Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario», *Euskera* 1958, 105-132 (ik. bedi 128. orria) atera zenean.

4) 147. orrian ohizkotasuna adierazteko *Bertso bizkaitar* haue-tan *oi* agertzen dela esan ondoren «soilik aditz nagusia+*eroan/ joan* RSetan» diot. Ez da horrelakorik, noski. Ezaguna da zeinnahi eremu eta sailetan beharrezko direla azpiegitura-lanak, horietan oi-narriturik aitzinako bada, behintzat; baina lan horiek ez dira beti behar bezalakoak. ASJU XII-XIII (1978-79)ko M.ª Jesús Soto Michelenaren «El lexicon de *Refranes y Sentencias* de 1596» delakoa begiratu ondoren egin nuen baieztapen arin hori, lan horretan ez bait da *o(h)iri* dagokion sarrerarik. Sinistezina da, ordea, RS zertxobait dazaguenarentzat, B. Urgellek adierazi zidan bezala. Testura jo ondoren honako hauek bederen aurkitu ditut: 35 *Celangoa baysta amea alangoaoyda alabea*, 248 *Daucagunean naya gurari vaga oygara* eta 550 *Jaunaren hotua oy da aguindua*³.

2. Zuzen bedi *erratum* bera testuan eta hiztegian ere.

3. *Izan* sarreran, aldiz ematen da 35 *oyda* eta zeri dagokion ez dakidan 248 *oydanari* «solemos ser» ere. Zorigaitzez ez da hiztegi horretako huts bakarra: *daude* adizkia, adibidez, *egon* sarreran (!) dator eta *izanen* (!!)*neçan*, **ezanen* ez dira agertzen *cizan* 294, *bez* 165, 166, (*er*)*eçan* 167, etab. Beste lan batean ihardun gogo dut hontaz zehazkiago.

5) 153. orrian 16a-b *Zuen coronel Ysassi / ei da soldadu andiren* iruzkinean puntu egiteko -a ezabatzeko ahalmena dela eta erakutsi nuen nola *olerkariak* baino lehenago ere ez zela guztiz ezezaguna. Han eman 1638ko Domingo Hegiakoaren omenez Alzola lizentziatuak ondu «Canción Vizcaya»⁴ eta Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*-ko exenpluei gehi dakieke —eta segur naiz ez ditudala agortzen— Gandara gernikarraren *Judan bat huria / da Belen / Ona etorria / zan Virgen / assentetaco...* eta *Ah gente gangarra / Belengo! / Guztiai zaldarra / urtengo. / Zuec ucatu / Virgini lecu?... denak* 149. orrialdean⁵. Exenpluok, ordea, «muxhila»-renak dira eta ezaguna da horren eta «bizkaitarra»-ren arteko hizkuntz ezberdintasuna.

6) BBetako 35-37. ahapaldietan «San Ignacio geurea»-ri zuzentzen zaio idazlea, baita bizkaitarrek ere «patroi nombradu» zutela gogoratuaz haien eta gipuzkoarren artean bitarteko izan dadin eskatu ere. Teofilo Guiardek bere *Historia de la noble villa de Bilbaon* (1906, facsimila Bilbo 1971, II 425) dioenez, 1680ko azaroren 5ean izandako batzarrean eta Lagundiaren Bilboko ikastetxearen buru zen Antonio Landaidak proposaturik hartu zen Ignazio Bizkaiko patroii egiteko erabakia.

Hortaz, BBek fetxa hori baino beranduagoak behar dute izan, eta lehen kontutan izan ez nuen gertaera honek areago sendotzen du 106-107. orrietan proposatutako sorrera urtea (1688); gehiago oraindik 1680ko erabaki hori «etxe barnekoa» izan zela ikusiaz (Labayruk ez du aipatu ere egiten zegokion lekuan) eta soilik 1681eko urteko eta, batez ere, 1685eko jai handien (ik. Labayru V 515-517) bitartez hedatu bide zela herriaren artean erabaki horren oihartzuna.

7) Bidenabar, 37. ahapaldiaren bukaerak ez nau asebetetzen; dagoen dagoenean ezinezkoa ez bada ere (*su*=Gipuzkoa) ez dakit ez ote genukeen hobe *su[ec]* (=gipuzkoarrak) irakurtzea, batez ere hurrengo bertsoko *zeuen* argiaren aurrean. Grafiaren aldetik kopialariari egotz dakioken errua da; cf. jadanik 14e *Erculos*, eta horrelako baten bitartez eman zitekeen **suec obstinadu* > **suoc obstinadu* eta (*lectio facillior* batez) *su obstinadu*, -oo-ren oso antzeko letra multzo bat irudi zekioken diplografia zuzendu nahiaz. Gogora, gainera, 37e *eztaquidizu / orregaz baliadu* bai *zu* eta baita *zueki* ere zegokiokeela garaiko bizkaieraz, baina badirudi

4. Ik. orain ASJUren ale honetako B. Urgellen lana.

5. Ik. J. I. Telletxea Idigoras eta M. Lekuonaren «Gabon kanta» de Guernica (1764)» BAP 1966 157 eta hur.

gipuzkeraz aurreratuagoa zegoela aldaketa eta ordurako *zueken* formak gehienbat pleonastikoak, edota zurenatarik nolabait bereziak bederen, ziratekeela XVIII. mendeko testu ugariagoak kontutan hartzen baditugu behintzat (cf. Barrutiaz BB 10g-ri egin oharra) nahiz eta Gamarraren (1648) orijinalak *Ene seme alaba chipi laztanchoac oficio citalori eucieguiçu. Biurtu zaitetz...* ekarri eta horrela mantendu aditz formak oraindik Luzuriagak 1690ean (ik. TAV 165-167). Metrikaren aldetik ere ez genuke eragozpen handirik proposamen honen kontra aski bait dira 8 silabatako azken lerroak BBetan: cf. gutxienez 1g *esango dau zerren baqui*, 4g *zenduzan echizaduco*, 7g *asse vay vanidadea*, 11g *zuenzat ori bere obe*, 16g *egun, biar didin vizi*, etab.

Hemen defendatzen den irakurketa balitz zuzena honelatsu ulertu beharko genuke 37. ahapaldia: «Ezin duzue zuok gipuzkoarrok ukatu askok gaztigatu zaituztela Bizkaiari erregutu behar zaiola zeren eta San Ignaziok ere ez bait diezaiuzueke lagun Bizkaiaren kontra, baina zuek zeuenean». Normalago iruditzen zait azalpen hau eta ez egilea San Ignaziori zuzentzen zaiola pentsatzea eta hortaz San Ignaziok Bizkaiari erregu egin behar diola onartu beharra.

8) 29-32. ahapaldietako aipamenak lehen bezain ilunak dira niretzat oraindik; 20.eko turkoenaz jadanik Mitxelenak esan eta aurreko lanean bildutakoez gain ikus Labayruren V. liburukiaren eraskin batean erregeak haiek garaitu ondoren agindutako jaien berria.

Ez dakidana da 30. ahapaldiko *Durangoren/ goarnici[n]o escarguea-k* (eta ez *esquerguea* hiztegian —baina ez testuan— agertu bezala) zerikusirik ote dukeen Correas maisuak (*apud* Julio Urkixo, «Los refranes vascos de Sauguis» RIEV 2 (1907) 693.or.) Euskal Herria eta euskaldunei dagozkien artean dakarren errefrau honekin: *Aparejaos, Durango; aparejándome ando*. Litekeena da.

Nolanahi ere, orain *escarguea*-ren ondoan puntua jarriko nuke ez koma hutsa, hobeki adierazteko *Padre Pedro Geronimören/ barraco chocolatea* Durangoren goarnizio eskerga horri barregarriro alderatzen zaion bestea dela. Hemen «gudari taldea» bide da seguruenik hitz horren adiera, «se llaman también los arreos y paramentos que se ponen a las mulas o caballos para su adorno, gala o autoridad del que los monta o para otros servicios» badio ere *Dic. de Aut.en*; halere gogora bedi 32. ahapaldian (zeina orijinalean 31.a izatea ez den ezinezkoa) *astoa* aipatzen dela. Bidenabar, *Al fin placentinoa, Lequeitioco astoa*. puntuatu behar da, azkenean pun-

tua doala. Honela *astoa* horri ez litzaioke kasu markarik faltako eta garbiago ikusiko litzateke plaentxiar bati zuzendutako apostrofeia dela, Lekeitioko astoaren gertaera izanik ahapaldiaren gaia.

Bestalde, 32. hortako *pasaje gueistoa* baliteke «mala pasada» besterik gabe ulertu beharrean Bizkaia eta Gipuzkoaren arteko merkatalgoaren etenarekin lotu beharra 33. ahapaldiko *ydeteco oyala* eta 31.eko *oba leuque Heibarrec / burdiña sein da erurra, / baita capa euna negura* (orduan ez zituenak, Bizkaitik ez hartuaz beren Diputazioak hala agindurik) bezala; bidenabar, 31d-ko *frescura* «hotz» esanahian baino ezin har daiteke testuinguruaren araberak, hitz horrek gero beste adierarik beregana badu ere, eta markatzekoa da «hotz izugarria» (*Eguno inoc enzun estau-ena*) dela hemen *Dic. de Aut.* en «beroa ez dena, epel xamarra», bezala ematen bait da. Gogora «los vascos al frío le llaman fresco» ezaguna, zenbait lekutan bederen.

9) Amaitu, baino, lehen, egin nituen irakurketa batzuez ditudan zalantzak agertu nahi ditut. 15d-an «Mitx.ren proposamena («Ad experiendum» 225) nirea eginaz *goru<u>aco* irakurri dut [nuen] Esk. eta Mur.en *goruaco*»; orain, ordea, errazagoa iruditzen zait *guerraco armaea* behar duela suposatzea, cf. 14. ahapaldiko *goru*, *arma*, *Erkules*, *bala* eta *geziak*. Hutsaren etorkia azaltzeko *rr=u*, *e=r* eta *u=o* aldaketa aski arruntak genituzke; *goru<u>aco armaea*-k ez dakit zer esanahi izan dezakeen, gainera, eta *Onetaraco mea/ da gauza importantea, / agaz baicin ezin ley/ guerraco armaea* oso garbia —eta zirikatzailea hura gabe Bizkaiaren aurka gerlara abiatzen ziren gipuzkoarrentzat— dugu alde honetatik. Lehen bezain iluna da niretzat 24b-ko azken hitza (*cortera* ala *Cortes[a]*, *cortea*...) eta orain ez lehen bezain segurua 24d-ko *pleit[e]a*, *e-a* puntua egiteko ez bait da *-e-* hori erantsi beharrik *-ei-* bat ere aski izaki. 28g-an ere, lehen ez bezala, hobe iruditzen zait Mitxelenarekin *lan[c]ea* zuzentzea eskuizkribuko *lanea*; nahiz eta errazagoa izan nire *lauea* hutsen aldetik, beste hau (haplografia) ere ez da batere zaila. 36a-n azkenik, ez ote hobe *badaqui[e]* edo *badaqui[o]* osatzea, eta ez *badaqui[gu]* *garbatu*, garbatzekotan zerbait giputzei garbatuko bai zitzaien (BBen egilearen ustez!) eta ez bizkaitarrei? Horren alde datoz 36b-n bitartekotzat hartzen den San Ignazio eta 37a-d-n gipuzkoarrei aurpegiatzea lehenagotik ere jakin behar zutela Bizkaiari erregu egin behar ziotela.

Hemen utziko ditut, oraingoz, ia amai gabe luza bide daitezkeen ohar hauek. Balioko al dute BB interesgarri bezain interesatu hauek zerbait argitzeko.

KOORDINAZIOAREN ZENBAIT ALDERDI
DUHALDEREN
“MEDITAZIONEAK GEI PREMIATSUENEN GAINEAN”
LIBURUAN

KOLDO BIGURI

— *Sarrera Gisa.*

Koordinazioa delakoak, hizkerak dituen baliabide emankorrenetakoa izana gatik ere, ez du lortu, nahiko berandu arte ez bada, hizkuntzalarien ardura edo interesa biztea. Honen erruaz hitz eginenez gero, koordinazioak berak eragiten duen errazesteari leporatu beharko genioke delako erru hori. Izan ere, gure begiak zorrozten ez baditugu, izen bat edo sintagma arrunt bat beste bati erantsita edota perpaus oso bat beste bati itsatsia besterik ez dugu ikusiko. Gure hizkuntzari gagozkiolarik, euskaldun xehe batek zer horiek egiterakoan gertatzen diren zenbait elipsi edo ezabaketari erreparatuko dio, apika. Euskaldun xehe horrek antzemango dio agian zenbaitetan aditz forma bat edo eta halako atzizkia ez agertzeari. Hizkuntzaren ikertzaile batek bere aldetik mami eta ktramila askoz gehiago topatuko dio euskaraz gertatzen den hizkuntz fenomeno honi.

Hortaz, koordinazioa den erasketa hori nola, noiz eta zer elementurekin gerta daitekeen edota ezin gerta daitekeen aztertzea dateke ikertzaile horren lana, eta halaber koordinazio horrek euskaraz eragiten dituen bestelako fenomenoak deskribatzea. Gure lan honek, ordea, ezin har dezake «Koordinazioa euskaraz» izena, hau da, gure hizkuntzan gai honi loturik gertatzen diren fenomeno ororen azterketa asmorik. Beraz, zerbait egitekotan, euskararen sintagma eta perpausen koordinazio kopulatiboan agitzen diren elipsi edo elipsi-ebak eta hauen inguruko beste zenbait aztergai ikutu nahi genituzke hemen; eta koordinazio kopulatibo horren mugak gehiago zehaztuz, *ETA* juntagailuaren jokaera bereziki.

Honetarako bildu dugun *corpusa* Duhalderen *Meditazioneak* *gei premiatsuenen gainean* (Baiona, 1809 eta Hordago argitaletxeak 1978 urtean berrargitaratu) liburutik atera dugu.

Hautu honek, ordea, alderdi txarrak baditu, gehiegi ere non-bait: hasteko, hizkuntza idatziak ez du jasotzen hizkuntza mintzatuak duen bizitasun guztia, edo beste hitz egokiagotan esateko, ez ditu erakusten zilegizko diren jokabide guztiak. Bestalde, hitzegiteko moldeak ezberdinak badira ere, hizkuntza idatzian askoz nabariagoak dira idazleak jakinaren gainean erabiltzen duen idaztankearen nondik-norakoak, hauen artean zenbait esamolde jator baztertzeko joera ere egon daitekeelarik. Ziurrenik, honetan datza erabili ditugun adibideen artean hain gutxitan elipsia gertatzearen zergatia. Pentsatu beharko dugu idazle honek gogoz murriztu duela adierazbide hau; hala ere, gutxi izanik, badira, eta beraz legezkoak dira; eta ez egonagatik ere legezkoak dirateke. Beste alde batetik, liburu batetan, honelako batetan gutxienez, aurkituko ditugun adibideak beti izango dira, besteak beste, koordinazioaren eredu positiboak edo legezkoak, nolabait esateko; honek esan nahi du ezin dugula esan zeintzu diren usadio zilegizko guztiak, eta zeintzu diren agramatikalak, halako guztiak, lehen esan bezala, ez bait dira agertuko, eta honelakoetarik ez bait da agertuko ale bat ere.

Beste alderdi batera lerratuz, lan guztiak bezala honek ere komenientziatzko legeak ditu, eta hauen berri eman beharrean gauden baliagarri gertatuko bada. Hasteko, adibide bezala eskeintzen diren esaldien idazkera gaurkotzen saiatu gara, baina beti idazle honek darabilen euskalkiari dagozkion ezaugarriak gordez. Duzako genuen beste zenbait kontutan, jatorrizko grafia mantendu dugu (batez ere *-j-* erabiltzen zuenetan, zeren eta honekin nahasirik *-i-* ere erabiltzen bait zuen zenbaitzutan). Bestalde, esaldiak bere hartan agertzen saiatu gara gehienetan lanean barrena, inongo zatirik kendu gabe; alabaina, zati horiek okerbide gertaitezkeenetan ezabatu egin ditugu exenpluetarik. Azkenik, esaldien atzetik doazen parentesiarteko zenbakietatik, aurrekoak liburuaren orria adierazten du, eta bigarrenak *ETA* juntagailua agertzen den lerroa.

— *Corpusaren deskribapena.*

Hitzaurrean esan dugunez, lan honetan erabili *corpusa* Duhalderen *Meditazioneak* *gei premiatsuenen gainean* liburutik aterea da. Obra hau *Euskararen Hiztegi Orokorra* tajutzerako ordenadorez tratatu izan direnetako bat da; dena den, liburu hau soilik 44. orritik 277. orriraino perforatu zela esan beharko, perforatze lan hau neure ardurapean zelarik. Honi eskerrak, eta teknologia horrek eskeintzen duen «mirari» batez baliatuz, orri hauen artean kausitzen diren *ETA* juntagailuak oro, testuingurua eta guzti, lortu ahal izan ditugu, agerraldi guzti hauek alfabetoaren arabera sailkatuta daudelarik. Guztira, bada, 2750 adibide dira. Kopuru handi hau gure oraingo indarretatik kanpo gelditzen denez gero, agerraldi guztien artean hautaketa egin behar izan dugu. Honela, Izen Sintagmen arteko koordinazioak atzizkien erabileran dituen eraginak aztertzeko NOR, NORI eta NOREN kasuei dagozkien atzizkien portaera aztertu dugu: NOR kasuaren lehen 90 agerraldiak; NORIren 24 eta NORENen 65, azken bi hauenak zerrendaketan agertu guztiak direlarik. Eta perpausen arteko koordinazioa miatzeko, 76 adibide erabili ditugu. Azkenik, beste atal batean laga ditugu *ETA* juntagailua era bukatuan dagoen aditzari erasten zaioneko agerraldiak, guztira 10 jaso ditugularik. Izan ere, forma hauetan dagoke -TA atzizkiaren bidez tajutzen den partizipoaren sorrera, eta honegatik merezi du forma hauek bereizteak.

Hitz hauetan, bada, ikus daiteke zein den lan honek darabilen egitura eta zeintzu diren bere atalak. Atal bakoitzean ikertzen den atzizkiari edo aditz jokoari dagozkien jokabide guztiak, hau da, exenpluen eskutik gertatzen diren jokabide guztiak jasotzen dira. Hala eta guztiz ere, zenbait alderdi ikutu gabe laga beharrean aurkitu gara ilunak edo direlarik, sintasiaren bidez argitzen zailak diruditelako. Agian beste zientzia batek azalduko lituzkeenak; narratologiaz edota diskurtsoaren sintasiaz ari naiz pentsatzen batez ere: *ETA* juntagailu honek batzutan badirudi sintagmak edo perpausak baino gehiago diskurtsoaren sekuentzia handiagoak uzartzan dituela hain zuzen. Nolabaiteko egitura parataktikoa gertatzen dela esango genuke honetan.

Honela, ez dira gutxi puntu edo puntu-koma baten atzean eta aurreko klausularekin zerikusi nabarmenik eduki gabe *ETA*-z hasten diren esaldiak edota are atal edo azpiatal baten buruan horrela hasten direnak liburu honetan. Zenbaitzutan, ordea, begibistakoa da eten grafiko hauek gora behera bi klausulak, zentzuagatik edo,

eta are egituragatik, uztarkideak direla; honelakoxeak ditugu ondoko hauek:

— «Hain errespetu guti erakusten duten; *eta* alientzia berriko odol adoragarria hain sakrilejoki ostikatzen duten ondikozko Kristau hekiei?» (225,28).

— «Helas! ikhusten du Jainko hura eta bethikotz galdu duela; *eta* bere faltaz galdu duela» (156,5).

Baina zer esan beste hauei buruz?

— «Jan-edanetako sobretasuna ta arruntasuna, bai eta lana ere, osasunarentzat eta luzeki bizitzeko laguntza on batzu dire; *eta* hala osasun hoberena ta bizitze luzena, giristino bere bizitze guzian ongi erregelatuak direnetan kausitzen ohi dire» (197,33).

— «Zer dire meza, hain fede gutirekin, hain hozki, hain barrajatuki, erdietan non zen eta zertan zen gogoan hartzen ez duela, entzun dituen hek? Erreligione-gabekeria izigarri batzu, bekhatu mortal batzu.

Eta bereziki sakramendutan, oi! ala beldur izateko baita, giristino laxo hark asko sakrilegio egin duken!» (143,3).

— «*Eta* nola hilen naiz? Supituki othe, ala aitzinetik ezagutzen dudala hiltzerat nohala? Eztakit. Dakidana da, asko heriotze supitu gerthatzen dela; nere bizian urthe guti iragan bideda, non ezten halako zenbait gerthatu. *Eta* nork erran daut eztagola neretzat zorthe bera? [...] *Eta* dakidan denboran hori gertha ditakeala, nola mirakulu eskurik aski etsaiak har diezaket bekhaturat lerratzeko?» (122. or.).

Hauetan badirudi perpausen sintasiarenak baino gehiago diskurtsoaren sintasiaren ezaugarriekin topatzen garela, diskurtso haren antolaketa erabiltzen diren moldeen artean edo, sartzen bait dira. Diskurtsoaren antolaketa molde hau, ezaguna denez, oso da propioa aitzineko ahozkotasuna («oralidad primaria») delako fasean aurkitzen diren herriena, hau da, hizkuntza idatzirik ez duten edota oso ahula duten gizarteena. Honela, ezaguna denez Bibliaren hizkerari berari ere aurkitzen zaio molde hau, ondoko testuan ikus daitekeen bezala:

Eta Jaungoikoak esan zuen: Egin dezagun gizona, gure antz eta iduriko; eta izan bedi, itsasoko arraien, zeruko hegaztien, etxeko abereen eta lurreko narraztien jaun. Eta egin zuen Jaungoikoak gizona bere iduriko: Jaungoikoaren iduriko egin zuen; gizaseme eta emakume egin zituen. Eta bedeinkatu zituen Jaungoikoak, eta honela esan zien: Hazi zaitezte eta ugaritu; bete

ezazue lurra, eta izan zaitezte beraren jaun; menpera itzazue itsa-soko arraiak, zeruko hegaztiak eta lurrean dabiltzan bizidun guztiak. Eta Jaungoikoak esan zuen: Begira, zuentzat ematen dizkizuet, lurraren azalean hazia sortzen duten belar guztiak; eta hazia sortzen duten aledun zuhaitz guztiak zuen janari izango dira; eta belarra ematen diet janari lurreko pizti guztiei, eta lurreko narrazti guztiei eta arnasadun guztiei. Eta hala egin zen. Eta ikusi zuen Jaungoikoak, erak egindako guztia; eta oso ona aurkitu zuen. Eta arrats eta goiz: seigarr n eguna. (Genesis 1, 26-31).

Honekin, jakina, ez dugu esan nahi liburu hau aitzineko ahoz-kotasunaren garai horretakoa denik. Izan ere, egitura parataktikoa, honi ez ezik beste hizkuntz maila batzuri ere badagokio: Erretorikari, kasurako. Azken finean, juntagailuaren erabilera berezi hau estilo kontu bat genuke, eta ez, edo ez soilik, gramatika kontua.

Hau bezala, beste arazo asko ere aipatu beharko lirateke. Batzuk bere denboran ikutuko ditugu lan honetan zehar, eta gehienak, ziurrenik, aipatu ere gabe geldituko dira neronen mugatasunak direla medio. Izan ere, jatorrian lan hau ez zen plazaratzeko asmoz tajutua izan, eta horregatik bortizki mugatua eta nik nahi ez nukeen bezala gelditu da. Hala ere, itxadon gura nuke oinarri-lan bezala erabilgarritasunik izango duela, eta, noizbait, jarraipen sakonago eta osoagoa.

Azkenik, hitzaurre honi amaiera emateko, lan xume hau egitean izan ditudan laguntzak aitortuko ditut, esker emanaz: Ibon Sarasola irakasleari, haren bitartez *corpus*aren sailkapen ezin hobea eta asperlan kengarri gertatu bait zait ordenadore bitartez egin didan zerrendaketa. Eta Itziar Lakari, berak gai honetaz aurretik egin zuen lan argitaragabea¹ ikusi eta erabiltzeko parada eman bait dit.

* * *

1. Itziar Laka, «*Eta juntagailua: 1700.etik aurreko testuen sailkapen bat*», B titularako aurkeztua. Honekin batera, beste bi lanek osatzen dute artikulua hau egiteko erabilitako behin behineko bibliografia: lehenengoa, Pxtxi Goenagaren *Gramatika Bideetan* (Erein argit., Donostia 1980); eta bigarrena, Juan Luis Tato-ren «*Sobre la Coordinaci n*» (in Sánchez de Zavala, *Estudios de Gramática Generativa*, ed. Labor, Barcelona 1976).

1.—IZEN SINTAGMEN KOORDINAZIOA

Koordinazioa gertatzen denean batzen diren Izen Sintagmetan zein Perpausetan errepikatzen den elementua ezabaturik geldi daiteke sarri asko. Errepikatzen den elementu honi AMANKOMUNEKO GAI edo COMMON TOPIC deritzaio. Badirudi, hala ere, AG honekin bakarrik ezin daitekeela koordinazioaren funtsa azal, Juan Luis Tatok «Sobre la coordinación» artikuluan frogatu zuenez. Izan ere,

— *Munduko onthasunak, ohoreak eta atseginak* (190,17)

sintagman, amankomuneko gaia *munduko* delarik, behin bakarrik agertzen da, euskaraz guztiz arrunta den klausula bat osatuz. Baina, lehen esan bezala, AG honek ez digu balio azaltzeko zergatik

— *Jon ateratzen ari da eta euskara irakaslea da*

bezalako perpaus bat ezin daitekeen hain erraz onartu, *Jon* delarik AG.

Antzeko zerbait gertatuko da beste honetan ere:

— **Munduko onthasunak eta gramatikari sortzaileak.*

Jakina, sintagma honen edo beste edozein klausula baten gramatikatasuna edo onargarritasuna ezin neur daiteke haren testuinguruari begiratu gabe; izan ere, gerta liteke honelako batek bere soiltasunean zentzurik ez edukitzea baina bai testuinguru bati lotzen zaionean, testuinguru berezi bati nonbait.

Hau oraingoz alde bat utzirik euskaraz beste fenomeno batzuk ere gertatzen dira koordinazioarekin batera, edo koordinazioaren poderioz; atzikia eta aditz laguntzailea ere ezaba daitezke, euskaraz hauek ere Amankomuneko Gaiaren antzera errepikatzen bait dira. Eta lanaren atal honetan, atzizkien jokaera aztertzen saiatuko gara. Horretarako, hiru kasuri dagozkion atzizkiak hautatu ditugu, NOR, NORI, eta NOREN kasuei dagozkienak, alegia.

Lanaren hitzaurrean esan bezala, atzizkien jokaera, koordinazioaren arazo honetan behintzat, hitzunaren, edo, gure kasuan idazlearen, mende gelditzen den baliabide bat da nolabait. Izan ere, atzikia ezabatzea edo ez ezabatzea, hitzunaren aukerakoa da, eta

gure azterketa egiteko hautatu dugun idazlearen aukera, ikusten denez, atzizkiak ez ezabatzearen alde makurtzen da. Holatan, kontutan izan ditugun 179 agerraldietatik hamar adibidetan bakarrik agitzen da delako elipsia (5 NOR kasuari dagozkio, 2 NORIri, eta gainerako hirurak NOREN kasuari). Hau da, %6ra ere ez da iristen elipsiaren erabilera. Hain kasu gutxi izanik, gure azterketa ezin izango litzateke zuhurtasunak eskatuko lukeen bezain zehatz edo fidagarria; *corpus* handiagoa ikertu beharko da hortaz, koordinazioaren nondik norakoa azalduko badugu. Baina oraingoz daukagun apurrarekin jokatu besterik ez dugu, eta horri ekingo diogu, bada.

Atzizkiaren elipsia edo ezabaketa hizkuntzaren erabiltzailearen mende dagoen zerbait dela esan dugu lehentxeago, baina hala ere, ez da hitz trakets hauek irudika dezaketen bezain libreki gertatzen hiztun horren aukera, betebeharreko erregelak ere badaude eta: gutxienez, atzizkien jokabidean daitezkeen konbinaketa guztiak ez dira onargarri. Ikus ditzagun bada.

Izen mugatuaren deklinabidean (komententziatzko arrazoiak direla medio, deklinabide mugagabea ez dugu kontutan hartuko), atzizkiak har ditzakeen formak hiru hauek dira:

- a. ez agertzea = \emptyset ikurraz markatuko dugu.
- b. singularrean agertzea = 1 ikurraz markatuko dugu.
- c. anitzean agertzea = 2 ikurraz markatuko dugu.

Eta gutxienero koordinazioa egon dadin bi elkargai behar direnez gero, hiru elementuren binakako konbinaketaren erregelen arauera, honako posibilitateak izango ditugu, teorian behintzat:

- a. $\emptyset + \emptyset =$ bi atzizkiak ezabaturik.
- b. $\emptyset + 1 =$ lehenengoa ezabaturik eta bigarrena singularrean.
- c. $\emptyset + 2 =$ lehenengoa ezabaturik eta bigarrena anitzean.
- d. $1 + \emptyset =$ lehenengoa singularrean eta bigarrena ezabaturik.
- e. $1 + 1 =$ bi atzizkiak singularrean.

- f. 1 + 2 = lehenengoa singularrean eta bigarrena anitzean.
- g. 2 + Ø = lehenengoa anitzean eta bigarrena ezabaturik.
- h. 2 + 1 = lehenengoa anitzean eta bigarrena singularrean.
- i. 2 + 2 = bi atzizkiak anitzean.

Baina jakina denez, hauetako batzuk (*d* eta *g* kasuak) ezin gerta daitezke euskaraz. Hau da, atzizkia ezin egon daiteke ezabaturik azken elkargaian doala. Lehenengo kasua, ordea, berezia da, eta zertzelada oso konkretuetan gertatzen da: NOR kasuan bakarrik, eta izenak era mugagabeen doazelarik, edota predikatiboetan (Nominatiboaren azpiatalaren 1.4. zenbakiekin markatu ditugu era honetakoak).

Daitezkeen kasu guzti hauei dagozkien kopuruak ematen hasi baino lehen, zera esan beharko dugu, lanaren ondorioak zehatzagoak izan daitezen bi sailetan banatu ditugula izen sintagmen koordinazioa aztertzeko aurkitu ditugun adibideak. Izan ere, koordinazio hau bi ISren artean gerta daitezkeen bezala IS bakarraren barneko osagaien artean ere gertatzen da: «*Ohorea eta aipamen ona*» (196,6) genuke lehenengoaren eredu, eta «*Jaunaren neskato apha eta ezjeusaren izena*» (273,12) bigarrenarena. Bigarren honetarik ez dugu NORI kasuan aurkitu, ordea.

Pasa gaitezen, orain bai, iragarritako kopuruak ematera; hauek dira, bada:

1.—IS ezberdinak batzen direnean

	nominatiboa	datiboa	genitiboa
b.	02 % 02,50	02 % 08,00	01 % 01,92
c.	— % 00,00	02 % 08,00	— % 00,00
e.	16 % 20,00	07 % 28,00	21 % 40,38
f.	02 % 02,50	06 % 24,00	04 % 07,69
h.	01 % 01,25	— % 00,00	03 % 05,76
i.	30 % 37,50	08 % 32,00	17 % 32,69

2.—IS bakarreko osagaiak batzen direnean

	nominatiboa		datiboa		genitiboa
b.	03 % 03,75		—		01 % 01,92
c.	— % 00,00		—		01 % 01,92
e.	11 % 13,75		—		02 % 03,84
f.	— % 00,00		—		— % 00,00
h.	— % 00,00		—		— % 00,00
i.	10 % 12,50		—		02 % 03,84

3.—Guztira

	nominatiboa		datiboa		genitiboa		GUZTIRA
b.	05 % 02,79		02 % 01,11		02 % 01,11		09 % 05,02
c.	— % 00,00		02 % 01,11		01 % 00,55		03 % 01,67
e.	27 % 15,08		07 % 03,91		23 % 12,84		57 % 31,84
f.	02 % 01,11		06 % 03,35		04 % 02,23		12 % 06,70
h.	01 % 00,55		— % 00,00		03 % 01,67		04 % 02,23
i.	40 % 22,34		08 % 04,46		19 % 10,61		67 % 37,43

Portzentaia eta zenbaki guzti hauetaz ohar batzuk erasteko beharrea gaude, ez bait dira erizpide edo neurbide berari jarraituz egin. Izan ere, lehenengo bi tauletakoak koordinazioan zilegizkoak diren sei kasuetan gertatzen diren adibideen kopuruak dira, eta haien portzentaiak horietan gertatzen diren kasuen heinean atereak dira. Ez ditugu kontutan hartu, bada, sei kasu horietan sartzen ez diren agerraldiak. Hortaz, Nominatiboaren zutabearen agertzen diren portzentaia kopuruak kasu honetan aurkitu ditugun 90 agerraldietatik sei posibilitate horietan sartzen diren 75 agerraldien arauera eragin dira. Datiboarenean, 24tik 23 sartzen dira. Eta Genitiboarenean, 65etik 52.

Baina guztira kalkulatzeko eraiki dugun taulan agertzen diren portzentaiak ez dira neurbide honen arauera eginak, baizik eta Izen Sintagmen koordinazioa aztertzeke erabili ditugun 179 agerraldien arauera. Honela, gure lan honetan ikertu dugun testu corpusaren osotasunean gertatzen diren posibilitate edo jokabide guztien portzentaia borobila lortu dugu. Hortaz, erabili ditugun

179 agerraldi guzti horietatik 152etan bakarrik dago atzizkia «hiz-tunaren arauera» erabiltzeko aukera. Gainerakoak geroxeago ikutuko ditugu.

Azken taula honek erakusten duenez, Duhaldeko liburu honetan erabiltzen duen estilo edo idaztankera koordinazioak batzen dituen Izen Sintagmetako atzizkien ezabaketaren kontra makurtzen da. Izan ere, guk erabili esaldien arteko gehienetan, koordinaturiko Izen Sintagma guztiak erakusten dute atzizkia: 124 esaldi dira, hots, guztien %81,5 baino gehiago².

Aitzitik, aurreneko atzizkiaren ezabaketa bederatzi esalditan gertatzen da soilik, hau da, esaldi guztien %5ean. Kopuru hau oso da txikia atzizkien elipsiaz ezer finkorik esan ahal izateko, baina, hala ere, non eta nola gertatzen den ikusi behar dugu.

Hasteko, topatu ditugun adibideen erdia Nominatiboari dago kiola esan beharko dugu. Ondoan ikus daitekeen bezala sailkatzen dira:

a) IS ezberdinak batzen diren kasuetatik, lehenengo atzizkiaren ezabaketa bi bider gertatzen da nominatiboan, bietan atzizkia singularra delarik; adibidez:

«Jauzkor, urgulus eta atseginetarat ekharria» (133,9).

Anitzezko atzizkiaren ezabaketaren adibiderik lortu ez badugu ere, hau gertatzea guztiz arrunta da euskaraz: «Gizon eta emakumeak».

2. Esaldi hauek *e.* eta *i.* izendatu ditugun puntuei dagozkienak dira, hau da, elkargai guztiak atzizki berdina (singularrekoa zein anitzekoa) daramatenak, haietan lehenengoaren atzizkiaren elipsia, teoriarik behintzat, gerta zitekeelarik; *f.* eta *h.* puntuei dagozkienak, ordea, ez ditugu kontutan hartu Izen Sintagma guztiak atzizkia eduki ezean, esaldiaren esanahia aldatuko bait litzateke. Ezberdinak topatuko genituzke, esaterako

«Zoin bere ahalen eta herrunkaren arabera» (72,16)
eta

«Zoin bere ahal eta herrunkaren arabera»,
non ezabatzen den atzizki hori singularrekoa dela ulertu beharko genukeen.

Beste batzuk, ordea, ezgramatikal hutsak lirarteke:

«* Ez eman mugarririk hartuko duzun urriki(ari),
eta eninen dituzun penitentziei».

Antzekoa gertatzen da genitiboaren adibideetan ere, baina babiliteke hau esaldi bakarra topatu dugulako gertatzea:

«*Bere sème maite ta gure salbatzaile amultsuaren pairamenak*» (225,35).

Aldiz, datiboaren adibideetan guztiz kontrakoa agitzen da, atzizki plurala bakarrik topatu bait dugu:

«*Inguratzen zituen onthasun, ohore ta atseginei*» (182,3).

b) Eta IS bakar baten barnean bi elementuren koordinazioa gertatzen den kasuetatik gehienak nominatiboari dagozkio lehen-go puntuan bezala; hiru adibide dira, eta hirurak atzizkia singularra dutenak; zehatzago, ezin esan daiteke hiru adibide direnik, hiru agerraldiok berdin-berdinak bait dira:

«*Jesus, bihotzez ezti ta aphaltura, urrikal...*» (78,31).

«*Jesus bihotz-ezti ta aphaltura...*» (104,7).

«*Jesus bihotzez ezti eta aphaltura, egizu...*» (109,5).

Genitiboan bi adibide gehiago topatzen ditugu, bata atzizki singularraren ezabaketa erakusten duena, eta bestea atzizki pluralarena.

Aldiz, datiboaren adibiderik bat ere ez dugu hemen topatu ahal izan, baina ez ezgramatikalak direlako, jakina; izan ere, guztiz arrunta litzateke «*Jesus bihotz-ezti eta aphalturari*».

* * *

Portzentaia eta zenbaki guztiok eman baino lehenago egin dugun planteiamenduan esan dugunez, izen mugatuaren deklinabidean atzizkiak hiru modutara eman daitezke: hots ez agertu, eta singularrean edo anitzean agertu. Baina hauekin ez dira joko guztiak ahitzen, nominatiboan ez beste guztietan behintzat. Izan ere, beste kasu guzti hauetan koordinazioaren lehen osagaia mugatzailerekin ere ager liteke, eta *liteke* diogu ez bait dugu adibiderik aurkitu. Patxi Goenagak nahiko zalantzarri deritzo honi, eta ? ikurra ipintzen dio berak ematen duen adibideari: «? *gizona eta andreari*». Baina zalantzarik ez du «*gizonak eta andrei*» ezgramatikala dela esateko.

Interesgarria da, gainera, ematen duen eritzia:

Iruditzen zait singularrak eta pluralak jokabide desberdina dutela eta, bestalde, nolako atzizkiarekin ari garen ere kontutan hartu behar dela. (*Gramatika Bideetan*, 243. or.).

Goenagak esaten duen bezala, hau da aztertu behar den puntu bat, «idazteko orduan nahiko zalantzaren iturri» gertatzen bait da. Tamalez, guk kontutan hartu ditugun adibideen artean ezin izan dugu puntu hau argi dezakeenik idoro, eta beste ikerketa handiago baten zai gelditu beharko dugu oraingoz.

* * *

Lehen egin dugun azalpenean sartu ez ditugun kasuak ikusi beharko ditugu oraingoan. Eta sail berezi batean kokatu ditugu, hauen barneko egitura ez bait da hiztunaren aukerako, zeren eta hiztun horrek nahitanahiez begiratu behar bait ditu egitura horren legeak, ezgramatikalak diren klausulak ez osatzeko. Koordinazioaren elkargaiek adjektibo edo erakusle bera daramatelarik agertzen diren kasuetaz ari gara, jakina. Honelako 22 agerraldi topatu ditugu; adibidez:

«*Ibilketa eta elheketa alferrak*» (51,22).

«*Lagun eta adiskide guziei*» (126,36).

«*Eternitate luze eta ezin akhabatuzko haren aldean*» (199,16).

Honelakoetan, normala denez, adjektiboak edo erakusleak edo dena delakoak eramane ohi du atzizkia, zeren eta lehenengo elementuak eramango balu guztiz esanahi ezberdina hartuko bait luke esaldiak; ikusi bestela hauek:

«*Ibilketak eta elheketa alferrak*» edo «*Lagunei eta adiskide guziei*». Zalantzazkoagoa genuke, ordea, «*Eternitate luze haren eta ezin akhabatuzko haren aldean*».

Beste alde batetik, azken esanplu hauetan ez da atzizkia, edo atzizkia bakarrik, errepikatzen dena. Esaldi hauek badute lehen aipatu dugun *Amankomuneko Gai* hura, kasu hauetan adjektiboa edo bestelako bat delarik. Honela,

«*Ibilketa eta elheketa alferrak*» = «*Ibilketa alferrak eta elheketa alferrak*».

Eta AG izanik, ezabaketa jasaten dute, normala den bezala.

* * *

Nominatibo atzizkia darabilten adibideen artean badaude esaldi batzu azpimarratu beharrean ditugunak, juntagailuaren bidez Izen Sintagmak bereganatu ohi duen aniztasuna ez bait dator bat aditzarekin; hau da, komunztadura ez da ustez behar lukeen bezala gertatzen, eta aditzak ez du aniztasun hori erakusten hala Subjektuekin nola Objektuekin. Jakina, singularrean agertzen diren elkargaien arteko koordinazioaz ari gara. Ikus ditzagun ondoko esaldiak:

«*Ohorea eta aiphamen ona ere Jainkoaren zerbitzari lejalentzat da*» (196,6).

«*Nahi duen guziaren egiteko antzea ta ahala eskuetan duen hark*» (170,12).

«*Merezi dugula handik dathorkigun beheragunea ta ahalgea*» (68,17).

«*Jainkoaren aldean duen kredita eta ahala, eta guri diakhargun maithagunea*» (266,13).

«*Hori da Jainkoak eman duen legea eta arrimua*» (252,5).

Beste hau, ordea, dudazkoagoa genuke:

«*Aphaindu zinituen Birjina ama Maria loriosaren gorputza eta arima, Jesu-Kristo zure semeari zegokon bezaleko egon-lekhu izan zedintzat*» (87,32).

Ez da erraza epaitzea hauek ezgramatikalak eta, hortaz, idazlearen okerrak diren, edota onartzeko modukoak. Gutxiegi ditugu oraingoan ere alde batera zein bestera makurtzeko. Pentsa daiteke agian elkartzen diren Izen Sintagmak, singularreko atzizkia eramanik, eta nolabait antzeko eremu semantikoei dagozkielarik, singularitasun hori nagusitzen dela eta aditzera ere lerra daitekeela, bi elementu horiek kontzeptu bakan bat osatzen dutela jotzen bait da. Baina adibide gehiagotan agertu beharko liguke hipotesi hau frogatu edo ukatzeko³.

3. Lan hau egiteko erabili dudan *corpusean* besterik topatu ez eta liburuaren gainerako orrietara jo nahi izan dut puntu honi argi gehiago ematearren. Honela, berehala topatu ditut hainbat adibide, lehenagokoetara bildu behar ditugunak, eta dudarik gabe beste horiek bezain gramatikalak direnak. Hauek dira: 1-16, 5-34, 7-5, 7-14, 10-35, 38-16, 39-29, 40-33, 43-17, 281-13, 284-16 eta 290-37.

Fenomeno hau, bestalde, ez dagokio soilik koordinazio kopulatiboari, adibide berri hauetan ikus daitekeenez, koordinazioari berari, eta orobat justaposizio hutsari dagokiela pentsatzekoa delarik.

Azkenik, azterketa honi amaiera emateko koordinazioaren beste alderdi bat isladatu beharko dugu. Orain arte ikusi ditugun adibideetan baiezko esaldiak besterik ez dugu topatu, baina zer gertatzen da beste bi hauetan?

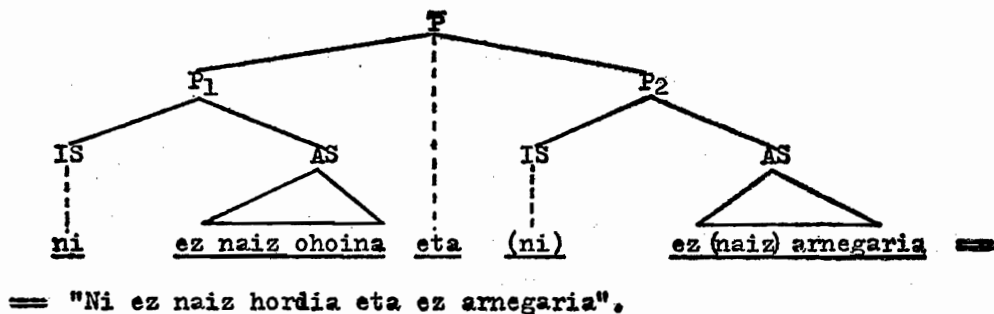
«Ez naiz hordia, ez naiz ohoina, ez eta arnegaria» (66,16).

«Ez horiek, edo bertze nor nahik ukhan duen tresora, ez eta aingeruetako gorenak ukhan duena ere» (262,37).

Bigarren esaldia guztiz arrunt egiten bazaigu ere, lehenengoarekin bada zalantzarik: Izen Sintagmak dira hemen elkartzen direnak, ala perpausak? Sakoneko egituran badirudi bi perpaus ditugula elkarri lotuak, azaleko egituran aditzaren ezabaketa dela medio perpaus bakarra dugula ematen badu ere. Sakoneko egituraren bitasuna proposatzen da koordinazioa azaltzeko, baina hau ez da beti hain nabarmena. Honela,

«Ni ohoina eta arnegaria naiz»

esaldia bi perpausen batuketatzat azaldu ohi da, edo behintzat horrela azaltzea proposa daiteke. Gure esaldiaren sakoneko egitura ustezko hori honelakoxea genuke, orduan:

Baina hau ez da guk daukagun perpausa. Hortaz, aldaketa erregela bat beharko dugu azaleko egiturako modura helduko bada.

NOMINATIBOA

ETA juntagailuaren bidez nominatiboari, edo bestela nahiagoz gero, NOR delako kasuari dagozkion atzizkiak (singularrekoak zein anitzekoak) daramazkiten izen sintagmak nola lotzen diren aztertzearen, 78 adibide bildu eta miatu ditugu⁴. Adibide hauek osatzen dituzten perpausen artetik, pentsatzekoa denez, bi multzo berezi izan ditugu:

1. lotzen diren elementuak IS desberdin batzuei dagozkienekoa, eta
2. lotzen diren elementuak IS bakun edo bakarrari dagozkionekoa.

1.—IS desberdinak biltzen direnkoa.

ETA juntagailuak NOR kasuan darabilen jokamoldean ondoko moetak berezi ahal izan ditugu, beraren bitartez bi IS edo gehiago biltzen direnetan:

1.1.—Kasu atzizkia IS guztietan agertzen da:

1.1.1.—SINGULARREKO ATZIZKIA

- «Haren izpiritua eta arima» (209,26)
- «Birjina Ama Maria loriosaren gorputza eta arima» (87,42)
- «Ohorea eta aiphamen ona» (196,6)
- «Hori da Jainkoak eman duen legea eta arrimua» (252,5)
- «Ene Jainkoa eta ene Salbatzailea» (44,3)

Ikus, halaber: 68,17 77,29 91,31 149,34 170,12 174,31 203,10 239,5 245,25 262,18 eta 266,13.

1.1.2.—ANITZEKO ATZIZKIA

- «Entzun haren solasak eta abisuak» (59,22)
- «Haren ahaideak eta adiskideak» (138,20)
- «Elementia bat bekhatu, bereak eta bertzerenak» (146,4)
- «Munduko onthasunak, ohoreak eta atseginak» (190,17)
- «Haren nekheak eta borrokak» (230,17)

4. Adibide guzti hauetatik, bost aldiz bakarrik agitzen da atzizkiaren elipsia, baina behin ere ez da ageri elkargaiak izenak direnean. Hortaz, nominatiboari gagozkolarik, Duhaldek soilik adjektiboan artean onartzen (edo behintzat erabiltzen) zuen elipsi mota hau; eta ez beti, atal honetako 2.1.1. puntuko adibideek erakusten diguten bezala.

Ikus, halaber: 64,9 68,34 72,37 86,17 91,8 100,16 135,5 150,29
150,30 150,31 161,1 169,34 186,29 189,6 191,30 196,16 230,7 230,18
239,9 246,10 251,13 255,23 261,28 eta 271,9.

1.2.—Kasu atzizkia azkenak bakarrik darama:

1.2.1.—SINGULARREKO ATZIZKIA

- «Umil eta aphaltura izateko» (105,17)
- «Jauzkor, urgulius eta atseginetarar ekharria denari» (133,9)

1.2.2.—ANITZEKO ATZIZKIA

Ez dago adibide bakar bat ere.

1.3.—IS horiek zenbaki desberdinetako atzizkiak daramazkite:

1.3.1.—SING.-PLUR.

- «Garrazki pagatuko dituzte maithagune itsua eta atsegin gaxtoak» (163,10).
- «Nere bizia eta eginkunde guziak» (111,25)

1.3.2.—PLUR.-SING.

- «Munduko handitasunak, ohoreak eta distiadura osoki arbutzen ditu» (259,5)

1.4.—IS guztiak atzizkirik gabe agertzen dira:

- «Gauerdi eta eguerdi, ilhunbea ala argia, bardin dire zuretzat» (203,10)
- «Izan gaiten beraz leyal eta arthatsu» (47,36)
- «Hanbat gogoramendu on eta barneko abisu» (242,32)

Ikus, halaber: 96,26 eta 145,4.

1.5.—IS guztiak adjektibo bera daramate:

- «Ezpaituk orduan bertzerik egin, Judas eta borredo berria» (149,34)
- «Ibilketa eta elheketa alferrak» (51,22)
- «Gizon eta emazteki, bere eginbidetarik urrun dabiltzanak» (196,23)
- «Miletan gaitz eta bidegabe gehiago» (187,33)
- «Bere nahikara eta atsegin guziak ematea» (119,23)
- «Haren gutizia, pendura eta ahal guziak» (158,4)

2.—Koordinazioa izen bakarrari dagokioneko.

2.1.—Atzizkia izenari atxikitzen zaizkion adjektibo guztiek daramate:

2.1.1.—SINGULARREKO ATZIZKIA

- «Jainkoa da izate bat guzia ederra eta edertasun guzien ithurria» (184,3)
- «Jesu-Kristo phiztua, eta bere aitaz lorifikatua» (222,19)
- «Aita zuzena eta adoragarria» (258,7)
- «Izate bat zeru-lurrak ezdeusetik athera dituen, eta gauza guziak gobernatzen dituen» (183,32)
- «Erreligione bat finkatua izan dena, eta debruek aithortu izan dutena» (112,26)

Ikus, halaber: 47,6 59,4 145,6 145,19 184,23 eta 259,3.

2.1.2.—ANITZEKO ATZIZKIA

- «Egin baditu ere berenaz ditezken gauzarik hoberenak eta baliosenak» (46,18)
- «Edozein mundutar bezain ximenki aphainduak eta arrimatuak» (49,8)
- «Erreflexione luzeak eta ederrak» (51,33)
- «Asko izan diren aingeru gisan bizi izan direnak, eta galdu izan direnak» (125,8)
- «Familia prestuak, ohorezki bizi direnak eta bere egiteko guziak ederki dohazkotenak» (197,9)

Ikus, halaber: 96,6 100,25 130,21 176,11 eta 191,37.

2.2.—Atzizkietako bat ezabatzen da:

- «Jesus, bihotzez ezti eta aphalgura, urrikal zakizkigu» (78,31)
- «Jesus bihotz-ezti ta aphalgura» (104,7)
- «Jesus bihotzez ezti eta aphalgura, egizu...» (109,5)

2.3.—Bi adjektiboak zenbatzaile baten mende daudelarik:

Hemen ere elipsia gertatzen da, baina oso adibide gutxi topatu ahal izan dugu:

- «Mienbro guri eta atseginzale bat» (233,17)
- «Nausi gogor eta ekhar-gaitz bat» (48,4)

DATIBOA

Datibo atzikia daramaten IS oro aztertu ondoren, lekukotasun guzti hauek multzo bakarraren barnekoak direla ikusi ahal izan dugu: bi IS edo gehiago biltzen dituzten adibideak dira; ez dago, beraz, nominatiboaren tokian ikusi dugun bezala, izen bakarrari dagokion koordinaziorik. Egia osoa esateko, topatu dugun adibide bakarra erlatiboazko perpausa da, eta hortaz, perpausen arteko koordinazioari legokioke, ez izenen artekoari.

Hala, bada, idoro ditugunak honela sailka genitzake:

1.—Bi IS-ek daramate atzikia.

1.1.—SINGULARREKO ATZIZKIA

- «Arimari ta salbamenduari ukitzen zaizkonak» (86,17)
- «On guzien ithurburuari eta emaleari bezala» (273,6)
- «Gomenda nork bere burua andre dena Mariari, bere aingeru begiraleari ta bere patroin seinduari» (50,27)

Ikus, halaber: 54,14 69,34 127,10 eta 253,20.

1.2.—ANITZEKO ATZIZKIA

- «Bere buruei ta sentsuei» (191,29)
- «Eztiotela bere eginbidei ta premiazko lanei hutsik eginen» (63,16)
- «Behatu behar zaje meditazioneko gei hari datxeizkon bertze gauzei, eta darraizkon onei edo bidegabei» (101,36)

Ikus, halaber: 118,28 126,11 192,16 193,12 eta 261,16

1.3.—SING.-PLUR.

- «Nere naturalezari ta jaidurei emateko» (188,15)
- «Othoitzari, ta bertze debozinezko egintzei» (216,9)
- «Ez eman mugarririk hartuko duzun urrikiari, eta eginen dituzun penitentziei» (223,9)

Ikus, halaber: 44,13 193,27 eta 233,3.

2.—Kasu atzikia azken IS-ak bakarrik darama⁵.

Hemengoan, anitzeko atzikia duen adibiderik baino ez zaigu ageri:

- «Inguratzen zituen onthasun, ohore ta atseginei» (182,3)
- «Haren maxima galdu ta moda ergelei jarraiki hatzaje» (149,5)

3.—Koordinazioko izenek adjektibo bera daramate.

Lehengoan bezala, oraingoan ere adibide gutxi bildu ditugu, bakarra, egia esateko, eta hau ere anitzeko atzikia daramala:

- «Lagun eta adiskide guziei» (126,36)

5. Hemen, nominatiboaren kasuan ez bezala, izenen artean bakarrik topatzen dugu elipsia. *Corpus* handiago batean bestelakoak ere aurkituko genituzke, zalantzarik gabe. Hala ere, aztertu dugun liburu-zatiaz at agertu zaizkigun esaldien artean behin ere ez da ageri elipsirik.

GENITIBOA

Genitibo atzikia duten IS koordinatuen artean ere bi multzo berezi ahal izan ditugu, lehenagokoan bezala. Alabaina, oraingoan elementu berri bat kontutan hartu beharra dago: «TO GEN» izenaz ezagutzen duguna, alegia. Ikus ditzagun, bada, oraingo honetan aurkitu ditugunak:

1.—IS desberdinak koordinatzen dira.

1.1.—Kasu atzikia IS guztietan agertzen da⁶:

6. -ren kasu-atzikia, batzen diren IS guztietan agertzen denean, badi-rudi haien mendeko izena dela Amankomuneko Gaitzat hartu behar duguna. Kasu guztietan ez, ordea: soilik AG honek nominatiboaren atzikia ez beste kasu-atzikiren bat duenean.

Antzeko samarrak dira, adibidez, bi esaldi hauek:

«Nere salbatzailearen ta nere Jainkoaren bihotz adoragarria» (82,7); eta
«Nere salbatzaile ta nere Jainkoaren bihotz adoragarria».

Baina ez ordea beste hauek:

«Bat egiten naizelarik Jesu Kristoren eta haren Elizaren intentzioekin» (1,15); eta
«Bat egiten naizelarik Jesu Kristo eta haren Elizaren intentziorik».

Izan ere, lehenengoaren AG *intenziorik* genuke («Jesu Kristoren intentziorik eta haren Elizaren intentziorik»); eta bigarrenaren Amankomuneko Gaia atzikia genuke («Jesu Kristorekin eta haren Elizaren intentziorik»).

Antzerakoa gertatuko da, orduan, beste esaldi hauetan ere:

«Jesu Kristo gure salbatzaile adoragarriaren ta gure juje guzien Jainkoaren merezimendu xederik gabeak» (219,12),

non AG *merezimendu xederik gabeak* den; eta

«Jesu Kristo gure salbatzaile adoragarri ta gure juje guzien Jainkoaren merezimendu xederik gabeak», non AG -ren atzikia den.

Baina zer esan, orduan, ondoko esaldi honetaz:

«Jainkoaren eta Elizaren manamenduen kontra» (298,31),

non, manamendu ezberdinak direnez, *manamenduen* izan daitekeen AG? *Kontra* izatekotan, iduri luke «*Jainkoaren kontra eta Elizaren manamenduen kontra*» izan beharko lukeela.

1.1.1.—SINGULARREKO ATZIZKIA

- «Jauntz modeski zein bere adinaren ta herrunkaren arabera» (49,1)
- «Jesu-Kristoren eta Eliza Ama seinduaren xedea» (61,21)
- «Nere salbatzailearen ta nere Jainkoaren bihotz adoragarria» (82,7)
- «Zure loriaren ta nere salbamenduaren etsai izigarri hau» (85,26)
- «Jainkoak bere jujamenduaren eta sentenziaren erregelatzat hartuko duena» (133,21)

Ikus, halaber: 89,16 149,28 174,2 174,3 183,9 184,33 185,35 188,28 197,24 197,25 202,7 219,12 225,27 252,34 256,21 eta 277,8.

1.1.2.—ANITZEKO ATZIZKIA

- «Bere lanen eta hara-hunen erdian» (51,28)
- «Jenden laudorioen ta munduko ohoren gutiziatik» (67,27)
- «Mundutarren burlen eta erasien beldurrez» (67,30)
- «Bere ohitura gaxtoen ta jaidura muthirien kontra» (100,17)
- «Laido saminen eta thormenta gogorrenen artean» (256,19)⁷

Ikus, halaber: 91,29 99,28 113,5 126,17 177,29 212,19 212,33 219,7 eta 256,17.

1.1.3.—SING. — PLUR.

- «Munduko distiaduraren ta gizonen laudorioen etsai» (273,4)
- «Jainkoaren legearen ta nere eginbiden gainean» (145,13)
- Meditatzen den gaiaren eta bat bederaren beharren arabekoak» (103,14)

7. *Artean* aditzlaguna izen sintagma bati erasten zaionean, jakina denez, izen sintagma horrek *-(r)en* kasu-atzizkia hartu behar du nahita ez Izen sintagma bat baino gehiago direnean, azkenak eraman behar du derri-gorrez, aurrenekoetan agertu gabe joan daitekeelarik. Guk bildu *corpusari* gagozkiola, agertu zaizkigun adibideen artean, elipsia ez da behin ere gertatzen, izen sintagma guztiak bait daramate atzizkia. Antzera gertatzen da, halaber, *arabera*, *aldean*, *gainean*, *azpian*, *erdian*, eta *kontra* erabiltzen dituenean.

1.1.4.—*PLUR.* — *SING.*

- «Zoin bere ahalen eta herruñkaren arabera» (71,16)
- «Eraman dituen garaitien eta garbitasunaren gainean» (74,5)
- «Ukhan dituan sentimenduen eta eraman duan bizitzearen artean» (149,17)

1.1.5.—«*TO GEN*»

- «Lege seindu haren, ta gainerako bere eginbiden ongi ikhas-terat» (134,12)
- «Zeruko laguntzen eta grazien ardiesteko bidea» (49,29)
- «Horien eta hekien ez maithatzeko» (249,27)
- «Bere jaidura gaxtoen eta tentamenduen garaitzeko grazia» (225,14)

1.2.—*Kasu atzizkia IS bakar batek darama:*

- «Bere seme maite ta gure salbatzaile amultsuaren pairamenak» (225,35)

1.3.—*IS guztiek adjektibo bera daramate:*

- «Jainko haren edertasun ta maithagarritasun mugarririk gab-en aldean» (177,23)
- «Haren nahikara ta gogoramendu likhitsen arabera» (149,3)
- «Kofesor eta predikari haren bidez» (158,32)
- «Ifernuan da gaitz eta thormenta guzien bilduma» (165,1)
- «Ahaide eta adiskide maiten heriotzea» (194,13)

Ikus halaber: 165,23 173,22 181,29 225,24 258,32 eta 276,17.

2.—*Koordinazioa IS bakarraren barnean eratzen denekoa.*

Atal honetan aurkitu ditugun adibideak honela sailka daitezke:

2.1.—*Kasu atzizkia bi koordinaziokideetan gertatzen da:*2.1.1.—*SINGULARREKO ATZIZKIA*

- «Bizitze luzenaren eta egintz onez bethenaren akhabantzian» (262,35)
- «Maithagune garbienaren ta bizienaren su sakratua» (32,29)

2.1.2.—ANITZEKO ATZIZKIA

- «Izen batzuen eta bertzen azpian» (265,2)
- «Etsai are higuinagoen eta kruelagoen eskuetarat» (221,4)

2.2.—Kasu atzizkia azkenak bakarrik darama:

Honetan adibide bakarra idoro ahal izan dugu⁸:

- «Jaunaren neskato apha eta ezjeusaren izena» (273,12)

Dena den, badago beste adibide bat sail honetan sartu beharko genukeena, baina «To Gen» dela markatu beharra dago; hauxe da:

- «Bere gathe phisu ta ahalkagarrien phorroskatzen» (270,21)

Azpisail berri bat egin beharko genuke hemen, badaudelako bi esaldi gutxienez beste inon baino gehiago hemen sartu beharrekoak; hauetan, kasu atzizkia koordinatzen diren bi elementuen atzean doan erakuslean agertzen da, modu arruntari jarraituz. Hauexek dira bada:

- «Eternitate luze eta ezin akhabatuzko haren aldean» (199,16)
- «Sari handi ta gozo haren ardiestea» (174,24)

Ikusten dugunez, bigarren hau ere «To Gen» moietari dagokio.

8. Datiboaren kasuan gertatzen zen bezala, badirudi genitiboarenean ere Duhaldeko adjektiboen artean erabiltzen duela gehienbatez atzizkien ezabaketa. Dena den, oso gutxitan bada ere, izenen artean ere agertzen da, i.2. ataleko adibideak erakusten digunez. Alabaina, Duhalderen joera nagusia, lehenago esan bezala, atzizkiak beti jartzearen aldekoa da.

2.—PERPAUSEN ARTEKO KOORDINAZIOA

Duhaldek Izen Sintagmak nola lotzen dituen aztertzen saiatu gara orain arte. Baina hauek ez ezik, perpausak ere elkarri lotzen dira pentsamenduak osatzeko; jakina, perpausak ere ez dira nolana nahi elkarri lotzen: badaudeke erregela batzuk koordinazio hori zilegi edo ezinezko bihurtzen dutenak. Patxi Goenagak dioenez, maila berdineko edo *status* gramatikal berdineko perpausak bakarrik lot daitezke; eta geroxeago aitortzen duenez ez da oso erraz jakiten «maila berdintasun hori zertan datzan»⁹. Izan ere, edozein eratako perpausak ezin koordina daitezke. Izen Sintagmen artean bezala, perpausen koordinazioan ere nola edo halako *gaikidetasuna* (Goenagak darabilen hitzaz esateko) behar dute izan lotzera doazen perpausek. Nabardura asko dira gaikidetasun honetan sartzen direnak, eta haien artean ez dira garrantzi gutxieneakoak alderdi semantikoa eta alderdi sintaktikoa. Tamalez, puntu honetaz ezer gutxi argitaratu da gure hizkuntzaz. Gure indarren neurrian puntu honi argi zerbait ematea ardietsiko bagenu, arrunt betetzat aitortu beharko genuke gure asmoa.

Hasteko, Lakoff eta Peters-en lanez geroztik, koordinazio kopulatiiboaren bikoiztasunaz mintzatu ohi da; hau da, alde batetik *koordinazio simetriko* bat edukiko genuke, eta *koordinazio asimetriko* bat bestetik. Koordinazio simetriko horretan elkartzen diren bi perpausak juntagailuaren edozein albotan egon daitezke, klausula horren balio sintaktiko-semantikoa aldatu gabe. Honelakoxeak genituzke ondoko hauek:

a.—perpaus nagusien artean:

«Zenbait seinduren besta denean, hari gomenda gisa berezi batez, eta anima haren prestuguneak imitatzerat» (58,8).

«Zeruan ikhusi eta aditu ditut gauzak» (169,5).

9. *Gramatika Bideetan*, 229. or.

b.—eta perpaus txertatuen artean:

«Hain errespetu guti erakhusten duten; eta alientzia berriko odol adoragarria hain sakrilejoki ostikatzen duten ondikozko Kristau hekiei?» (225,28).

«Mila ezdeuskeriek Jainkoa ganik eta gauza Izpirituaretarik urruntzen eta barrajatzen baikaituzte» (155,20).

Eta, aldiz, koordinazio asimetrikoa izango dugu kokatze alda-keta hori ezinonartuzkoa gertatzen denean edota haren ondorioz balio semantikoa guztiz aldatzen denean. Hau da, bigarren koordinazio mota honetan elkargaien ordena bereizlea da, bigarrenak halako denborazko harremana duelarik lehenengoarekiko (gehiene-tan lehenengoaren ondorioz gertatzen bait da). Harreman hau hu-rrengo esaldiotan ikus dezakegu:

— perpaus nagusien artean:

«Hautazazu bada orai bi muga hetarik zeintara nahi zaren heldu, eta atxikazu zinki hautatzen duzunerat xuxen daraman bi-dea» (153,27).

«Sentimendu hek beti finkatuz doazi, eta azkenean natural bezala egiten dire» (97,12).

Bildu ditugun perpaus txertatuen artean ezin izan dugu adibide egokirik topatu, baina aski genuke eman ditugun azken bi per-pausak txertatu bihurtzea.

Koordinazio kopulatiboaren bikoiztasunarekin jarraituz, euska-raz badago juntagailuaren erabilera berezi bat esan dugun honekin zerikusi handia duena. Honela, oso erabiliak dira

«Afaltzera joan ginen, azkeneko eguna zen eta»

bezalako esaldiak. Esaldi hau beste era batera ere esan liteke:

«Azkeneko eguna zen eta afaltzera joan ginen»

baina ez beste modu honetara:

«Afaltzera joan ginen eta azkeneko eguna zen»

Izan ere, badirudi kausazko erlazio bat dagoela bi elkargai hauen artean; hau da, adibidea kausazko perpaus balitz bezala har genezake:

«Afaltzera joan ginen azkeneko eguna bait zen»

Beraz, juntagailu enklitikoa duten perpausetan koordinazio asimetrikoa gertatzen dela esan dezakegu, eta bi perpausak lekuz alda daitezkeelarik, juntagailua ere beraiekin batera aldatu behar dugu nahitanahiez, oker semantikorik gerta ez dadin.

Bigarren puntu bat ikutu behar duguna elipsiarena da, perpausen arteko koordinazioan ere horrelakorik bait dago. Lehen esan bezala, perpaus koordinatuetan elementuren bat errepikatzen bada, ez da beharrezko biak jartzea. Baina izenezko zatiak ez ezik, aditzak ere, eta zehazkiago aditz laguntzaileak, ezaba daitezke berdinak direnean. Jakina, ezabaketa hau idazlearen hautazkoa da eta ez da beti automatikoki gertatzen aditz laguntzailea berdina izanagatik ere. Batzutan, gainera, aditz laguntzailea ezabatzeak ilun utzi lezake esaldia, eta hortaz bere hartan uzten da. Bestetan, halako erretorika asmo bategatik, hau da, esaldiari indar handiagoa ematearren, ez da ezabatuko.

Guk bildu ditugun 66 esaldietatik hamalautan ezabatzen da aditz laguntzailea: hamaika aldiz perpaus nagusietan, eta hiru bider perpaus txertatuetan. Ezabaketa, gainera, lehenengo perpaus nagusian zortzi aldiz gertatzen da, eta hiru azkenean; perpaus txertatuetan, bakarrik aurreko perpausetan agertu zaigu ezabaketa, baina ez dirudi azkenengo perpausian gertatzea ezgramatikala denik, beti behintzat; honela adibidez, lekukotasun batzuk topatu ditugu Itziar Lakak egin lanean:

«...eta ala desseacendut guciei onerici çayçaten, eta cerviçatu»
(Berlain, TM)

«Viortuten direala, eta batuten, gure gorpuz propioac» (Kapanaga, DC)

Eta, esan bezala, aditzak berdinak izanik ere, batzutan ezabaketarik ez da egiten. Honelako hamahiru lekukotasun topatu ditugu; adibidez:

«Hartzen dut gero nere floka Izpirituala, eta akhabatzen dut nere meditazioea» (109,20)

«Gorputz seinduko sakramenduan errezibitu dituzun eta egun oroz errezebitzen dituzun laido saminak» (82,10)

Hauetan badirudi ez zegoela oztopo larririk ezabaketa egiteko, baina hala ere ez da gertatzen. Beste kasu batzuetan, ordea, esaldia nahiko ilun geldituko litzateke aditz laguntzailea ezabatuz gero:

«Haren laguntza aska bezate, eta arartekotzat balia dakiela othoitz bezate» (269,10)

«Hain errespetu guti erakhusten duten; eta alientzia berriko odol odoragarria hain sakrilejoki ostikatzen duten ondikozko Kristau hekiei?» (225,28).

Honekin bukatzeko, aditz laguntzailearen ezabaketa agertzen duten lekukotasun guztietan aditz nagusiak beti denbora berean daudela topatu ditugu. Pentsarazi behar ote digu honek bestela agertzerik ez dagoela? Zer esan, orduan, ondoko perpausei buruz:

«Zuk jasotzen eta jasoko dituzun irainak».

«Zuk egin eta egingo dituzun lanak».

«Denoi gertatu, gertatzen eta gertatuko zaizkigun ezbeharrak».

Hauek nahiko erretorikoak gertatzen badira ere, nik ez nituzke inondik inora ezgramatikaltzat hartuko.

Eta azkenik, beste atal baterako utzi ditugu hamar esaldi, zeinetan *ETA* era bukatuan dagoen aditz nagusiari erasten zaion, juntagailuaren erabilera honetan egon bait daiteke *-TA* atzizkiaz egiten dugun partizipioaren jatorria. Honela itzulia agertzen da behintzat leku askotan. Grafiaren aldetik, badirudi Duhaldeak halako bereizketa egitera jotzen duela, askotan *ETA*ren atzetik koma jartzen duelako, baina ez beti. Dena den, bereizketa grafiko honen alde letorke nominalizazioetan juntagailua agertzen denean koma hori aurreneko aditzaren ondotik joatea, aditz horrek atzizkia ezabatuta duelarik, noski:

«Bertze giristino laxoak bere nagitasunetik sendatu, eta meditazioenari jarraikitze» (95,20).

PERPAUS NAGUSIEN KOORDINAZIOA

1.—Inolako ezabaketarik gabekoa.

1.1.—Aditza edo aditz laguntzailea berdinak direlarik:

- «Bere bekhatuen orhoitzapenak urratzen ditu, eta agertzerat doazin tribunal ikharagarriari behatzeak guziak izialduraz lehertzen ditu» (195,33)
- «Hartzen dut gero nere floka Izpirituala, eta akhabatzen dut nere meditazionea» (109,20)
- «Haren laguntza eska bezate, eta arartekotzat balia dakiela othoitz bezate» (269,10)
- «Utzia-utzi gelditzen ohi da, eta askotan arratsa ardiesten da goizeko othoitz egin gabe» (49,27)
- «Hautazazu bada orai bi muga hetarik zeintara nahi zaren heldu, eta atxikazu zinki hautatzen duzunerat xuxen daraman bidea» (153,27)

Ikus, halaber: 73,16 133,8 eta 195,36.

1.2.—Aditzak ezberdinak direlarik:

- «Menturaz ere holakoa izatea loria zaitzu: eta ahalgeturen zare, garbi, modest, erretiratu, prestu, debot izateaz» (212,35)
- «Mahasti bat landatzen duenak nahi du mahasti hark harrentzat ekhar detzan fruituak, eta arrazoin du» (188,31)
- «Indarrak hartzen ditu, eta azken oreana ethortzen da» (122,31)
- «Sentimendu hek bethi finkatuz doazi, eta azkenean natural bezala egiten dire» (97,12)
- «Zenbait seinduren besta denean, hari gomenda gisa berezi batez, eta anima haren prestuguneak imitaterat» (58,8)

Ikus, halaber: 48,14 50,9 58,13 74,38 83,33 86,22 92,9 106,32 134,1 188,33 196,3 220,4 226,27 245,2 253,11 eta 269,17.

2.—Aditz laguntzailea ezabatzen denekoa.

2.1.—Aurreneko aditz laguntzailea:

- «Nere arima beregin eta aberats dezadan» (245,29)
- «Zeruan ikhusi eta aditu ditut gauzak» (169,5)
- «Tronuaren gainean denak askotan hasgorapen frango aurthikitzen eta asko nigar isurtzen du» (117,4)
- «Hura hartu eta atxiki duk hire aitatzat» (148,2)
- «Bada gurutzeko sakrifizio odolezkoaren merezimenduak iratxikitzen eta baliatzen zaiku» (226,10)

Ikus, halaber: 133,12 191,4 eta 196,35.

2.2.—Atzeneko aditz laguntzailea:

- «Jaundone Paulo, Santa Magdalena, bertze asko Seindu Jainkoarendako maithagunez guziz ederresteko den gisan izan dire sustatuak eta urthuak, eta Andre dena Maria bertze guziak elkharrekin emanik ere baino gehiago» (172,28)
- «Garait zezaketela bere flakeza eta zebe, eta azpitik atxik bere pendura gaxtoak» (161,17)
- Bakhotxari bere bihotzak eta debozionateak, eragin diotzoke, bai horren, bai bertze geien gainean, bertze gogoeladurarik ere, eta bai sor-araz bertze sentimendurik» (109,26)

PERPAUS TXERTATUEN KOORDINAZIOA

1.—Inolako ezabaketarik gabekoa.

1.1.—*Aditza edo aditz laguntzailea berdinak direlarik:*

- «Hain errespetu guti erakhusten duten; eta alientzia berriko odol adoragarria hain sakrilejoki ostikatzen duten ondikozko Kristau hekiei» (225,28)
- «Helas! ikhusten du Jainko hura eta bethikotz galdu duela; eta bere faltaz galdu duela» (156,5)
- «Orhoitu behar da, eta zinez eman gogoari, Jainkoa lekhu guzietan dela, eta bereziki athoitzean jartzen garen lekhuian dela eta ohartasun zerezi batekin beha dagokula» (101,1)
- «Gorputz seinduko sakramenduan errebitu ditutzun eta egun oroz errezebitzen ditutzun laido saminak» (82,10)
- «Hala nola berriz, berant jaikitzen denean, oro makhur gerthatzen ohi baitire, eta bertzela eginen ziren asko egintz on egin gabe gelditzen baitire» (48,31)

1.2.—*Aditzak ezberdinak direlarik:*

- «Norbaitek, edo zeren bere bizi-behar handiak eztuen mement bat ere lanetik aldaratzerat, edo zeren den bertzeren azpiko, eta aintzindariak gaizki kausitzenez, ezin har balezake astirik» (47,18)
- «Bethi zirauen eta azken hatsarekin xoilki baratu zen mortifikazione bat» (70,5)
- «Jainkoak bere haserrearen haize guziz botheretsuaz, bekhatuarentzat duen higuinz mugarririk gabean, eta bakarrik bere etsajei jazartzeko phiztu duen su bat da» (164,17)
- «Sinhesten dugu egiazko dohatsutasuna nigarretan datzala, eta aberatsak eta lurraren gainean bere nahikarak dituztenak dohakabe direla?» (232,28)
- «Haren ohoratzekotzat egiten ditutzunak nahi baduzu, bere umeari bezala, begionez beha diezazun, eta arartekotzat balia dakizun» (270,28)

Ikus, halaber: 60,18 102,34 118,27 118,31 144,24 161,4 173,34
175,24 204,5 205,34 228,34 274,13 eta 276,4.

2.—Aditz laguntzailea ezabatzen denekoa.**2.1.—Aurreneko aditz laguntzailea:**

- «Mila ezdeuskeriek Jainkoa ganik eta gauza Izpiritualetarik urruntzen eta barrajatzen baikaituzte» (155,20)
- «Bethi hasten, eta behinere ez akhabatzen, ez gutitzen eztena da eternitatea» (167,6)
- «Bere nausia bezala adoratzen eta bere salbatzailea bezala maithatzen duelako itxurak egiten diotza» (221,12)

2.2.—Atzeneko aditz laguntzailea:

Honetan ez dugu adibide bakar bat ere topatu ahal izan aztertu ditugun esaldietan.

ADITZ NAGUSIA ERA BUKATUAN + ETA

- «Liburu on batez zerbitza diteke, pixka bat irakurri eta haren gainean erreflexioak egiten dituelarik» (52,10)
- «Askori gerthatzen zaiela, osasunarekin etzan eta goiza argitu baino lehen Jaunaren tribunalerat deithuak izatea» (56,16)
- «Gerthatu den huts hura garbiki erran eta, askiko da ongi erranak diren bekhatuez jeneralean eta xehetasun handitan sarthu gabe akusatzea» (464,26)
- «Orobat meza entzuterat joan eta, aitzinean edo ondoan Jainkoak daki zenbat denbora galtzen dute elheketan eta funsgabekerietan» (71,3)
- «Oneski har dezaketen denbora debozionario gauzetan eman eta, gainerakoak eginen dituzte lanean hari direlarik» (72,11)
- «Meditatzen den geia gogoan ongi hartu ta, bihotza haren araberrako sentimendutan sartzen hasi ditekhen artean» (102,1)
- «Ala egia baitiote herstura hartan izan eta mundurat itzuli direnek» (123,6)
- «Eztiteke neretzat bakhe osorik, kofesio on bat egin eta harekin batean bekhatua arras uzten dudalarik, ezpanaiz hil aitzinean» (131,2)
- «Laborari batek urthe guzia nekhe handitan iragan eta, uzta eder baten biltzeko bezperan ikhus betza bere alho-rretako fruitu joriak harrite batez herrauts bilhakatuak» (156,23)
- «Debruaren menetik atheratu ta, Jainkoaren ume ta zeruko primu gu egiteko» (242,25)

AZKEN HITZA

Lan honetan, koordinazioaz, koordinazio kopulatiboaz, eta bereziki *ETA* juntagailuaren inguruan gertatzen denaz mintzatu nahi izan dut neure ahalbideen neurrian. Baina koordinazioa fenomeno askoz zabalagoa da, eta bere osotasunean aztertu beharko da haren berri zehatza jakin nahi baldin badugu. Sintasiaren aldetik fenomeno bakarra bada ere, badaude beste juntagailu ezberdinak eta bakoitzaren erabilera, testuinguru guztietan, ikertu beharko litzateke. Honetarako, guk erabili dugun baino *corpus* handiagoa eta egokiagoa bilatu beharko genuke, ahozko hizkeratik hurbi-lagokoa, idatzitako hizkera, landuagoa eta orraztuagoa izaki, ez bait da, beharbada, aukerakoena. Honela, batez ere koordinazioak eragiten duen atzizki-elipsia aztertzerazuzendu den lan honetan, Duhalde idazle lapurtarraren liburuan fenomeno hau oso murriztua dela, eta batez ere adjektibo elkartuen artean gertatzen dela ikusi ahal izan dugu.

Azterketa sakon batek, bestalde, koordinazio hutsa ez diren, baina honekin amankomuneko alderdi franko duten beste zer batzuk ikutu beharko lituzke. Izan ere, juntagailurik gabe justaposizioan jarritako elementuen artean juntagailuok eragindako fenomeno berak gerta daitezke¹⁰. Orobat, hitz elkarketa mota zenbaitzutan gertatzen den koordinazio berezia hartu beharko luke kontutan¹¹.

10. Izan ere, dela koordinazioaren, dela justaposizioaren bidez bi sintagma baino gehiago batzen direnean, badirudi atzizkien ezabaketa maiztasun handiagoaz gauzatzen dela, esaldia astunegi ez gertatzearren. *ETA* juntagailua azaltzen bada, azken bi elkargaien artean azalduko da. Ondoko esaldietan ikus dezakegu hau:

- «Zure gorphutz, arima, odola eta Jainkotasunarekin» (41,24).
- «Esperantza, humiltasun eta errespeturekin» (42,33).
- «Hanbat beheramendu, nekhe, izerdi, laido, nigar, thormenten bidez» (283,27).

11. Villasantek esaten duenez, elipsia hitz elkarketaren arima da. Eta honela, hitz elkarketa koordinaziotik oso hurbilekoa da ondoko adibideetan ikus daitekeen bezala:

«Neskari eta mutilari»	}	«Neska-mutilei».
edo «neskei eta mutilei»		
«Zeruaren eta lurraren kreatzailea»		
«Zeru-lurren kreatzailea».		

Hitz elkarketa, gainera, anitzeko atzizkiaz gertatuko da beti, elipsia dela medio.

DOS NOTAS SOBRE EL EUSKERA EN ALAVA EN EL SIGLO XIX

ALBERTO GLZ. DE LANGARICA

Entre la variada y rica documentación que atesora y ofrece el Archivo Histórico del Obispado y Diócesis de Vitoria, ofrecemos estos materiales referentes al euskera en Alava, de entre otros muchos, ofreciéndolos como indicación minúscula de otros más valiosos y ricos que sobre el euskera allí se han de encontrar.

El primero de ellos es un comentario o pequeño vocabulario que aparece entre las primeras páginas de un *Libro de Arca de Misericordia* (1663-1879) del pueblo de Zaitegui; otro es una carta dirigida por el Concejo de Urrunaga pidiendo la remoción de su párroco por no conocer el euskera y el resto, algunas referencias a él, en 1884 y 1885.

ZAITEGUI 1811

En una de las primeras páginas del libro *Arca de Misericordia* del lugar de Zaitegui (Alava), hoy depositado en el Archivo Histórico Diocesano de Vitoria (A.H.D. V.) con la signatura «Zaitegui n.º 14» y que abarca de 1663 a 1879, encontramos el siguiente vocabulario que, por comparación de letras en el mismo libro, creemos es de quien hizo las cuentas en 1811.

Lo transcribimos a continuación:

«Significado de los más de los nombres de la Jurisdicción del lugar de Zaitegui».

<i>Nombre corrompido que tienen</i>	<i>Nombre propio</i>	<i>Su significado</i>
* Arcallarate	Alcallar arte o arcalla arrata	Entre los cambrones o entrada de los cambrones.
* Ardumbre	Arri urdio pe	Bajo la piedra musida.
* Aldasolo	Alde solo	Pieza de ladera.
* Aporrain	Apor arin	Pronto se desmenuza.
* Armoreta	Armoretan	En los montones de piedra.
* Ascorozulueta	Ascora suloetan	En los agujeros de las hachas.
* Aspunsu	id.	Cabeza de la Peña.
* Aspudusiaga	Alper dusu ara	De valde vas allá.
* Benta buru	id.	Cabecera del mesón.
* Barrerasar	id.	Barrera o cerradura vieja.
* Ballesta solo	id.	Pieza de los arcos o flechas.
* Calepe	id. o Calebe	Bajo la calle o calle abajo.
* Caleburu	id.	Cabezera de la calle.
* Erreta	id.	Se quema.
* Erretoste	Erreta oste	Tras de lo que se quema.
* Espea, otros llaman	Elespea	Bajo la iglesia.
* Aspea	id.	Bajo la peña.
* Garracain	id. (no se sabe hoy [1811?] su significado)	Término muy antiguo (<i>sic</i>).
* Goicodesalde	Goico Elexa alde	Al dado de la iglesia de arriba.
* Llerarate	Lerar arte	Entre los fresnos.
* Ler gorri	Lur gorri	Tierra roja.
* Lubiaga	Lur bi ara	Mira dos terrenos.

<i>Nombre corrompido que tienen</i>	<i>Nombre propio</i>	<i>Su significado</i>
* Ibiarrate	Ur biarrate	Boquete de dos aguas.
* Igurios o Ugurios	Ur guiri oz	Para nosotros o a nosotros agua fría.
* Iturgasiaga	Iturri gaisagan	A la fuente salada.
* Icaya	Icosa	Tortero.
* Machinsolo	Machinen solo	Pieza de Martín.
* Machinen goien	Machinea goien	Sobre la de Martín.
* Odijuaran	Odeguja aran	Mira la nubada.
* Inchaurluze	id.	Nogal largo (de él hay tradición que se hicieron los altares que hoy existen).
* Zaitegui	Zaitutegui	Guarda el sitio.»

A pesar de que el juego de hacer etimologías, sea uno de los deportes preferidos de los eruditos locales, me resisto a hacer la crítica y corrección del texto en su traducción. Creo que el servicio está cumplido con transcribirlos tal como he podido leerlos.

La letra parece ser la misma del que hacía las cuentas de fábrica y arca de Misericordia, del que desconocemos más datos que su nombre Baltasar Iñíguez de Ciriano.

Urrunaga 1871-1872

Entre los papeles varios de la sección de «Pueblos de Alava» del mismo archivo encontramos una carta-expediente de 1872 que transcribimos a continuación:

«Ilustrísimo Sor. Obispo de Vitoria.

Los que suscriben representantes del Pueblo de Urrunaga, a nombre del vecindario en general, a su Señoría Ilustrísima, con la sumisión y respeto esponen:

Que siendo tantos los rumores que en dicho pueblo circulan por el Párroco Don Patricio Insausti, por no estar éste enterado de la lengua primitiva que estos poseen y habiendo sido necesario el llamar a otro párroco un sin número de veces, tanto de día como de noche por comprender éste la lengua del País; todo el mencionado pueblo hemos dispuesto en lo sucesivo, de no confesarnos ni hacer las demás cosas de la Iglesia, si no es en vascuence, que así nos lo han enseñado nuestros antecesores, y es con lo que queda nuestra conciencia tranquila en los actos que profesamos.

Suplicamos a Su Señoría Ilustrísima, tenga la bondad de relevar del puesto que ocupa al citado Don Patricio Insausti, poniendo un vascongado en su lugar.

Es gracia que los esponentes desean conseguir del benemérito corazón de Su Señoría Ilustrísima (D.D.G.).

Urrunaga 26 de Diciembre de 1871.

Pedro Manuel Arechaga

Manuel Goicoechea».

En su margen lateral y al final del escrito continúan la diligencia del Secretario del entonces Obispo Mons. Dn. Mariano Alguacil Rodríguez, y del Arcipreste de Villarreal de Alava:

Vitoria, 8 de Febrero de 1872».

INFORME a continuación nuestro Vicario de Villarreal. Lo decretó E.E.I. el Obispo mi Sr. de que certifico.

Dr. Dionisio López de Alda. Stro.»

«Exmo. e Ilmo. Sr. el infrascrito Vicario de Villarreal, después de haber tomado todos aquellos informes, que ha juzgado necesarios, para el mejor desempeño de su cometido, no puede menos de manifestar; que la lengua usual en el pueblo de Urrunaga es la vascongada; que por esta razón ha sido preciso por tres veces, llamar si bien de día, al Señor Cura de Urbina para

la confesión de otros tantos enfermos, en cuyos tres casos lo mismo hubiera sucedido de noche y, que finalmente este mismo Señor Cura fue invitado el año próximo pasado para el examen en doctrina cristiana y, también, para las confesiones durante el tiempo del cumplimiento pascual del mismo año; por todo lo cual y en atención, a que este pueblo es bastante díscolo; cree el que suscribe, sería muy conveniente que se accediese a lo que se solicita.

V.S.I. sin embargo, en su alta sabiduría juzgará los anteriores informes que suministra el que suscribe, lleno de pena y amargura por el modo irrespetuoso con que está redactada la anterior exposición; y adoptará la resolución que crea más conveniente.

Dios guarde a V.E.I. muchos años.

Villarreal de Alava 14 de Febrero de 1872.

Excmo. Illmo. Sr.

Manuel de Galindez. Vic. Eccle.º»

(A.H.D.V. Pueblos de Alava. Urrunaga. Papeles sueltos. Año 1872).

Aparte de confirmar y aclarar los límites del euskera en Alava, según el mapa editado por el Príncipe Bonaparte¹ en estos años 1870..., por el presente documento apreciamos que en 1871 todavía se hablaba euskera; «la lengua primitiva que estos poseen», «vascuence», «lengua vascongada», (en el texto); que el cura anterior la había hablado, y que gran parte del clero también la hablaba, aunque extraña que el entonces párroco Patricio Insausti Mendibil no la supiera, pues era nacido en Gojain (15-3-1838), pueblo muy cercano a Urrunaga.

Patricio Insausti Mendibil se ordenó el 23 de septiembre de 1865, como cura propio de San Andrés de Tabliega (Arz. de Burgos), pasando a la Diócesis de Vitoria por falta de salud, a partir de agosto de 1874 fue coadjutor de la Parroquia de la Catedral de Vitoria.

1. *Carte des sept provinces basques, montrant la délimitation actuelle de l'euskara et sa division en dialectes (sous dialectes et varieties)*. Imp. London 1863, escala en millas, 1:200.000.

Le sustituyó el 1 de marzo de 1872 D. Isidoro Azcárate y Castañares, por lo que suponemos hablaría euskera; había nacido en 1845 en Villarreal de Alava, y ordenado en 1869; habiendo ejercido su ministerio hasta entonces en Betolaza. Después pasaría toda su vida en pueblos de habla euskérica, en 1872 en Urrunaga; 1880 Castillo Elejabeitia; 1881 Alboniga y S. Eufemia de Bermeo; 1882 S. María de Bermeo.

Por estos años hallamos que los curas de Urrunaga y Urbina alternan atendiendo a Gojain. El anterior beneficiado de Urrunaga, quien suponemos hablaba euskera, se llamaba Miguel de Basabe y tenía por cura servidor a Benito Goicorretea. De ambos desconocemos más datos, aunque suponemos que el primero sería de edad avanzada para tener un cura servidor, que atendía también Betolaza, con «Segunda misa».

En estos años encontramos también otros sacerdotes conocedores del euskera; el sacerdote a quien llamaban para confesar y atender moribundos por conocer el euskera: Teodoro de Arrieta e Inurritegui, éste era natural de Ochandiano (1839). Había estado ejerciendo su ministerio en Ozaeta (1864); Villarreal (1865); Urbina (1871) y por la guerra carlista se ausentó desde mayo de 1873 a junio de 1876. Después pasará a Güeñes (1876); Zalla (1876); Galdames (1880) y Ochandiano (1883). Había sustituido en Urbina a Juan de Nafarrete, nacido en 1806 en Urrunaga, y por ambos datos suponemos que hablaría la «lengua bascongada». Durante su ausencia con el ejército carlista le sustituyó Gregorio Fernández Lamana, que atendía también a Gojain².

En años anteriores (1862) había atendido a Gojain, conociendo el euskera, Bruno Bergara (sic) de quien desconocemos más datos.

Por la rapidez con que se cubrió esta plaza de Urrunaga, con un conocedor del euskera, menos de un mes tras el informe, vemos la atención que se daba al euskera como vehículo de catequización en esta época en la diócesis vascongada.

Esta preocupación ya reflejada en los Sinodales de Calahorra de 1700³ «Predicadores en tierra vascongada: Prediquen en su

2. *Boletín Oficial Diócesis de Vitoria*. 1873, p. 277.

3. *Constituciones Sinodales del Obispado de Calahorra*. 1700. Título I, cap. XII, flo. 127.

idioma y no en romance» la reasumirá don Mariano Miguel Gómez Obispo de Vitoria, quien en el Sínodo diocesano de 1885 mandará:

«Siendo un hecho indudable, gracias a Dios, según nos hemos informado en la Santa Pastoral Visita, que en la mayor parte de las poblaciones de Guipúzcoa y Vizcaya, y principalmente en los caseríos, apenas se habla otro idioma que el vascuence, encargamos a los párrocos y demás sacerdotes que en la predicción del santo Evangelio y explicación de la doctrina cristiana, se valgan del idioma usual en las respectivas localidades»⁴.

Andrés Iturzaeta y Eguía

Entre un legajo de documentos varios referentes al euskera, encontramos también una carta del sacerdote y escritor euskaldún Andrés Iturzaeta y Eguía.

Nacido en Ochandiano (10-XI-1838), y no en Durango como aparece en la *Enciclopedia General del País Vasco*, tras sus estudios de 6 años de Teología en el Seminario de Aguirre, ordenado sacerdote (21-3-1863), ejerció su ministerio en Ganzaga (1863), Ochandiano (1865), Aréjola (1871), Olaeta (1879), Villarreal de Alava (1880) para recalar en Ochandiano donde falleció el día 10 de febrero de 1912⁵.

De salud delicada, durante la última guerra carlista estuvo un año exiliado en Francia (septiembre de 1870 a igual mes de 1871).

Aparte de su versión al euskera del *Reglamento de las Hijas de María* en 1884, que nos notifica en su carta, escribió:

1984: *Urtearen domeca gustiñetaraco berbaldiac, Homilias para todos los domingos del año, eta Doaindicoac, Panegéricos*, del R. P. Fray Juan Antonio de Unzueta (tomos de 390 páginas cada uno)⁶.

4. *Decretos y Constituciones del Sínodo Diocesano celebrado en la S. I. C. de Vitoria por el Excmo. e Ilmo. Sr. Obispo de la misma Dr. D. Mariano Miguel Gómez*. 1885. Imp. Cecilio Egaña.

5. N. Alzola, «Iturzaeta Otxandio'koa» en *Egan* 1965, XXIV, pp. 137 y 138.

6. Impreso en Tolosa en casa de E. López en 1894.

1899: *Aita Gaspar Asteteren icasbide cristinaucorraren Azalduaren laburrac; Breve exposición de la doctrina cristiana del Padre Gaspar Astete* (215 páginas con ejemplos de tipo pedagógico)⁷.

1900: *Esaldiac Santuen eta Escutapez miragarricoen ganian. Disertaciones sobre los santos y admirables misterios*⁸.

La carta dirigida al Secretario del Obispo de Vitoria, en la que nos da algunos datos de su delicada salud, y una gran confianza en su destinatario, dice así:

«Villarreal de Alava, 18 de Agosto de 1884

Sr. D. Andrés González de Suso

Muy señor mío y mi apreciado amigo:

Al propio tiempo que acuso a V. el recibo de uno de los cuadernos pertenecientes al Reglamento de las Hijas de María, remitido para su versión al bascuence, le hago presente la imposibilidad en que me encuentro para acudir a los Santos Ejercicios, que darán principio hoy en el Seminario Conciliar.

La enfermedad que me acometió el día 20 del mes próximo pasado, continua todavía causándome desvanecimientos de cabeza que me dejan sin fuerza para trabajos intelectuales.

El facultativo que me asiste, me aconseja que por ahora me abstenga de todo trabajo; y así es que no hago más que las cosas precisas que por obligación debo practicar. Desconozco qué clase de indisposición es la que padezco, pero me inclino a creer que debe ser efecto de los desequilibrios, por más que el médico opine otra cosa.

Recomendándole mis afectuosos recuerdos para mi amigo el Sr. Gallarza, disponga como guste de ésta su affmo. s.s. y capellán Q.S.M.B.

Andrés de Iturzaeta»

Espero que estas cortas notas sirvan a algún estudioso para mejor conocer y estudiar el pasado literario del euskera en Alava.

7. Impreso en Durango en casa de R. Soloaga en 1899.

8. Impreso en Durango en casa de F. Elosu, en 1900.

CONTRA LEKOBIDE

LUIS MICHELENA

1. Sin necesidad de adentrarse en la maraña de una vieja o nueva *Gegenstandstheorie*, lo que nos llevaría a inevitables y envenenados debates, cabe aceptar que 'objetos' de diferentes clases tienen distintas maneras de existir o, si se quiere, de subsistir, etc. Y, si hablamos con gente enterada de temas vascos, no habrá necesidad de largas discusiones para concluir que hay que poner mucho cuidado en matizar en cualidad y en cantidad la entidad que hay que atribuir a motivos tradicionales, hechos fabulosos y personajes legendarios.

Así nuestro *Basajaun*, singular o plural, ha superado la prueba que le exigía Baroja, vacilante todavía: los testimonios demuestran con superabundancia que no es una creación de *Musiu Chaho*, sino que tiene tanta consistencia como Tartalo, por ejemplo, siempre que éste vaya adornado de artículo. No ha ocurrido otro tanto, sin embargo, con el patriarca que asignó a nuestro pueblo. Lo que sucedió, si está permitido repetir una historia bien sabida, es que un *aitoren* (*seme, alaba*) auténtico, encabezado con una mayúscula de apropiación indebida, se convirtió en *Aitoren*, partido en dos en *Aitor-en* (en nuestra pronunciación normal *Aitorren*), que engendró al venerable *Aitor*, nombre que ha tenido una muy curiosa aceptación por generaciones recientes y mitóforas.

Podría hacer una larga digresión sobre la escasa confianza que merecen los intentos de atribuir señas de identidad, por racionalización evemerista o (modo más eficaz) por inclusión en el acervo de los monumentos nacionales, al conde Drácula. Bram Stoker le dio vida o semivida, por más que utilizara materia preexistente: así el elemento incorporado por el capitán Marryat a su *The Phantom Ship* o, muchos siglos atrás, el que personifica el soldado noctámbulo de Petronio.

No es necesario, ya que sabemos algo seguro del pasado de un tema bien incorporado a nuestra tradición, que —como a mu-

chos otros— me fue contado de niño incontables veces, y que alcanzó su culminación digamos histórica con los dos volúmenes de *San Miguel de Excelsis*, 1774, de fray Tomás de Burgui. La novelesca, algo más de cien años después, llega al acabarse la última guerra carlista, en 1878, con *Amaya o los vascos en el siglo VIII* de Navarro Villoslada. Para conocer su trasfondo antiguo basta ahora con leer cómodamente «La leyenda de Teodosio de Goñi», de Julio Caro Baroja y el texto que publica José María Lacarra con el título «Milagros de San Miguel de Excelsis». Véase *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* 1, 1969, 293-345 y 347-361.

2. En cuanto al Cantar de Lelo o de los Cántabros, respetable en tiempos aunque su respetabilidad no estuviera nunca del todo asegurada, hace mucho que perdió, embate tras embate, el aura de antigüedad venerable que lo envolvía, hasta el punto de que seguramente ha llegado a borrarse hasta su huella en la memoria de bastantes. Tal vez la mejor manera de iniciarse o reiniciarse en esta pieza capital de nuestra «materia de Cantabria» (la que Jon Juaristi llama «de Vasconia») sea un largo trabajo de Julio de Urquijo, inacabado al parecer: «La Crónica Iburgüen-Cachopín y el Canto de Lelo», *RIEV* 13. (1922), 83-98, 232-247, 458-482 y 15 (1924), 163-182 y 523-548.

Urquijo se lamentaba de que por aquellas fechas —hace ya sesenta y tantos años— hubiera aún quien se negaba a rechazar la autenticidad del canto, tomada en sentido lato y hasta en sentido estricto. No creo que hoy quede ninguno que la acepte empezando porque, como se ha apuntado, ya no sea acaso una muchedumbre la que conoce de forma directa la influencia que tuvo y las disensiones que causó. Por eso hoy, que no asusta ser atrevido (lo que asusta es antes el aparecer como defensor del carácter genuino o valioso de alguna parcela de nuestra memoria colectiva), bien se puede considerar si no se puede llevar un punto más cerca o un punto más lejos la crítica de Urquijo que, como ahora se ve, no fue siempre tan demoledor como le pintaron.

Cuando preparaba *Textos arcaicos vascos* hubo dos grupos de textos, no olvidados, que descarté de antemano, no sé si con acierto. Los de transmisión oral, en primer término, lo que me obligó a prescindir, por no pecar de parcial, del cantar suletino de Berterretche, a pesar de que trabajos previos, los de Gavel en primer lugar, permitían aprovecharlo sin inconvenientes graves. Pero no

me atrevía a abordar el de Alostorrea, conocido por un vago recuerdo que aflora por lo esencial en Araquistain. Lo que motivaba mi embarazo era que no acertaba a ver, como tampoco acierto ahora, la relación entre el verso y la prosa exegética. En otras palabras, el texto poético sólo guarda a mi entender una leve y ambigua relación, si es que la relación existe, con el desarrollo explicativo en que lo envolvió su divulgador.

También dejé de lado el canto de Lelo de que ahora voy a ocuparme, siquiera sea de modo marginal. Pero acaso convenga introducir aquí una brevísima aclaración preliminar, para separar desde el principio los dos elementos, desiguales en tamaño y en calidad, en que ha llegado hasta nosotros. Estoy —todos estamos— de completo acuerdo con lo que Julio Caro Baroja, en trabajo no muy reciente, escribió sobre la conveniencia de marcar la distinción: «Hay que separar... la historia del canto de los cántabros del 'Canto de Lelo'». Esta referencia y otras que pueda introducir proceden del capítulo «La significación del llamado *Canto de Lelo*», en *Mitos vascos y mitos sobre los vascos*, San Sebastián, Txertoa, 1985, 77-102.

Con esto digo que voy a extenderme en exclusiva sobre el canto de los Cántabros. Del de Lelo poco se puede poner en debate. Su autenticidad está garantizada por varias versiones independientes y por la misma voz *lelo* en el léxico común. Su función está también patente: era un «monstruo» que servía «para dar la consonancia del entendimiento de los versos y pies de cantar venideros», según la fuente del canto de los Cántabros. No voy a negar que estos segmentos fónicos o gráficos encadenados tuvieran alguna vez sentido propio. Pero ya no lo tienen, ni para nosotros ni para nuestras fuentes. No creo tampoco que algún día, por el camino que ensayó Caro Baroja, vayamos a recuperar el sentido que alguna vez pudo haber ahí.

Advierto, para no ser injusto conmigo mismo, que nunca me he negado a entrar en el confuso cuanto penoso laberinto de la crónica Iburgüen-Cachopín donde queda todavía sin duda alguna valiosa pepita éuskara que otra entre tanto árido peñasco. Me he ocupado incluso de las conocidas falsificaciones, fechadas el 564 y el 748, que se conocen por 'escrituras de Andramendi'. Pero aquí, con todo, los textos constituyen, ya que no inapreciables monumentos históricos, sí un excelente ejemplo de prosa vizcaína del siglo XVI (al menos del de finales del quinientos), un tanto hierático y hasta seguramente arcaizante, aunque sin daño para la

comprensión, que cuenta además con el apoyo de una fiel versión al castellano. En realidad, habría que ver cuál de los textos es traducción del otro, aunque me inclino a pensar que, por una vez, cabe muy bien que no sea la parte vasca la que ha sido traducida.

3. Nuestro canto está en verso, hecho incuestionable si se descuentan algunos *potos*, pero, para darlo por compuesto en los principios de nuestra era o no mucho más tarde, fue redactado en una especie de «fable» que en este caso no podía basarse en precedentes como los que sirvieron de modelo a cierto *Centón epistolario* que todavía se mencionaba como documento fehaciente cuando yo empezaba el bachillerato. Tampoco había iniciados en los métodos de la lingüística que, aunque Bunge no lo haya sabido, permitieron adornar con un letrero la fíbula de Preneste, hallada en 1871 pero fechable por el 600 a.C. según la sólida autoridad de A. Ernout, que generación tras generación de latinistas hemos tenido que aprender después o, lo que es peor, explicárselo a otros.

Dada la diversidad de manos que se echa de ver en la crónica, no se puede menos de admitir que, junto a gente que sabía vascuence, como el que escribió y tradujo las mentadas escrituras, había alguno o algunos que lo sabían muy mal, entre autores y copistas, a juzgar por este texto y algunas de las explicaciones que lo acompañan.

Según Juan Carlos de Guerra, en el largo estudio dedicado a estos versos en *Viejos textos del idioma. Los cantares antiguos del euskera*, San Sebastián, Martín y Mena, 1924 (libro recogido de la revista *Euskalerraren alde*), págs. 92-120, se puede afirmar rotundamente (pág. 94 ss.) que lo que ha estudiado del texto le lleva a pensar que fue autor de «esa producción el caballero arratiano Antón de Bedia, autor de un *Tratado de las cosas de Vizcaya*, que sólo conocemos por citas de otros escritores, y gran zurcidor de leyendas genealógicas que se copiaron en aquel centón por cosa cierta».

Por mi parte, no veo razón para rechazar que el fervor de la época, la vuelta a los clásicos unida al entusiasmo expansivo que llenó al menos la primera época del reinado del Emperador (se trata de hechos en los que, como señala muy bien Guerra, participamos los vascos con tanto fervor como los extremeños, por ejemplo) haya tenido que ver con la creación del canto. Lo

que no percibo en él es el claro eco «del modo de hablar de los naturales de Arratia» que notaba nuestro predecesor mondragonés. La verdad es que cuesta notar 'acentos', salvo un cierto aroma vizcaíno, en un texto de ese género. No se puede con todo rechazar que al componerlo o copiarlo haya tenido mano especial algún Cachopín de Laredo. Porque de ahí, y no de Antón de Bedia, nos llega sin duda el tenor general del ms.

Para resumir, el canto no me es inteligible más que en parte, al igual de lo que le ocurría a Guerra y a otros, y esta parte me es accesible gracias al hecho, tan popularizado ahora, de que un texto puede ser hasta muy agramatical sin ser por ello incomprendible, y viceversa. No veía, por otro lado, cuál fue la razón de la sinrazón o el método en la locura, y la verdad es que sigo sin verlos: estamos, de cualquier modo, muy lejos de Lachmann o de Schleicher. Sigo con todo adelante, ya que sólo intento un comentario marginal, y no una enmienda a la totalidad del texto.

5. Empezaré por unas observaciones sobre la versificación o, por mejor decir, añadiré un comentario a las que, de modo más bien inesperado y no bastante estudiado, incluyó Guillermo de Humboldt en el *Mithridates oder allgemeine Sprachkunde* de Adelung(-Vater) con el título *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitte des zweiten Bandes des Mithridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*, 1817; *Mithridates* IV, 277-360. En el último apartado, 351-360, el que aquí nos interesa, publica Humboldt el canto, al parecer por primera vez, apellidándolo *Altvaschisch*; le añade la traducción alemana, basada con seguridad en la que le facilitó Juan Antonio de Moguel, junto con un comentario nada despreciable. Precede la «explicación» de la primera estrofa, la referente a Lelo y a sus presuntos compañeros de leyenda. Esta parte, como se ha señalado, no va a ser considerada aquí.

Merece subrayarse una vez más que Humboldt somete a la duda del modo más explícito la antigüedad del cantar en la que creían *zweifelsohne* sus mentores vizcaínos, poco inclinados al escepticismo metódico. Bien es verdad que su primer motivo para no aceptarlo como auténtico en su literalidad es la aparición del nombre *Vizcaya*, «der man erst viel später findet». Razón menos que válida: la aparición de un nombre en un documento fidedigno prueba que aquél ya existía al componerse éste, mientras que su no aparición a duras penas acertará a probar nada.

Más demostrativo habría sido, por más que tampoco pase de ser una conjetura, la circunstancia de que el nombre vaya determinado, con artículo: *Vizcaicoa*, pero *Vizcaiac*. Más en general, la distinción entre declinación determinada e indeterminada se da a lo largo y a lo ancho de todo el fragmento. Y damos por admitido que el artículo, en su forma histórica, es reciente en euskara y, si no tan reciente, muy posterior en todo caso a la época de Augusto y hasta a la de Vespasiano. La idea de que se introdujo por influencia de las lenguas vecinas, de donde su carácter tardío, es con todo una suposición, tan fundada como se quiera, antes que un hecho bien establecido.

6. A pesar de esto, dos puntos hacen pensar a Humboldt que el canto es antiguo o al menos lo parece: «so wohl der Sprache, als dem Rhythmus nach, weit über alle uns bekannte älteste Spanische Dichtung hinaus zu gehen scheint». En contraste, el cantar de Beotibar muestra un aspecto mucho más moderno, cercano a los romances españoles.

Yo estaría de acuerdo con esta modernidad, en contra hasta cierto punto de lo que le he oído y leído (en trabajo que no sé si ya está publicado) a Jon Juaristi. Las seis líneas que se conservan son de las más antiguas que nos quedan de las que se compusieron a sílabas cuntadas, fundadas «en el principio de la regularidad silábica», como escribe T. Navarro Tomás. Apenas cabe dudar de que este modo de versificar es entre nosotros mucho más antiguo que Dechepare o que el mismo cantar que comento, pero puede muy bien sostenerse que parece ser una clara innovación, acaso no tan antigua a fin de cuentas, en relación con el verso anisosilábico que es característico de los cantares vascos medievales.

Y aun desde el punto de vista de la métrica estricta, se podría objetar que la práctica de reducir *eo* y *oa* a una sola sílaba (*Guipuzcoarrac*, 4 síls., *Beotibarren*, 4 síls.) se acuerda mal con lo que sabemos de la versificación de nuestra 'clerecía'. Se han empleado procedimientos un tanto rudos para ajustar la cuenta de las sílabas.

Todos los cantos vascos, comenta Humboldt, el de Lelo como los demás que ha llegado a conocer, imitan, en cuanto a la medida en sílabas, a la poesía extraña: «...sind ... offenbar den Spanischen und andern ausländischen nachgemacht». Tienen rima o

asonancia y constan de estrofas de cuatro, ocho o diez versos. En este caso, por el contrario, falta la rima, aunque ésta se produce por mera casualidad en las estrofas quinta y sexta y, en todo caso, en la duodécima, coincidencias a las que hay que añadir las asonancias de la segunda y de la octava. La última línea de cada estrofa, que acaba siempre en *-a* (una vez en *-ac*) da, sin embargo, a la composición una similitud de rima.

Las tres primeras líneas de cada estrofa son, con pocas excepciones debidas acaso a error de copia, de cinco sílabas y el verso final, que cuenta siempre una sola palabra trisílaba, reúne los versos de cada estrofa en un todo y separa éstas unas de otras «auf eine dem Ohre nicht ungefällige Weise».

Esto no es, como es fácil comprobar, del todo exacto. Humboldt se ve obligado a advertir en nota que *Vizcaicoa*, 3.^a estrofa, podría ser trisílaba por sinéresis, hipótesis poco atractiva, como también lo es la presunción de que *dau* en *dau gogoa*, estr. 6.^a, proviene de una enmienda posterior, ya que faltan «fast alle verbindende Zeitwörter».

7. Es demasiado sencillo demostrar, casi diría que por desgracia, que la idea general que Humboldt se hizo de la versificación no puede sostenerse, por más que su examen de los detalles (en el que no tuvo precursor ni ha tenido tampoco muchos seguidores) sea de lo más meritorio. Humboldt se nos presenta aquí como víctima ilustre de la *eye philology*. Los cimientos del error se hallan en que en el verso vasco, tanto por lo menos como en otras lenguas vecinas, se puede dividir en líneas lo que cabe también dejar indiviso. Y, como tenemos que prestar atención particular al aspecto visual, seguiré empleando, como ya lo he hecho ocasionalmente, el término 'línea': cf. *line*, *Verslinie*. Recuérdese, por otra parte, que vasc. *bertso*, *berset* tiende a la ambigüedad, ya que en el uso popular más bien significa estrofa.

La mejor manera de poner ante los ojos lo que quiero mostrar es la de colocar sucesivamente un fragmento de nuestro texto y alguna estrofa distinta por su carácter y también por la fecha de composición, unos 200 años más tardía.

Van delante dos estrofas de nuestro canto, la 4.ª y la 5.ª según la cuenta de Humboldt, que copio tal como vienen en el ms.

Ambas son irreprochables conforme al esquema métrico predominante:

<i>yhasotati</i>	<i>leor celayac</i>
<i>eta leorres</i>	<i>bereac dira</i>
<i>ymini deuscu</i>	<i>mendi tantayac</i>
<i>molsoa</i>	<i>leusoac.</i>

El paralelo que escojo de entre millares, inesperado acaso por su tono nada heroico, procede de Bilintx, «Izazu nitzaz kupira», que tomo de J. Manterola, *Cancionero vasco*, 2.ª serie, I, 46 y 48:

*Nere betico pentsamentuba,
Nere consolagarriya,
Zu gabetanic eciñ bizi naiz,
Esaten dizut eguiya.
Zu baciñaque arbola eta
Ni baldin banitz choriya,
Nic zu ciñaquen arbol' artanchen
Eguingo nuque cabiya.*

Nada, se podría decir, menos semejante al canto de los Cántabros ni por el tono ni por el aspecto, al menos a primera vista, ya que se trata pura y simplemente del conocido zorcico mayor. Pero a poco que nos fijemos podremos ver que, dispuesto de otra manera, media estrofa de Bilintx equivale a dos estrofas de las de Ibarгүйen-Cachopín. Así, su segunda mitad:

<i>Zu baciñaque</i>	<i>Nic zu ciñaquen</i>
<i>arbola eta</i>	<i>arbol' artanchen</i>
<i>ni baldin banitz</i>	<i>eguingo nuque</i>
<i>txoriya,</i>	<i>cabiya.</i>

Más cerca en tiempo y en dialecto, aunque nos movemos otra vez en lo lírico, sería la muestra que nos dio con traducción Micoleta (1653), con una extraña explicación, al mencionar nuestra segunda manera de versificar: «El otro [modo de nuestra composición] es mas largo, a modo de soneto, y se canta de ordinario

por el son que llaman *las vacas*, y aunque es a modo de soneto, también se compone por asonantes». He aquí la primera estrofa:

<i>Dempora baten on oy nerechu</i>	En vn tiempo quize bien,
<i>Baya mudadu nindia,</i>	Pero ya me mude.
<i>Serren penatan vior equida</i>	Que la gloria que me distes
<i>Emon senguidan gloria.</i>	En pena se me boluio.

Con las dos últimas líneas que se repiten después de cada ocho, a manera de estribillo.

En la versificación, pues, si nos atenemos al oído más que a la vista, como es de ley, Humboldt tomó por desconocido y por ello mismo primitivo algo que era sumamente conocido tanto hacia 1800 como mucho antes, sin que por ello lleguemos ni mucho menos a nuestra métrica más remota. En realidad, además, el canto de Lelo, por llamarlo así, debidamente ajustado, ya nos da «la consonancia del entendimiento de los versos y pies de cantar venideros» que antes hemos transcrito de la Crónica:

lelo yl lelo
leloyl lelo
leloa çarac
yl leloa.

Y con ello, además de marcar la medida, se alteró (es difícil que el trueque no fuera deliberado) una palabra convirtiéndola en expresión de agente, *çarac*, de un verbo, *yl*, repetido y puesto de relieve, cuyo paciente venía a ser así el cuitado *lelo*. No estará de más advertir que en otros tiempos 'matar' no se expresaba por *yl*, que sólo era 'morir'. Desde la Soule hasta Vizcaya lo que hallamos es *er(h)o*, *era-*, cf. *eraile*, *-ila* 'matador'.

Aquí no hay más que artificio que ni siquiera habría que considerar doloso. Hay que acudir a las glosas para encontrar errores de bulto, que varias veces se han subrayado. La consecuencia más natural parece ser que el glosador o glosadores era gente cuyo desconocimiento del euskara podía alcanzar proporciones muy elevadas, en algunos casos totales. Quien compuso los versos, por el contrario, sí conocía esa lengua, aunque no por desgracia en la forma usada siglos antes de nacer él.

8. Y, puesto que la hemos mencionado, dos palabras sobre la lengua del canto, no en intención sino en acto. Buena parte de él, como el *imini deuscu* que se ha citado de pasada, es buen vasco y más precisamente buen vasco vizcaíno. Hay, con todo, una forma verbal como *badirituis* que me es totalmente ininteligible, excepto en términos de contexto. No es necesario que sea una falsificación, un arcaísmo inventado sin buena base, ya que más adelante se señala algo que puede muy bien ser una antigualla legítima, pero, con todo y eso, también puede no serlo.

Las expresiones incomprensibles no están distribuidas al azar a lo largo del texto: bien al contrario, se concentran en ciertos puntos. Basta con leer las explicaciones, la de Humboldt y las demás que recogió Urquijo. Por más que se recurra a analogías, a lo caído en desuso, a correcciones, etc., etc., lo que casi siempre queda por aclarar es la última palabra de las estrofas. Cabe que *cansoa*, *molsoa*, *leusoac* (se habla de *dira* y de *mendi tantayac*, es decir, de plurales), *surboa* (donde *boa* podría ser un imperativo: 'ito'), *bochoa*, *lalboa*, *zamoá*, *grandoja*, *nardoa* lleguen a ser comprendidos, al menos en parte, pero se trata de nueve palabras entre trece, proporción demasiado alta para ser debida al acaso.

Los aciertos, por llamarlos así, son también reveladores: *Vizcaicoa* es hipermétrico como ya se ha apuntado lo mismo que *dau gogoa* que sigue a un *norberac sendo* regular; *guexoa* se ajusta a la cuenta excepcionalmente, pero viene luego un *galdua* transparente que no se ajusta a la rima, como el bárbaro *grandoja* que no ha podido nacer más que de la fuerza del consonante.

Aunque al lector actual, sobre todo si ha recibido formación en alguna de las novísimas escuelas de bersolaris (donde supongo se instruye a los alumnos en licencias y trampas), le parezca natural rimar *-oa* con *-ua*, eso es algo que no hacían, por ejemplo, Xepelar o Txirrita. Tampoco el donostiarra Bilintx que, según puede verse arriba, escribía y sin duda contaba *pentsamentuba* con //ua// subyacente. Y ni aquéllos ni éste eran vizcaínos como Moguel y Astarloa que aleccionaron a Humboldt: para ellos no había más que *gogua*, *galduba*, etc. Esto, ya se sabe, se ha prolongado hasta (casi) nuestros días en una escuela vizcaína de la que Lauaxeta, por citar un solo nombre, fue destacado representante: así escribe *darua*, *osua*, pero *itsuba*, *sutsuba*.

La concentración de *cruces*, de términos por lo menos anómalos, en las últimas líneas nos conduce, con seguridad casi total, a

una conclusión como la siguiente. En cuanto tal, el versificador tropezaba con dos obstáculos: la medida y la rima. La primera era en conjunto fácil de salvar, pero cometió con todo errores más que suficientes, al menos conforme a los módulos ya vigentes para entonces. La segunda fue para él escollo punto menos que insalvable. Con *leloa* tenían que asonar trece finales de estrofa, empresa que, a juzgar por los hechos, excedía por mucho la inventiva de nuestro artesano. La búsqueda de aires arcaicos disimulaba, por otra parte, esta inhabilidad, ya que, como demasiado se sabe, lo antiguo suele ir acompañado de incomprensión para los modernos.

De cualquier modo, valdría la pena de que un día de estos nos decidiéramos a examinar forma por forma todos los componentes del canto para tratar de separar en él lo que hay de transparente, de dudoso o de irremediablemente deturpado. Porque, conforme se insinúa más adelante, no todo lo que parece falso es por necesidad no auténtico. La gente del XVI sabía sobre el euskara de su tiempo y anterior a su tiempo muchas cosas que nosotros ignoramos, aunque como contrapartida creemos conocer bastante y aun mucho que ellos desconocían.

9. Nada hay que oponer a la demostración de don Julio: el canto de Lelo o, mejor, el de los Cántabros no es más que una torpe manipulación. No tenemos razón para creer que jamás existiera una persona llamada Lelo (¿de qué iba a llevar artículo su nombre en el texto vasco?), que tuvo que ser muy posterior a las guerras cántabras puesto que se nos dice que vivió y murió (como un ilustre Atrida) «algunos años antes que... don Çuria fuese capitán general y caudillo de los Vizcajnos en la batalla y bictoria de Arrigorriaga». Esto vale *a fortiori* para Çara, por no hablar de doña Toda que llegó a formar parte del cortejo trágico, por más que no sea mencionada en el texto de la *eresia*.

Urquijo, *RIEV* 15, 1924, 543, expresa su extrañeza por lo que leía en el *Cancionero vasco*: «Porque Manterola creía en la existencia de este supuesto jefe de Vizcaya», en otras palabras, de Lelo, y esto después de haber llevado sus escrúpulos hasta el extremo de consultar el texto de la Crónica, aunque su copia no fuera muy rigurosa. Frente a Manterola, a quien cita por lo tardío de la fecha, y a otros muchos Urquijo sostuvo dos cosas, que conviene distinguir. Es la primera que no existió un Lelo caudillo de Viz-

caya, pariente mayor o lo que fuera, asesinado como Agamenón a la vuelta de Troya, etc. La segunda, afirmación mucho más fuerte de la que se sigue lógicamente la anterior, sostiene que en ese estribillo no se habla de ninguna persona llamada Lelo o Çara.

En un lugar próximo, p. 541, don Julio afirmaba con todo algo que engloba los aspectos que se acaban de separar: «Sabemos que Ibargüen y Cachopín incluyeron en su Crónica el canto que celebraba el supuesto triunfo de Lecobide sobre Octavio Augusto, pero nadie ha logrado encontrar una tradición sobre esa composición, ni mucho menos sobre la época en que fue escrita». Y yo me pregunto: ¿no es posible llevar la duda, con razonable certidumbre (si se me pasa esta especie de *contradictio in adiecto*), un paso más allá?

Dicho en otras palabras, continuaría y generalizaría, de acuerdo con la costumbre hoy tan común a tuertas o a derechas, la expresión para escribir algo así como «el supuesto triunfo del *supuesto* Lecobide». Y no solamente porque piense que éste no existió de la manera que existió el también mentado Augusto, sino porque no veo que sean lo bastante fuertes las razones de que el cantar trate de alguien llamado Lecobide o, si se prefiere por respeto a la letra, Lecobidi.

Con esto me refiero a que, mientras todos los traductores y comentaristas (con la señalada excepción de Guerra) parecen haber aceptado que en estos versos se habla de un *Uchín* (*tamayo*), adornado con el sorprendente epíteto de *grandoya*, de quien falta toda otra alusión, se dan dos traducciones enteramente dispares de la 3.ª estrofa, y cuento la de Lelo como primera. La generalmente recibida, que Urquijo acepta *comme allant de soi*, la doy en la versión de Humboldt, que trató de aproximarse al esquema métrico original, y en la del romance de Trueba, mucho más libre pero también de más fácil acceso:

Octavianus
der Welt Beherrscher;
Lecobidi
Vizcayischer.

El imperio del mundo
tiene Octabiano ya,
y es señor de Vizcaya
Lekobide el leal.

Por lo que don Julio comenta, apoyan esta versión Ladislao de Velasco (*Los Euskaros*, 1880, con una importante salvedad: la

apoya él, pero no su fuente), Francisque-Michel en 1857, J. V. de Araquistain, y los ya mencionados Trueba (1880) y Manterola. El acuerdo va, pues, al menos en apariencia, desde el primer editor del poema hasta su demoleedor definitivo.

10. Por eso mismo es reveladora la versión de esa estrofa, procedente de una copia de finales del XVIII, que da Ladislao de Velasco junto con una explicación o paráfrasis, como si una fuera complemento de la otra, cuando son en realidad radicalmente incompatibles: cf. Urquijo, *RIEV* 13 (1922), 472 ss.

El texto copiado decía concisamente: «Octaviano, ó el Emperador Augusto Señor del Mundo, excepto de Vizcaya». Y el comentarista reza: «*Lecobidi* es nombre propio de algún Señor de Vizcaya llamado así. No sabemos que en tiempo de Augusto tuviese la Vizcaya Señor alguno. Con todo io no aseguro que en aquellos tiempos careciese la Vizcaya de algun Gefe con el título de Sr., y el sentido más obvio de este verso es 'aunque Octaviano es Señor del Mundo (se le daba este título) también Lecobidi o Lecobide lo es de Vizcaia' y no ha conseguido Octaviano el Señorío de ella».

Junto al más sólido y amplio consenso parecen descubrirse también otras muestras de una línea inconformista, que se manifiesta claramente, si bien de manera aislada. La podemos leer en Urquijo que expone la opinión de algunos autores con honradez ejemplar, ya que salta a la vista que no está de acuerdo con ellos.

Así, 15, 1924, 523 ss., menciona la *Crónica de Alegria*, escrita por lo que se ve a principios del XIX, por don Alexo de Allende-Salazar, eclesiástico. El texto del cantar «coincide generalmente con el texto que publicó Humboldt», afirma Urquijo. «En cuanto a la traducción —opina, sin embargo—, es verdaderamente inaceptable. Me parece imposible sea de Allende-Salazar, pues no se comprende que una persona que supiera vascuence, pudiera proponer los siguientes despropósitos:

Cansoa = Ejércitos vuestros (estrof. 2)

Lecobide = mas en Vizcaya (estrof. 3)

Vizcaicoa = lugar no tubo (estrof. 3), etc., etc.

Bien es verdad que la traducción está en verso, pero esto no justifica los errores groseros que contiene».

11. Tengo que confesar, sin embargo, que el juicio de Urquijo no me parece del todo justificado. La traducción, recogida por Urquijo, está en efecto en verso y es razonablemente (o irrazonablemente) libre. En particular, y puesto que no pretendió calcar la estructura externa del original de acuerdo con el proceder de Humboldt, las correspondencias vasco-castellanas no son exactamente, ni acaso aproximadamente, las señaladas arriba.

Así, aun cuando la estr. 2 cae fuera de las intenciones de mis líneas, la equivalencia real sería *Vizcaiac daroa / cansoa*, «vence Vizcaya / Ejércitos vuestros», trasposición no demasiado insensata dentro del marco general de insensatez en que, por obra de uno o varios falsarios, tienen que moverse estas tentativas. En cuanto a la estr. 3,

*Octabiano
Señor del mundo
mas en Vizcaia
lugar no tubo,*

es obvio que *Lecobide* no corresponde a «mas en Vizcaia», sino a «lugar no tubo»: el erudito Allende-Salazar sabía por lo menos el vascuence necesario para reconocer que *leco* está muy cerca de *leku* que, de más está el decirlo, significa precisamente 'lugar'. «Mas en Vizcaia» vale, según toda evidencia, por *Vizcaicoa*. Lo que hay que subrayar, puesto que se volverá sobre esto, es que «lugar no tubo» es otra manera de decir «excepto en Vizcaya», que hemos leído en Ladislao de Velasco.

12. Hay, pues, un hilo, siquiera débil, en esta tradición heterodoxa; hasta se podrá demostrar, gracias a los datos recogidos y estudiados por don Julio, que su debilidad no tiene por qué ser excesiva. Llamo ahora la atención sobre el apartado titulado «Nuevos datos acerca de las copias de Velasco y Humboldt», *RIEV* 15, 1924, 163 s. Urquijo consiguió por fin conocer directamente las dos copias: la que Velasco utilizó en su libro y la que se encontraba entre los papeles de Humboldt en Berlín.

Doy las conclusiones, sin entrar en el detalle de la búsqueda: «El primer hecho que salta a la vista al cotejar la copia de Velasco con la fotografía (véanse los facsímiles) es que ambos manuscritos

son de una misma mano. Por otro lado [me permito subrayar], *de la comparación de los mismos con autógrafos conocidos del párroco de Marquina se llega a la certidumbre de que no nos equivocábamos al suponer que eran de Moguel*. Y continúa: «Más arriba he copiado el de Velasco. Reproduzcamos ahora el recientemente hallado en Berlín, pues en contra de lo que pudiera suponerse, no se trata de dos copias de un mismo trabajo, sino de dos trabajos diferentes, aunque sobre idéntico tema, del mismo autor».

Voy al fondo de la cuestión. En ambas versiones (y prescindido de que la de Velasco haya sido retocada) se habla de Uchin (tamaio) como de persona mencionada en el canto por más que éste, agrega Moguel, «no trahe ningún testimonio justificativo de su noticia». En cuanto a Lecobide, por el contrario, se dice lo mismo que aparece en Velasco: «Octaviano, o el Emperador Augusto Señor del Mundo, excepto de Vizcaya» asegura éste, coincidiendo del todo con «Quiere decir, Octaviano Augusto se ha hecho Señor del mundo, excepto de Vizcaya» escrito por Moguel.

Queda un problema de cierta entidad que no voy a tratar de solucionar. Humboldt, la primera vez que el canto aparece en letras de molde, se aparta de Moguel y personifica, al parecer sin precedentes, a Lecobide o mejor Lecobidi. Parece chocante que el prusiano quisiera enmendarle la plana a su maestro, precisamente en el campo en que la competencia de éste no admitía discusión. Pero esto es, si no se me ha traspapelado algún dato, lo que tuvo que ocurrir.

Sea de esto lo que fuere, Humboldt insiste en que *der Cantabrische Feldherr* se llamaba Uchin durante la guerra, pero que al hacerse la paz asumió Lecobidi la jefatura, extrapolación más que aventurada: «Unmittelbar nach dem Frieden scheinen die Cantabrer einen Anführer Lecobidi gehabt zu haben». No debemos olvidar que Humboldt nos visitó no solamente para estudiar la lengua, sino también nuestras tradiciones y nuestro pasado, ante todo el precristiano. El canto de los Cántabros, señalémoslo al menos de paso, es pagano de punta a punta, o más bien *parcus deorum cultor et infrequens*.

13. Como el caudal de los disidentes nunca fue numeroso, ecojo, de Urquijo como siempre (15, 1924, 529), la referencia a «una copia... y una *supuesta* traducción del mismo» que encontró

en un ms. encabezado por el título: Copia de varias notas sobre las Provincias Vascongadas que me dejó [*me remite al duque de Mandas*] D. Timoteo de Loizaga, Diputado General que ha sido de Vizcaya y actualmente Diputado a Cortes por Durango, el día 3 de abril de 1860».

Se trata de un escrito que Urquijo, por servirnos de lýtote, no hallaba muy de su gusto. «¡Qué lejos estamos ya —exclama— del piadoso recuerdo que los vascos habían de dedicar a Lelo, al comienzo de sus canciones! Según esta versión, más bien parece que en el estribillo se incita a darle muerte!

Lelo! muerte a Lelo!

Lelo! muerte a Lelo!

De Lelo sois

Morid Lenenses!

No se concibe que nadie que tenga siquiera un ligero conocimiento del vascuence pueda proponer las siguientes traducciones: *Leloac zarac* 'De Lelo sois'; *Romaco aronac* 'De Roma venidos'; *Lecobidi* «Extraño es», etc. A pesar de sus imperfecciones, la versión de Moguel, publicada por Humboldt, resulta muy superior a ésta y a la de Allende Salazar...».

A mí, la verdad, no me parecen tan descabelladas como a Urquijo, dentro siempre de ese ámbito en que sólo lo desmesurado puede tomarse como medida. Salta a la vista, para empezar, que *zara* puede tomarse sin trabajo (y un vizcaíno como Loizaga tenía que tomarlo) como 'sois vos', ant. 'sois' 'sed vosotros'; cambiando la última letra de *zarac* por otra nada diferente tendremos *zarae*, 'sois vosotros'. Así, *Leloac* [sic] *zarae* sería 'sois Lelos' expresión que, aunque con mayúscula, no aparecía tan decorosa como la usada. 'De Roma venidos' daba por buena la lectura *aronac*, obligada puesto que *armac* suponía un préstamo que deslucía el cuadro, que Humboldt vertió «Die Fremdlinge Roma's». Moguel propuso la corrección *arrotzac* demasiado alejada de la letra del texto; antes lo había explicado por *ara ta ona dabiltzanac*, 'errantes'.

Por todo ello, y por lo que sigue, *Lecobidi* 'Extraño es' puede muy bien no ser insensatez ni prueba de ignorancia supina. Por desgracia, la traducción de esa estrofa no está incluida y sin con-

texto, que con seguridad aludía a Vizcaya, toda conjetura tiene que ser aventurada.

14. Llegamos ahora, después de recorrer el camino al revés, a lo que debería ser su punto de partida. En efecto, si hay alguna versión o interpretación que tenga derecho a llamarse auténtica, lo es la de la misma Crónica, la que acompaña al texto vasco. También esta vez fue Urquijo, 13, 1922, 235, quien la dio a la luz, con este preámbulo: «Ni Humboldt, ni ningún otro de los autores que recuerdo, se creyeron en el caso de copiar esta última, sino que se contentaron con extractarla. Juzgo por lo tanto de especial interés reproducir *in extenso* los pasajes siguientes...».

Lo que en este contexto exige explicación es la que la Crónica da de la repetidamente citada estrofa tercera, que es ésta:

«y en el 3 berso dize q(ue) el enperador Otabyano Cesar Augusto de rroma Señor de todo el mundo hera eieto [*sic*] de Vizcaya...».

He dado la transcripción de Urquijo cuyo *eieto* es probablemente más errata de algún género que error. Y no obstante, a pesar de que su impropiedad salta a la vista, nadie que yo sepa se ha cuidado de enmendarla. La penúltima palabra la tiene el ms., no la última, ya que es patente sin más que no se debe leer *eieto*, como ahí se muestra, sino *eceto*. En primer lugar, aparte del sentido, puede leerse lo que dice el ms. unas líneas después, al exponer el significado de la estr. 4.ª: «...en los lugares llanos y razos hazian quanto querian con las armas, *eceto* [el subrayado es mío] en las s(ierras) altas y montañas asperas». Se puede comprobar, después, que *electo* no aparece escrito *eieto* en el ms., como puede verse en la transcripción de Urquijo pocas líneas más adelante: «la comunidad de los Vizcajnos *helectos* y nombrados por sus gujas y gobernantes».

15. Sabemos muy poco sobre cómo se compuso la Crónica o, mejor, sobre cómo, de dónde y por obra de quién se recopilieron sus materiales mal unificados. La autoría, que bien puede ser plural, no está aclarada, aunque en lo que toca a la mera escritura se diría que es evidente que el texto vasco del canto está escrito por la mano que yo llamaría principal, de la cual procede también todo el comentario en romance.

Cuesta creer, dicho sea de paso, que las 16 estrofas copiadas, aun cuando no se hayan conservado todas, no sean la totalidad del poema, a causa de que éste, según nuestra fuente que difícilmente logrará ser considerada como paradigma de veracidad, era extenso en demasía. Contado (por decirlo así) lo que se cuenta, hay que dar el cuento por acabado.

Lo que tenemos que examinar, para apuntalar la versión que nos da la fuente misma y luego siguieron algunos no del todo faltos de autoridad («que... Octaviano... Señor de todo el mundo era eceto de Vizcaya», «excepto de Vizcaya» en textos más recientes), es que es sostenible desde el punto de vista de la lengua en la que se presumió componerlo. Que esa traducción es sensata y nunca riñe con nuestro cantabrismo, que hasta muy tarde no tuvo noticia de ningún Lekobide, está fuera de cualquier discusión.

Llegados a esto, yo me atrevería a afirmar que la lengua más bien lo hace aconsejable. Lo que uno cree leer en esa tercera estrofa, y opero ahora sobre fotografía, es:

Octabiano
Munduco jau na
lecobjdi
Vizcaycoa.

No está del todo claro si *leco* y *bjdi* están escritos juntos o, como han leído algunos, separados: salta a la vista, en todo caso, que al final es *bjdi*, nada usual en nombres propios vascos, y no el corriente *bide*.

Ahora bien, *bjdi* sí es algo que se espera encontrar en un texto vizcaíno de alguna antigüedad: es o ha sido la 3.ª pers. sg. del imperativo del auxiliar intransitivo. Y, al caer por fin en la cuenta de que uno podía aceptarlo *at face value*, es cuando también me convencí de que la traducción del documento original le era claramente favorable. Tendríamos 'exceptúese', 'quede exceptuado', 'sepárase', 'salvo sea' o algo de ese cuño.

16. Que *bidi*, no *bedi*, era la forma vizcaína u occidental es más que conocido. Me limito, pues, a presentar dos ejemplos tomados del *Acto* de Barrutia, donde su abundancia no es escasa:

*Cumplidu bidi secula veti
Ordenadua Zeru altuti,*

o el mejor conocido

seynonec xaio beardau xouidi atea.

No soy en cambio capaz de encontrar una aclaración que no deje resquicios a la duda para la primera parte, aunque es posible facilitar indicios esperanzadores. Así, si abrimos el *Diccionario trilingüe* de Larramendi, cosa que la gente ha empezado de nuevo a hacer, s.u. *excepto, exceptuando esto, ò lo otro*, veremos que se explica así: «*ezautá au, edo hori, salbu haur edo hori, lecat au edo hori*». El primero es obra del lexicógrafo como se infiere de la explicación que sigue a *exceptuar*; «viene de el Bascuence, *ezautu*, que significa excluir, exceptuar, de *ez* no, y *au* esto: y mejor viene esta significación, assi, que de el Latino *excipere*. *Ezautu, salbutu, camporatu*. Lat. *Excipere*». Tomo nota, porque no tengo capacidad para levantar acta, que *camporatu* es sencillamente 'sacar, echar fuera', y esto sin ningún juego etimológico.

El segundo se nos aparece como labortano o al menos como septentrional, sobre todo por la consonante final de *haur*. No tanto el tercero, porque Larramendi puede anteponer *h* a los demostrativos. Es, de todas formas, término que ya aparece hasta tres veces en Dechepare.

Así en I, 225 (sigo en la numeración a Altuna, último editor), al formular el último mandamiento:

Eçetare [desira] vnhasuna lecot bedi iustoqui.

O en IV, 37:

Eztu vste berceric dela lecot mayte duyena.

Y XIII, 68:

Vatre minic hemen eztuc lecot ialgui nahia,

hablando de su prisión. No sé si es correcto traducir *lecot ialgui* por «salir, evadirse». Preferiría entenderlo como: «No hay aquí ningún mal, dolor, excepto el deseo de salir».

Este *lekot* tiene un sinónimo *lek(h)at*, con igual valor y distribución, que Azkue y Lhande parecen considerar peor atestiguado. Esta es, sin embargo, la forma que aparece en Leizarraga (*eztela berce causagatic, lekat ceren Iesus Christ gure Iauna dela, gure Saluadore eta Redemptore bakoitza*, F.vii.v), Haramburu (*Mecetan edo berce obra onetan ere ezta emplegatu behar, lekhat Iaberik nor duen iaquin gabea baicen*, 183), Etcheberri (*Nequearen galar-dotzat / deus eztiat galdetcen, / Lekhat, gogotic emplega / adin hauquin ikhasten*, Man. dev. I, 5), D'Arambillaga (*ceiñetan deus espaitut neure buruas causitcen, lekat, manera gucietan esteüs bat nacela [sic] baicen!* 3, 14, 15), (*ez baitut iñanen bertce eguiteric lecat ikhustea eta gustatcea ceiñ estia eta goçoa çaren*, 3, 21, 13).

Como se ve, los testimonios de que yo disponía acusan un neto predominio labortano. El *Ixasoco nabigacionecoa*, arreglado por un ziburutarra, contiene abundantes testimonios de la expresión, de los cuales no voy a citar más que dos: *hauc gucietan plemarada ilharguia noroestean edo suestean lecat Diapan eta Abrenenn* (77), *Içarendira çeinbait Thaula çinetan espaitu behar eguin deussic leccat lehenbiciric, Ioanbehardu marea contra Iaquin nahiduben lecuban...* (136).

17. A primera vista y aun a segunda, *lek(h)at* y *lek(h)ot*, de distribución dialectal restringida y que acaso se hallan en plena regresión, parecen radicales con *-t*, del tipo nordoriental, en relación con un participio *lekat(u)* o *lekot(u)*: la base es, en todo caso, *leko* + *-tu*.

S. Pouvreau, en ambos diccionarios, trae la siguiente enumeración: «*Lekat*. excepté, hormis. *Lekatcea*. excepter. *Nihor lekatu gabe*. sans excepter aucun». Tengo, además, una nota que procede seguramente del padre Iraizoz, que recoge un ej. de *lekatu* con la observación de que no sólo significa 'exceptuar, dispensar' como dice Azkue, sino también 'reservar' y remite a Leizarraga, F viii v: *Eta baldin gure minçoari behatu nahi ezpaçaizquió, beha çaquiz-quió Iaincoaren Semearenari, ceinec gure onén, eta vicien-ere gainean puissança çuri emanic, galdeguiten baitrauçu, gure arima bere odolaz erossien gaineco puissançá eta iaurgoá hari reserua eta lekat daquiön*.

La familia es más extensa ya que tenemos además, según Pouvreau, «*lekora*, dehors, excepté. *handic lekora*. hors de la, apres cela. *Confessiotic lekora*. hors la confession. *Jaincoaz lekora eztut*

cu beçain maiteric. apres Dieu ie nayme personne tant que vous». Tomándolo de Leizarraga, trae *lekorea*, cuyo equivalente suletino sería *elgoria*, difícil para mí (falta en Azkue y en Lhande), de donde sale *lekoreko*. Cf. Leiz. Mt. 25, 30, *lekoreko ilhùbera* «in tenebras exteriores», frente a 8, 12 y 22, 13 *campoco ilhumbera*.

Es inútil multiplicar ejemplos, que sobran. Si *lekatu* tenía que ver con *leko-* la relación es todavía más clara con el alativo *leko-ra* (en *Eskaldunac*, p. 8, hay dos ejemplos: *Uholdetic lekhora hautatu herria* —=Iberia—, *Senaartic lekhora kausten Armenia*), y con *-re*, *-rean* de 'ablativo' *lekorean* 'fuera' y, claro está, el ya citado *lekhore* que puede llevar artículo, cf. *are*, *arean* u *ondore* (*ondorea*, etc.), *ondorean*.

El paralelo occidental de *lek(h)atu*, rad. *lek(h)at*, *lek(h)ot*, sobre **leko-tu*, sería *leko*, sin *-t*, desusada en nuestra zona. Es verdad que este testimonio queda manco a falta de otros; también es verdad que entre nosotros, y más en Vizcaya, es un hallazgo inesperado. No es, sin embargo, imposible ya que casi cada día nos encontramos con que hechos hoy aislados o radicalmente reducidos tuvieron en tiempos una extensión mucho mayor.

Y, además, razón decisiva como la espada de Breno, nuestro único traductor autorizado, que vivió varios siglos antes que nosotros (y no andaba lejos de Vizcaya, por otra parte) ha dado en voz muy alta su testimonio. Sólo podemos reconocerlo y dar fe de ello.

18. Tenía preparado una especie de borrador de este escrito, cuando se me ocurrió que bien podía mirar, antes de pasarlo a limpio, *Epica y lírica vizcaína antigua* que sabía trataba con alguna extensión de este tema. Lo leí, por fortuna, y puedo añadir un final con sorpresa. Esta, claro es, no alcanzará más que a quien, como yo, llevara mucho tiempo sin leer o releer ese pasaje.

Voy a citar sin abreviar lo que don Juan de Gorostiaga, p. 74, dejó escrito sobre lo que aquí nos importa:

«Los versos 5 y 6 son una contraposición que el poeta ama mucho como procedimiento artístico. La forma del nombre del emperador romano Octabiano es la que da la Crónica General de España así como el título de Señor del mundo.

Sería interesante descubrir la pista del nombre del jefe vizcaíno *Lekobidi*, pues el autor que tal nombre registrase en

alguna historia o crónica podría señalarnos los pasos para dar con el origen de estas opiniones que hemos calificado de fantásticas y desprovistas de base histórica antigua, y menos romana. No conozco tal nombre en ningún documento; ni siquiera en la toponimia u onomástica del país. Y por su forma, que no es *leku-bide* como se podía sospechar, o sea 'camino del lugar' en consonancia con otros mil, creo que se trata de una etimología inventada, algo así como 'hágase sitio', es decir, 'vaya a otra parte', 'lejos de aquí', o sea *leko (leku) bidi*, expresión que denotaría el desprecio de los vizcaínos por los ejércitos romanos».

Resulta, pues, que al cabo de los años (han pasado demasiados desde 1952) he llegado, en cierto sentido, a la misma conclusión que Gorostiaga, pero a la vez, en otro sentido, a la conclusión contraria. Para él, como se ve, se trata de un nombre de persona que puede explicarse, «por una etimología inventada», como una frase verbal corriente, al contrario de lo que hasta aquí se ha intentado probar: que no hay ningún *Lekobidi*, sino un *leko bidi* que la gente se ha empeñado en no entender como aparece entendido en la misma crónica.

Más adelante, p. 92 s., Gorostiaga añade, con un optimismo que me parece excesivo: «Creo que por todo lo indicado no estamos lejos de dar con el autor y con las fuentes del Canto. Un indicio concreto lo tendríamos si en alguna de las fuentes viéramos citado el nombre del caudillo de Vizcaya Lekobidi. Pero se han perdido muchas de aquellas obras que nuestros autores compusieron y manejaron». Mi opinión ya ha quedado expresada: difícilmente aparecerá en ninguna fuente autorizada el nombre inexistente de un personaje tan inexistente como su denominación.

19. También pienso que nos costará, mientras falten estudios y testimonios, averiguar a quién debemos ese canto que es, por cierto, laico y no se compromete en lo referente a la religión de los cántabros. Cántabros que aquí —esto también lo señala Gorostiaga— son vizcaínos a secas: hemos llegado ya a la época feliz en que lo vasco se ha dividido y subdividido, como ocurre también en el caso de Iztueta y, al parecer, en el de bastantes contemporáneos nuestros. Por cierto que, si los «vascongadistas» tuvieran razón, es decir, si la lengua vasca nos hubiera sido traída desde Navarra en tiempos más recientes, nosotros, con los vizcaínos a la cabeza, bien podíamos ser cántabros o próximos parientes de és-

tos. Lo antiguo y lo nuevo se encuentran a veces de modo inesperado.

Para lo referente a la Crónica he tenido ante todo en cuenta lo que sobre ella y sobre el cantar en particular escribió don Andrés de Mañaricua en *Historiografía de Vizcaya (desde Lope García de Salazar a Labayru)*², Bilbao 1973.

P. S. Por mucho que ello me sorprenda, es difícil, con los datos que he manejado, no llegar a la conclusión de que fue Humboldt, y no Moguel, quien dio nacimiento a Lekobide o, por lo menos, quien le sacó a la luz pública. Tampoco yo me he podido librar de su poder de persuasión, al menos en una ocasión. He señalado, siguiendo su texto, que *galdua*, asonancia defectuosa, era por el contrario normal por el sentido. Lo malo para el texto es que éste reza *galdoa*, no *galdua*, con lo que hay una palabra final más que añadir a la cuenta de las inaceptables.

VELEIA.—*Revista de Prehistoria, Historia Antigua, Arqueología y Filología Clásicas*. Instituto de Ciencias de la Antigüedad / Aintzinate Zientzien Institutua. Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea. N.S. 1 (1984), Vitoria-Gasteiz.

En principio, para quienes nos dedicamos al quehacer universitario, es siempre un motivo de satisfacción la aparición de una nueva revista de investigación. Si, además, es una publicación que surge en nuestra joven UPV/EHU, la alegría es doble. Este es el caso de *VELEIA*, órgano del Instituto de Ciencias de la Antigüedad / Aintzinate Zientzien Institutua de la UPV/EHU, creado según el modelo que marca para este tipo de centros de investigación la Ley de Reforma Universitaria (LRU). En su corta historia, dado que la solicitud de constitución del Instituto fue aprobada por unanimidad por la Junta de Gobierno de la UPV/EHU en junio de 1984, a petición de la Junta de la Facultad de Filología y Geografía e Historia, el Instituto cuenta ya en su haber con diferentes iniciativas. Destaquemos especialmente, además de *VELEIA*, la organización del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas, celebrado en Vitoria-Gasteiz durante los días 6 al 10 de mayo de 1985.

El Comité de Redacción de *VELEIA* está formado por los Profs. I. Barandiarán, J. L. Melena, L. Michelena, J. Santos y V. Valcárcel, siendo su Secretario el Prof. J. Gorrochategui. Promete una periodicidad anual y su presentación, en tamaño tabloide y papel couché, es muy cuidada. El índice está dividido en tres secciones, los artículos propiamente dichos, un Noticiero y Recensiones. Como es lógico, los autores y autoras proceden en su mayoría de la UPV/EHU, pero no exclusivamente, y hay colaboraciones desde las Universidades de Valladolid, Santiago de Compostela, UNED, etc., recogiendo así las notas de la Presentación, que hablan de hacer de *VELEIA* «una tribuna abierta a la colaboración nacional e internacional».

Hagamos un breve repaso de su contenido. I. Barandiarán, «Signos asociados a hocicos de animales en el Arte Paleolítico», tras apuntar la notable tensión entre realismo y convencionalismo en el Arte Paleolítico y su aparente uniformidad temática y con-

ceptual, interpreta estos signos como posibles lenguas, vómitos de sangre de animales heridos, y husmeos, emisiones de voz o aliento. Numerosos cuadros con reproducciones completan el trabajo. J. Fernández Eraso, J. A. Sáenz de Buruaga Blázquez y J. I. Vegas Aranburu, «Dos yacimientos al aire libre en las inmediaciones de Cripán (Alava). Los Llanos y Plano Quemado Norte», estudian, con ayuda de láminas y gráficas, la industria de lascas de estos yacimientos, con una cronología del Eneolítico-Bronce. A. Cava, «La industria lítica en los dólmenes del País Vasco meridional», recoge y analiza el material lítico de unos 70 monumentos, abordando un tema generalmente poco atendido en los estudios sobre el fenómeno megalítico. P. Gainzarain, «Correlatos y antónimos de *parrhesia* en Esquilo y Sófocles (estudio sociológico-ético)», investiga los correlatos de *parrhesia* en cuanto a «libertad de palabra», «limitación de palabra», «sinceridad», en estos dos autores, que preparan el posterior nacimiento del término con Eurípides. En «El griego de los poemas prodrómicos», J. M.ª Egea presenta dos de estos poemas de mediados del siglo XII d.C., cuya lengua es uno de los primeros testimonios de la lengua hablada de la época, el griego medieval, primera manifestación del griego moderno. «Marcas y grafitos aparecidos en la 'terra sigillata hispanica' procedente del yacimiento romano de Arcaya (Alava)», de P. Ciprés, atiende a este aspecto de dicho yacimiento, importante testimonio del poblamiento romano de la Llanada alavesa. El objeto del trabajo de M. C. González, «Síntesis histórica de epigrafía romano-alavesa», son los datos que sobre el proceso de romanización en un área determinada, en este caso la actual provincia de Alava, ofrece la epigrafía. Estos permiten hablar de una clara integración de lo indígena en lo romano desde el punto de vista político-administrativo, pero con exponentes en las inscripciones de pervivencias de elementos prerromanos. J. L. Melena, «Un ara votiva romana en El Gaitán. Cáceres», presenta una inscripción inédita dedicada a Nabia, nuevo indicio de la importancia del culto a esta divinidad, la deidad femenina indígena más notable del NO de Hispania, y de su vinculación, según el autor, a la red viaria. J. Gorrochategui, «Acerca de *Helasse*, teónimo indígena atestiguado en Miñano Mayor (Alava)», destaca las dificultades de la explicación lingüística del término, y apunta la posibilidad de su inclusión en la exigua lista de nombres propios indígenas alaveses correspondientes a la capa lingüística eúscara. M. L. Albertos, «Lo que sabemos de las ciudades antiguas de Alava», reúne los datos sobre el tema en cuestión de la *Naturalis Historia* de Plinio, la *Geo-*

grafía de Claudio Ptolomeo, el llamado *Itinerario de Antonino Augusto Caracalla*, y la *Cosmografía del Anónimo de Rávena*. «La formación histórica de los pueblos del Norte de Hispania. El caso de Gallaecia como paradigma», recoge el texto de una conferencia pronunciada por el Prof. G. Pereira en el Curso de Verano de la UPV/EHU «Asimilación y resistencia a la romanización en el Norte de Hispania», en agosto de 1984. En ella se considera la importancia de la construcción de un modelo sobre las transformaciones de las comunidades prerromanas y los resultados de las mismas, y la utilidad, al menos desde un punto de vista conceptual, del modelo de Gallaecia para otras zonas y comunidades. J. J. Sayas, «El poblamiento romano en el área de los vascones», estudia los distintos asentamientos urbanos, rurales, las zonas de concentración de «villae», en el área vasca y el difícil tema de las relaciones vascones-romanos. La polémica historiográfica sobre la «revolución romana» y la evolución de este concepto desde la aparición de la *Römische Geschichte* de Th. Mommsen y, posteriormente *The Roman Revolution*, de R. Syme, es el tema del artículo de A. Duplá, «A propósito de la revolución romana». Finalmente, dos trabajos hacen referencia a fenómenos de recepción del mundo clásico en épocas posteriores: M. C. Barrigón, «La mitología de Hércules en la plástica del Renacimiento burgalés», referido fundamentalmente a las escenificaciones de Hércules que aparecen en obras escultóricas religiosas del siglo XVI en la actual provincia de Burgos, y L. F. Rodríguez, «Descent into Hell: 'Under the Vulcano'», con una lectura de M. Lowry que nos remite, entre otros, al mito griego, Virgilio y Dante.

El capítulo «Noticario», además de «noticias» sobre diversas actividades de los departamentos miembros del Instituto, lectura de Memorias de Licenciatura, Tesis Doctorales, etc., ofrece copia del Estatuto del Instituto Universitario de Ciencias de la Antigüedad de la Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea. Por otra parte aparece una reseña de la propuesta de nombramiento del Dr. John Chadwick, de la Universidad de Cambridge, como Doctor «honoris causa» por la Facultad de Filología y Geografía e Historia, acontecimiento que tuvo lugar con ocasión de la inauguración del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas, el 6 de mayo de 1985, junto con el «curriculum vitae» del homenajado y una bibliografía detallada del mismo.

En fin, un contenido equilibrado respecto a las distintas áreas que vertebran el Instituto de Ciencias de la Antigüedad, y de gran

calidad científica, que conforma un atractivo volumen de unas 350 páginas. Es inminente la salida a la luz del número 2 de *VELEIA*, correspondiente a 1985, que recogerá las actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas, y del número 3 de 1986, con lo que la revista recuperará y regularizará su periodicidad anual. Confiamos en que esta publicación se convierta en punto de encuentro científico e instrumento de trabajo indispensable en el estudio del mundo antiguo, y en que todo ello redunde positivamente en el desarrollo y consolidación de la UPV/EHU como institución pública dinamizadora de la ciencia y la cultura.

A. Duplá Ansuategui

UPV/EHU

FONTES LINGVAE VASCONUM: STVDIA ET DOCUMENTA.—

Anejo 1, año 1985. Índice de autores y materias. Años 1969-1985.

Agertu berri ditugu Fermín Miranda Garcia-k prestaturiko *FLV*eko aurkibide hauek. Lanabes baliotsuok egiteko asmo esker-garria izan duen zuzendaritzarekin edota ederki burutu dituen egilearen zuhurtasunarekin zorretan garateke aurrerantzean, eta ezin uka diezaieket inola ere ene txalorik beroena. Liburuxkak berak bainoago hau beharrezko egin duen ia hogeitertan etengabe aritu den aldizkariak nau pozten. Zenbakiek ez dute iruzkin beharrik: 1969an beren lehena kaleratu zenetik 113 egile ezberdinen 364 artikulu eskuratu dizkigu, garaian garaiko zuzendaritzaren lanari ere eskerrak.

Zer esan horrenbeste lan eta egileren aurrean? Hor ditugu ikusten, zein usu, zein bakanago euskalaririk heldu eta trebatuenetarik hasiberrietarainokoak eta baita —baina hau gure artean oraindik hedatuxe dago— euskaltzale hutsak ere. Atzerritarrek ez dira falta (Coromines, Tovar, Holmer, Wilbur, De Rijk, Polge, Klimov, Moutard, Bouda eta beste hainbat) euskaldunak nagusi bide diren arren (Mitxelena, Altuna, Irigoien, Txillardegui, Etxaide, Eguzkiza, Villasante, Lafitte, Peillen...), nafarrak (Irigarai biak, Satrustegi, Apezetxea, Ondarra, Oroz, Cierbide...) edo nafartuak («Txepetx», Basterretxea, Caro Baroja bera) ere ugari direlarik. Lanak era askotakoak eta anitz gairi lotuak dakuskigu: Nafarroako eta gainerako euskalkiez, latinaren eta erromantzeen eraginez, hauek baino lehenagoko hizkuntzez, erdiaroko edo oraintsuagoko papere-tako euskal testu eta hitzen argitalpen eta iruzkinak, toponimiazkoak, sintasizko hainbat punduz, lexikografiaren ez gutxiagoz, fonologiaz, euskal poesiaz eta literaturaz (Axularrez monografikoa barne), etab.

Ezin uka, jakina, hainbesteren artean natoren bat eriden ahal dela, noizbait urlia bere lanetan *FLV* spot aldizkaria ez zela (cf. 1980, 461-466) edota sandia —*nec nominetur inter nos*— jada XX. mendean (eta bukaeran!) gaudela jabetu ez delako. Egia da ere azken urteotan zurrumurru gaiztorik hedatu dela aldizkariaren ahuleziaz eta etorkizunaz, agian gutxiagotan (bitan urtero) mehea-

go eta apalago iritsi zaigulako. Denok nahi eta itxadoten duguna da, aldiz, lehen bezain sendo eta mardul iraun dezan nafarren hizkuntzazko ikerketen onerako beste hainbeste urte bederik!

Liburuxka 3 zatitan banatua dago: 1.koan (7-26. or.) egileka zerrendaturiko aurkibidea datorkigu, hurrena (27-35. or.) gaikakoa eta aurkibide orokorra, hots, ale guztietako aurkibideen bilduma, azkenik (37-45. or.); aurkibideon aitzinean Javier Iturbidoren aurkezpen labur bat (3-4. or.) eta irakurketarako gaztigua (5. or.) eriden daitezke.

Iturbidek *FLVen* etorkiak eta emaitzak laburkiro aipatu ondoren aurkibideen beharra agertzen du haietarik fruiturik aterako bada. Ondoren «Príncipe de Viana» erakundearen eta Nafarroako Gobernuako kargudunen *FLVen* zabalkunde eta zientifikotasuna areagotzeko asmoa adierazten du, honetarako euskal literatura eta linguistikazko ikertzaileen laguntza eskatuaz. Asmo honek berak eragindakotzat jotzen ditu arestiko aldizkariaren kontseilu eta itxura aldaketak halaber.

Egilekako aurkibideak ez dakar zer esan handirik. Gaikakoa, ostera, aski zehatza da «artikulu bakoitzean garrantzitsuen iruditutai edo gaiak» (aitzineko gaztigua, 5. or.) emanaz, ondorengo 3. aurkibideko orain arteko ale guztietako artikulu zerrendan bakoitzak duen zenbakiaz baliaturik.

Ene ustez, zehatzegi ere gerta daiteke eta ez dakit ez ote zen komenigarri(ago?) orokorrigo bat, *Eusker*a aldizkarirako J. San Martinek prestatu gisakoa edo, oraingo honekin ez bait da erraz izaten esate baterako, *FLVen* argitaratu testu ugarien zerrenda —eta are gutxiago mende bakoitzeko zer aurki dezakegun—; dialektologia, hizkuntzaren historia, sintasia eta besteren batek ere merezi bide zuen atal handiagoetan sailkatzea, euskal ikasketetako berezitasuna eta *FLVen* tamaina ez bait ziren oraindik hortarako oztopo gaindiezinak. Alderantziz, Tovar eta Mitxelenaren «Miscelánea»k (eta besteren artikulu luzeren batek) behar zuten sailkapen zehatzagorik. Bi esenplu: «Barrutia, Pedro Ignacio» sarreran 315. artikulura bidaltzen zaigu, hots, J. Kortazarren 1980ko 221-252 orrietakora; «refranes»en oster, Angel Goenagaren 1971ko 25-34. orrietako «Gogo en refranes antiguos»era. Hala behar ere, jakina; baina batari eta besteari buruzko ezinutzizkorik idoro dezakegu Mitxelenaren «Miscelánea»n. Bestalde, «irónica, connotación», «Abad de Urdax, excomuni6n de», «*Afna*, etrusco», «carros, chirrido de» edo antzeko sarrerei beren interesa ukatu gabe, ez

ote zatekeen interesgarriago «ortografiari» bat irekitzea nahiz eta zuzenean ez izan horri buruzko artikulurik? Baliteke sarrera hori orain arte ikasketak nola doazen ikusirik arrakastatsuen ez izatea; alabaina mesede handia egin ziezaiguketen hortaz arduratzen garenoi han-hemen aldizkari osoan (eta ez gutxi aipatu «Miscelánea») sakabanaturiko oharrek bil balitzate.

Hutsen bat edo beste ere isuri da zerrendaketan. Horrela, J. Garateren 6. artikuluan «...H. Gavel, 6, n.º 17 (1974) 159-164» irakurri behar da eta 9.ean izatez bi ezberdin ditugu («El relato vasco de von Lüdemann», 5, n.º 15 (1973), 344-353 [M. Zubiriarekin lankidetzan] eta «El anillo...»); Iraizozen 3. lanak «9, n.º 27 (1977) 495-498» peitu eta «Mathieu, José María» sobran du, 5.ean «...149-152» eta [beste bat] «Yaniz=...» irakurri behar da; Joakin Lizarragarena zen eta ez «Joaquín de Elizondo»rena Ondarraren 2. laneko eskola; Salabururen lana 1985ekoa da eta ez 1975ekoa 45. zenbakikoa izaki; Satrustegiren 20. lanaren ondoren 21.aren izena den «Anotaciones al proceso matrimonial vasco de Esparza de...» jan da, eta bere azkenengoari «(1978) 299-306» erantsi behar zaio; hortxe bertan Schuchardten sarrera ere zuzendu beharra dago eta pentsatzekoa da *Una geografía diacrónica...* zela eta ez *Una genealogía...* (inor bestetara zaleago bada ere) Holmerrek aztertutako Apat Etxebarneren liburua (cf. 25. or.). Kintanaren 3. laneko *zembait*, Ondarraren 4.eko «107, 141» [irakur «107-141»], Peillenen 7. eko *osos* [irakur *-a*] eta 25. orriko «Etxahunek» [i. *-n*] baino askoz larriago ez badira ere Holmerri *Nils M.* deritza eta ez *Mils M.* 14. orrian jarri eta 39.ean (baina ez 43, 47 eta 50.ean) errepikatu legez; 26. orrian euskal deiturarik errazena ez bada ere *Haritstxelhar* ulertu beharra dago horko «Haritchehar» eta *J. Mirande* bide da orri bat lehenagoko «Y. Miranda».

Azken orduko presengatik edo, pena da 1985eko zenbakietako lanek beren orriei buruzko erreferentziarik gabe etortzea ere. 1984koena, aldiz, bitxiagoa iruditzen zait lan guztiek bait dituzte 1.koan Mujikarenak salbu, eta baita López Garciarenak ere 2.ean baina ez G. Barandiaran eta K. Mitxelenarenak.

Baina aski da huskeriez. Honelako lan batek duen helburua, hots, aldizkariko bidaiarien itsu-mutilgoa, ederki beteko du honek eta ez da zilegi kutixi haboro galdetzerik.

Ene zorionak berretu nahi nizkieke idazkarigokoei eta orain arteko fruituak aurrerantzean are hobeak erdiesteko bihotz-espertzagarri izan bekizkie.

*FLV*en 1969 hartako lehen zenbakiaren hasieran Miguel J. Urmeneta Ajarnautek «aldizkari honek frogatu nahi du euskarak burua estatu arrazoen aurrean —hots, kultura eta politikazkoenean— makurtu zuela, baina baita erabateko hizkuntza dela eta ez dela humiltasuna eta humilazioa nahasi behar» idazten zuen eta baita ««Príncipe de Viana» erakunde legez, aldizkari honetatik kontzientzia atera ledin nahi nuke nik. Nafarroako herriaren bizitzan euskara izan denaren kontzientzia, alegia. Egungo kulturak espainieraren aurrean burua altxatzea haizu egiten diola... eta hark honi nahi duen hizkuntzan esan biezaio: eskerrak ene loria ez oztopatzearren. Hator! Habil enekin!» ere. Ia hogeitau urte beranduago irauango al dute hitzotan!

Joseba Andoni Lakarra

Publicaciones del Seminario "JULIO DE URQUIJO"

El Seminario «Julio de Urquijo». Antecedentes y constitución, 1955.

José María Lacarra, Vasconia Medieval. Historia y filología, 1957.

N. Landucci, Dictionarium linguae Cantabrigae (1562), edición de Manuel Agud y Luis Michelena, 1958.

Luis Michelena, Fonética histórica vasca, 1961 y 1977.

Nils N. Holmer, El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología euskérica, 1964.

EGAN, suplemento literario del Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País.

Anuario del Seminario de Filología Vasca

« Julio de Urquijo »

XX - 1, 1986

Aurkibidea / Sumario :

	<u>Página</u>
JOSE M. SATRUSTEGI, Luzaideko Echeverriren Dotrinari oharrak _____	3
JOSEBA ANDONI LAKARRA, XVI. Mendeko Bizkaierazko errefracuez: I. Garibairen Bildumak _____	31
MIREN LOURDES OÑEDERRA, From automatic assimilation to sound symbolism _____	67
BLANKA URGELL, Egiaren kantaz: I testua eta iruzkinak _____	75
JAVIER ALBERDI LARIZGOITIA, Euskarazko tratamenduen ikuspegia: I. Historia apur bat _____	149
IBON SARASOLA, «Larramendiren Eraginaz eta» _____	203
JOSE JAVIER GRANJA PASCUAL, Julien Vinson, el Euskera y una polémica del XIX _____	217
JUAN IRURETAGOYENA, Juan José Vicente Oteiza Izuzquiza _____	237
JOSEBA ANDONI LAKARRA, <i>Bertso Bizkaitarrez</i> Gehixeago _____	243
KOLDO BIGURI, Koordinazioaren zenbait alderdi duhalderen « Medi- tazioneak gei premiatsuenen gainean » liburuan _____	249
ALBERTO GLZ DE LANGARICA, Dos notas sobre el Euskera en Alava en el siglo XIX _____	283
LUIS MICHELENA, Contra Lekobide _____	291
R E S E Ñ A S	
<i>VELEIA</i> .—Antonio Duplá (UPV/EHU) _____	315
<i>FONTES LINGVAE</i> : INDICES.—Joseba Andoni Lakarra _____	319

Este Anuario aparece en uno o dos fascículos anuales, En él se publicarán trabajos sobre temas de filología y lingüística vascas y también sobre cuestiones lingüísticas relacionadas.

Dirección: Manuel Agud y Luis Michelena.

Redacción y Administración: Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo».

Excma. Diputación Foral de Guipúzcoa.

Palacio Provincial.

DONOSTIA - SAN SEBASTIAN.